ЦЄРКВА БОГОРОДИЦІ ДЄСЯТИННА В КИЄВІ

ЦЕРКВА БОГОРОДИЦЫ
ДЕСЯТИННАЯ
В КИЕВЕ

The International Fund «Vidrodzhennia»
The National Museum of History of Ukraine

THE DESIATYNNA VIRGIN CHURCH (KIYIV)

ON THE MILLENARY OF DEDICATION

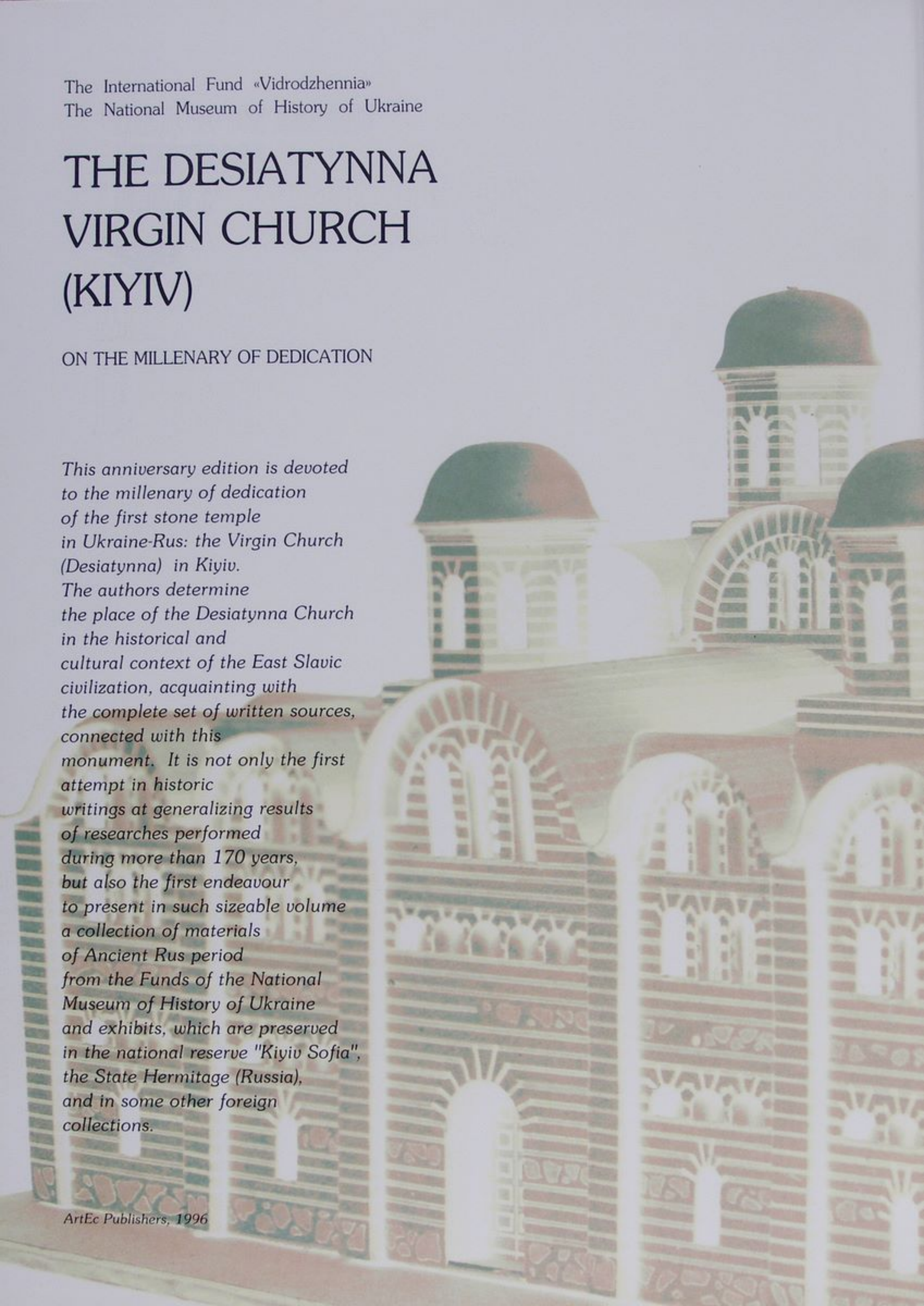

This anniversary edition is devoted to the millenary of dedication of the first stone temple in Ukraine-Rus: the Virgin Church (Desiatynna) in Kiyiv. The authors determine the place of the Desiatynna Church in the historical and cultural context of the East Slavic civilization, acquainting with the complete set of written sources, connected with this monument. It is not only the first attempt in historic writings at generalizing results of researches performed during more than 170 years, but also the first endeavour to present in such sizeable volume a collection of materials of Ancient Rus period from the Funds of the National Museum of History of Ukraine and exhibits, which are preserved in the national reserve "Kiyiv Sofia", the State Hermitage (Russia), and in some other foreign collections.

ArtEc Publishers, 1996

Міжнародний фонд «Відродження»
Національний музей історії України

ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННА В КИЄВІ

До 1000-ліття освячення

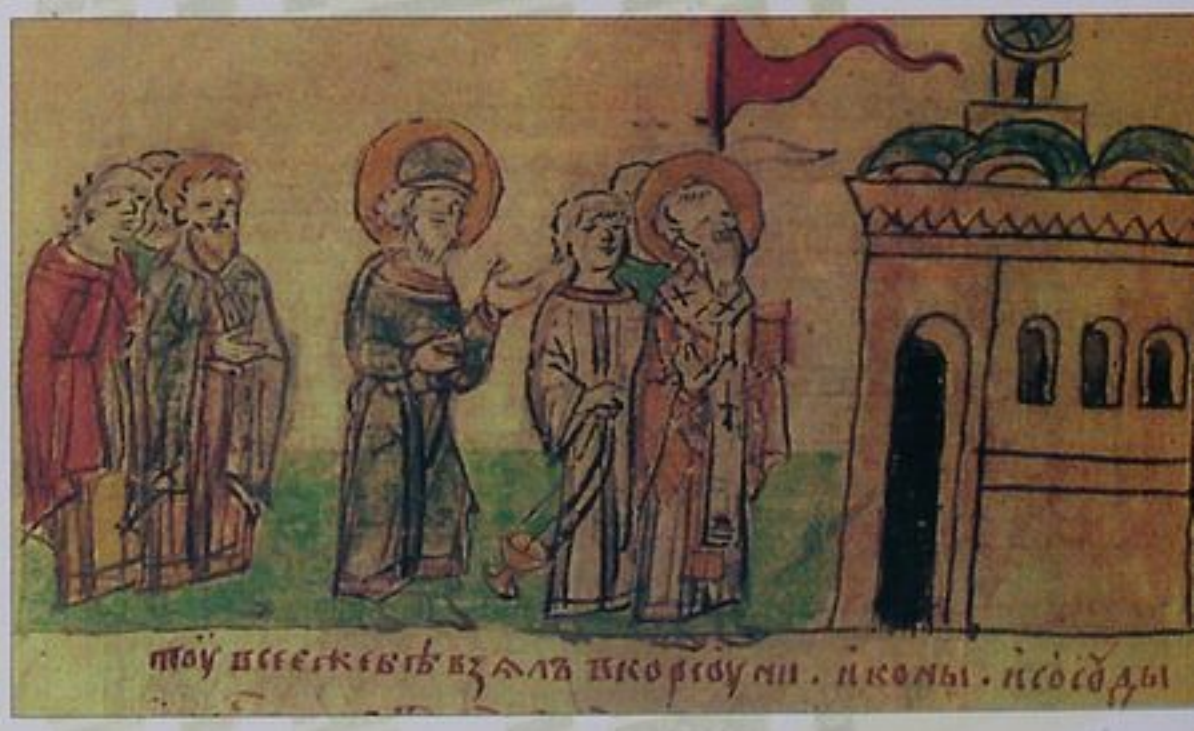

Видавництво «АртЕк», 1996

ББК 63.3(4УКР)4
Ц44

Ювілейне видання присвячене 1000-літтю освячення першого кам'яного храму Русі – церкви Богородиці Десятинної у Києві. Автори визначають місце Десятинної церкви в історико-культурному контексті східнослов'янської цивілізації, знайомлять з колом писемних джерел, що пов'язані з пам'яткою. Вперше в історіографії зроблено спробу узагальнити результати більш ніж 170-літнього процесу досліджень, а також вперше у такому широкому обсязі репрезентуються колекція матеріалів давньоруського періоду із фондів Національного музею історії України, експонати, що зберігаються у Національному заповіднику "Софія Київська", а також у деяких зарубіжних колекціях.

Науковий редактор *Петро Толочко*
Упорядники: *Віра Павлова, Михайло Панченко*

Упорядники та авторський колектив широ вдячні за консультації та допомогу у підготовці видання доктору історичних наук С.Висоцькому, а також Л.Безуську, Н.Будзинській, Ю.Буряку, Л.Головченко, Ю.Діканчієву, Г.Жестковій, М.Загряжській, І.Ільїнській, С.Козаку, Г.Козубовському, Ж.Кононенко, О.Кочетковій, А.Макарову, Т.Магурі, С.Олексенко, Л.Омеліній, В.Очкасовій, І.Потапчуку, Л.Рижовій, В.Савицькому, Г.Станіциній, О.Степченко, Л.Степаненко, В.Терпило, І.Тоцькій, В.Хоменку, Л.Цендровській, Л.Шевцовій, Є.Шейніній, Н.Шендрік.
Особливу подяку висловлюємо директору Національного музею історії України І.Кардашу та його заступнику по науці Н.Ковтанюк, а також усім співробітникам Національного музею історії України та Музею історичних коштовностей України.

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Це видання стало можливим за фінансової підтримки Міжнародного фонду "Відродження".

Міжнародний фонд "Відродження" – це міжнародний громадський благодійний фонд, що репрезентує в Україні всесвітню мережу фондів, заснованих відомим американським підприємцем та громадським діячем Джорджем Соросом. Головною метою діяльності Фонду є сприяння розбудові інфраструктури відкритого суспільства, підтримка процесів відродження демократії та інтеграції України в світове співтовариство. Серед багатьох благодійних програм Фонду значне місце посідає програма "Видавнича справа", що дає змогу українським авторам у цей скрутний час знайти свій шлях до читача.
Більш докладну інформацію про діяльність Міжнародного фонду "Відродження" та, зокрема, його видавничу програму Ви зможете отримати за телефонами:
в місті Києві (044) 216-25-96,
а також в регіональних відділеннях Фонду в містах:
Дніпропетровську (0562) 44-81-76,
Донецьку (0622) 95-58-97,
Сімферополі (0652) 48-58-97,
Львові (0322) 79-70-86,
Одесі (0482) 24-63-37,
Харкові (0572) 47-01-55.

Ц44 **Церква Богородиці Десятинна в Києві.** *До 1000-ліття освячення* /Колектив авторів. – К.: «АртЕк», 1996. – 224 с., іл. – (Видавнича справа).

ISBN 966-505-000-1

Ц 0504000000 – 96

ББК 63.3(4УКР)4

© Національний музей історії України, упорядники, колектив авторів, 1996
© «АртЕк», макет, художнє оформлення, 1996

ISBN 966-505-000-1

Въ лѣто 6497. Посемь же
Володимеръ живяше въ законѣ
хрестьяньстѣ, помысли создати
церковь пресвятыя богородица,
и пославъ приведе мастеры
от Грекъ. И наченшю же здати,
и яко сконча зижа, украси ю иконами,
и поручи ю Настасу Корсунянину,
и попы корсуньскыя приставі
служити в ней, вдавъ ту все,
еже бѣ взялъ в Корсуни: иконы,
и съсуды, и кресты.

... Въ лѣто 6504. Володимеръ
видѣвъ церковь свершену, вшедъ
в ню и помолися богу,.. рекъ сице:
«Даю церкви сей святѣй Богородици
от имѣнья моего
и от градъ моихъ десятую часть».
И положи написавъ
клятву въ церкви сей, рек: «Аще кто
сего посудитъ, да будет
проклятъ». И вдасть десятину
Настасу Корсунянину. И створи
праздникъ великъ въ тъ день
боляром и старцемъ градским,
и убогим раздая имѣнье много.

Митрополит Київський
та Галицький
Петро МОГИЛА
(1596–1647)

У 1636 р. Петро Могила наказав
«Десятинну церкву Пресвятої Діви ...
відкрити денному світлу...
На закінчення церкви,
названої Десятинною..,
щоб до кінця реставрована була,
із скриньки моєї
назначаю і підписую тисячу золотих
готівкою».
Освячення нової Десятинної церкви
відбулося в 1654 р.

Портрет невідомого художника.
Кінець XIX ст. Полотно, олія.
(НМІУ, № М 1284)

Митрополит Київський
та Галицький
Євгеній БОЛХОВІТІНОВ
(1767–1837)

Був призначений на Київську митрополичу катедру в 1822 р.
В 1823–1826 рр. за його ініціативою здійснені розкопки Десятинної церкви, якими було розпочато систематичне археологічне вивчення Києва.

Портрет невідомого художника. Кінець XIX ст. Полотно, олія. (Зібрання заповідника «Києво-Печерська лавра»)

Сѵнаксарѣ Сѵнаксарѣ

стїе. не предпросвѣщенїе. на лѵ
ргїи. глава а

Начало еѵлїа Іѵхва сна бжїа
ꙗкоже еписано въ прорѣхъ.
се азъ посылаѭ аггла моего
предлицемъ твоимъ. иже оуго
товитъ пѫть твои прѣ тобоѭ.
гласа въ пїѭщаго въ поустыни.
оуготовайте пѫть гнь. правы
творите стъзѧ его. Бы Іѡаннъ
крстѧ въ поустини. и проповѣ
даа крщенїе покаанїа въ ѿпоу
щенїе грѣховъ. и исхождаше

Пропонований збірник присвячений 1000-літтю першого кам'яного храму Києва і Русі – церкви святої Богородиці, відомої ще під назвою Десятинної. Зведена за велінням великого київського князя – хрестителя Русі Володимира Святославича в 996 р., вона стала одним із найвизначніших осередків утвердження і поширення християнства на Русі. Впродовж давньоруської історії Десятинна церква користувалась незаперечним духовним авторитетом, оскільки під її склепіннями знаходились поважні християнські святині. Це моші святого римської церкви Климента, поховання перших східнослов'янських князів — християн Ольги і Володимира, канонізованих пізніше Руською православною церквою.

Десятинна церква була важливим центром давньоруської культури. В її бібліотеці зберігалися державно-правові акти, у тому числі договори Русі і Візантії, перші хронікальні записи власної історії, болгаро-візантійські богослужбові книги. Не випадково саме тут виник перший осередок давньоруського літописання.

У 1240 р. Десятинна церква стала останнім оплотом героїчних захисників Києва від монголо-татарських орд хана Батия. Руйнування її були настільки великими, що, незважаючи на неодноразові спроби відреставрувати цю знамениту православну святиню, успіхів вони не мали. З кожною новою відбудовою автентичні залишки будівлі X ст. ставали все меншими, а потім і зовсім зникли під час будівництва Десятинної церкви за проектом архітектора В.Стасова в першій половині XIX ст.

З XVII ст. Десятинна церква була усвідомлена як важлива археологічна та історико-архітектурна пам'ятка. Знаменитий київський митрополит Петро Могила наказав відкопати її і відкрити денному світлу. Більш масштабні розкопки церкви були здійснені в 20-30-х рр. XIX ст. зусиллями київського митрополита Євгенія Болховітінова, археологів К.Лохвицького і М.Берлинського, архітектора М.Єфімова. На цей час припадає перша спроба відтворення архітектурного плану Десятинної церкви.

Наступний етап архітектурно-археологічних досліджень Десятинної церкви та її садиби прийшовся на початок XX ст. і пов'язаний з діяльністю археологів В.В.Хвойки, Б.В.Фармаковського, архітектора Д.В.Мілєєва. Результати цих розкопок виявились вражаючими. Учасники XIV Археологічного з'їзду в Чернігові, ознайомившись із відкриттями, зробленими на Старокиївській горі, назвали її «Руським Капітолієм».

Стаціонарні розкопки в садибі Десятинної церкви, перервані роками Першої світової і громадянської воєн, відновились у кінці 20-30-х рр. XX ст. Помітний внесок у вивчення її старожитностей зробили Т.М.Мовчанівський, Г.Ф.Корзухіна, М.К.Каргер.

В останні десятиліття в межах колишньої садиби Десятинної церкви значні розкопочні роботи проведені експедицією Інституту археології НАН України (П.П.Толочко, В.К.Гончаров, С.Р.Кілієвич, В.О.Харламов). Здобуті нові матеріали значно доповнили, а де в чому і змінили наші знання про будівництво архітектурного ансамблю міста Володимира, а також історію території Старокиївської гори, на якій він був зведений.

Колись, після завершення розкопок Д.Мілєєва, відомий російський історик Д.В.Айналов сказав, що «Десятинний храм все ж до цього часу являє собою швидше красиву легенду нашої художньої давнини, ніж історичну ланку в ланцюгу інших ланок київського мистецтва» [47. – С.21-22].

Після виходу в світ грунтовних архітектурно-мистецтвознавчих досліджень М.К.Каргера, М.І.Брунова, М.В.Холостенка, Ю.С.Асєєва, Г.Н.Логвина знання про Десятинну церкву стали значно глибшими. І все ж, адекватний її історичний і архітектурно-мистецький образ ще належить відтворити. Ювілейний збірник, у якому представлена практично вичерпна джерельна спадщина, пов'язана з передісторією та історією Десятинної церкви, як сподіваються автори, допоможе читачам краще осягнути це непересічне історико-культурне явище нашої історії.

Складалось так, що археологічні дослідження садиби Десятинної церкви проводились переважно вченими Києва, Санкт-Петербурга, Москви. Природньо, що саме у цих містах поступово сформувались цінні колекції знахідок, які, на жаль, не були належно опрацьовані авторами розкопок. Вони зберігаються нині у Національному музеї історії України, в Національному заповіднику «Софія Київська», у Державному Ермітажі та Інституті історії матеріальної культури міста Санкт-Петербург, у Новгороді. Приємно, що ювілей Десятинної церкви допоміг об'єднати дослідницькі зусилля науковців і зробив можливим підготовку даної праці.

Час і варварство зайд не помилували знаменитий Богородичний храм Києва і Русі. Але їм не підвладною виявилась людська пам'ять про цю православну східнослов'янську святиню, яка буде вічною.

Академік Петро ТОЛОЧКО

ЛІТОПИСНІ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ДЕСЯТИННУ ЦЕРКВУ

Гліб ІВАКІН

Літописи залишили досить нечисленні згадки про Десятинну церкву. Перші з них зустрічаються у статтях літопису, які хронологічно передують спорудженню храму. У розповіді про вбивство варяга Федора з сином, яка вміщена у статті 6491 (983) р., говориться: «**И бяше Варягъ одинъ, къ дворъ его, идеже къ церкви святыя Богородица, юже създа Володимиръ**» [236. – С.54]. У статті 6495 (987) р. розповідається про херсонеські трофеї Володимира, що прикрашали площу – Бабин торжок – перед собором: «**Взяша же идя мѣдянѣ 2 капищи, и 4 конѣ мѣдяны, иже и нынѣ стоять за святою Богородицею; яко иже не вѣдуще мнятся мраморяны сущи**» [236. – С.79,80].

Різні літописні зводи та списки практично однаково повідомляють про заснування собору, проте по-різному датують цю подію.

Редакція «Повісті минулих літ», що вміщена в Іпатіївському зводі подає:

«**В лѣто 6499 (991). Посѣмъ же Володимиру живущю в законѣ крестьяньстѣмъ, и помысли создати каменую церковь святыя Богородица, и пославъ приведе мастеры отъ Грькъ. Заченшю здати, яка сконча зижа, украси ю иконами, и поручивъ ю Настасу Корсуняннину, и попы Корсуньскыя приставы служити въ ней, вда ту все еже къ взялъ въ Корсуни, иконы, и сосуды церковныя, и кресты**» [236. – С.83].

Під такою ж датою занесена ця подія до Воскресенського, Єрмолинського, Софійського І, Львовського, Типографського, Густинського літописів, Рогозького та Переяславль-Суздальського літописців.

Інша редакція «Повісті минулих літ», що збереглася у Лаврентіївському зводі, подає 6497 (989) р. До цієї ж групи належить літопис Авраамки та Радзивілівський літопис.

Никонівський літопис фундацію храму відносить до 993 р., а III Новгородський літопис – до 990 р.

Хронологія подій, пов'язаних з офіційним введенням християнства на Русі князем Володимиром, все ще лишається досить дискусійною через протиріччя у повідомленнях писемних джерел, їх уривчастість та неповноту, умовність переводу датування на сучасну хронологічну систему.

Іаков Мніх , автор джерела XI ст. «Пам'ять та похвала Володимиру», відносив заснування соборного храму на четвертий рік після хрещення Володимира [377. – С.23; 310. – С.231]. Адже за його підрахунками князь хрестився за 28 років до своєї смерті у 1015 р. Таку ж дату подає інше джерело – «Житіє князя Володимира» особливого складу (за списком XVI ст.), яке також базувалось на якихось повідомленнях, що не збігаються з відомими літописними даними, які дійшли до нас [377. – С.16]. О.О.Шахматов вважав деякі повідомлення цих двох творів більш давніми та достовірними, ніж літописні [438. – С.28; 437. – С.58]. Варто навести хронологію подій за Іаковом Мніхом.

У «Пам'яті та похвалі князю Володимиру» сказано: «По святем же крещении поживе блаженный князь Володимер 28 лет. На другое лето по крещении к порогам ходи, на третье Корсунь город взя, на четвертое лето церковь камену святые Богородица заложи, а на пятое лето Переяславль заложи, а девятое лето десятину... Володимер вда святей Богородице... И седе в Киеве князь Володимер в осьмое лето по смерти отца своего Святослава, месяца июня 11, в лето 6486. Крести же се князь Володимер в десятое лето по убении брата своего Ярополка... Успе с миром месяца июля в 15 день, а лето 6523» [310. – С.231].

За підрахунками О.М.Рапова, Іаков Мніх використовував у своїй хронології березневий стиль константинопольської доби. Таким чином розраховується час заснування Десятинної церкви та час завершення будівництва за Іаковом Мніхом. Храм було закладено 6499 р. (березень 991 р. – лютий 992 р.), а надання десятини відбулося 6504 (996/997) р.[343. – С.239, 240]. Як бачимо, ця дата цілком збігається з хронологією редакції «Повісті минулих літ», вміщеній у Іпатіївському зводі.

Про завершення будівництва храму, його урочисте освячення й велике загальноміське свято з цього приводу практично всі літописи повідомляють під 6504 (996) р. Тільки Никонівський літопис має «подвижку» на два роки – 6506 (998) р.

«**Въ лѣто 6504. Володимиръ же видивъ церковь свѣршену, и вшедъ в ню помолися Богу, глаголя: «Господи Боже! призри с небеси и вижь, посѣти винограда своего, и свѣрши, еже насади десница твоя, люди сия новые, имъ же обратилъ еси сердца в разумъ, познати тебе истиньнаго Бога; и призри на церковь сию, юже создахъ недостойный рабъ твой, во имя рожьшая ти матери и Приснодѣвыя Марья Богородица; и аще помолиться кто въ церкви сей, то услыши молитву его, и отпусти вся грѣхы его, молитвы ради пречистыя Богородица». И помолившюся ему, и рекъ сице: «се даю церкви сей святѣй Богородицѣ отъ имѣния своего и отъ монхъ градъ десятую часть. И положи написавъ клятьву въ церкви сей, рекъ: Аще сего посудить кто, да будетъ проклятъ. И вдасть десятину Анастасу Корсунянину, и створи же празникъ великъ в той день бояромъ и старцемъ градьскымъ, и убогимъ имѣние много**» [236. – С.85].

Проте О.О.Шахматов вважав, що освячення собору відбувалося на рік раніше – 6053 (995) р. Дослідник грунтувався на тому, що, за повідомленням «Пам'яті та похвали Володимиру», це освячення відбувалося 12 травня 6054 (996) р., а 12 травня припадало на неділю не у 6054 р., а у 6053 р. О.О.Шахматов вважав, що освячення храму неодмінно мало відбуватися лише у неділю [438. – С.25]. Проте ця думка продовжує залишатися тільки припущенням.

У джерелах церква зветься «Богородицею Десятинною», проте відсутні вказівки на якесь конкретне богородичне свято, якому вона могла присвячуватись.

Митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» називає її «**стаа церкви стыа Бца Маріа юже създа на праковѣрнѣи основѣ идеже и моужьственное твое тѣло нигѣ лежит**» [274. – С.97].

Поховання князя Володимира Святославича у Десятинній церкві. Мініатюра Радзівілівського літопису

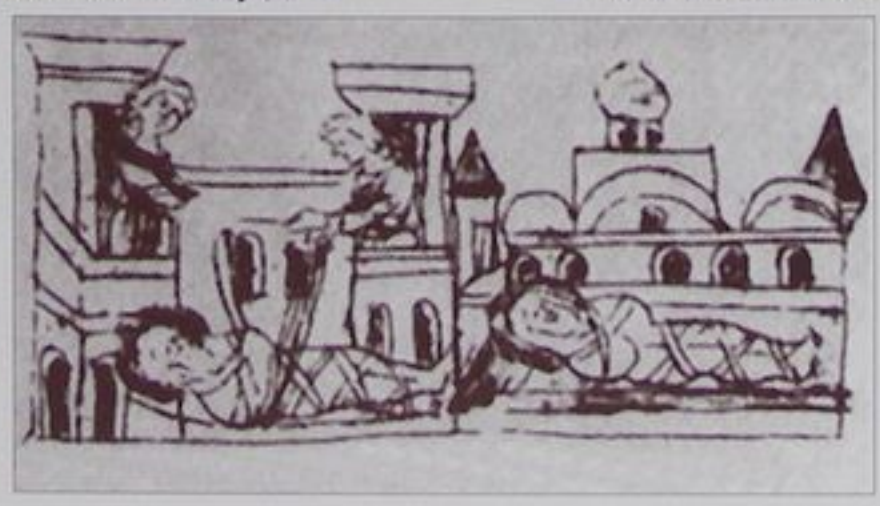

У «Житії Бориса та Гліба» церква названа «кафоликани иклисиа», тобто кафедральним собором [41. – С.19].

Собор Богородиці Десятинної зображено на мініатюрі Радзівілівського літопису, присвяченій його заснуванню (аркуш 67, зворот). Можливо, саме він зображений на мініатюрі, що відноситься до поховання князя Володимира (аркуш 69, зворот, права частина).

Після цього Десятинна церква у літописних джерелах згадується переважно побіжно у зв'язку з якимись подіями.

Так, «**в лѣто 6515 (1007). Принесени святии въ святую Богородицю**» [236. – С.89]. Проте незрозуміло, що це за «святі». В інших списках згадуються «князі».

За повідомленням Іакова Мніха, останки княгині Ольги Володимир Святославич переніс до Десятинної церкви, де вони покоїлися у невеликому саркофазі з віконцем зверху. У 1015 р. тут було поховано і самого великого князя. «**... Поставища въ святѣ(й) Богородици в церкви, юже сѣ самъ создалъ ... и вложиша и въ гробѣ мраморяни, спрятавше тѣло его с плачемь великимъ, блаженаго князя**» [236. – С.91].

1039 р. літопис повідомляє про повторне освячення собору, яке дослідники пов'язують з його перебудовою (можливо, створення галерей). «**Въ лѣто 6547. Священа бысть церкви святыя Богородица, юже созда Володимеръ, отець Ярославль, митрополитомъ Феопемьтомъ**» [236. – С.108].

1044 р. Ярослав Мудрий урочисто переховав там Ярополка і Олега Святославичів: «**в лѣто 6552. Выгребена быста 2 князя, Ярополкъ и Олегъ, сына Святославля, и крестиша кости ею и положи я въ церкви святыя Богородица, в Володимѣри**» [236. – С.108,109]. Додаток «в Володимѣри» явно помилковий, більш пізнього часу і відсутній у Лаврентіївському літописі.

3 жовтня 1078 р. в битві на Нежатиній ниві загинув великий князь Ізяслав Ярославич. Його тіло привезли на лодії до Городця проти Києва «**и принесъше положиша тѣло его въ церквѣ святыя Богородица, уложиша и в раку камяну и моромряну**» [236. – С.141, 142].

1093 р. в соборі поховано онука Ізяслава Ростислава. «**В се же лѣто преставися Ростиславъ, сын Мьстиславль, внукъ Изяславль, мѣсяца октября въ 1; а погребенъ бысть мѣсяца ноября въ 16, въ церкви святыя Богородици Десятиньныя**» [236. – С.157].

У середині XII ст. Десятинна церква згадується під час опису подій 1150-1151 р. 28 серпня 1150 р. князь Володимир Галицький, відвідавши св.Софію, звідти поїхав до святої Богородиці Десятинної, а потім до Печерського монастиря. Наступного року (1 травня 1151 р.), вигнавши вже з Києва Юрія Долгорукого з його союзником Володимиром Галицьким, до святині прийшли перед походом їхні суперники на чолі з князем Ізяславом Мстиславичем («**Вячьславъ же и Изяславъ и Ростиславъ, поклонившеся въ вторникъ святѣй Богородици Десятиньнѣй и святѣй Софьи, и выступиша из города**» [236. – С.280, 300]. Перемігши коаліцію Юрія Долгорукого, князі після урочистої зустрічі (6 травня),

«**похваляче Бога, и его пречистую Матерь, и силу животворящаго креста съ честью и похвалою великою пойдоша къ Киеву; и тако изыдоша противу имъ святители съ хресты, митрополитъ Климъ, и игумени честьнии и попове, и многое множьство святитель; и с великою честью въѣхаша въ Киевъ, и ту поклонившеся святѣй Софьѣ и святѣй Богородици Десятиньнѣй, и пребыша у велицѣ весельи и у велицѣ любви, и тако начаша жити**» [236. – С.305].

Ще двічі Десятинна церква згадується під час опису подій взяття Києва та його грабунку в 1171 р. і 1203 р. 8 березня 1171 р. Київ був захоплений військами Мстислава Андрійовича та його союзниками.

«**Взятъ же бысть Киевъ мѣсяца марта въ 8, въ второѣ недѣли поста въ середу и грабиша за 2 дни весь градъ, Подолье и Гору, и манастыри, и Софью, и Десятиньную Богородицю, и не бысть помилованія никому же ниоткуду же, церквамъ горящимъ, крестьяномъ ухваемомъ, другымъ вяжемымъ, жены ведоми быша въ плѣнъ, разлучаеми мужею отъ мужий своихъ, младенци рыдаху зряще материй своихъ; и взяша имѣнья множьство, и церкви обнажиша иконами и книгами и ризами, и колоколы изнесоша всѣ, Смоляне и Суждалци и Черниговци, и Олгова дружина, и вся святыни взята бысть**» [236. – С.372, 373].

На початку 1203 р. князь Рюрик Ростиславич, якого минулого року Роман Мстиславич вивів з Києва й перевів до Вручія, піддав місто новому розгрому.

«**Мѣсяца генваря въ 2 день... взятъ бысть Киев Рюрикомъ и Ольговичи и всею Половецкою землею, и створися велико зло въ Рустѣй земли, якого же зла не было отъ крещенья надъ Киевомъ... не токмо едино Подолье взяша и пожгоша, ино Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша, и Десятиньную святую Богородицю разграбиша, и монастыри всѣ, и иконы одраша, и книгѣ поимаша, и кресты честные, и сосуды священные, и книги, и порты блаженныхъ первыхъ князей, еже бяхуть повѣшали въ церквахъ святыхъ на память собе...**» [237. – С.397, 398].

Ці грабунки храму, вірогідно, супроводжувалися й певним руйнуванням його інтер'єру, прикрас, які накопичувалися за період його існування.

У трагічні дні штурму Києва 1240 р. військами хана Батия Десятинна церква стала останнім оплотом оборони киян.

«**Гражанѣ же создаша паки другий градъ, около святое Богородицѣ. Наутрѣя же придоша на нѣ, и бысть брань межи ими велика; людемъ же узбѣгшимъ на церковь и на комары церковныя, и с товары своими, отъ тягости повалишася с ними стѣны церковныя, и приятъ бысть град сице вонми**» [236. – С.522, 523].

Дослідники справедливо вважали, що стіни собору «повалишася» не від надвеликої ваги людей з їхнім майном, а від ударів монгольських стінобитних машин [177. – С.12].

Важлива згадка про Десятинну церкву вміщена у відомій пам'ятці політично-церковного та географічного характеру – «Списке русских городов дальних и ближних», складеному наприкінці XIV ст. Він зберігся у кількох літописах (Воскресенський, І Новгородський, Єрмолінський та інші). Серед переліків різних міст нас цікавить розділ «**А се грады Киевскіе**», в якому про Київ сказано: «**городъ Киевъ древянъ на Днѣпре; а церкви: Святая Богородица Десятинная каменная, была о полутретьятцати вьрсѣхъ, а святая Софья о двунадцати вьрсѣхъ**» [97. – С.240]. Ці дані про кількість бань Софійського собору та Десятинної церкви надзвичайно важливі для реконструкції первісного вигляду обох визначних пам'яток давньокиївського зодчества. Г.Н.Логвин та Н.Г.Логвин, обгрунтовуючи власні реконструкції даних споруд, заявляли, що літописець (або укладач «Списку») помилився щодо кількості бань (25 бань, на їх думку, повинно бути у Софійського собору, а не Десятинної церкви), оскільки він не знав натури і перебував у далекому Новгороді. Вони спираються на висновки першого дослідника цього писемного документа – М.М.Тихомирова [389. – С.214-259]. Проте вони не знають і не враховують більш сучасних досліджень цього питання. Б.О.Рибаков, О.М.Насонов, І.Б.Греков, Є.П.Наумов [285. – С.276-277; 360. – С.12-16; 287. – С.150-163; 111. – С.341-370] переконливо довели, що «Список» складався в канцелярії або найближчому оточенні митрополита Кіпріана (який чудово знав Київ та його пам'ятки) і, найвірогідніше, саме у Києві, за участю софійських книжників. А «Список київських міст» відбиває кордони Київського князівства часів князювання Володимира Ольгердовича.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА – ЦЕНТР ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ

Петро ТОЛОЧКО

У 1996 р. виповнюється 1000 років від часу освячення на Старокиївській горі в Києві першої мурованої християнської церкви Русі Пресвятої Богородиці. В літературі вона відома більше під назвою Десятинної, оскільки на її утримання Володимир Святославич виділив десяту частину великокнязівських надходжень. «**И помолившюся ему, рекъ сице: «Даю церкви сей святѣй Богородици от имѣнья моего и от градъ моихъ десятую часть»**. У творі «Пам'ять та похвала Володимиру» Іакова Мніха говориться, що освячення мало місце 12 травня. Оскільки неділя 12 травня припадала на 995 р., то О.О.Шахматов саме його вважав часом освячення Десятинної церкви [323. – С.85]. В подальших писемних згадках вона фігурує під обома своїми назвами.

Побудова величної Десятинної церкви стала видатною подією в житті не тільки Києва, а й усієї Русі. Вона перебувала в одному змістовому ряду з хрещенням Русі і була його логічним наслідком. На сучасників храм справляв незвичайне враження. Зведений в традиціях візантійської церковної архітектури грецькими архітекторами і майстрами-живописцями, прикрашений іконами, хрестами і богослужбовим посудом, вивезеними Володимиром із Херсонеса, він на цілі століття став видатним зосередженням духовного і культурного життя країни.

До побудови Софії Київської Десятинна церква була кафедральним митрополичим собором Києва і Русі. Прямих свідчень щодо цього в літописі немає, але Несторове «Чтение о Борисе и Глебе» недвозначно називає храм Володимира «кафолікані іклісіа», що означало «кафедральний собор» [41. – С.19].

Свого часу Л.В.Черепнін на основі аналізу літописних статей, у яких розповідається про побудову Десятинної церкви, дійшов висновку, що вони належать до зводу кінця X ст., який був укладений у новозбудованому храмі. Безпосередню причетність до раннього київського літописання мав Анастас Корсунянин [431. – С.332-333]. Б.О.Рибаков, з'ясовуючи питання про час і місце виникнення найдавнішого літописного зводу, звернув увагу на незвичайну цензуру у щорічному викладі подій кінця X – початку XI ст. Вона охоплює сімнадцять років князювання Володимира Святославича. Опис його діяльності у «Повісті минулих літ» переривається на 997 р. і відновлюється тільки у 1013 р. На думку Б.О.Рибакова, це можна пояснити лише тим, що в руках пізніших літописців справді була окрема повість, яка завершувалася 996 р. [359. – С.175].

Вона увібрала в себе річні записи, міжнародні договори, повісті і сказання, які велись впродовж усього X ст. Інформаційна повнота зводу не однакова: фрагментарно висвітлені, зокрема, кінцеві роки князювання Олега, Ігоря, Ярополка. Завершується звід етапним підсумком державної діяльності Володимира Святославича, який любить дружину, думає про устрій землі Руської, живе в мирі з навколишніми князями Болеславом Лядським, Стефаном Угорським і Андрієм Чешським.

Освячення Десятинної церкви. Мініатюра Радзівілівського літопису

Б.О.Рибаков цілком логічно пов'язує появу Початкового літописного зводу з подіями 996 р. У цьому році відбулося освячення Десятинної церкви, до якого і було підготовлене, на замовлення Володимира, перше історичне узагальнення життя Київської Русі за 150 років.

Авторами зводу Б.О.Рибаков вважав Анастаса Корсунянина і якогось невідомого білгородського літописця, близького до Святослава Древлянського. Його, начебто, видають у творі симпатії до древлян і критичне ставлення до жадібності і підступності київських князів Ігоря, Ольги та Ярополка.

Думається, що названих аргументів все ж недостатньо для припущення про існування літописання у Білгороді. По-перше, за нормами середньовічної моралі діяння названих князів не вважались настільки гріховними, щоб літописцю спало на думку спеціально шукати їм виправдання. А, по-друге, коли б симпатії до древлян невідомого білгородського книжника розходилися з офіційним київським поглядом, вони б неминуче були вилучені із зводу. Адже створювався він під наглядом якщо не самого Володимира, то, принаймні, його найближчого помічника і дорадника Добрині.

Отже, якщо у літописному зводі Десятинної церкви 996 р. і є певна продревлянська позиція, то йде вона саме від Добрині, який походив із древлянського князівського роду.

З огляду на обсяг і характер інформації Початкового літопису, можна з усією впевненістю стверджувати його виключно київське походження. При укладанні зводу були використані матеріали великокнязівського архіву, у тому числі договори Русі з греками, поодинокі записи найважливіших подій, річні записи, які робилися в церковних книгах при митрополичій кафедрі і церкві св.Іллі. Помітний також комплекс болгаро-візантійських повідомлень [396. – С. 14-17].

Традиція літописання Десятинної церкви не перервалась із втечею з Києва у 1018 р. Анастаса Корсунянина. Згідно з А.Г.Кузьміним та іншими дослідниками давньоруського літописання, тексти «Повісті минулих літ» за 70-80-ті рр. XI ст. були також написані літописцем Десятинної церкви [217. – С.183-220]. Його видають особливі симпатії до Ізяслава Ярославича і його родини. Ще А.М.Насонов відзначав, що, незважаючи на поховання Ярополка Ізяславича в церкві св.Петра Дмитрівського монастиря, запис про це було зроблено, начебто, у Десятинній церкві [285. – С.48-49]. На користь цього свідчить згадка Десятинної церкви у записі про смерть Ярополка. «**Такъ бяше блаженый сь князь тихъ, кротокъ, смѣренъ и братолюбивъ, десятину дая святѣй Богородици от своего имѣнья по своя лѣта**» [322. – С.136].

Прихильність літописців Десятинної церкви до Ізяслава Ярославича, його синів і онуків пояснюється насамперед

Повість минулих літ.
Перша сторінка

тим, що старший Ярославич був похований у Десятинній церкві і становив одну із поважних її достопам'ятностей. Адже авторитет храму в давньоруські часи значною мірою залежав від наявності в ньому святинь і власного пантеону.

Про святиню Десятинної церкви подбав сам Володимир Святославич. Згідно з Корсунською легендою, під час взяття Корсуня ним були захоплені мощі «святого Климента и Фифа, ученика его». Вони були привезені до Києва і покладені у Десятинній церкві. Напевно, саме через це один із вівтарів храму носив назву св.Климента. Тітмар Мерзебурзький, який писав про Київ у 1018 р. зі слів німецьких воїнів, що перебували у війську Болеслава Хороброго, іменував Десятинну церкву храмом св.Климента.

Шанування в Десятинній церкві святого римської церкви набуло широкого розголосу. Про це свідчить той факт, що в 1048 р. Роже Шалонський, який, відправляючись до Києва просити руки дочки Ярослава Мудрого для французького короля Генріха I, одержав завдання з'ясувати, чи справді в Києві моляться Клименту як святому. Повернувшись до Франції, єпископ Роже Шалонський підтвердив це [331. – С.15-16].

Вважається, що до розколу між Константинополем і Римом 1054 р. на Русі не особливо переймалися церковними розходженнями між цими християнськими центрами. Пізніше ситуація дещо змінилась, але не настільки, щоб у Києві відмовились від шанування мощей св.Климента. 1147 р. ними благословили новообраного Київського митрополита із русинів Клима Смолятича.

Що ж до пантеону Десятинної церкви, то він почав складатись ще за Володимира Святославича. Сюди були перенесені останки княгині Ольги. Під 1007 р. у «Повісті минулих літ» говориться про перенесення якихось святих до «Святої Богородиці». У 1011 р. у Десятинній церкві була похована дружина Володимира, грецька «царица» Анна, а в 1015 р. і він сам. Із урочистого панегірика «Повісті минулих літ» дізнаємося, що Володимира поховали у мармуровій гробниці. Під 1044 р. в літописі розповідається про перепоховання у Десятинній церкві останків князів Ярополка і Олега, над якими був здійснений обряд хрещення. «**В лѣто 6552. Выгребоша 2 князя, Ярополка и Ольга, сина Святославля, и крестиша кости ею, и положиша я въ церкви святыя Богородица**» [322. – С.104].

У 1078 р. у Десятинній церкві знайшов вічний спокій старший син Ярослава Мудрого Ізяслав, убитий на Нежатиній ниві. Як і знаменитого діда, його було поховано у мармуровому саркофазі. «**И принесше положиша тѣло его в церкви святыя Богородица, вложивъше и в раку мраморяну**» [322. – С.133]. У 1093 р. «**въ церкви святия Богородица Десятиньныя**» було поховано онука великого київського князя Ізяслава Ярославича Ростислава.

Отже, впродовж XI ст. в Десятинній церкві склався поважний пантеон, серед якого знаходилися князі Ольга і Володимир, канонізовані пізніше Руською православною церквою.

Особливої святості Десятинній церкві надавало також і те, що вона була зведена на крові перших християн-мучеників Федора та Іоанна. Їхній двір, на якому вони були розтерзані язичниками у 983 р., знаходився на місці майбутнього християнського храму. Федор та Іоанн шанувались Десятинною церквою, і саме в ній, напевно, склалось проложне житіє варягів-мучеників [285. – С.25]. Підтвердженням сказаного може бути вислів митрополита Іларіона, що Десятинна церква зведена на правовірній основі. «**Церкы святыя Богородиця Мария, юже сѣзда** (Володимир. – *П.Т.*) **на правоверной основе**».

Авторитет київської церкви Богородиці вже на ранньому етапі її історії був настільки великий, що в різних землях Русі почали зводити одноіменні храми. До таких належить, зокрема, Богородична церква, заснована у Тмуторокані князем Мстиславом Володимировичем. Під час двоборства з Редедею Мстислав дав обіцянку в разі перемоги побудувати церкву на честь Богородиці і сповнив її. «Пришедъ Тьмутороканю, заложи церковь святыя Богородица, и созда ю, яже стоить до сего дня Тьмуторокани» [185. – Т.2. – Стб.147].

Пізніше печерська літописна традиція намагалась вважати усі церкви Богородиці як дочірні по відношенню до

Поховання княгині Ольги.
Мініатюра Радзівілівського літопису

Києво-Печерського монастиря, але без достатніх підстав. Щодо тмутороканської церкви Богородиці, то своєю назвою вона ніяк не могла залежати від одноіменного храму Печерського монастиря, який був побудований після неї. Свого часу М.А.Іллін дійшов висновку, що у багатьох випадках зразком для давньоруських Богородичних храмів була саме Десятинна церква [161. – С.266-268].

Нестор-літописець.
Скульптор А. Фуженко (колекція НМІУ)

Впродовж усієї історії вона перебувала у певному зв'язку з митрополією. Літописці, розповідаючи про драматичні події у житті Києва, в результаті яких піддавались пограбуванню церкви і монастирі, завжди називають Десятинну церкву поруч із Софією. Так, у розповіді про взяття Києва військами союзників Андрія Боголюбського 1169 р. говориться: «И грабиша за два дни весь град: Подолье и Гору, и монастыри, и Софью, и Десятинную Богородицю» [165].

У 1203 р. аналогічне пограбування Києва вчинив князь Рюрик Ростиславич. «Не токмо одино Подолье взяша и пожгоша, ино Гору взяша, и митрополью святую Софью разграбиша, и Десятинную святую Богородицу разграбиша» [221. – Стб.418].

Монголо-татари зруйнували Десятинну церкву у страшні грудневі дні 1240 р., але і століття згодом, перебуваючи

Церква Миколи Десятинного за П. Могили. Малюнок XIX ст.

у руїні, вона являла собою поважну християнську святиню Києва і Русі. Про неї згадує «Список русских городов», створений у кінці XIV ст., причому також у поєднанні з Софією Київською. У розділі «Списку», присвяченому київським містам («А се Киевьскыи грали»), читаємо: «Кіевъ деревян, на Днепрѣ, а церкы: святаа Богородиця десятинная, камена, была о полутретьятцати версѣх, а святаа Софна о 12 версѣх» [37. – С.475].

Згідно з «Кратким историческим описанием Киево-Печерской лавры», виданим у 1795 р., на початку XVII ст. в Києві знаходилась церква Миколи Десятинного, яка належала уніатам. «Митрополит Петро Могила, имея обыкновение посещать святые храмы каждую субботу, в некое время пошел в церковь святителя Николая, оставшуюся по розорении Батыевом от великия, называемыя Десятинныя церкви» [148. – С.282].

Усвідомлюючи значення цієї православної святині для українського відродження, Петро Могила близько 1636 р. наказав розібрати дерев'яну церкву св.Миколая, а «Десятинну церкву Пресвятої Діви викопати і відкрити денному світлу». Згодом, у південно-західній частині давньої будівлі Могила побудував невелику церкву і включив в її структуру частину давніх стін. Освячення нової Десятинної церкви підбулося вже після смерті П.Могили в 1654 р. [302. – С.578].

Характерно, що Могила, як і колись Володимир, виділив на завершення будівництва Десятинної церкви значні кошти. Про це ми дізнаємося із його заповіту: «На закінчення церкви, названної Десятинною, котру почали реставрувати, щоб до кінця реставрована була, із скриньки моєї назначаю і підписую тисячу золотих готівкою» [148. – С.283].

Подальша доля Десятинної церкви пов'язана з черницею Фролівського монастиря, княгинею Долгоруковою, котра відновила її у 1758 р., а також митрополитом Київським Євгенієм Болховітіновим, який провів широкі археологічні дослідження фундаментів давньої будівлі. За його ініціативою і наглядом на старих фундаментах за проектом архітектора В.Стасова була зведена кам'яна Десятинна церква. Урочисте її освячення відбулось у 1842 р. митрополитом Філаретом, волинським архієпископом Никанором, єпископом Іосифом і численним київським духовенством. Сучасники високо оцінили цю подію, справедливо вбачаючи в ній акт духовного єднання поколінь.

Знаменитий дослідник Києва М.В.Закревський вважав, що доля нової Десятинної церкви складеться щасливіше, ніж її знаменитої попередниці. Адже тепер нічого боятись ворожої навали, від якої вона могла б постраждати. «Теперь мы не опасаемся уже услышать в Киеве клик воинов и ржание вражеских коней... Древний Киев, как почтенный и святой старец, спокойно отдыхает в семье могучих сынов своих, городов русских» [148. – С.292].

Насправді, немилостива доля послала Десятинній церкві нове випробування. На цей раз її смертельним ворогом виступила комуністична атеїстична ідеологія. У 30-і рр. XX ст., майже через 100 років після її третього відродження, вона була висаджена в повітря.

Організатори і виконавці цього вандалізму сподівались стерти з лиця київської землі не лише спадкоємицю першого кам'яного християнського храму Києва і Русі, але й пам'ять про цю святиню. Це їм не вдалось. Десятинна церква лишила настільки глибокий слід в духовності нашого народу, що стерти його неможливо.

Десятинна церква. XIX ст.

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА: КОЛО ВИТОКІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (1820-1830-ті рр.)

Тетяна АНАНЬЄВА

Перші археологічні дослідження Десятинної церкви в 1820-1830-х рр. (як і тогочасні події довкола «Слова о полку Ігоревім», твору М.М.Карамзіна, перших видань літописів тощо) належать до епохи енергійного розвитку історичної думки, пробудження величезного інтересу до історії, спроб наукового оформлення знань. За цих обставин особливого значення набуває весь культурний, суспільно-політичний, історіографічний контекст київських розкопок, які значно перевершили суто археологічні рамки.

Початок XIX ст. приніс чимало археологічної новини. З відкриттям некрополя Пантикапея, Керчі археологія стала темою жвавих обговорень у світських салонах і на сторінках товстих столичних журналів. Неолітичні крем'яні знаряддя, знайдені Гесом де Кальве під Луганськом, викликали менше ентузіазму, ніж античні пам'ятки П.Дюбрюкса. Але й вони мали зацікавлену аудиторію в наукових зібраннях та читачів різноманітних «Чтений», «Записок», «Летописей». Щодо давньоруської археології, то вона відійшла в тінь кримських антиків і дивовижної «доісторичної» доби каменю. Рідна старовина, на думку багатьох співвітчизників, була занадто невиразною, невидатною, тому вона не заслуговувала на увагу, і ставлення до неї було зневажливим. «Я за все русские древности не дам гроша, – писав поет К.Батюшков і додавав: – То ли дело Греция? То ли дело Италия?» [417. – С.80]. Знахідки З.Доленги-Ходаковського на Ладозькій сопці, Волотовій могилі, Новгородському городищі визначались як «весьма незначительная жатва древностей» [417. – С.73]. Такі реліквії, як шолом князя Ярослава Всеволодовича, знайдений на місці Липицької битви 1216 р., Рязанський скарб, справляли значне враження та сприяли подоланню байдужості суспільства «к отеческим гробам». Але це були випадкові знахідки, які додавали скоріше романтичного флеру пошукам скарбів, аніж справжнього інтересу до розкопок. Промине ще не одне десятиріччя, перш ніж захоплення давньоруською археологією перетвориться з словесних розваг на практичні дії, відчує сприяння суспільства, підтримку влади. Але початок століття являв собою не дуже втішну картину. «Мы скорее пустимся добывать кусок лавы из-под римских развалин, нежели похлопочем о славе собственной нашей древности», – зазначав 1810 р. після відвідання Києва князь М.М.Долгорукий [125. – С.282-283]. «В Киеве сердце сокрушается, видя, каковое там господствует нерадение к древностям нашим, никто ими не занят и всякий почти убегает об них разговора», – ніби вторив йому в 1821 р. граф М.П.Румянцев [434. – С. 191].

Митрополит Київський і Галицький Євгеній Болховітінов

Отож не дивно, що більшість сучасників перших розкопок Десятинної церкви була заскоченою масштабною подією, пов'язаною з дослідженням залишків стародавнього храму та його некрополя. Тут, чи не вперше, унаочнило себе нове ставлення до минулого – воно вимагало пильного погляду вченого там, де ще недавно можна було уявити лише «амінь» пастиря. Громадська думка не була, та й не могла бути одностайною у розумінні й визначенні того, що спостерігала на власні очі.

Могилы древние! я прикасаюсь к вам,
Великолепные остатки;
Вы роковые отпечатки
Тяжелых бед! О, Десятинный храм!
Тебя ль приветствует восторг мой грустно-сладкий! – із захопленням писав барон Єгор Розен (1800-1860) у вірші «Развалины Десятинной церкви» [178. – С.40].

Зачем тревожить сон гробов,
Могил священное молчанье
И поверять бытописанье,

Стряхая с камней пыль веков...– скептично запитував у майже однойменному вірші «На развалинах Десятинной церкви» дев'ятнадцятирічний поет, уродженець Києва Олександр Подолинський [178. – С.43].

Значна (а для багатьох – шокуюча) своєрідність київської ситуації полягала саме в тому, що коло витоків археологічних задумів тут стояв ієрарх церкви – митрополит Київський і Галицький Євгеній Болховітінов.

Протягом останніх 170 років змінювалися оцінки «якості» перших розкопок Десятинної церкви, їхньої науково-історичної цінності. Перші праці про розкопки з'явилися вже під час їх проведення, зокрема публікації безпосередніх учасників чи свідків подій (докладніше про це йтиметься далі). Будівництво нової Десятинної церкви, 900-річчя освячення Володимирового храму, створення науково-історичних товариств – такі моменти суспільного життя минулого століття привертали до історії «достопамятной древности» і до першопочатків її вивчення [16].

У 1908-1914 рр. провадилося чергове дослідження

пам'ятки, яке згодом по праву буде визнано «значно цікавішим, ніж всі попередні» [341. – С.95]. Один із учасників розкопок 1900-х рр., С.Вельмін, вважав, що вивченням Десятинної церкви в 1824 р. було розпочато систематичні археологічні дослідження на території Києва. Але оцінку діяльності перших археологів С.Вельмін давав з позицій свого часу, нарікаючи, що «много древнейших пунктов города Киева было испорчено и нам остались жалкие следы древней жизни» [89. – С.124].

У 1930-1950-х рр. критичне ставлення до діяльності попередників, вважалося за добрий тон, особливо в гуманітарній сфері. У працях М.Каргера, який проводив нові розкопки Десятинної церкви, багато й упереджено писав про попередників, стверджуючи, що «никакой попытки маломальски целостного исследования киевских древностей Болховитинов даже не пытался сделать», і лише його ініціатива в організації археологічних розкопок заслуговує на увагу, хоча він сам і виконавець його задумів археолог-аматор К.А.Лохвицький не мали «ни малейшего представления о задачах и методике археологических раскопок вообще и раскопок археологических памятников в частности» [176. – С.34-35]. Негативне забарвлення зберігається в висловлюваннях багатьох археологів, яким під час їхніх розкопок заважали сліди попередніх досліджень. Загалом археологія середини століття зробила зарозумілий висновок про те, що «серйозне вивчення» Десятинної церкви почалося лише в нашому столітті [207. – С.78].

Але саме тоді, коли київська археологія перебувала у розквіті – в 1970-1980 рр. – відбулося переосмислення, переоцінка заслуг давніх попередників [395. – С.6; 82. – С.126; 183. – С.15]. Мабуть, вперше було здійснено вдалу спробу відійти від крайнощів у оцінці їхньої археологічної діяльності. Були вдало «розведені» такі поняття, як актуальне наукове значення роботи, з одного боку, та її місце і роль в історії науки – з іншого [392. – С.10]: «археологічні дослідження Києва, здійснені Є.Болховітіновим і К.Лохвицьким, незважаючи на природну для того часу недосконалу методику, все ж мали велике наукове значення. Вони показали, які необмежені можливості для вивчення стародавнього Києва зберігають у собі потужні культурні шари київського грунту» [392. – С.29]. Ця остання точка зору на події 170-річної давнини, вироблена київською археологією останніх десятиліть, поки що не має рівноцінної альтернативи.

Загалом історіографічна доля розкопок 1820-1830-х рр. склалася шасливо: рідка археологічна подія має таку ж багату за змістом і кількістю бібліографію. Однак, обсяг літератури про Десятинну церкву не повинен вводити в оману щодо розв'язання і з'ясування проблем, пов'язаних з її дослідженнями. Одне з перших і цілком природне питання, що виникає, – за чиєю ініціативою і чому саме в 1824 р. (дата, що офіційно усталилася) були проведені перші археологічні дослідження Десятинної церкви? – у літературі можна знайти різні відповіді, але вони зводяться до двох основних версій. Згідно з першою – «просвещенный любитель отечественной древности, Киевский митрополит Евгений внушил благочестивую мысль одному из курских помещиков г.Анненкову восстановить совершенно древний собор св.Владимира, и по последовавшему на то высочайшему дозволению начали разрывать его обширные развалины»* [408. – С.126; 349 .– С.6]. Друга версія стверджує, що для Анненкова головним було не благочестиве бажання відновити церкву на власні гроші, а можливість пошуку стародавніх скарбів: «Думая найти в развалинах Десятинной церкви скрытые сокровища, он (Анненков. – *Т.А.*) предложил выстроить новую церковь, если ему будет позволено обследовать остатки древней церкви. Между тем дела отвлекли Анненкова из Киева, а раскопками в 1824 г. занялся ученый археолог митрополит Евгений Болховитинов» [63. – С.6]. Отже, згідно з першою версією, «відновлення» церкви було метою Анненкова, згідно з другою, – лише засобом. Сам О.С.Анненков 1845 р. довів до відома генерал-губернатора Д.Г.Бібікова свою інтерпретацію подій: «Проживающий в г.Киеве чиновник V класса Лохвицкий, узнав еще о намерении моем возобновить Десятинную церковь... исходатайствовал дозволения себе у его Высокопреосвященства Евгения, бывшего митрополита Киевского и Галицкого*, открыть фундамент древней Десятинной церкви и делать поиски на развалинах» [317. – С.153].

На особливу увагу заслуговує вдале (і, як ми переконаємося, найбільш ймовірне) визначення одного з найкращих знавців історії Києва, Миколи Івановича Петрова – засновника Церковно-археологічного музею при Київській духовній Академії (професором якої він був), де зберігалася велика колекція рукописів митрополита Євгенія і К.А.Лохвицького: «В 1824 г. Киевский митрополит Евгений (Болховитинов) *раскрыл, для исследования* (курсив наш. – *Т.А.*), развалины и фундаменты древней Десятинной церкви» [315].

Проте повернімось до «храмобудівника». Відставний гвардії поручик Олександр Семенович Анненков приїхав до Києва 1820 р.** Протягом кількох років він скупив майже всю територію Дитинця стародавнього Києва [301. – С.10]. На «Плане местоположения, состоящего во 2 части города Киева около Десятинной церкви» позначене «пустопорожнє місце»*** площею 2044 кв. саж., суцільних вибоїв та вибоїн, яке, однак, «просит ... Анненков для распланирования и разведения сада» [5]. Цей документ, датований приблизно листопадом 1824 р., дозволяє зробити висновок, що Анненков з особливою енергією заходився клопотати про придбання землі навколо Десятинки одразу після початку розкопок, точніше – після перших знахідок. Ще 1820 р. з тогочасним митрополитом Серапіоном він мав переговори про стародавню пам'ятку, отримав згоду на її «відновлення», але невдовзі відбув до столиці. До Києва він негайно повернувся, дізнавшись про розкопки – «в пылу своей ревности к древностям» [371. – С.32] – і знову порушив питання про відновлення церкви. Але отримавши високайшу згоду, вгамував свій «пыл»: будівництво тривало майже 14 років – довше, ніж церкви X ст.

Ставши власником великої території давньокиївського Дитинця, Анненков прагнув уникати гласної археологічної діяльності (навіть після того, як 1836 р. завдяки клопотанню попечителя Київського навчального округа фон Брадке його було прийнято до членів Тимчасового комітету для пошуків старожитностей у Києві) [11]. Картина змінюється з другої половини 1837 р.**** Анненков подає одне за одним прохання дозволити йому розкопки в Старому Києві, Вишгороді [39:6].

Вартий уваги той факт, що в 1845 р., коли професор Ставровський подав до Комітету план першочергових археологічних досліджень у Києві (він включав 30 позицій, зокрема розкопки на погості Десятинної церкви, в садибі Анненкова на розі Володимирської та Трьохсвятительської вулиць тощо), Олександр Семенович бив на сполох. У листі до київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова він благав захистити його власність від посягань. Власник садиби повідомляв, що сам усе перерив у садку, але нічого не знайшов, крім «нескольких кусков красного гранита и древнего колокола коринфской меди» [317]. Нагадаємо, що три

* Ця версія переважала і в радянській історіографії [349. – С.6].

* Митрополит помер 23 лютого 1837 р.

** В.Ляскоронський одним з перших із впевненістю зазначав, що Анненков був висланий у Київ за жорстоке поводження з селянами його маєтку в Курській губернії [252]. Слід однак зазначити, що після 1820 р. Анненков більшість часу перебував у Петербурзі і тільки з другої половини 1830-х рр. віддавав перевагу Києву, де розпочав бурхливу археологічну діяльність.

*** Воно включає майже всю сучасну садибу Національного історичного музею України, крім площі стародавньої Десятинної церкви.

**** Нагадаємо, що у лютому 1837 р. помер митрополит Євгеній.

роки тому Анненков знайшов і приховав давньоруський скарб, згодом майже повністю загублений, але згідно з існуючими свідоцтвами – один з найбільших і найцінніших серед відомих знахідок [205. – С.14].

Зважаючи на це, маємо визнати, що діяльність Анненкова по відновленню Десятинної церкви була своєрідним щитом, аби приховати пошуки скарбів.

Щодо дати початку розкопок, то у документах і публікаціях розбіжності незначні. Більшість авторів називає 17 жовтня 1824 р. Незначну зміну вніс безпосередній учасник подій К.А.Лохвицький у листі на ім'я царя [3].

«Розпочавши» розкопки 14 жовтня, археолог присвятив їх дню народження імператриці Марії Федорівни. М.Сементовський наводить дві дати: серпень та початок жовтня 1824 р. [371. – С.29]*.

В усіх названих випадках йдеться про кінець літа – осінь 1824 р. Погодившись з таким датуванням, важко зрозуміти кілька фраз у листі митрополита Євгенія до відомого бібліографа В.Г.Анастасевича від 19 березня 1824 р. (тобто майже за півроку до розкопок): «Не знаю, что вам написал о Десятинной церкви Максим Федорович (Берлинський. – *Т.А.*). Я о ней нечто поместил и при описании нашей Софии. Тут на месте я так же растолковал весь план церкви, чего никто прежде не замечал» [128. – С.311]. Забігаючи наперед, зауважимо, що у складеному митрополитом Євгенієм звіті про розкопки Десятинної церкви є фраза, дуже схожа на останнє процитоване речення з листа. Щоразу, говорячи, що він «растолковал» план церкви, митрополит мав на увазі розкопки**. Як потрапила наведена фраза до листа, написаного до 17 жовтня 1824 р.? На це та ряд інших питань немає відповіді в існуючій літературі. Але вони варті того, аби ще раз звернутися до документів, спробувати за їх допомогою відновити в деталях хід подій, портрети учасників, реакцію оточення.

***

5 вересня 1823 р. вчитель київської гімназії, історик Києва Максим Федорович Берлинський зробив запис у своєму щоденнику*** звичним для нього «телеграфним» стилем: «С Евгением у Десятинной у Трехсвятительской у его читали». 26 вересня знову згадка про церкву: «Я у Десятинной. С директором у Евгения и Олизар». Нарешті, 28 вересня: «С Евгением у Десятинной начал копать, у него поздо взял тетради».

Наведені виразні фрази в документі, достовірність якого є незаперечною, вносять корективи щодо дати початку розкопок і суттєво змінюють звичне уявлення про їх характер, ідею, організацію.

Щоденник М.Ф.Берлинського переносить початок археологічних подій майже на рік раніше загальновідомої дати та чітко визначає ***безпосередню*** участь у них митрополита Київського і Галицького Євгенія Болховітінова.

Руїни стародавньої Десятинної церкви знаходилися неподалік Софійського митрополичого дому, в якому жив Болховітінов. Записи у щоденнику М.Ф.Берлинського свідчать, що він разом з митрополитом оглядав давні мури, які височіли у південно-західній частині храму X ст. і були перетворені 1635 р. Петром Могилою на церкву.

Цей куточок старого Києва і до Євгенія відвідувало чимало любителів старожитностей, мандрівників, меценатів.

* Автор вказує навіть, що 12 жовтня вже були знайдені два дзвони.

** Далекий від історичних та археологічних фантазій, Болховітінов вважав, що «толкование» можливе на основі джерел. У випадку з Десятинною церквою єдиним джерелом, яке дозволяло «растолковать» її, було джерело археологічне.

*** Цей щоденник належить до маловідомих джерел. Проте його було згадано в публікаціях і використано у великій біографічній праці про М.Берлинського (Н. Семейкин. Максим Федорович Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской Академии и его учено-литературная деятельность.– К., 1916) [370]. Але процитовані фрагменти (ми наводимо їх за копією, зробленою Н.Семейкіним: [ЦНБ ИР. – Ф.175, од.1057] лишилися поза увагою дослідників.

Наприкінці XVIII ст. поручик Київського гарнізону Василь Іванович Новгородцев склав один з найдокладніших описів Києва. Згадав він і «церковь ружную во имя Пресвятыя Б[огоро]д[и]цы честнаго Рождества, называемую Десятинная, с престолом на верхнем этаже, с приделною к обоим престолом, ныне сооружаемою на месте обветшалой, деревянною колокольнею и с оградою вокруг деревянною». Новгородцев помилково датував будівництво церкви 1006 р., не знав «чьим коштом нынешняя (церква. – *Т.А.*) построена». «При оной церкви: протопоп – 1, их жен и детей – 4, дьячков и пономарей – 2, их жен и детей – 4» [304. – С.38-39], – цим обмежувалися відомості про Десятинну церкву, які були у розпорядженні Новгородцева. Ці дані повторено в «Сокращенном особенном географическом описании Киевской губернии» 1787 р. [304. – С.299].

У 1805 р. київський губернський землемір Олександр Опанасович Масловський в своєму «Описании города Киева» подав правильну дату початку «строения» церкви, його завершення датував 998 р. і зазначив, що стародавня церква «*была пространна* (тут і далі курсив наш. – *Т.А.*), а ныне остался один только придел» [303. – С.79].

М.Ф.Берлинський, який в ці ж роки працював над книгами з історії Києва, вмістив у них відомості «о сожаления достойном остатке *бывшей в старину огромной* Десятинной церкви» [65. – С.238]. Сказане Берлинським загалом збігається з «Описанием» Масловського, але є згадка про Петра Могилу, котрий «обделал и устроил годным для священнодействия» боковий вівтар, що зберігся після 1240 р. У «Кратком описании Киева», опублікованому в Санкт-Петербурзі в 1820 р., Берлинський зазначав: «Судя по теперешнему положению ее (церкви. – *Т.А.*), и находимым к северо-западу от нее фундаментным камням, должно заключить, что она в ту сторону *более простиралась*, где прилегала к городской стене» [66. – С.64].

Проте в 1804 р., під час приїзду до Києва митрополита Московського Платона, М.Ф.Берлинський, який був гідом митрополита, не зміг переконати гостя в тому, що так впевнено викладав у книзі. З опису подорожі митрополита Платона дізнаємося, що в Києві ніхто не міг прояснити для нього картину історичного побутування пам'яток, зокрема Де-

Максим Федорович Берлинський
(портрет з колекції НМІУ, М-1328)

сятинної церкви. «На полуденной внешней ея стене... слова есть славенские не соединенные... Что они значат, разобрать не могли; и просили тамошних ученых, чтоб они о разбирании их старание употребили», – повідомляв митрополит. Стан Десятинної церкви був настільки жалюгідним, що Платон засумнівався, «... она ли есть Десятинная оная славная, и на сем ли месте была». Не отримавши відповіді на це запитання, митрополит додав: «...предоставляем другим тамошним ученым любопытнее в сие войти» [335. – С.54].

У 1810 і 1817 рр. Київ відвідав князь М.М.Долгорукий (онук знаменитої стариці Києво-Флорівського монастиря Нектарії, уродженої графині Наталії Борисівни Шереметьєвої; 1758 р. вона на власний кошт ремонтувала Десятинну церкву). В записках про подорож він скаржився на брак людей, які могли б ознайомити з київськими пам'ятками, а про Десятинну церкву князь зауважив : «Никогда бы я не подумал, что она так брошена и призренна, как я ее нашел» [125. – С.282]. Ми вже згадували про розчарування графа М.П.Румянцева, який в 1821 р. оглянув Десятинну церкву і був засмучений ставленням співвітчизників до святинь. Граф був особисто знайомий з М.Ф.Берлинським, листувався з ним, давав доручення щодо київських архівів [158. – С.226-332]. Але навіть після відвідання Києва, огляду Десятинної церкви (зазначимо, що його супроводжував М.Берлинський) Румянцев вважав, що давня будівля за розмірами наближалася до церкви Петра Могили. Це питання граф обговорював із Болховітіновим ще до приїзду Євгенія в якості митрополита до Києва. З цього приводу Румянцев і Євгеній були опонентами.

Отже, пам'ятаймо, що митрополит Московський і граф Румянцев побачили Десятинну церкву раніше за митрополита Євгенія й обидва досвідчені знавці старожитностей зовсім не були переконані, що церква Петра Могили – це значно зменшений «варіант» стародавнього храму.

А що ж М.Ф.Берлинський? Адже його діяльність на ниві історії Києва не обмежувалася працею з архівами, книжковими зібраннями, власними творами. Саме йому належали спроби археологічних розкопок до 1820-х рр. Але ця, треба відверто сказати, темна сторінка київської археології не зафіксувала нічого, крім імен учасників «розкопок» і слідів заподіяних ними руйнувань*.

Цей сюжет – поза межами нашої теми; зазначимо лише, що Максим Федорович не був новачком у археології**, однак не знайшов (і не шукав) археологічних аргументів на підтвердження своєї гіпотези щодо розмірів церкви.

Незважаючи на величезну кількість адміністративних і господарських справ у єпархії, митрополит Євгеній з перших тижнів перебування в Києві розпочав роботу над «Описанием Киево-Софийского собора и Киевской иерархии». Вивчення київських святинь він вважав одним із завдань свого пастирського служіння. Вже 7 травня 1822 р., менш як за місяць по приїзді до Києва, він повідомляв президентові Академії мистецтв О.М.Оленіну, що ознайомився з першою київською «древностью» – софійською мозаїкою [37. – арк.6]. Через рік митрополит писав до того ж адресата: «Я занимаюсь описанием Киево-Софийского собора, ***почитая сие даже должностию моею***» [37. – Арк.7,8].

Для цієї книги у Євгенія були гігантські підготовчі матеріали, зібрані за довгі роки праці над «Историей Российской иерархии», Словниками російських духовних і світських письменників тощо. Негайний початок і енергійна робота над «Описанием» дозволили здійснити велику працю у стислі строки*: в 1823 р. Болховітінов повідомляв, що «много тетрадей уже написано», а в 1825 р. книгу було надруковано.

Готуючи другий розділ «Описания», де йшлося про християнські храми, що існували в Києві до спорудження Софії, Болховітінов знову зіткнувся з проблемою, яка давно його цікавила, – що являла собою Десятинна церква князя Володимира? Подальшим логічним кроком у науковому вирішенні цього питання мало стати археологічне дослідження стародавніх фундаментів.

Сан митрополита лише на перший погляд полегшував подолання проблем, що виникали у зв'язку із розкопками. Адже високий сан передбачав регламентацію всіх сторін життя митрополита (в тому числі побуту й поведінки). За умов, коли справа дослідження давньоруських пам'яток не дістала загальновизнаного статусу, а розкопки погостів (з можливими залишками цвинтарів на них) зустрічали порозуміння далеко не всіх віруючих, митрополит Євгеній враховував стереотипи, а надто сприйняття особистості архіпастиря в соціально-психологічних настроях суспільства. Відомо, що Євгеній відзначався незалежним характером і не приносив у жертву суспільним емоціям інтереси церкви чи науки. Проте це не означає, що він бажав і міг ігнорувати ці емоції. Дані розкопок були необхідні, але проводити їх гласно, широко інформуючи громадськість, після короткочасного перебування на митрополичій кафедрі було недоцільно, необачно. Напевне, це й обумовило неофіційний характер розкопок 1823 р.

Усі учасники тих розкопок у подальшому замовчували їх (крім М.Берлинського, котрий, як ми пам'ятаємо, поділився звісткою з Анастасевичем). Однак про один важливий висновок, зроблений в 1823 р., в завуальованій формі було сказано в звіті про розкопки 1824 р.: «... никто не думал об открытии хотя следов ее (Десятинної церкви. – *Т.А.*). Конечно, мы не можем отгадать ее фасада: но всегда возможно было под развалинами и щебнем открыть план ее. Сия счастливая мысль наконец пришла нынешнему Киевскому преосвященному митрополиту Евгению, который с самого вступления на киевскую паству, часто обозревая места и следы сего памятника, решился в прошлом 1824 г. с 17 октября открыть весь фундамент» [75. – С.385]. Тут звіт, написаний самим Болховітіновим, перегукується з процитованим вище листом до Анастасевича. В обох випадках Болховітінов не приховував задоволення, що саме йому вперше спало на думку розкопати фундаменти церкви. Ідея, котра сьогодні виглядає цілком природною, як ми переконалися, довго чекала на свого виконавця. Як завжди, в статті, написаній Болховітіновим, точно підібрані слова: він *вирішив* відкрити *весь* фундамент у 1824 р. після того, як у 1823 р. переконався, що фундамент зруйнованої шість віків тому церкви існує.

Відомості про перші розкопки 1823 р. змінюють усталені уявлення про початки київської археології. Вони унаочнюють, що ініціатором дослідження Десятинної церкви був митрополит Євгеній; ідея археологічного дослідження не була безпосередньо пов'язана з наміром будувати нову церкву і стимулювалася науковими інтересами Болховітінова; археологічне джерело стало необхідною складовою джерелознавчої основи вивчення стародавньої пам'ятки; Болховітінов брав активну участь в організації розкопок, особисто спостерігав за ними, працював над інтерпретацією знахідок. У жовтні 1824 р. було проведено фактично другий польовий сезон. Його результати впроваджувалися до наукового обігу

* Документи і література згадують у зв'язку з розкопками, крім М.Берлинського, ім'я київської поміщиці Анни Олександрівни Турчанинової. В 1837 р. у відповідь на клопотання О.С.Анненкова про дозвіл «производить изыскания древности» на площі у Вишгороді, розкопки було заборонено, оскільки «прежде сего делана была попытка г-жи Турчаниновой нашет отыскания чего-нибудь, но ничего не найдено, а при таком розыске церковь была близка к паденію» [39].

** Невипадково стаття чулового знавця історії Києва В.І.Щербини про М.Берлинського мала назву «Первый киевский археолог М.Ф.Берлинский» [440].

* До цього часу в публікаціях у прихильній формі наводиться версія, що «Описание Киево-Софийского собора» – компіляція праці Іринея Фальковського (див.напр.: Словарь русских писателей 1800-1917 гг. – М.,1992. – Т.2 – С.208). Ні документи, що висвітлюють роботу Болховітінова над книгою, ні свідчення сучасників, серед котрих М.А.Максимович та Інокентій Борисов, не підтверджують цю історичну плітку, родоначальником якої, очевидно, був М.Закревський.

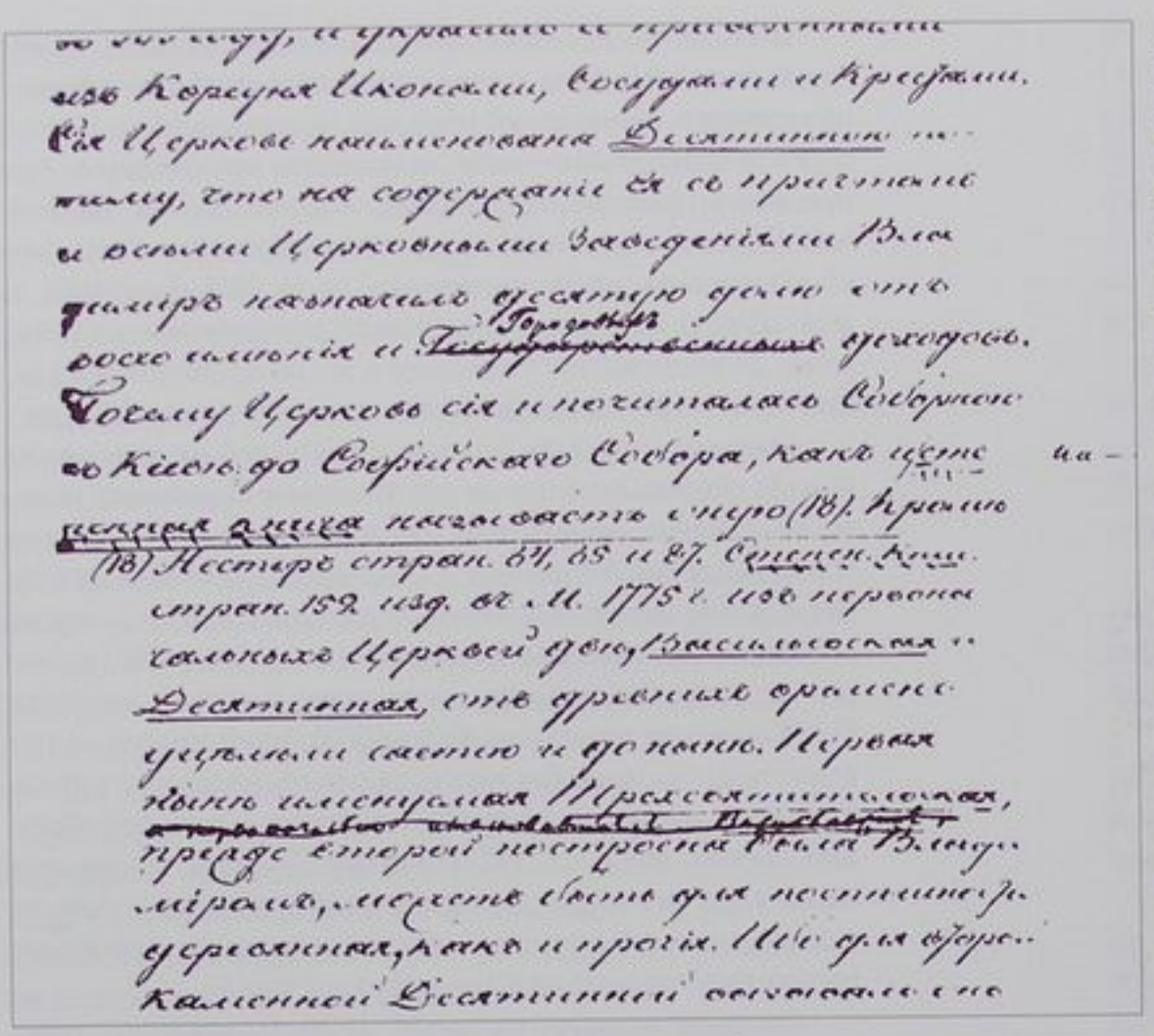

негайно: так, зокрема, в цензурному примірнику «Описания Киево-Софийского собора» [14] рукою Болховітінова зроблено правку, а дані про розміри Десятинної церкви, отримані під час розкопок, очевидно, внесено вже під час друкарського набору (цифри в цензурному рукописі і в книзі різняться). В березні 1825 р. «Отечественные записки» надрукували статтю-звіт «План первобытной киевской Десятинной Богородичной церкви с объяснениями оного» [75. – С.380-403].

Вперше публікація у вітчизняному періодичному виданні детально ознайомила читача з результатами археологічних досліджень давньоруської пам'ятки. Цей звіт про розкопки був укладений митрополитом і мав таку структуру: 1. Загальні відомості про Десятинну церкву. Свідчення джерел (Никонівського літопису, Дітмара Мерзебурзького, Синопсису, Патерика Коссова) та літератури («Описание Киево-Печерской Лавры» 1817 р.) про заснування й освячення церкви, її зруйнування і вигляд у післямонгольський період. 2. Власне звіт про розкопки. Насамперед – про ідею відкриття (див.цитату вище). Євгеній повідомляв, що провадив роботи «на свое иждивение» і «поручил сие дело священнику Десятинной церкви Михаилу Кочеровскому и живущему в Киеве чиновнику 5-го класса Кондрату Андреевичу Лохвицкому, которые охотно приняли на себя сие поручение». Далі – про знахідки. Зокрема про саркофаг, з приводу якого було висловлено припущення: «Вероятно, это был гроб св.Владимира, коего мощи нашел Петр Могила и взял главу в Печерскую Лавру». На підтвердження цієї версії цитовано Дітмара Мерзебурзького, котрий, описуючи здобуття Києва 1017 р. Болеславом Першим, свідчив, що співвітчизники його бачили гроби Володимира й Анни посеред церкви св.Климента. Болховітінов припускав, що йшлося про боковий вівтар в ім'я Климента у Десятинній церкві. 3. Значну частину статті присвячено плану подальших досліджень, з якого випливає, що археологічні розкопки розглядалися як процес наукового дослідження із залученням фахівців з різних дисциплін (до речі, для обстеження знайдених кістяків уже в 1824 р. було запрошено лікарів) [75. – С.390]. Керівництво розкопками на наступному етапі слід доручити «искусному в древнем зодчестве» архітектору, здатному «отгадать и изъяснить весь план сего древнего памятника греческой архитектуры». Таким чином, хоч Євгеній повідомляв Анастасевичу та Румянцеву про своє «толкование» плану, він добре розумів межі своїх можливостей і визнавав за необхідне професійний підхід до цього завдання.

Цензурний примірник рукопису "Описання Києво-Софійського собора" з авторською правкою
(ІР ЦНБ - ф. 169, од.489)

Але архітектор міг бути недосвідченим у власне археологічних справах, тому Євгеній виклав свої міркування щодо подальших дій: слід звернути увагу на матеріал мурів (цегла, характер її випалення, розчин, склад тіста); визначити глибину залягання фундаментів і «качество разноцветных диких камней», повністю розкрити підлогу, зокрема в «устроенной Петром Могилою малой церкви, ибо некоторые места оного потеют и доказывают пустоту» [75. – С.400] (притаманна Болховітінову спостережливість у даному випадку підтверджує, що він особисто був присутнім на розкопках); зробити проходження по стрічці фундаментів – з метою виявлення поховань «или труб (каковая одна открылась в средней поперечной стене)» та ін. Болховітінов висловив гадку щодо технології кладки стін: «Судя по двойной против кирпичей толщине подмазки, можно думать, что кладка стен производилась в яшиках или между досками передвижными, пока засохнет подмазка; иначе она бы не удержалась». Євгеній був переконаний, що обізнаний з зодчеством і «догадливый» архітектор виявить ще чимало «нужд» під час розкопок.

Під кінець повідомлялося, що «при самом отъезде» митрополита з Києва до Петербурга парафіяни звернулися до нього за дозволом спорудити на місці стародавньої церкви новий храм. І Євгеній висловлює надзвичайно цікаву думку: запропонований проект нової церкви не відповідає стародавньому зразку; тим часом, як фасад «первісної» Десятинної церкви невідомий, маючи розкопаний стародавній фундамент, «применяясь к фасаду Киево-Софийского собора и Печерской церкви», архітектори, за твердженням Євгенія «могли бы придумать близкий к первоначальному фасад» [75. – С.402]. Тобто йдеться про завершальний етап і практичні результати дослідження пам'ятки – її реконструкцію на основі археологічних даних та аналогій*.

У лютому 1825 р. митрополит Євгеній виїхав до столиці: його викликали до Синоду на чреду. Він мав із собою проект нової церкви, створений на замовлення О.С.Анненкова київським міським архітектором А.Меленським. Переданий до Академії мистецтв проект був представлений членам Академії в галузі архітектури [2].

Тим часом археологічна подія стрімко набувала широкого розголосу. Напевне, перше повідомлення про осінні розкопки 1824 р. було відправлене з Києва у листі митрополита Євгенія Румянцеву від 10 грудня 1824 р.: « Я доселе удерживался донести вашему сиятельству о предприятии моем узнать план знаменитой Десятинной церкви, скрытой под щебнем, ибо не нашедши еще ничего ясного, не хотел я и доносить». Ця фраза заслуговує на увагу. В ній відчутне прагнення митрополита не афішувати розкопки до одержання певних результатів. «Поручение мое охотно принял известный вашему сиятельству статский советник Лохвицкий; я дал денег на работников. С 17 октября начали открывать следы фундаментов и большую часть плана по следам оного открыли, но в стороны еще не копали. Я пришлю вашему сиятельству план открытых стен» [313. – С.118]. Слова «поручение мое» знову підтверджують, що ініціатива розкопок належала Євгенію. Він відзначався особливою науковою сумлінністю і, всупереч допущенням тогочасного наукового етикету, ніколи не запозичував матеріал без посилань на автора. 4 січня 1825 р. митрополит надіслав Румянцеву пакунок, в якому був план Десятинної церкви, «сделанный Лохвицким, со своими толкованиями, которых я не имел досуга поправить. Он энтузиаст к древностям, но и это для нас счастие при сем открытии, которым мне заниматься пристально нет досуга» [313. – С.120].

* Цією Болховітінова не було здійснено, але згадати про неї необхідно, оскільки пізніше не раз висловлювалось звинувачення, що «грех на душе его (Болховітінова. – Т.А.), что он закопал этот Владимировский фундамент» [325]. Очевидно, що Болховітінов із самого початку не був прихильником звершення стародавньої церкви.

Науковий інтерес Євгенія дійсно було задоволено, дискусії щодо розмірів церкви покладено край, тепер слово було за фахівцями. Археологія (у вузькому значенні цього слова) не була предметом спеціального зацікавлення Болховітінова. Як історик церкви він визнавав можливості і значення археологічних даних для комплексного джерелознавчого дослідження. Але, природно, в його роботі пріоритети було віддано пам'яткам писемності.

Публікації звіту про розкопки в «Отечественных записках» у березні 1825 р. передувало коротке повідомлення у грудневій книжці часопису за 1824 р. [42. – С.573]. Незважаючи на лаконічність, повідомлення містило цікаві тези. «Достопримечательнейшие открытия», за повідомленням автора-киянина, були зроблені К.Лохвицьким «с позволения и под руководством Преосвященнейшего митрополита нашего Евгения». Відкрита Десятинна церква виявилася «достаточна удивить и в наше время своею огромностию». Серед знахідок згадано мозаїку, мозаїчну підлогу, «куски прекраснейшей греческой живописи, сохранившей доселе свои краски». «Можно надеяться, что счастливейший успех завлечет наших антикваріев к вящим разысканиям, – зауважив автор, – а у нас в Киеве под землею много, очень много добра!» Таке повідомлення в одному з найпопулярніших періодичних видань повинно було викликати інтерес і піднести популярність давньоруської археології.

У 1826 р. шанувальникам вітчизняних старожитностей знову нагадали про розкопки Десятинної церкви. П.П.Свиньїн опублікував записки про свою «археологічну подорож» 1825 р. [155. – С.181-219]. Приблизно п'ята частина публікації присвячена Києву. У місті, незважаючи на відсутність митрополита (обставини змусили Євгенія залишатися в Петербурзі до 1827 р.), місце розкопок Десятинної церкви було обгороджене, розкоп не засипали, тобто все свідчило, що роботу буде продовжено. Дійсно, клопотання про дозвіл дообстежити стародавній храм і «відновити» його були успішними. 5 квітня 1825 р. митрополит повідомляв у Київ протоієрею Михаїлу Кочеровському*: «По высочайшему повелению отправлен в Киев Академии художеств художник 14-го класса Ефимьев для осмотра и исследования остатков древней Десятинной церкви. Посему вам с Кондратом Андреевичем, яко участвовавшим в первоначальном сем открытии, поручаю и прошу содействовать сему чиновнику в продолжении сих открытий и меня о всем уведомлять» [388. – С.106-123; 64].

27-річний академіст Микола Єфімов у 1826 р. відбув свій перший і єдиний археологічний сезон. До Києва він приїхав у травні. 25 числа М.Ф.Берлинський записав у щоденнику: «У Десятинной с попом Лохвицкий у меня с архитектором С.П.Бургским о Десятинной». На одній із перших зустрічей були присутні всі четверо: Єфімов, священик Кочеровський, Берлинський та Лохвицький. 26 травня відбулася бесіда «о плане» – невідомо, чи був присутній Лохвицький, але за будь-яких обставин петербурзький архітектор змушений був висловити свої зауваження щодо плану, складеного київським археологом. 28 травня Берлинський занотував: «Я у Десятинной начали рыть» [15. – С.27]. Впродовж літніх і осінніх місяців щоденник поповнювався новими повідомленнями про розкопки. Звернімо увагу на запис 7 червня – «*открытие гробов Св.Влалимира и Изяслава*». 5 липня був готовий новий план розкопаних фундаментів; 28 серпня – «сняли пол мозаичный», на початку жовтня Єфімов і Берлинський кілька разів зустрічалися з Анненковим; у цей час, очевидно, було складено звіт про розкопки; 9-10 листопада архітектор прощався з Києвом. Досить часто автор щоденника згадує спільні вечірки, але ні в зв'язку з розкопками, ні в зв'язку з дозвіллям ім'я Лохвицького більше не з'являється.

* М.Кочеровський був священиком Десятинної церкви, що знаходилася на місці стародавнього храму.

Висновок архітектора про помилковість першого плану справив на археолога гнітюче враження особистої образи, надзвичайно принизливої тому, що «призначений» з Петербурга архітектор-«чиновник», під началом якого повинен був працювати Кіндрат Андрійович, посідав значно нижчий чин. Єфімову закидали знищення стародавньої пам'ятки, некомпетентність, негідну поведінку та ін. [40]. Боротьба, в якій, до речі, Єфімов не брав участі*, продовжувалася практично до кінця життя Лохвицького: він не примирився з тим, що наукова громадськість віддала перевагу плану Єфімова.

Очевидно, до своїх перемог Лохвицький міг зарахувати провал єфімівського проекту відновлення Десятинної церкви. «С помощью неприятных и несправедливых интриг против меня господ Анненкова и Лохвицкого, мои дела на счет Десятинной церкви кончились так сказать ничем», – писав М.Єфімов одному з київських знайомих у квітні 1827 р. Через доноси Лохвицького президент Академії мистецтв О.М.Оленін не міг подати царю єфімівський проект, «а потому государь не видав оного, повелеть соизволил г.архитектору Стасову для постройки церкви г.Анненкову составить проект» [430. – С.90]. На думку Єфімова, стасівський варіант був не «во вкусе» стародавньої архітектури. Але, як відомо, саме цей, далекий від давньоруського прообразу проект було втілено на Старокиївській горі.

Ситуація довкола розкопок 1826 р. набувала дещо скандального характеру і не могла не вплинути на стосунки Болховітінова з недавніми співробітниками. «Митрополит ко мне не благоволит и гонит меня», – скаржився Кіндрат Андрійович державному секретареві В.Р.Марченку в листі від 30 жовтня 1827 р.[388]. Лохвицький, якого двічі було притягнуто до суду за кляузи, знову повернув репутацію скандальної людини – цього разу на терені археологічному.

Від'їжджаючи з Києва, М.Єфімов взяв із собою графічні матеріали, зроблені під час розкопок, для подання в Академію мистецтв, за завданням якої він працював. Очевидно, вирушивши спочатку до Новгорода й Москви, він, повернувшись до Петербурга, не застав там митрополита Євгенія: з червня 1827 р. Болховітінов перебував у Києві. На прохання митрополита київський знайомий Єфімова І.Р.Мартос намагався з'ясувати долю малюнків з планами фундаментів, проектом нової церкви і знахідками.

«Чувствительнейше благодарю вам за уведомление о бывшем здесь архитекторе, от которого надеюсь ныне получить все желаемое здешним преосвященным», – писав він у листі до І.М.Гамалії від 12 червня 1827 р. [10]. Надії Івана Романовича не виправдались, і він був змушений у березні 1828 р. знову турбувати І.Гамалію: «Известный вам архитектор Ефимов, обещавший прислать ко мне рисунки разных вещей, найденных в Киеве при раскрытии фундаментов Десятинной церкви, не доставил их ко мне, – нагадував він, – чрез то и я поставлен в неприятное положение пред Киевским митрополитом, для которого сии рисунки были мною выписаны и которые не были еще кончены гравировкою». Цього разу, за даними Мартоса, малюнки були вигравірувані і навіть надійшли у продаж; він просив Гамалію купити їх і переслати до Києва. Однак ще рік потому листування з приводу малюнків продовжувалось. Надійшла інформація від родича Івана Романовича, відомого скульптора Івана Петровича Мартоса. «Я узнал случайно, – писав скульптор, – что рисунки Десятинной в Киеве церкви, деланные Ефимовым для ее возобновления, находились у Алексея Николаевича (Оленіна. – *Т.А.*), он мне обещал заставить мальчиков с них срисовать, чтоб их вам доставить; но рисунков не много, один план только» [430]. До листа

* М.Єфімов після Києва за завданням Академії мистецтв працював в історичних містах – Новгороді та Москві, потім отримав стажування в Італії. Після навчання в Римі, повернувшись до столиці, він створив у Петербурзі будови, що ввійшли в історію архітектури, зокрема споруди в ансамблі Ісаківської площі [334].

зроблено приписку: «Случилось как будто нарочно, что я сие письмо не послал по написании на почту; на третий день Алексей Николаевич прислал мне план Десятинной церкви с подробным описанием. План и записку к вам препровождаю. Рисунка фасада, прожектированного г-ном Стасовым, не имеется, вероятно, он должен находиться в Киеве. По разыскании моем, я уверился, что его рисунок, а не другого кого, апробован (тобто затверджений царем. – *Т.А.*)» [430. – С.367].

Отже, протягом трьох років митрополит Євгеній даремно намагався за посередництвом І.Р.Мартоса одержати малюнки Десятинної церкви. Чому він не скористався, наприклад, особистим знайомством і листуванням з О.М.Оленіним? Очевидно, митрополит не хотів, щоб події навколо розкопок і проектування нової церкви знову безпосередньо пов'язували з його ім'ям. Крім неприємного випадку з планом і Лохвицьким, виникла не менш делікатна ситуація, що особисто непокоїла митрополита. Йшлося про одну зі знахідок – так званий саркофаг князя Володимира.

«Слух у вас несправедлив, что будто я открыл в Десятинной церкви мощи святого Владимира, – запевняв Євгеній графа Д.І.Хвостова (лист від 9 листопада 1827 р.). – Раскапывание развалин давно уже запрещено и с возвращения моего ничего не делано, да и проект о построении новой церкви остановился за отказом строителя Анненкова, теперь проживающего у вас в Петербурге. Думаю, помянутый слух произошел от моей речи, коей экземпляр при сем вашему сиятельству представляю» [318. – С.203]. Нагадаємо, що в «Отечественных записках» була згадка про саркофаг. «Вероятно, это был гроб Св.Владимира, коего моши нашел Петр Могила и взял главу в Печерскую Лавру», – писав тоді Євгеній. Однак, найімовірніше, не ця фраза надала поштовх новим чуткам.

Нагадаємо запис із щоденника М.Берлинського від 7 червня 1826 р.: «*открытие гробов Св.Владимира и Изяслава*». Саме цей епізод розкопок, що відбувся за відсутності митрополита в Києві, став надбанням широкої публіки і міг завдати чималої шкоди учасникам і справі. Євгеній поспішив узяти на себе відповідальність за нібито безпідставні чутки. У листі до голови Московського товариства історії та старожитностей російських О.Писарєва від 20 березня 1829 р. Євгеній повідомляв: «К сведениям о древней в Киеве Десятинной церкви я имею честь сообщить вашему превосходительству еще следующее. Следы сей древней церкви уже не существуют, и все разрыты для основания новой церкви, заложенной в прошлом 1828 г., августа 2-го. А хотя с древних следов сей церкви в 1824 г. снят был план чиновником 5-го класса Лохвицким, напечатанный в Отечественных Записках г.Свиньина 1825 г., с известием об открытии сей церкви, но при проверке плана сего присланным 1826 года в Киев... академиком Ефимьевым, по местоположению оказался неверным; а Ефимьев свой снял, с коего копию и его же изъяснения на оную при сем препровождаю к вашему превосходительству» [404. – С.138]. Отже, до 1829 р. Євгенію вдалося одержати копію плану Єфімова, але звідки? Точної відповіді немає, проте дещо було відомо про це М.Берлинському, який писав до І.Снєгірьова: «На сих днях будучи у нашего Преосвященного известился, что и он послал в общество планы Десятинной, о чем я прежде от него не был предуведомлен; и при том сам сознался (! – *Т.А.*), якобы я получил оные планы от известного по Киеву г.Лохвицкого; о чем, говорит, и писал к вам в общество». З листом до Товариства ми вже знайомі і бачимо, що Максим Федорович помилково зрозумів сказане митрополитом. «Ежели это действительно было, то для меня весьма прискорбно сносить такую несправедливость. Планы я получил от архитектора г. Ефимова, который разрабатывал церковный фундамент, и потом повез план с фасадом от строителя церкви Анненкова, что все у меня было скопировано, прежде нежели Преосвященный возвратился из Петербурга с планами от г.Оленина принятыми (ми вже довідалися, що в митрополита планів не було. – *Т.А.*), которых я никогда не видел, и никогда с г.Лохвицким не говорил». У цьому ображеному листі, крім низки неточностей, дивує той факт, що, виявляється, Берлинський мав єфімівські матеріали, які протягом кількох років розшукував митрополит. Це виразно характеризує стосунки, що склалися в середовищі людей, причетних до археологічних студій.

Спроба письмового порозуміння з О.Писарєвим щодо Десятинної церкви не була для митрополита Євгенія ні першою, ані останньою.

У 1829 р. столична друкарня Карла Крайя видала книжку «Краткое историческое описание Первопрестольной Соборной Десятинной церкви в Киеве». Її автор не позначив свого імені.

У N11 «Московского телеграфа» за 1830 р. з'явилася розгромна стаття-рецензія «Замечания на книгу: Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве». Автора сердитої критики теж не було названо.

У 1857 р. М.Сементовський оприлюднив давню репліку К.Лохвицького на статтю у московському часописі, яку Кіндрат Андрійович свого часу не наважився надрукувати.

Всі три публікації пов'язані одним сюжетом – Десятинною церквою і її розкопками 1820-х рр. Але в них проглядають не тільки наукові інтереси, а й перипетії складних особистих стосунків, характери, амбіції...

Книжка 1829 р., всупереч назві, містила мало історичних відомостей. Починаючи с 13 стор. (всього їх 32) , автор зосередився на сучасних подіях, де головною дійовою особою є О.С.Анненков. Він нібито «имел усердие» захопитися всіма київськими святинями, але «ветхость и скудность» Десятинної церкви викликали особливе «чувство сожаления», і він вирішив «стараться о возобновлении» храму. Анненкова зображено попечительним керівником робіт, він наглядає за будівництвом, робить знахідки і передає їх церковному старості. Він же попереджає митрополита про можливість знахідки гробниць, що й сталося, зауважує автор, під час розкопок Єфімова, коли було відкрито (крім саркофагів) також «много костей усопших».

Олександр Степанович Анненков
(портрет з колекції НМІУ, М-1429)

Граф Петро Християнович Вітгенштейн (портрет з колекції НМІУ, ГРЛ 1334)

Шабля «За храбрость», подарована П. Х. Вітгенштейном К. А. Лохвицькому за розкопки Десятинної церкви (НМІУ, з- 44)

Книжка-панегірик повинна була закарбувати в пам'яті образ шанувальника старожитностей і мецената. Хоча автор її невідомий, ім'я замовника не викликає сумніву. Олександр Семенович Анненков, знову кинувши Київ, залишивши без обіцяних коштів будівництво церкви (закладка відбулася 2 серпня 1828 р.), поїхав до Петербурга, де й була видана книжка, в якій йшлося про швидке відновлення храму. 1838 р., доповідаючи Тимчасовому комітетові про свої розкопки в обійсті Михайлівського монастиря, перерахувавши як завжди нечисленні знахідки і виявляючи готовність сприяти відкриттю старожитностей (знову за власний рахунок, хоча через відсутність обіцяних коштів зволікалося будівництво на Старокиївській горі), Анненков передав у дар Комітету «Краткое описание Десятинной церкви» 1829 р., що непрямо свідчить про його причетність до цього видання [13].

Стаття в «Московском Телеграфе» дивує своїм непримиренно-критичним і роздратованим тоном. У колонтитул винесено: «Опровержение ложных слухов о Десятинной церкви». Відомо, що існувало чимало праць, які, популяризуючи історію, містили безліч неточностей і помилок. Хто і чому так суворо напустився на автора саме невеличкої книжки про Десятинну церкву? Хто зважився порушити літературний етикет, який вимагав хоча б декоративного позитивного відтінку в рецензії? Після прочитання статті стає очевидним, що не фактичні помилки з історії викликали гнів і власне появу рецензії. Суть її висловлено в кінці: «нельзя при сем (при читанні книги. – *Т.А.*) не удивляться, ...каким образом частный человек, без рассмотрения и утверждения церковного начальства, решился оглашать неизвестные кости мошами Св.князя Владимира» [305]. «Типограф Феофан Шиянов, издавая вторично, в 1795 г., свое Описание Киево-Печерской Лавры, выдумал и прибавил сказку о обретении мощей Св.Владимира митрополитом Петром Могилой», – стверджується в статті. Так чий же це одинокий голос заперечує всю існуючу до і після літературу в тому, що в одному із знайдених саркофагів були рештки князя Володимира? Є підстави вважати, що статтю написав митрополит Євгеній. « Я думаю, вы читали в 11-м номере Телеграфа брань К.М.Е. (Київського митрополита Євгенія. – *Т.А.*) за Десятинную церковь, теперь наперерыв все пишут об ней. И мой план опровергают, но я в защиту своего плана сличительный план с планом Ефимова при записке вручил г.Дибичу», – повідомляв К.Лохвицький І.Мартоса. На авторство митрополита вказував і протоієрей Києво-Софійського собору Микола Оглоблін, який вивчав рукописи Євгенія у Софійській бібліотеці*.

Сердита критика Євгенія тим більше дивує, що вона була ніби звернена і на власну адресу. Перекази про знайдення Петром Могилою гробниці князя-хрестителя і про перенесення його Глави і правої руки до Великої лаврської церкви Євгеній неодноразово наводив у своїх творах [302. – С.7-8]. Блискучий знавець літератури, Болховітінов розумів, якого розповсюдження набула думка про віднайдення саркофага Рівноапостольного князя. Того ж 1830 р. її повторив М.Берлинський у статті-звіті про розкопки М.Єфімова, ще раз підтвердивши – «действительно оный гроб должно почитать Владимировым» [64]. Але автор книжки 1829 р. – єдиний, кому «дісталося» за твір про Десятинну церкву. Пояснення цього – в почутті глибокої антипатії Євгенія до недобросовісного, нечистого на руку «шукача» Анненкова.

Не називаючи автора книжки, рецензент, звичайно, знав його, зазначивши, що після публікації в «Отечественных записках» (1825 р.) «многие из *киевлян* в запуски устремились писать о сей церкви», не заглядаючи в літописи, «а от себя прибавляли только выдумки. Таково и нынешнее (тобто критиковане. – *Т.А.*) описание». З конкретних осіб критик назвав двох – «строителя» церкви, який погано вів спостереження за роботами, і К.Лохвицького, план якого «оказался неверен».

Ця остання фраза з новою силою спонукала Лохвицького до баталій проти Єфімова – була створена ціла праця «Известие историографам. О Десятинной церкви», в якій описано, як нібито Єфімов марно перерив і знищив давню пам'ятку, щоб узгодити план стародавньої церкви із своїм новим планом, складеним нібито заочно. Кіндрат Андрійович стверджував, що свідомо усунувся від розкопок, помітивши безладдя Єфімова.

Усі перипетії непростих особистих стосунків, непорозуміння, образи, безперечно, впливали на хід і розвиток подій. (Пам'ятаймо, що власне конфлікт К.Лохвицького з архітектором М.Єфімовим певною мірою зумовив будівництво нової Десятинної церкви за проектом Стасова). Але ці ж самі проблеми мали несподіваний «зворотний бік». Боротьба особистих амбіцій, скарги, навіть доноси ще й іще раз нагадували про саму пам'ятку. Галас довкола плану Лохвицького не дозволяв забути справи київської археології.

Фактично єдиною винагородою невтомному археологу, єдиним визнанням його старань став подарунок генерал-фельдмаршала графа Петра Христиановича Вітгенштейна. «Уважая священные древности и любовь Вашу к оным в раскрытии Десятинной церкви в Киеве, – писав 29 червня 1830 р. герой Вітчизняної війни Лохвицькому, – вручаю Вам на память саблю... с надписью «За храбрость». Она послужила мне в 1812 году» [12]. Вигравірувавши на клинку докладний напис-пояснення, Лохвицький передав цю реліквію Музею старожитностей Київського університету Св.Володимира, про створення якого він клопотався і якому подарував на відкриття (1837 р.) свою колекцію, в тому числі з розкопок Десятинної церкви. У «Книге для записи вещей»** Музею ці

* Гадаємо, що факт авторства Болховітінова можна вважати встановленим, хоч у нещодавно виданому покажчику до «Московского Телеграфа» стаття лишилася анонімною.

** Зберігається в археологічних фондах НМІУ.

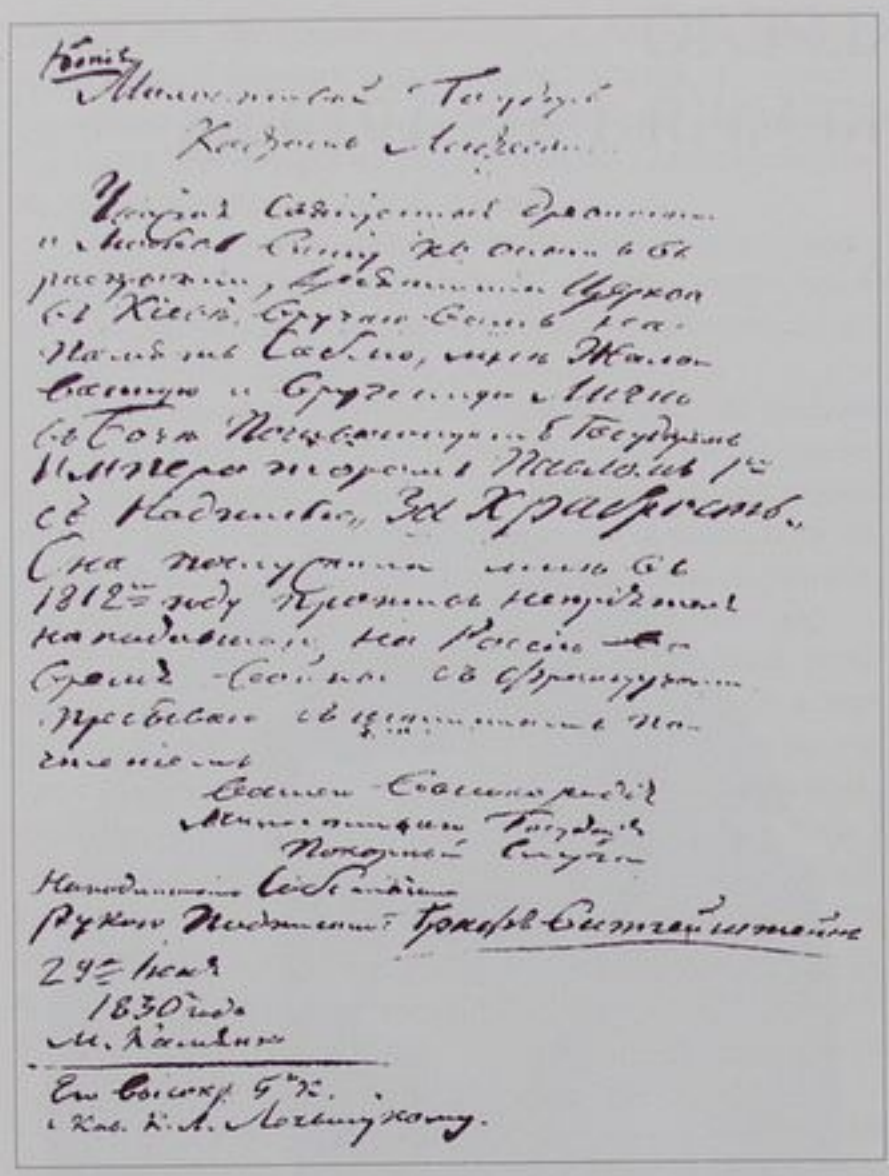

Копія листа
П. Х. Вітгенштейна,
що супроводжував
подаровану
К. А. Лохвицькому
шаблю.
Автограф
К. А. Лохвицького
(ІР ЦНБ, ф.11, од. 22952)

знахідки заповнюють перші сім позицій: «1. Кирпич из строения; 2. Гранит из фундамента; 3. Мозаика из мраморного пола; 4. Глава Ангела (альфреско); 5. Рука Ангела (Альфреско); 6. Двойной кирпич; 7. Цемент». Лохвицький призвичаїв до того, що подібні речі мають значення музейних експонатів.

У 1835 р. в Києві було створено Тимчасовий комітет для пошуків старожитностей – перше наукове товариство для вивчення археологічних пам'яток. Було зроблено спробу передати «достопамятные древности» з рук ентузіастів-любителів під опіку фахівців, в основному викладачів університету. Але зазначимо, що й для нового періоду залишилося справедливим зауваження Г.І.Вздорнова про те, що всупереч прагненню до наукового спілкування і співробітництва, «редко удавалось претворить в жизнь коллективную идею. Всегда и все делалось одиночками» [91. – С.132].

На цей час у Києві було віднайдено Золоті ворота, Ірининську церкву, багато галасу наробила історія з нібито знайденим місцем піднесення хреста Св.Апостолом Андрієм Первозванним, було висловлено Болховітіновим ідею про археологічне вивчення не тільки Києва, а й околиць. Хроніка археологічного життя ставала дедалі насиченою. Але не втрачав свого глибокого сенсу висновок, зроблений у 1835 р.: «первый по времени и бесспорно важнейший между всеми другими по своей древности и исторической значительности предмет открытия составляют фундаменты древней Десятинной церкви» [294. – С.261].

«ВТРАЧЕНЕ» ДЖЕРЕЛО ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 1908-1914 рр.

Наталія ГРИБАНОВА

Розкопки ІАК в Києві, що велися з 1908 р., в 1914 р. були перервані подіями першої світової війни та передчасною смертю їх керівника Д.В. Мілєєва.

«На жаль, з цієї ж причини численні матеріали, зібрані в процесі багаторічних досліджень, лишилися не тільки не опублікованими, але й не розібраними. Щодо звітної документації робіт 1908-1914 рр., то вона безслідно зникла, якщо не брати до уваги коротких інформацій, що друкувалися в звітах Археологічної комісії» [174. – С. 52].

До недавнього часу не було підстав для перегляду цього твердження. З'явилися вони під час роботи з документами особистого фонду К.В. Шероцького в Інституті рукопису ЦНБ. Ще в 1934 р. до рукописного відділу Всенародної бібліотеки України разом з іншими документами цього відомого українознавця налійшли шість зошитів з кресленнями і замальовками Д.В. Мілєєва, а також лист з Петроградської Археологічної комісії протоієрею Петру Дмитровичу Вельміну. В листі, датованому 3.10.1917 р. Комісія звертається з проханням «выдать податедю сего приватъ-доценту Петроградского университета Константину Виталіевичу Шероцкому чертежи к раскопкамъ Д.В.Милѣева и сына Вашего С.П.Вельмина для доставки въ Археологическую Комиссію» [19].

Звернемося до подій, які поєднали згадані тут імена.

Вікентій Вячеславович Хвойка (1850 - 1914)

Другий етап у дослідженнях Десятинної церкви припадає на період, коли спроби вітчизняних археологів скоординувати свої зусилля привели до організації в другій половині XIX ст. спеціальних установ – Імператорської Археологічної комісії (1859) і численних археологічних товариств.

У Києві на початку нашого століття основні наукові археологічні сили були згуртовані навколо Міського музею (офіційна назва – Художньо-промисловий та науковий музей імп. Миколи II). Саме тут формувалися колекції з матеріалів розкопок на території України, значна частина яких склалася внаслідок плідної діяльності завідуючого археологічним відділом Вікентія Вячеславовича Хвойки. Навколо музею об'єднувалась наукова громадськість, археологи-аматори та колекціонери і меценати, які займалися придбанням та публікацією археологічних знахідок.

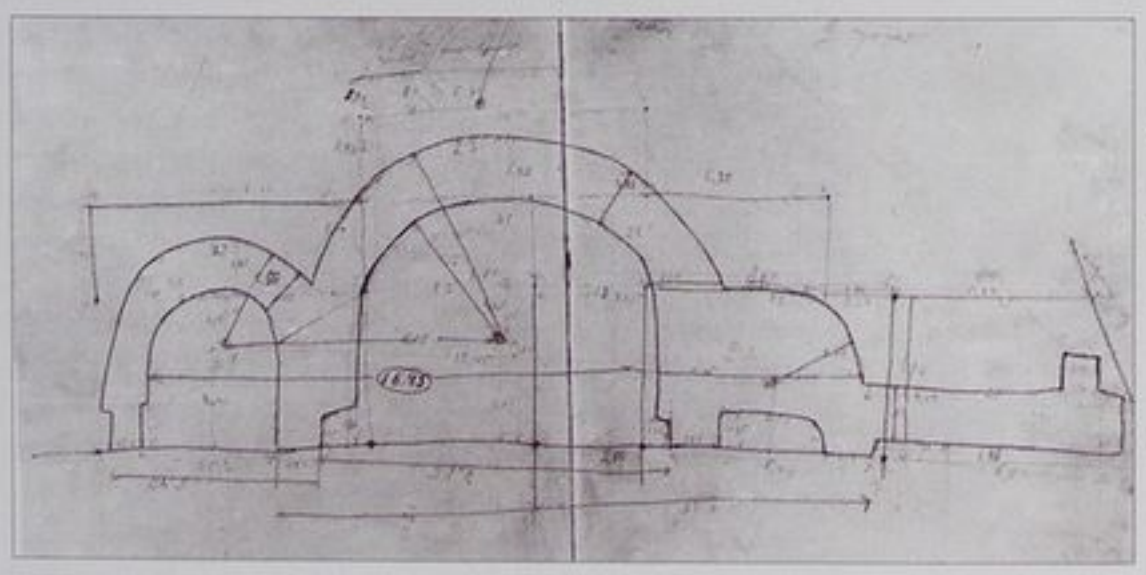

Апсиди Десятинної церкви. Замальовка Д. В. Мілєєва 1908 р. (ІР ЦНБ, ф. 152, № 163, зошит 11 (1908 р.))

Саме за фінансової підтримки київських меценатів Б.І.Ханенка та М.О.Терещенка Хвойкою в 1907 р. розпочато дослідження на Старокиївській горі. Через непорозуміння з головою ІАК гр. О.О. Бобринським вчений був змушений проводити розкопки на приватних землях [82. – С.126-137].

Отже, в 1907 р. дослідження київського Дитинця Хвойка почав на території садиби лікаря М. Петровського (нині – садиба НМІУ). Вже перший сезон розкопок дав дивовижні результати: «Говорили про відкриття київського форуму, про початок нової ери у розвитку вітчизняної археології і т.ін.» [82. – С.131]. Власне, результати робіт Хвойки в садибі Петровського змушували наукові сили серйозно розглянути питання про археологічні дослідження давньоруських міст взагалі і «матері міст руських», зокрема.

Ініціатором цієї справи знову ж таки став невтомний Вікентій Хвойка. Його підтримав відомий російський візантиніст акад. Николим Павлович Кондаков, який часто відвідував Київ і мав змогу особисто ознайомитися з матеріалами розкопок в садибі Петровського. В одному з листів до Н. Кондакова (недатована чернетка якого, вірогідно, може бути віднесена до 1907 р.) Хвойка висловлює вдячність за увагу до ідеї систематичних розкопок у Києві і відповідає на запитання Кондакова, «где именно были бы возможны разведки и раскопки» [22. – Ф.153, од.52]. Перше місце в запропонованій ним програмі відведене «двору Десятинной церкви». Слідом йдуть подвір'я Трьохсвятительської церкви, можливе Перунове місце, двори Софійського собору та Михайлівського монастиря, «пустопорожняя незамощенная Софийская площадь», місце на Фло-

рівській горі. За думкою археолога, в Києві до розкопок можна було б залучити Музей старожитностей та мистецтв. На здійснення програми, за його підрахунками, вистачило б 2-3 тисячі карбованців на рік; називав він і термін виконання запланованого – не менше 5 років.

Подальші події в археологічному житті Києва з дивовижною точністю відповідають тому, що замислював Хвойка. «Дивовижною» – тому, що сам археолог опинився в наступних роботах далеко не на перших ролях.

Н. Кондаков звертається до Академії наук з відповідним проектом (в листі на ім'я її Президента – вел. кн. Костянтина Костянтиновича) і листом до Міністерства внутрішніх справ. Згідно з проектом, дослідження Києва мають бути доручені Міському музею під загальним науковим керівництвом Відділу російської мови та словесності Академії наук.

В цілому, ідея систематичних досліджень у Києві отримала схвалення (зокрема, і в височайшій резолюції): з державних коштів мало відпускатися 2000 карбованців протягом 10 років ведення розкопок. Проте Імператорська археологічна комісія, в особі свого голови О.О.Бобринського, і цього разу відстояла своє право на монопольне ведення археологічних розкопок на державних та громадських землях імперії: згідно з думкою Міністерства внутрішніх справ та відгуком ІАК, ведення робіт за височайшим розпорядженням доручалося Комісії.

Наприкінці травня 1908 р. до Києва приїздять представники ІАК: вчений-античник та візантиніст Б.В.Фармаковський, відомий зразковою методикою проведення розкопок у Північному Причорномор'ї, та інженер-архітектор Д.В. Мілєєв.

Треба зазначити, що початок робіт представників ІАК в Києві влітку 1908 р. не мав особливої підтримки з боку київської громадськості. Причиною упередженого ставлення преси була образа за місцевих археологів, яких усунули

Борис Володимирович Фармаковський (1870 - 1928)

від розкопок Десятинної церкви [82. – С. 132]. Дещо розрядити напружену атмосферу повинен був лист О.О. Бобринського, вміщений в «Киевлянине» за 6.06.1908 р., в якому голова ІАК обгрунтовував обрання виконавцем розкопок Б.В.Фармаковського [142. – С.47-48].

Проте головну роль у зміні настрою громадськості відіграла не стільки газетна полеміка, як скрупульозна організація робіт та її результати.

Після попереднього вивчення міцності фундаментів існуючої Десятинної церкви 4 червня 1908 р. паралельно східній стіні сучасного храму на відстані 3.4 м було закладено першу траншею розкопу. Кількість землекопів обмежувалась 15 особами, що, на думку Б.Фармаковського, забезпечувало б постійний особистий нагляд керівників за всіма ділянками розкопу. Площа розкопу поділялась на квадрати, які послідовно досліджувались (з фіксацією та співвіднесенням культурних шарів) за методом, неодноразово апробованим Б.В. Фармаковським в його попередніх дослідженнях.

Налагодивши таким чином організацію робіт, в середині липня 1908 р. Фармаковський від'їздить до місця своїх постійних розкопок поблизу с.Парутіно (Ольвія). Але перший сезон досліджень проходить під його кураторством, про що свідчить лист, адресований Фармаковському Мілєєвим, до якого перейшло безпосереднє керівництво розкопками в Києві.

Архітектор за фахом, який не мав значного попереднього археологічного досвіду, Д.В. Мілєєв завдяки власній сумлінності провів розкопки настільки якісно, що навіть стриманий на похвалу наступний дослідник Десятинної церкви – М.К.Каргер оцінював роботу під керівництвом Д.Мілєєва як перші археологічні дослідження в історії археологічного вивчення стародавнього Києва, що проводились на основі дійсно наукової археологічної методики з винятковою скрупульозністю та цілеспрямованістю [176. – С.56]. «Дослідження здійснювались з винятковою послідовністю: безпосередньо переходили від однієї ями до іншої. Грунт знімався шарами... На певних глибинах знімалися плани землі, й по всіх ямах викреслювались розрізи, що дало змогу отримати згодом... вертикальні розрізи і горизонтальні плани землі по всій дослідженій території» [150. – С.2].

Всі етапи розкопочних робіт ретельно фіксувалися в

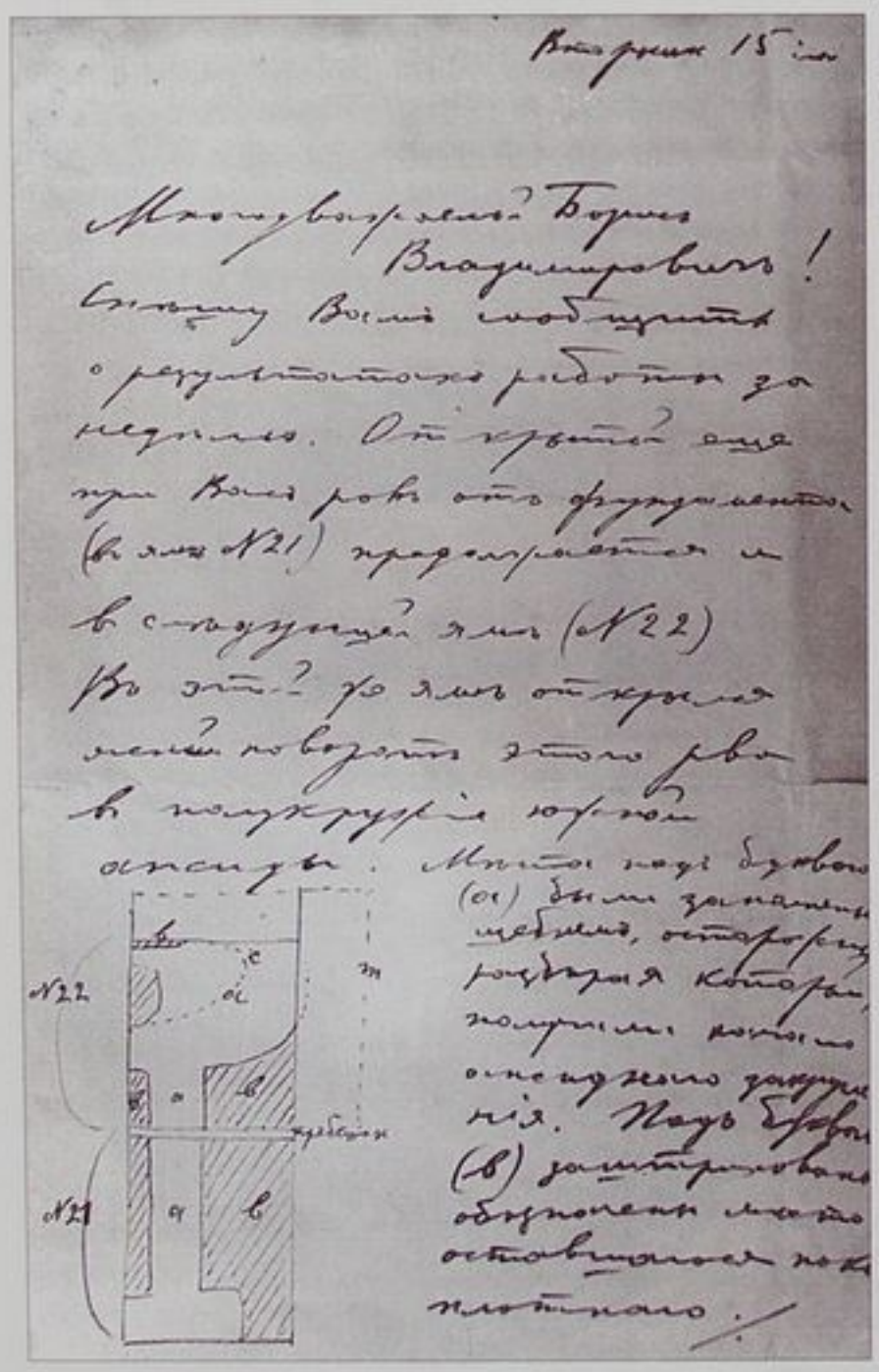

Лист Д. В. Мілєєва до Б. В. Фармаковського. 15 липня 1908 р. (МІК - ДК - 4423)

Дмитро Васильович Мілєєв (1878 - 1914)

польовій документації. До того ж, особисто Мілєєвим здійснювалась постійна фотофіксація ділянок розкопу та найбільш значних археологічних предметів.

Старанність виконання робіт, що перебували в центрі уваги громадськості, особливо в перші роки досліджень, детально висвітлювались як у виданнях ІАК, так і в пресі, відзначалася всіма відвідувачами розкопок.

Географія періодичних видань, що розмішували на своїх сторінках хроніку археологічних досліджень Десятинної церкви, характеризує насправді загальноросійський інтерес до розкопок у Києві*. Результати досліджень були темами наукових повідомлень Д.В. Мілєєва на засіданні Відділу Російської та Слов'янської археології Імператорського Російського Археологічного товариства [333. – С.290-294] та С.П. Вельміна на засіданні Київського відділення Військово-історичного товариства [89. – С. 125-147]. Звіти про розкопки також друкувалися у виданнях Археологічної комісії **.

Будучи беззмінним керівником розкопок Десятинного храму з 1908 р. і до 1914 р., Мілєєв в 1912 р. залишає Київ у зв'язку з призначенням його керівником реставраційних робіт Іпатіївського монастиря в Костромі [150. – С.2].

Але роботи в Києві не припиняються: в період відсутності Мілєєва нагляд за ходом робіт здійснює його 22-річний помічник Сергій Петрович Вельмін, який був постійним свідком розкопок від самого їх початку влітку 1908 р.

Варто детальніше розповісти про цю особу, чиє ім'я часто згадувалося у зв'язку з тогочасними археологічними дослідженнями Києва, тим більш, що його біографічні дані, досі не потрапляли на сторінки спеціальних видань.

Сергій Петрович Вельмін народився 4.08.1890 р. Четвертий син у родині настоятеля Києво-Печерської Воскресенської церкви Петра Дмитровича Вельміна. З 1896 р., після переведення П.Д. Вельміна настоятелем Десятинної церкви, родина мешкає в будинку N 2 по вул. Володимирській. З 1899 по 7.06.1908 р. Сергій навчається в Києво-Печерській гімназії, 8-річний курс якої закінчує зі срібною медаллю. 20.07.1908 р. подає прошеніє про вступ на юридичний факультет Київського університету св. Володимира, але через 2 місяці за власним проханням був переведений на відділення російської історії історико-філологічного факультету. Зміну факультету, безсумнівно, спричинило захоплення археологічними дослідженнями, що проводились буквально «під вікнами» будинку, де він мешкав.

Сергій стає постійним помічником Д.В. Мілєєва, бере участь у дослідженнях не тільки на садибі Десятинної церкви, а також в інших київських розкопках. Він керує археологічними роботами на садибах Селянського банку (1911) та Київського губернського земства (1913-1914). 1913 р., після від'їзду Д.В. Мілєєва, студент Вельмін продовжує розкопки південної частини палацової будівлі, відкритої ще в 1910-1911 рр.

Участь в археологічних роботах забирала в Сергія багато часу. Можна припустити, що саме захоплення археологією й стало основною причиною його більш ніж скромних успіхів у навчанні. На відміну від гімназичного атестата, в лекційній книжці Вельміна-студента «відмінно» зустрічається не часто. Але того року, коли навіть історію російської церкви він складає проф. С.Т. Голубєву на «досить задовільно», в 14 аудиторії університету Сергій читає доповідь про розкопки 1908-1909 рр. у Києві на засіданні Київського відділення Військово-історичного товариства [89].

Наступні 3 роки (період його самостійних археологічних робіт) університетські досягнення Сергія були ще скромнішими: частина дисциплін не була складена. 5.09.1913 р. він подає прохання на ім'я ректора про видачу йому свідоцтва про звільнення. Щоправда, наприкінці травня 1914 р. за власним проханням він знову прийнятий до складу студентів. Лекційна книжка С. Вельміна закінчується осіннім семестром 1914 р. [18], хоча в списках студентів він перебував до 1916 р. Після закінчення терміну відстрочення військового призову в серпні 1917 р. [34] Вельмін відбув до діючої армії [297. – С.169]. Відомості про подальшу його долю, на жаль, не зустрічалися.

Хоча С.П.Вельмін й проводив самостійно археологічні

Сергій Петрович Вельмін (1890 - ?) (ДАМК - ф 16, оп.469, ад. 331)

* Див.: Киевлянин. – 1908. – NN 150, 156, 168, 169, 175, 176, 181; 1909. – NN 114, 128, 142, 143, 144, 145, 157; 1911. – NN 198, 204, 218, 228, 234; Киевские вести. – 1908. – N 162; 1909. – NN 135, 137 ; Киевская мысль – 1909. – NN 143, 147, 180; 1911. – N 234; Правительственный вестник. – 1908. – N 133; Московские ведомости. – 1908. – N 154; Санктпетербургские ведомости. – 1908. – N 142. Про знахідку скарбів у 1909 р., окрім київських, повідомили такі газети: Новое время. – N 11928; Русские чтения. – N 111; Витебские губернские ведомости. – N 120; Котлин. – N 122; Симбирянин. – N 582; Речь. – N 161 та інші.

** ИАК. Приб. к вып. 27. – 1908. – С.45-48; ИАК. Приб. к вып. 32. – 1909.– С.132-134; ИАК. Приб. к вып. 34. – 1910. – С. 170; ИАК. Приб. к вып. 44 . – 1912. – С.100-103; ИАК. Приб. к вып. 48. – 1913. – С.116; ОАК за 1908 год.– 1913.– С.132-158; ОАК за 1913-1915. – 1918. – С.137-169.

Розкриття апсид давньої Десятинної церкви (східна траншея розкопу).
Червень - липень 1908 р. (МІК, НВ -3531/7)

дослідження київських пам'яток, основне керівництво розкопками Десятинної церкви, навіть у період особистої відсутності в Києві, здійснював Д.В. Мілєєв. Саме він планував дослідження, безперечно, постійно отримував інформацію про хід робіт, можливо, навіть ненадовго відвідував Київ. Відомо, що помер Д.В. Мілеєєв під час літніх розкопок 1914 р. в м.Міжгір'ї, неподалік від Києва. Смерть 37-річного вченого і події першої світової війни, що розпочалася невдовзі, перервали роботи по систематичному археологічному вивченню Києва. С.П. Вельмін нових досліджень самостійно не розпочинав. Отже, без перебільшення можна сказати, що основною «рушійною силою» досліджень ІАК в Києві був саме Дмитро Васильович Мілєєв.

Як згадувалось вище, розкопки Десятинної церкви були першим його самостійним археологічним випробуванням. Але сумлінність та скрупульозність проведення робіт та фіксація результатів розкопок високо відзначались сучасними археологами [150. – С.1-2; 333. – С.290-293]. «Роботи Д.В. в Києві та креслення до них можуть вважатися одними з найкраших, за красою та точністю, серед відомих в науці. Він був першим російським архітектором, який науково довів, що треба не лише розчищати від засипів рештки будівель, але й одночасно «читати» землю... В численних чорнових зошитах, в чистових кресленнях і в його дивовижно гарних фотографічних знімках збережена повна картина всього того, що неминуче знищується, але має значення при науковому тлумаченні відкритих залишків старожитностей», – писав відомий архітектор-реставратор П.П. Покришкін.

Зошити з польовими замальовками, що знаходяться в Інституті рукопису ЦНБ, як можна краще ілюструють виняткову сумлінність Мілєєва в процесі фіксації результатів археологічних досліджень.

Збереглося шість загальних зошитів в обкладинках з картону, однакових за форматом in 4, та один зошит в паперовій обкладинці, in 8. Два з них містять інформацію про розкопки 1908 р. В першому – 74 аркуші (148 сторінок), креслення – на 64 аркушах (128 сторінок), інші аркуші залишилися чистими (як в середині щоденника, так і в кінці). Приблизно таке співвідношення лишається і в зошитах інших років.

Решта зошитів знаходиться в наступній відповідності до років дослідження: III – 1909 р., IV – 1910 р., V – 1911 р., VI – 1914 р. Відсутність польових щоденників 1912-1913 рр. (коли Мілєєв перебував у Костромі) підтверджує висновок про те, що всі схеми та замальовки в наявних зошитах зроблені ним власноручно.

Найретельніше фіксувалися розкопки 1908 р. – першого археологічного сезону. Цілком ймовірно, що особлива скрупульозність схем та обмірів цього періоду була викликана новизною задачі, яка постала перед архітектором. Окрім того, на перших десятках сторінок вироблявся своєрідний зразок польових нотаток.

Далі записи були суттєво уніфіковані: дата позначалася вгорі нової сторінки на початку кожного дня розкопок – тільки число, на початку місяця – скорочена його назва. Коротко позначалися ділянки рокопу: «21 яма» і т. ін. Кожна яма (в сучасній термінології – квадрат) розкопу супроводжувалась ретельним кресленням усіх чотирьох стінок з позначенням співвідношення шарів грунту, їх товщини та структури. Підтекстівки знаходилися поряд з малюнком, або просто на них. Зроблені тонко загостреним олівцем, дуже дрібним почерком, написи не заважали сприйняттю креслень. Напевно, вони підлягали подальшій розшифровці автором розкопок під час складання підсумкових текстових звітів. Але скрупульозність і акуратність фіксації та сам добір фактів, власне, і роблять щоденники цінним джерелом. Практично до кожного дослідженого об'єкта наведені розміри (площа, глибина, відстань від фіксованого орієнтиру, обміри знахідок), характер шару («плот. черноз.», «сер. черноз», «св. глина», «выбр. Аннен», «щеб. сплошной без земли» і т.ін.), вказані як масові знахідки (кістки тварин, цегла, щебінь), так і окремі (іноді з індивідуальними замальовками), позначені будівельні особливості. На кресленнях є плани розкопів, окремі ями, поховання, стінки та «гребешки». У зошит за 1909 р. вкладені порівняльні таблиці цегли, які складаються з розмірів та опису форми цеглин: сучасних, литовського та великокняжого періодів, «врем. Соф. соб.», «Золот.вор.» і т.ін. Одна з таблиць включає описи та схеми-замальовки 11 видів цегли.

Остання дата у щоденниках – 30.01.1915 р., зустрічається в написі олівцем, зробленому С. Вельміним на початку шостого зошита: «Просмотрено 30/I-15».

Після смерті Мілєєва, переглядаючи польову документацію розкопок, яка залишилась у нього, Сергій Вельмін зробив на схемі розмішень будинків у Десятинному

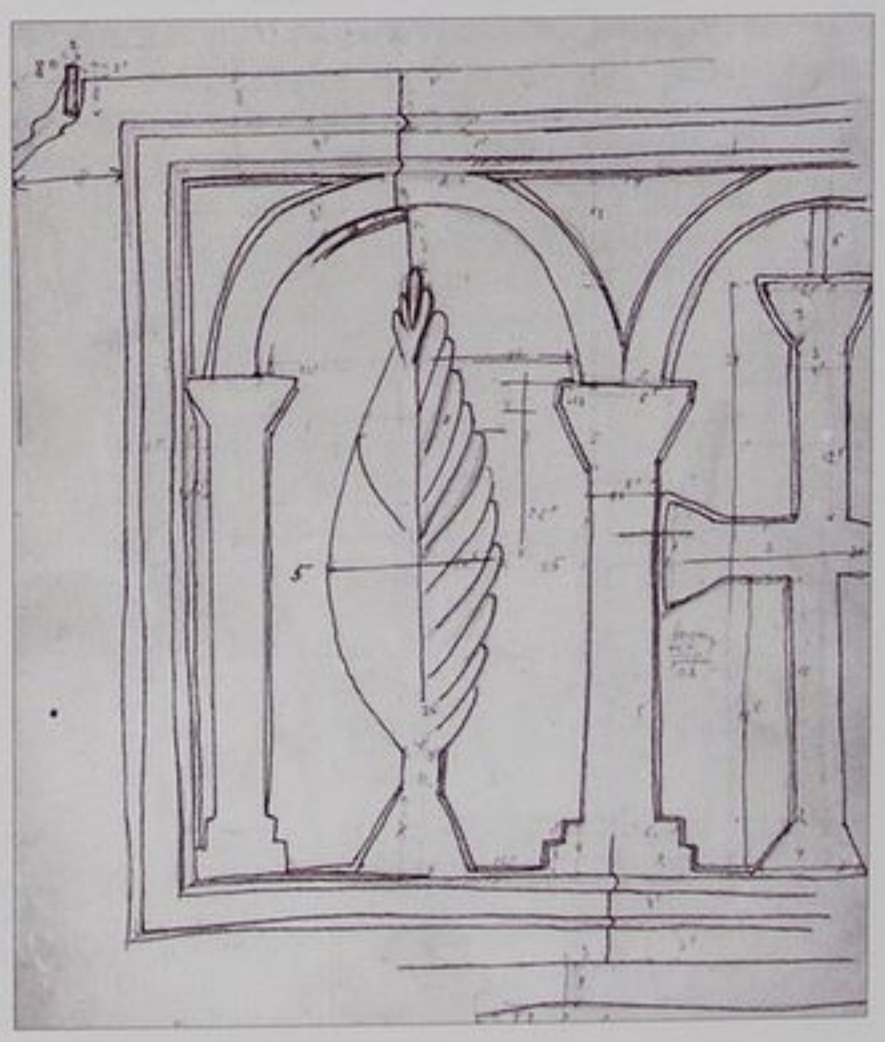

Деталь орнаменту саркофага.
Малюнок Д.В. Мілєєва (ІР ЦНБ - ф. 152, № 163, зошит II (1908 р.))

провулку напис: «Верно. 18/12 1914», скріплений автографом. Можливо, Вельмін готував для звіту документацію останнього польового сезону і зберіг схему, складену Мілєєвим (не киянином) зі списками домовласників.

Після його від'їзду до діючої армії, документація лишилася у батька молодого археолога – протоієрея П.Вельміна, якому й адресоване звернення Петроградської археологічної комісії від 3 жовтня 1917 р.

Отримати щоденники доручалося К.В.Шероцькому, приват-доценту Петроградського університету, який в той час брав участь у роботі Комісії «для розроблення щоденників та археологічних знахідок», здобутих Мілєєвим біля Десятинної церкви [375. – С.129]. Можливо, що саме цей відомий українознавець, автор «Нарисів з історії декоративного мистецтва на Україні» (1914) і виступив з ініціативою вивчення наукової спадщини Д.В. Мілєєва з огляду на власну роботу по збору матеріалів для історії українського мистецтва. В процесі вивчення археологічних знахідок з розкопок на території України, вчений звертається до колекцій київського Художньо-промислового музею.

Костянтин Віталійович Шероцький (1886 - 1919)

Цікавиться Костянтин Віталійович і щоденниками досліджень В.В. Хвойки на Старокиївській горі (1907-1908), ознайомитись з якими йому допомагає співробітниця археологічного відділу музею В.Козловська. «Дневники раскопок В.В. у меня в черновике, писаны моей рукой», – повідомляла вона Шероцькому в Петроград 3 листопада 1916 р. – «может быть многое Вам будет не ясно, тогда напишите, – я как-нибудь помогу. Очень прошу Вас, Кость Витальевич, если возможно[,] сделать анализы эмалей. Даю Вам кусочки (разные крошки) от всех имеющихся у меня образцов. Эмаль эта найдена в остатках мастерских ювелирных и кафельных, обнаруженных раскопками В.В. в усадьбе Петровского» [20. – Од. 12677а. – Арк.1).

Під час навчання в Археологічному інституті (1911), занять та роботи на кафедрі мистецтва Петербурзького університету (1912-1917) Шероцький, безумовно, знайомився з колекціями розкопок Десятинної церкви, що знаходились в Археологічній комісії. В приб. до вип. 34 ІАК повідомлялось, що «всі предмети, у кількості близько 10000, упаковані в 14 яшиків і відправлені до Петербурга, в Імператорську Археологічну комісію для наукового дослідження» (с.170). Після вивчення знахідки (згідно з таблицями розподілу старожитностей, що наводились у звітах ІАК) мали надійти в «Імп. Ермітаж та інші музеї» (ОАК за 1908. – С.198). У звіті за 1913–1915 рр. окрім Ермітажу планувалася передача тільки до Київського міського музею (ОАК.– 1918. – С.233). Відомо, що більшість вивезеного до ІАК, разом з її архівом, залишилась в ІІМК, де перебуває й досі. Частина матеріалів була передана до Ермітажу. Окрему історію мають матеріали 1911 р., які зараз знаходяться у фондах НМІУ (близько 2000 од.). Зважаючи на відсутність на предметах дореволюційних музейних шифрів, можна припустити, що надійшли вони вже після досліджень М.К.Каргера (інвентарний облік пройшли в 1948 р.). Вірогідно, що на відміну від матеріалів з розкопок 1908-1909 рр., знахідки 1911 р. Мілєєв не встиг відправити до Петербурга, оскільки після польового сезону того року наступні роки працював в Костромі. Речі, найімовірніше, зберігалися у приміщенні Десятинної церкви, звідки були вилучені під час розбору Стасівської церкви в 1935 р. Там само зберігалися креслення та звіти Д.В.Мілєєва.

Під час літньої відпустки 1917 р., в яку вчений відвідував Київ, М.С.Грушевський запрошує його прочитати курс лекцій в Українському народному університеті, на яке він дає згоду на початку вересня 1917 р. [23]. У першій половині жовтня з цією метою Шероцький приїздить до Києва у відрядження від Петроградського університету. Мабуть, напередодні від'їзду він отримує в Археологічній комісії лист до протоієрея П.Д.Вельміна.

Передача зошитів відбулася, ймовірно, за кілька тижнів до подій 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. Неґевна політична ситуація в Петрограді, очевидно, перешкодила доставці польових щоденників у Комісію після використання їх для підготовки реферату «Дива коло св. Богородиці Десятинної» (1917).

На жаль, спроба Шероцького поєднати в науковому дослідженні матеріали розкопок Десятинного храму з вивченням польової документації лишилася незавершеною. Останні роки життя вчений працював в Україні, тоді як більшість знахідок перебувала в Петрограді.

Із середини 1930-х рр. у зв'язку з поновленням досліджень Десятинної церкви матеріали розкопок Д.В.Мілєєва знову привертають увагу дослідників.

У процесі підготовки узагальнюючих видань з археології стародавнього Києва М.К.Каргер працював з колекціями предметів та рештками звітної документації розкопок, що зберігалася у Ленінградському відділенні ІІМК. Основною перешкодою при цьому він вважав депаспортизованість речових матеріалів та втрату польової документації [176. – С.56, 142-143].

Власне, з тих самих причин використання колекцій 1908-1914 рр. і досі обмежувалось публікацією поодиноких знахідок.

Можливо, знахідка польових щоденників Д.В. Мілєєва зробить реальною повнішу реконструкцію ходу робіт та допоможе відновити інформативність речових матеріалів колекції.

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Юрій АСЄЄВ

Про те, якою була Десятинна церква, дослідниками висловлено багато думок, проте і досі всі реконструкції її первісного вигляду залишаються гіпотетичними. Жодна споруда часів Київської Русі так ретельно не досліджувалася, як Десятинна церква, однак рештки, що залишилися після того, як 6 грудня 1240 р. татари стінобитними знаряддями зруйнували храм, не дають достатньо даних про його первісну архітектуру. До XVII ст. більшість давньоруських церков тогочасного Києва або стояла в руїнах, або зовсім була знищена, і від них залишилися лише фундаменти. Уцілілі тільки Софійський собор та Михайлівський Золотоверхий монастир. Від Десятинної церкви лишилися руїни південно-західної частини храму та купи цегли й каміння. Поруч знаходилася невеличка дерев'яна церква Миколи Десятинного. Її було розібрано в 1636 р., коли Петро Могила «наказав

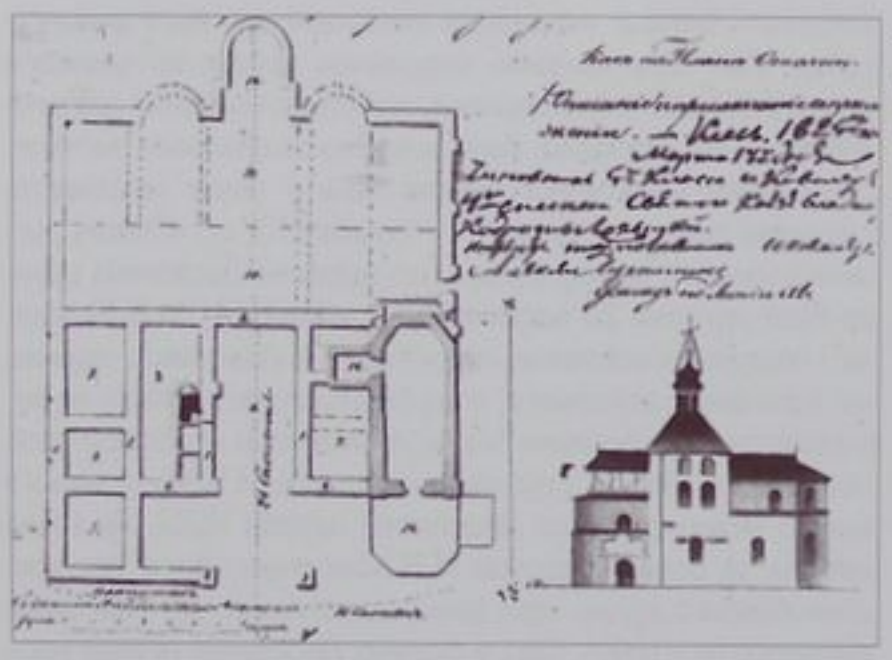

План розкопок Десятинної церкви К. А. Лохвицького

Десятинну церкву Пресвятої Діви викопати і відкрити денному світлу», за словами митрополита Сільвестра Косова, автора Печерського Патерика. Петро Могила розчистив площу Десятинної церкви, збудував у 1654 р. в південно-західній частині стародавнього храму невелику церковку, включивши в її об'єм частину стін Десятинної церкви. Що собою являла ця споруда, відомо з рисунка початку XIX ст. На іншому рисунку початку XIX ст. зображено уцілілі рештки споруди X ст. На руїнах збереглися літери напису та рештки геометричного орнаменту. Проте з рисунків XIX ст. про архітектуру стародавнього храму судити важко, і самі рисунки мають сумнівну цінність, за висловом Я.І.Смірнова, є «Безграмотною фантазією» [75.– С. 380–403]. У 1824 р. за дорученням митрополита Євгенія Болховітінова київський археолог-аматор Кіндрат Лохвицький розкопав усю площу стародавнього храму і «зняв з неї план», котрий був виданий Болховітіновим у 1825 р. Про цей план М.К.Каргер писав: «Трудно собі уявити що-небудь менш схоже на справжній план старих фундаментів Десятинної церкви, ніж цей план Лохвицького. Як і план церкви Ірини, розкопаної ним же, план Десятинної церкви 1824 р. не дає ні найменшої уяви навіть про тип споруди» [177. – С. 15]. Київський архітектор А.І. Меленський, користуючись цим планом, виконав проект (фасад і профіль) Десятинної церкви. І план Лохвицького, і креслення Меленського Академія

Десятинна церква. Малюнок XIX ст.

мистецтв не затвердила, і за її розпорядженням було доручено архітектору М.Єфімову зробити новий обмір плану храму. Цей обмір М.Єфімов виконав у 1826 р. професійно, хоча і неточно в деталях. Єфімов також виконав проект відбудови храму, котрий, на жаль, не дійшов до наших днів. Однак, цей проект не був затверджений, і за розпорядженням царя Миколи I відбудову, вірніше, спорудження нової Десятинної церкви було доручено архітектору В.П.Стасову. За проектом Стасова, церкву було споруджено в «Русько-візантійському» стилі, як його тоді розуміли. Нова церква зайняла лише близько 2/3 стародавнього храму, а уцілілі його частини були зламані. Стасовська церква, збудована в 1828–1842 рр., нічого спільного не мала з архітектурою стародавнього храму. Про Десятинну церкву писали всі дослідники Києва, а Микола Закревський, критикуючи споруду Стасова, що ніяк не гармонувала з прекрасною Андріївською церквою, писав, що краще було б зберегти руїни стародавнього храму [134. – С. 292]. В 1908–1914 рр. фундаменти Десятинної церкви, що залишилися за межами стін нової споруди, з великою науковою точністю розкопані й досліджені Д.В.Мілєєвим. Це була східна частина древнього храму з трьома апсидами і північна сторона церкви. Проте цих досліджень було також замало для того, щоб уявити собі архітектуру споруди в цілому. Після розбору церкви XIX ст. стало можливим дослідити фундаменти споруди в цілому. Ця робота проведена київською археологічною експедицією під керівництвом М.К.Каргера в 1938–1939 рр. Ще до публікацій досліджень М.К.Каргера дослідники давньоруської архітектури вважали, що в основі споруди була тринефова хрестовобанна споруда, оточена галереями. Так, американський дослідник К.Конант виконав проект ре-

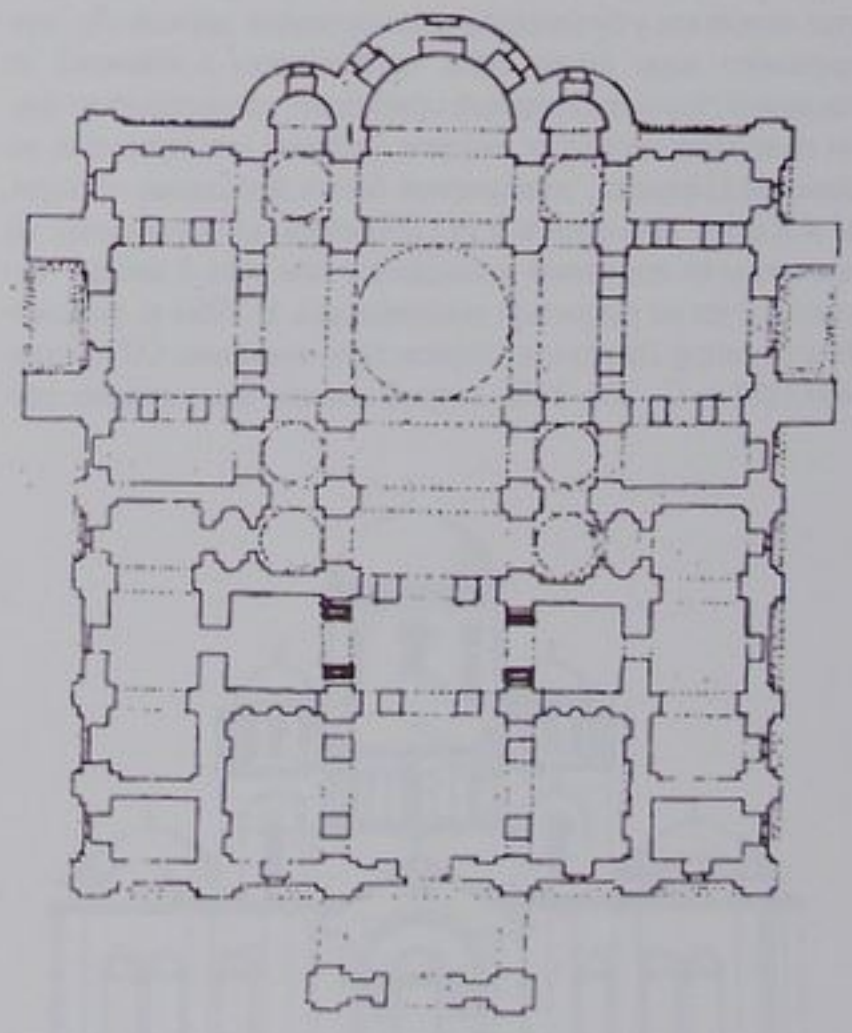

План Десятинної церкви, зробленний М. Єфімовим

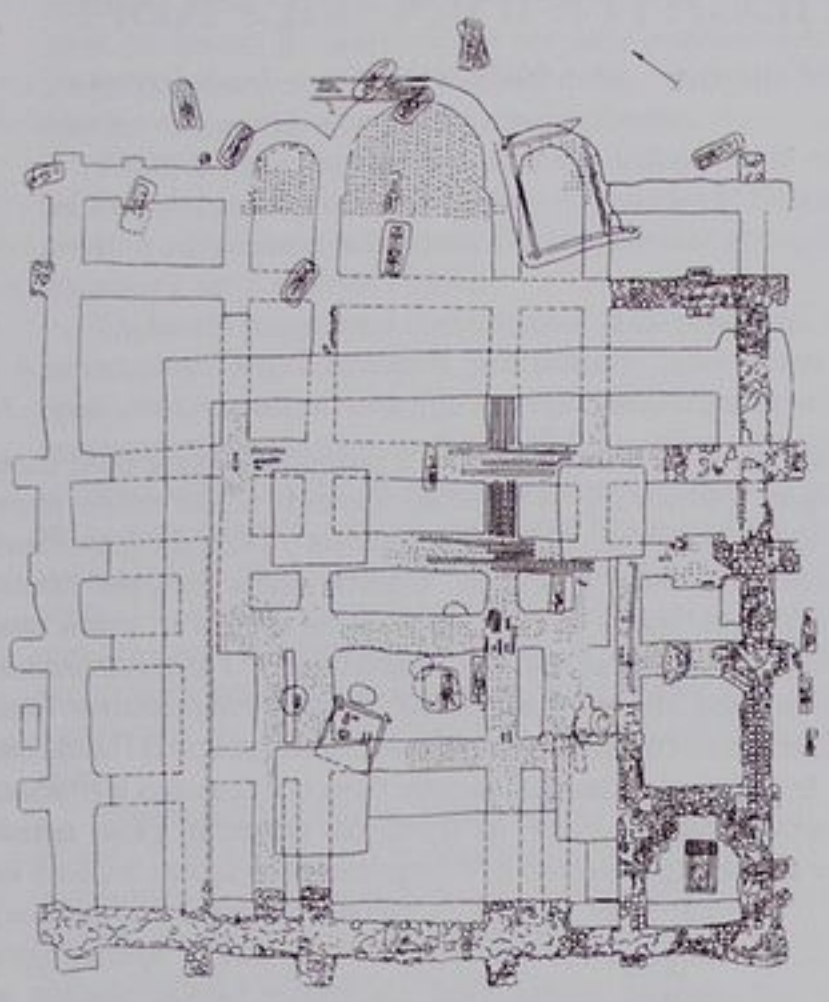

План Десятинної церкви
(За матеріалами археологічної експедиції 1937-1939 рр.)

конструкції Десятинної церкви, в якому він представив храм як хрестовобанну споруду з трьома навами, оточену двоповерховими галереями і завершену п'ятьма главами. Фасади завершувалися не закомарами, а карнизами. Західну частину, де було кілька приміщень, К.Конант не реконструював, вважаючи їх за пізніші прибудови. Форми Десятинної церкви К.Конант повністю брав з пам'яток середньовізантійської архітектури. Дослідження М.К.Каргера дали вичерпно повний матеріал археологічного характеру. Виключно складний характер плану західної частини, а також відсутність даних про висоту всіх частин храму викликали різні тлумачення і дали можливість для різних реконструкцій споруди в цілому. Цікаві думки з цього приводу висловлені М.І.Брунов-вим в його рецензії на публікацію досліджень М.К.Каргера [83]. М.І.Брунов вважав, що після дослідження М.К.Каргера стало ясно, що в основу Десятинної церкви було покладено тип шестистовпного хрестовобанного храму, котрий надалі стає основним у будівництві давньоруських церков. До центрального ядра храму було прибудовано з північної та південної сторін дві тридільні прибудови, що нагадували плани палацових споруд. У західних частинах цих прибудов, на думку М.І.Брунова, знаходилися башти зі сходами на хори. М.К.Каргер полемізував з М.І.Бруновим, на його думку, не зважаючи на кропітливі дослідження пам'ятки, її західна частина все ще не піддається розшифровці. В 1954 р. реконструкцію плану Десятинної церкви було виконано О.Повстенком [324. – С. 136–138], котрий вважав, що первісно шестистовпний хрестовобанний храм був оточений з трьох сторін галереями, а згодом ці галереї було розширено. М.К.Каргер також полемізував з О.Повстенком, вважаючи, що його висновок ще не розкриває характер західної частини храму, а від первісних зовнішніх галерей повинні були залишитися рештки фундаментів, які не були досліджені під час розкопок [177. – С. 42–43]. Проте реконструкція О.Повстенка дає досить чітку картину розширення ядра храму за рахунок добудов як первісних, так і пізніших часів, можливо – XI ст. Нову реконструкцію плану Десятинної церкви запропонувала Г.Ф.Корзухіна [207. – С. 78–90], котра, як і О.Повстенко, вважала, що первісно галереї були вузькими, а згодом їх розширили. Про роботи О.Повстенка та Г.Ф.Корзухіної М.К.Каргер писав: «Реконструкція первісного вигляду Десятинної церкви, запропонована О.Повстенком і повторена Г.Ф.Корзухіною ... не може похитати уяву, що склалася про Десятинну церкву, хоча в реконструкції її вигляду як пам'ятки X ст., і навіть як пам'ятки початку XI ст. (після капітальної її перебудови) залишається ще багато невирішених питань» [177. – С. 47]. Крім характеру плану Десятинної церкви, дослідженнями М.К.Каргера було виявлено багато даних про її будівельну техніку та оздоблення. Дослідник вважає, що зовні храм не був покритий тиньком, хоча частково на фасадах були потиньковані і пофарбовані окремі частини [177. – С. 49]. У формах фасаду та карнизів вживалися напівколонки та окраси із зубчастих цеглин («поребрик»). У розкопках було знайдено фрагмент західного фасаду, що є дуже важливим для його реконструкції. Дах було покрито черепицею (дахівкою) великого розміру (65х35 см), щоправда, мабуть, лише певні частини собору, інші, вірогідно, було покрито свинцевими листами. Дослідники Десятинної церкви багато уваги приділяють свідоцтву рукопису кінця XIV – початку XV ст. «Списку русских городов», де говориться, що первісно Десятинна церква буда увінчена 25 верхами [389. – С. 215]. М.К.Каргер, як і наступні дослідники, спростовує це свідоцтво і вважає, що його автор помилився, хоча багатоверхів'я собору не викликає сумніву, оскільки бокові приміщення необхідно було освітити. У 1969 р. опубліковано статтю М.В.Холостенка з новою реконструкцією Десятинної церкви [425]. Як і інші автори, за основу споруди М.В.Холостенко бере тип хрестовобанного храму, при цьому зазначаючи, що найбільше спільного як у плані, так і в формах Десятинна церква мала із Спаським собором в Чернігові. Тому автор надає споруді тип банної базиліки з широкими притворами та відкритою одноповерховою галереєю з північної та південної сторони. На думку М.В.Холостенка, Десятинна церква була увінчена 16-ма верхами діаметром від 7 до 2 метрів. Це, на думку автора, відповідало свідченню «Списка русских городов» про те, що Десятинна церква мала 25 верхів. Однак більшість дослідників Київської Русі вважає це твердження помилковим, хоча немає сумніву, що в перекритті помешкань Десятинної церкви були і банні склепіння. Приміщення із західної сторони церкви на реконструкції М.В.Холостенка залишилися не зовсім зрозумілими. Реконструкцію Десятинної церкви як хрестовокупольної споруди з сімома верхами та двоповерховими галереями, двома баштами і притворами

Реконструкції плану Десятинної церкви:
1. М.В. Холостенка.
2. Г.Н. Логвина.
3. Ю.С. Асєєва.
4. О.Повстенка.

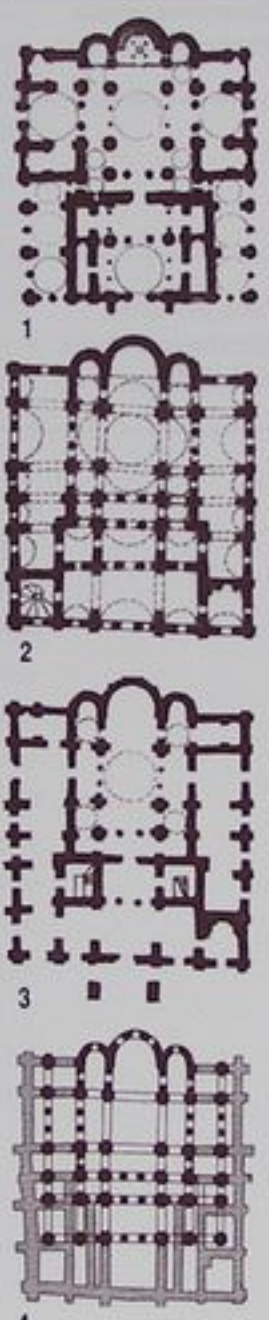

Спроба реконструкції Десятинної церкви М. В. Холостенка

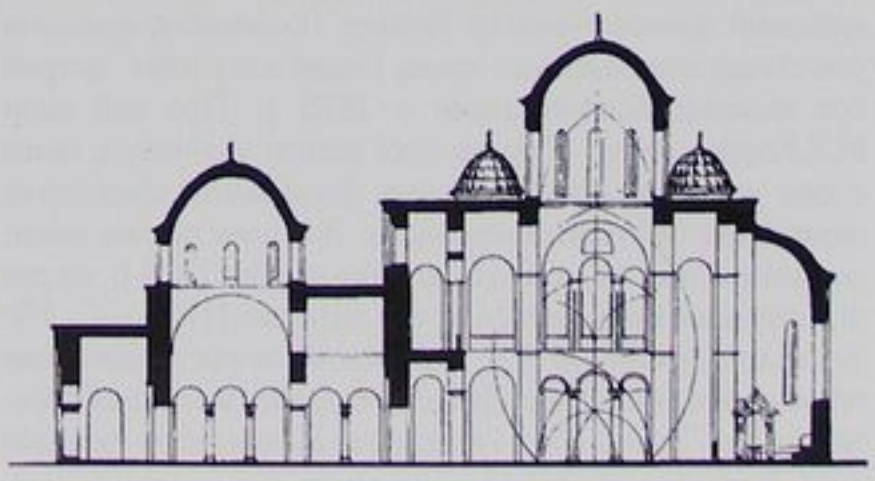

Розріз Десятинної церкви. Реконструкція М. В. Холостенка

Десятинна церква. Реконструкція К. Конанта

запропонував автор цих рядків для макета стародавнього Києва, що був виконаний Д.Л.Мазюкевичем і нині перебуває в Софійському соборі. Близькою до цієї була реконструкція Г.Н.Логвина з тією різницею, що в кутових частинах автор розташував не дві, а одну башту, а саму церкву з'єднував переходом до палацу, що знаходився поруч з храмом. Г.Н.Логвин заперечував М.В.Холостенку проти побудови храму за принципом Спаського собору в Чернігові, і вважав, що центральний внутрішній простір мав центричний, як в Софійському соборі, характер [246]. Автор також висловив думку, що Софійський собор у Києві будували ті ж самі майстри, що й Десятинну церкву. Це рішуче заперечував О.І.Комеч, вважаючи, що Десятинна церква була, безперечно, побудована майстрами іншої будівельної школи [195. – С. 179]. Ще одну реконструкцію Десятинної церкви запропонував автор цих рядків після того, як було досліджено фундаменти собору Кловського монастиря у Києві, присвяченого як і Десятинна церква Влахернській Богоматері [59. – С. 30–32]. У західній частині Кловського собору, можливо, знаходився невеликий атріум, тобто переднє приміщення, що характерно для римського дому, який вживався у церковній візантійській архітектурі. Можливо, що так само було і в Десятинній. Чи були зовнішні галереї одноповерховими чи двоповерховими – невідомо. Найімовірніше, вони були надбудовані під час перебудови Десятинної церкви в XI ст. на взірець Софійського собору. А взагалі можна сказати, що всі реконструкції є гіпотетичними, оскільки даних для них недостатньо. Проте уявити образ церкви, аналізуючи всі відомості про неї, цілком можливо.

ДО ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Андрій РЕУТОВ

Десятинна церква Богородиці, побудована в Києві відразу після прийняття християнства, являє собою першу давньоруську споруду, наділену монументальністю, усвідомленою як естетична категорія, – іншими словами, таку, що має характерні якості архітектурного витвору. За багатством декоративного оздоблення Десятинна церква залишилася неперевершеною в давньоруській архітектурі. Ця розкіш, передбачена програмою спорудження, була спрямована на пропаганду християнства в язичницькій країні і відбивала установку на естетичне сприйняття нової релігії.

Місіонерський характер Десятинної церкви примусив її творців не тільки втілити максимальну програму кафедрального храму, але й забезпечити поєднання в одній будові багатьох різних функцій. Тому згодом вона стала еталоном, а в цілому ряді випадків – взірцем для прямого наслідування.

Цим пояснюється виняткове значення Десятинної церкви для історії давньоруської архітектури. Однак незвична складність структури і погане збереження решток храму дуже ускладнює завдання його реконструкції.

Очевидно, що для успішного розв'язання цього завдання необхідно подолати усталений стереотип уявлень про давньоруську архітектуру, завдяки якому реконструкції багатьох будов виявляються схожими одна на одну, як дві краплі води. Це відбувається через некоректне використання аналогій і недостатню увагу до індивідуальних особливостей будови, яка вивчається.

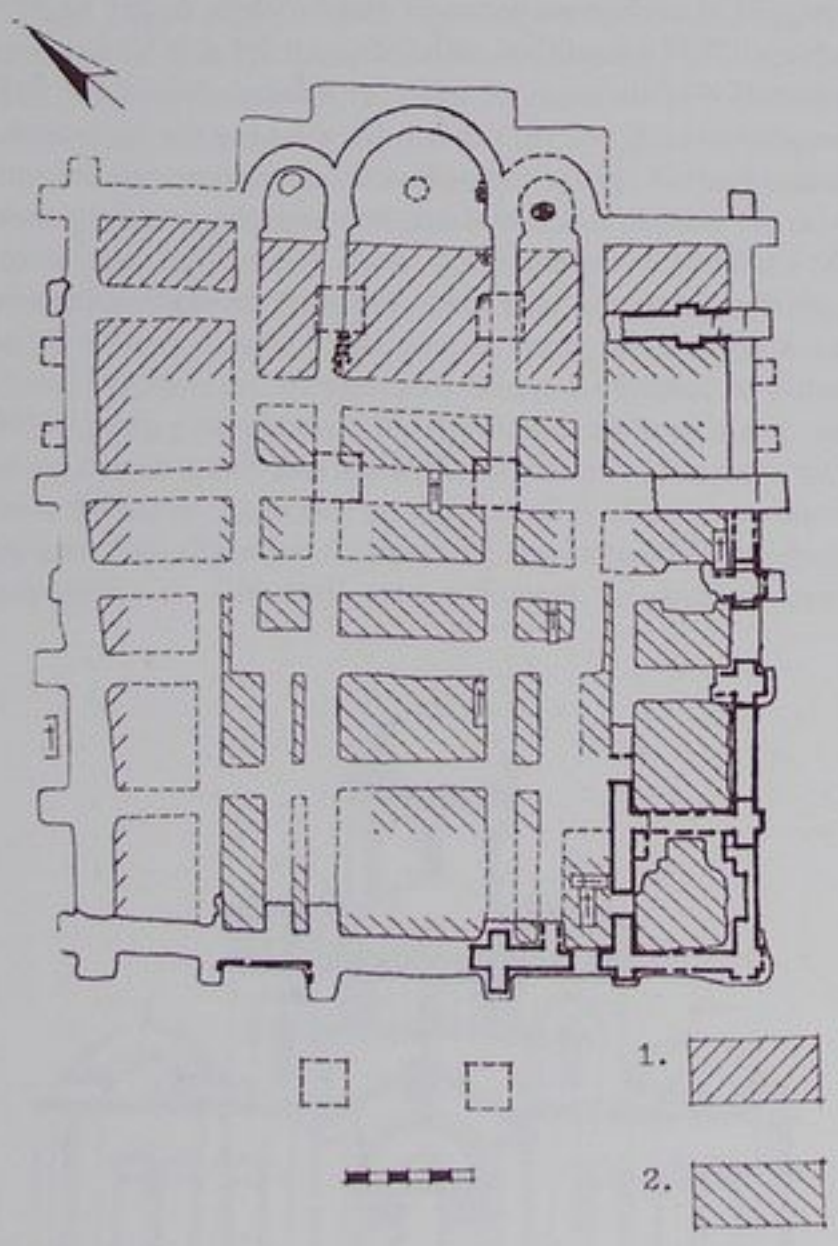

Реконструкція плану фундаментів Десятинної церкви:
1. Розкопки Д.В.Мілєєва 1908-1911 рр.
2. Розкопки М.К.Каргера 1938-1939 рр.

Реконструкція Десятинної церкви особливо вимагає комплексного урахування всіх наявних джерел – як письмових і графічних, так і археологічних, яким, в даному разі, належить вирішальне значення.

При цьому публікації археологічних матеріалів повинні уважно вивчатися: необхідно відокремлювати фактичні результати від інтерпретації самих дослідників.

За більш ніж 170-річну історію вивчення Десятинної церкви неодноразово робилися спроби відтворити її первісний вигляд. Першою такою спробою називають проект відбудови церкви, складений архітектором М.Єфімовим на основі результатів розкопок 1824 і 1826 рр. [59. – С.30].

У 1949 р. була опублікована реконструкція К.Конанта, яка відобразила узагальнені уявлення автора про візантійську архітектуру X ст. Західні частини храму Конант, очевидно, вважав пізнішими прибудовами і проігнорував їх.

З опублікування у 1950 р. матеріалів розкопок М.К.Каргера почався якісно новий етап у вивченні Десятинної церкви. Вперше рештки будівлі були досліджені так повно і ретельно. Реконструкції О.Повстенка (1954 р.), Г.Ф.Корзухіної (1957 р.), П.А.Раппопорта (1962 р.), М.В.Холостенка (1965 р.), Г.Н.Логвина (1978 р.), Ю.С.Асєєва (1982 р.) і Н.Г.Логвин (1988 р.), що з'явилися вслід за цим, спираються на опублікований М.К.Каргером план фундаментів будівлі [174. – С.75]. Проте ніхто з авторів чомусь не звернув уваги на те, що креслення М.К.Каргера в свою чергу є реконструкцією, оскільки його розкопки не зачіпали північну і східну частини церкви, розкопані в 1908-1914 рр. Д.В.Мілєєвим і знищені в ході цих розкопок [174. – С.63,74]. Між тим, опубліковані самим Каргером креслення і фотографії Д.Мілєєва показують, що вчений досить довільно інтерпретував матеріали свого попередника. Особливо це стосується вівтарної частини і прилеглої до неї частини наосу [176. – С.172].

Суттєвим недоліком реконструкції Каргера також є те, що її автор знехтував даними креслень К.Лохвицького і М.Єфімова, виконаних тоді, коли були ще цілими багато частин будівлі, втрачених згодом. К.Лохвицький, безумовно, не був умілим креслярем, але намагався бути добросовісним у деталях. Тому його креслення, за умови «розшифровки», містять багато цінної інформації. Натомість план М.Єфімова виконаний цілком професійно.

Все сказане примушує запропонувати нову реконструкцію плану фундаментів Десятинної церкви, в якій враховані спостереження К.Лохвицького, М.Єфімова і Д.Мілєєва (рис.1). Основні їх відмінності з реконструкцією М.Каргера такі:

1. Зовнішня межа суцільної платформи субструкцій, влаштованої під фундаментами абсид, показана згідно з кресленням Д.Мілєєва [176. – С.172]. У тому, що ця лінія не позначає межу розкопу, а показує саме обриси платформи, переконує порівняння з фотографією [177. – Табл.I]. На фотографії також видно, що абсиди мали злегка підковоподібну форму і заплічики. Ця деталь не відтворена на кресленні, яке, очевидно, робилося вже після того, як платформа була розчищена і сліди фундаментних ровів зникли. У центрі головної абсиди, судячи з тієї самої фотографії,

було кругле заглиблення, заповнене рештками будівельних матеріалів. Очевидно, це основа престолу. Подібні заглиблення були і в бокових абсидах [176. – С.172], але там вони пробиті у товщі платформи, з чого можна заключити, що вони зроблені пізніше.

2. Плани К.Лохвицького, М.Єфімова і Д.Мілєєва [177. – С.17. – Рис.3. – С.18. – Рис.4. – С.23. – Рис.6] одностайно свідчать про те, що поперечної стрічки фундаменту, яка б відповідала східній парі підкупольних стовпів, у межах наоса не існувало. З іншого боку, частина борту фундаментного рову поперечної стрічки, яка розташовувалася на 3 м західніше, зафіксована Д.Мілєєвим [176. – С.172].

3. На кресленні М.Єфімова показані ріг фундаменту південно-західного стовпа, що виступає всередину підкупольного квадрата, і виступи повздовжніх фундаментів, призначених для східної пари стовпів. Розвал каміння на місці південно-східного стовпа зафіксований Д.Мілєєвим [176. – С.172]. Ці фундаменти були влаштовані над стрічковими субструкціями і на час розкопок М.Каргера не збереглися. Судячи із зафіксованих решток, підкупольні стовпи храму являли собою масивні (2х2 м) квадратні за планом підпори, подібні до тих, що показані в М.Єфімова перед західним входом.

4. «Додаткової» лопатки біля північного рогу східного фасаду, показаної у М.Каргера, насправді не існувало. На плані М.Єфімова її немає, а на кресленні Д.Мілєєва на цьому місці зображено лише зруйнування стінок фундаментного рову [176. – С.172].

5. На кресленні М.Єфімова чітко видно парні виступи фундаментів, що фланкують південний і північний входи. М.Холостенко в одному із варіантів своєї реконструкції переконливо інтерпретував їх як основи для приставних мармурових колон, які оздоблювали прорізи входів. Ці виступи зникли вже на час розкопок Д.Мілєєва. Очевидно, вони мали меншу глибину закладання, аніж частини фундаменту, що збереглися.

Отже, реконструйований таким чином план фундаментів Десятинної церкви дає можливість зробити наступні висновки:

1. Невідповідність східної поперечної стрічки фундаментів наосу положенню підкупольних стовпів свідчить, що початковий задум будови був інший і в ході будівництва його змінено.

Первісно храм був задуманий як купольна базиліка, без галерей, з нартексом, багато в чому подібна до середньовічних базилік Криму (рис.2).

Автором цього задуму міг бути Анастас Корсунянин, який, очевидно, мав деякі технічні знання – під час облоги Херсонеса він подав Володимирові пораду суто інженерного характеру: «кладязи, яже суть за тобою отъ Вьстока, изъ того вода идеть по трубѣ; копавше преймете воду» [321. – С.80]. Думку про те, що саме Анастас розробляв «програму» Десятинного храму, висловив нещодавно Г.К.Вагнер [88. – С.33]. Той факт, що Володимир відразу ж після «свершения» церкви довірив Анастасові десятину, також побічно свідчить про участь його у будівництві – принаймні, як організатора робіт.

Водночас, літопис однозначно зв'язує побудову Десятинної церкви із запрошенням майстрів «от Грек» (а точніше «від Царяграда» – літопис Авраамки). У зв'язку з цим звертає на себе увагу така обставина: переважна більшість списків однаково датує «свершение» церкви 996 р., у той час, як дата закладання коливається між 989 і 991 р. Літопис Авраамки повідомляє про закладання Десятинної церкви двічі, під 989 і 992 рр., а в Никонівському літописі і Степенній книзі під 991 р. окремо повідомляється про прихід майстрів, а закладання храму віднесено до 993 р. Цей різнобій можна пояснити тим, що Анастас Корсунянин заклав фундаменти

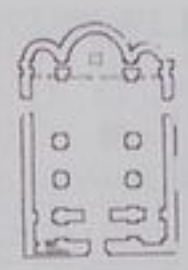

Реконструкція первинного (невтіленого) плану Десятинної церкви

раніше, ніж до Києва прибули константинопольські майстри, які докорінно змінили композицію будови.

2. Обраний первісно тип храму виявився абсолютно недостатнім для реалізації тих складних і різноманітних функцій, які повинна була виконувати Десятинна церква. До будівництва Софійського собору вона служила одночасно і придворною церквою, і митрополичою кафедрою, поєднувала функції великокнязівської усипальниці і місіонерського храму. При Десятинній церкві діяли монастир [238], школа, бібліотека і скрипторій. Нарешті, вона служила скарбницею – сховищем церковної десятини, а також «мірил торгових», тобто еталонів міри і ваги [449. – С.90-94]. Остання обставина надавала їй значення міського собору. Зрозуміло, що розташування такої багатогранної установи вимагало великої кількості підсобних приміщень, не передбачених первісним задумом.

Зміна задуму відбулася вже після початку будівництва, але задовго до його завершення. Зведені до певної висоти стіни центрального ядра перешкодили точно витримати напрямок поперечних стрічок фундаментів північної і південної прибудов. Водночас усі частини плану Десятинної церкви становлять нерозривну композиційну єдність, що виключає їх різночасове походження. (Різниця в матеріалі і шви у кладці фундаментів вказують лише на технологічні особливості проведення робіт) [248. – С.226]. Однак необхідність рахуватися з результатами праці попередників примусила зодчих піти на ряд компромісів (з такими самими труднощами довелося зіткнутися і майстрам, які добудовували Спаський собор у Чернігові). Про те, що пошуки остаточного вирішення велися безпосередньо в процесі будівництва, можливо, свідчить і «земляне креслення» частини фасаду, знайденого на будівельному майданчику [181. – С.16].

Столичне походження «каменосечцев и зиждителей палат каменных», які закінчили будівництво Десятинної церкви, нині не викликає сумнівів [195. – С.176]. Найімовірніше, їх запросили за ініціативою дружини князя Володимира, грецької царівни Анни. Її роль, як замовниці палацово-храмового ансамблю, мусила бути досить суттєвою, оскільки навряд чи найшлась би тоді в Києві інша людина, так само добре обізнана з тонкощами придворного церемоніалу.

Реконструкція плану Десятинної церкви А. Реутова

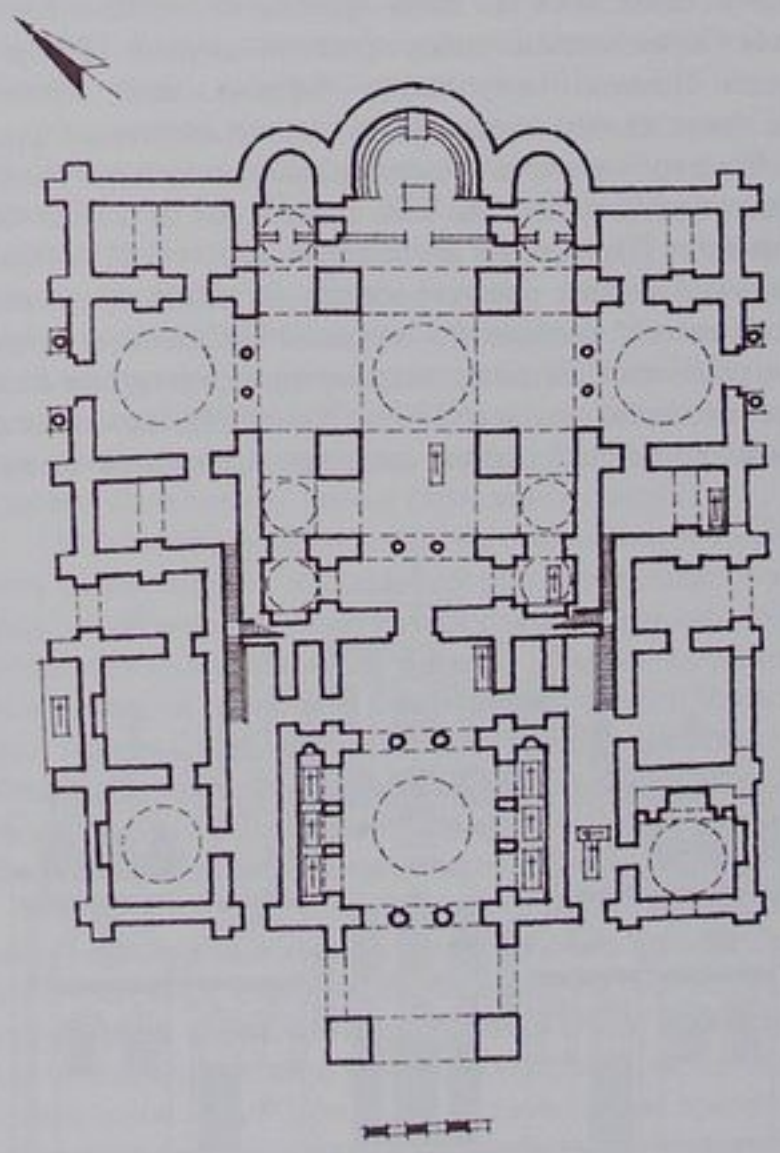

Між тим, архітектура Десятинної церкви та прилеглих до неї будов, як відзначалося в літературі, була спробою наслідування імператорського палацу в Константинополі.

3. Безпосереднім прототипом Десятинної церкви, очевидно, послужила знаменита церква Богородиці «Неа», побудована імператором Василем Македонянином у 880 р. у складі Фаросського палацу [195. – С.176]. За найбільш вірогідною реконструкцією, структура цієї церкви належала до типу константинопольської церкви св.Апостолів, усипальниці Костянтина Великого [98. – С.110]. Головною композиційною особливістю цього типу є постановка основного п'ятиверху не по діагоналях наосу, а по сторонах світу. Це підкреслювало панування просторового хреста у структурі інтер'єру. До цього самого типу належать церкви св.Іоанна в Ефесі, Сан-Марко у Венеції і Сен-Фрон у Перігорі, а також багато церков на острові Кіпр [98. – С.113].

Хрещата композиція плану використовувалася переважно для церков-мартиріїв, і є всі підстави думати, що Володимир розглядав Десятинну церкву як власну усипальницю. Однак у Десятинній церкві ця композиція була використана у скороченому варіанті (відсутність розвинутої віми не дозволила спорудити східну велику баню) і в поєднанні з традиційним діагональним п'ятиверхом (рис.3). Сполучення двох композиційних принципів в одній споруді було викликане, з одного боку, зміною задуму в ході робіт, а з другого боку, багатофункціональністю споруджуваної будови. Цими ж факторами зумовлена і горезвісна багатоверхість Десятинного храму.

Навіть за великого бажання план церкви не дозволяє без натяжки розташувати 25 бань, згадуваних в «Списке русских городов». У цьому зв'язку може бути плідною здогадка Г.Н.Логвина про те, що в цьому тексті Десятинній церкві помилково приписані 25 верхів Софійського собору [247. – С.28]. Залишається припустити, що 12-верхе завершення, яке «Список» приписує Софії, насправді належало Десятинній церкві, план якої не виключає такої можливості.

Головна особливість плану Десятинної церкви – наявність масивних підкупольних підпор квадратного перетину – звична для візантійських побудов і не є унікальною в давньоруській архітектурі. Такі самі підпори були застосовані принаймні ще у двох давньоруських будовах. Це Михайлівський собор у Переяславі і так звана Іринінська церква в Києві (рис.4). Переяславський собор прийнято датувати 1089 р. і вважати будовою «митрополита» Єфрема, який освятив храм. Але в літописі не сказано, що церква закладена Єфремом. Він лише «пристрои ю великою пристроею», і тим самим «создалъ велику сушю». Там само сказано, що ця церква «бѣ бо преже въ Переяславли митрополья» [221. – С.318]. План Іринінської церкви реконструюється на основі креслення К.Лохвицького, рисунків Ф.Солнцева і М.Сажина, а також плану розкопок С.Вельміна, котрому вдалося розкрити лише південно-східний ріг храму [177. – С.216-226]. Один із підкупольних стовпів цієї церкви, доповнений у верхній частині новою кладкою, простояв до 1934 р. під назвою «Іринінської каплиці» [103. – С.19].

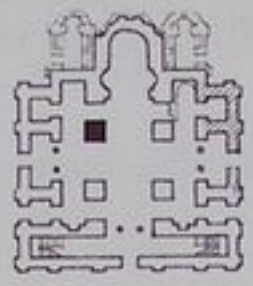

План так званої Іринінської церкви в Києві. Реконструкція автора

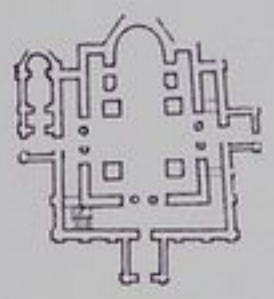

План Михайлівського собору в Переяславі. Реконструкція П. А. Раппопорта

У зв'язку з цими двома будовами необхідно звернути увагу на повідомлення Никонівського літопису про закладання у 1008 р. митрополитом Іоанном двох кам'яних церков – св.ап. Петра та Павла у Києві і Вознесіння Чесного Хреста у Переяславі [235. – С.112]. Митрополит Іоанн – перший із київських митрополитів, перебування якого у Києві вірогідно зафіксовано джерелами. Згідно з «Чтением о Борисе и Глебе» прп. Нестора Літописця, Десятинна церква була його кафедральним храмом [449. – С.192-193]. Остання обставина не дає можливості відкинути повідомлення пізнішого (XVI ст.) Никонівського літопису, як «измышления московских книжников».

Іншими важливими особливостями плану Десятинної церкви є наявність розвинутого екзонартексу, центральна частина якого, перекрита куполом, виконувала роль атріуму ранньохристиянських храмів, а також відсутність сходових башт з гвинтовими сходами. Такі башти, вперше використані в Київській Софії, були запозичені з романської архітектури Західної Європи. Візантійська архітектура не знала подібних форм. У Десятинній церкві маршеві сходи були влаштовані, як показано на кресленні (рис.3), що підтверджується і планом М.Єфімова. Верхній марш проходив у товщі зовнішньої стіни нартексу, товщина якої була у півтора раза більша ніж звичайної.

Із прибуттям царгородських майстрів, а не з пограбунком Херсонеса, пов'язане і походження численних мармурових деталей оздоблення, а також скульптури – четверні «медяних коней» і двох жіночих фігур (в Никонівському літописі додано: «и три львы мѣдяны»). Подібні твори навряд чи могли перебувати в провінційному Херсонесі. Найімовірніше, їх привезли із Константинополя на прохання царівни Анни. Очевидно, ці скульптури призначалися для оздоблення головного фасаду церкви, який трактувався подібно до тріумфальної арки – як це згодом було зроблено у Венеціанському соборі Сан-Марко. У Києві ці скульптури, схоже, з якихось причин не були встановлені і пізніше зникли. Для уточнення реконструкції Десятинної церкви першочергове значення має повний облік усіх фрагментів її декоративного оздоблення, що збереглося.

4. На закінчення звернемося до питання про дату освячення церкви. Переважна більшість списків Початкового літопису датує «свершение» храму 996 р. [177. – С.10]. В той же час А.А.Шахматов, спираючись на дані «Памяти и похвалы Владимиру» Іоакова Мніха, а також на вказану в Пролозі дату освячення церкви – 12 травня – датує цю подію 995 р., оскільки саме в цьому році 12 травня припадає на неділю, коли, за церковним регламентом, слід освячувати церкву [438. – С.25]. Щоб вирішити це протиріччя, слід звернути увагу, що у літописі під 996 р. нічого не сказано про освячення церкви. Її було завершено побудовою, і з цього приводу Володимир влаштував празник. А дата 12 травня, вказана в Пролозі, могла бути взята з антимінса, заздалегідь освяченого в Константинополі і присланого до Києва.

Про освячення Десятинної церкви літопис говорить під 1039 р. Прийнято вважати, що це дата повторного освячення церкви, пов'язаного з її перебудовою. Однак уже М.Мур'янов аргументовано довів, що перебудова не вважалася достатнім приводом для повторного освячення храму. Для цього повинен був відбутися «язичницький або єретичний інцидент» [282. – С.111-114]. І дійсно, під 1004 р. Никонівський літопис згадує єресь Андріяна скопця, який «укоряв» церковні закони, але був ув'язнений у темницю і згодом розкаявся [235. – С.112].

Реконструкція зовнішнього вигляду Десятинної церкви А. Реутова

Насправді Десятинна церква була перебудована в XI ст., але це трапилося в період князювання Ізяслава Ярославича (1054-1068, 1069-1073 або 1076-1078 рр). Про це свідчить «Слово на обновление Десятинной церкви», вперше опубліковане М.А.Оболенським [61. – С.34-36]. Характер цієї перебудови зараз встановити неможливо, оскільки вона не торкалася початкового плану будівлі.

Недивлячись на «оновлення», Десятинна церква все ж мала суттєві конструктивні недоліки, що призвели до катастрофи 1240 р. Очевидно, склепіння, які постраждали від землетрусу 1230 р., дійсно не витримали критичного навантаження маси людей, яка зійшла на них.

З ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ

Десятинна церква в Києві будувалася як кафедральний храм Київської (або Руської) митрополії, створеної ще в середині IX ст. – після першого (Аскольдова) хрещення Русі [81. – С.37; 177. – С.11]. Переворот 882 р. тимчасово позбавив нову релігію статусу державної, але остаточне прилучення Русі до православ'я у 988 р. поставило проблему будівництва кафедрального храму на порядок денний [81. – С.162; 177. – С.10-11]. Ситуація ускладнювалася напруженими стосунками великого князя з церковною ієрархією, спровокованими яскраво вираженою антихристиянською політикою Володимира в початковий період його врядування (980-986 рр.) [165. – С.160-162], аж до людських жертвоприношень включно [165. – С.69-70].

У «Повісті минулих літ» під 991 р. читаємо: «По сем же Володимиру живущю в законѣ крестьяньстѣмъ, и помысли создати каменую церковь святыя Богородица, и пославъ приведе мастеры от грькъ. Заченшю здати, яко сконча зижа, оукраси ю иконами, и поручивъ ю Настасу Корсунянину, и попы корсуньскыя престави служити въ нен, вда ту все еже бѣ взялъ в Корсуни иконы и сѣуды церковныя, и кресты» [165. — С.106].

Ця довідка має на увазі закладку церкви, хоча містить і повідомлення про завершення будівництва та опорядження. Насправді спорудження храму було закінчено 996 р., докладну розповідь про що в «Повісті» вмішено під тим літом [165. – С.108-111].

Здавалося б усе зрозуміло, але проблема вимальовується не такою простою. Освячену кафедру Володимир доручає не митрополиту, яким на той час, очевидно, був Теофілакт Севастійський [81. – С.162-163], а херсонеському священику Анастасу, який активно сприяв здобуттю міста київським князем [165. – С.95]. У цьому вбачається ворожнеча, одержана країною у спадок з минулого.

Доля Десятинної церкви як кафедрального храму Русі виявилася нетривалою. Вже наступне врядування Ярослава Мудрого було позначене будівництвом нової кафедри, якою стала Софія Київська [165. – С.136]. Але пієтет до Десятинної церкви зберігався у свідомості народу аж до самої загибелі храму в грудні 1240 р.

Батиїв наїзд і руйнування церкви, добре описані київськими хроністами [165. – С.784-791], очевидно, не мали тотального характеру. Невірно було б думати, що від самої будівлі не лишилося нічого крім підмурків. Проти цього переконливо свідчить дальша доля будівлі. Відомо, що у першій половині XVII ст. стараннями тогочасного митрополита П.Могили було здійснено часткову реставрацію, в процесі якої використано збережені фрагменти стародавніх кладок [299. – С.578; 132. – С.147-159; 177. – С.12-14]. Малюнок, виконаний на початку XIX ст. невідомим художником, що зображує руїни Десятинної церкви за станом того часу [177 – С.16], засвідчує, що принаймні ще збереглася деяка частина стін заввишки два яруси.

Реставрація П.Могили не була першою спробою хоча б частково відродити Десятинний храм; у цьому напрямку робилися й інші кроки. Це питання не вичерпується проблемою Десятинної церкви, а має набагато ширший діапазон. Йдеться про реставраційну діяльність київської адміністрації протягом кількох століть помонгольської доби. У цій сфері було зроблено не так уже й мало, але вжиті заходи знову й знову ставали офірою ворожих нашесть, зокрема, спустошливі навали Едігея у 1416 р. та Менглі-Гірея в 1482 р. [367.– С.35,37].

Звертаємо особливу увагу на врядування в Києві князя Симеона Олельковича (1455-1471), який багато робив для розвитку духовної культури українського народу. В замисленій ним програмі почесне місце належало архітектурі та містобудуванню. На жаль, конкретних відомостей до нас дійшло небагато. Головним джерелом є надгробкова епітафія, вмішена в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Текст її був опублікований ще в першій половині XVII ст. в «Тератургімі» А.Кальнофойського [367. – С.28-29].

У цьому творі читаємо: «Посетитель! Каким образом ты видишь это великое здание? Каким образом ты осматриваешь это художественно воздвигнутое сооружение? Двести тридцать три года тому назад здесь были одни только обломки камней. Именно в то время, когда церкви чрез Батыя лишены были своей красоты, Оно (здание) воздвигнуто было иждивением князя Симеона в честь Бога и пречистой Его Матери, для спасения тех, которые сие житейское море переплывают, желая причалить ладью у счастливой пристани. Эта церковь служит для всех всем. Чем же Симеону? она вся представляется надгробием своему возобновителю» [367. – С.28-29].

Аналогічне свідчення маємо в київському Синопсису: «Благоверный князь киевский Симеон Олелькович обнови великую церковь Успения пресвятыя Богородицы Печерскую разоренную и в запустении сущую от нашествия злочестиваго Батыя чрез долгое время едва не от основания воздвиг, украси ю всякою красотою» [367. – С.202].

У літературі виникла дискусія: яку роль відіграв Симеон Олелькович – роль фундатора храму чи його реставратора [367. – С.29; 376. – С.202; 76. – С.28-29]. Для нас це питання позбавлене актуальності: не так вже й важливі ступінь та масштаб відбудовних заходів – важливо, що вони так чи інакше були здійснені і церква стала діючою. За всіх умов не підлягає сумніву, що в другій половині XV ст. певні відбудовні роботи в Києві велися, і що київський зверхник приділяв серйозну увагу архітектурним проблемам, зокрема відновленню деяких стародавніх споруд.

Нас цікавить інше питання: чи обмежувалася та діяльність самим лише Успенським собором Печерського монастиря, чи об'єктом заінтересування стали й деякі інші споруди, що якоюсь мірою зазнали руйнації. Думаємо, що позитивна відповідь на це питання буде небезпідставною. Маємо на увазі церкву Спаса на Берестові, збудовану Володимиром Мономахом наприкінці XI ст. [177. – С.374-391]. Під час Батиєвої навали вона зазнала істотного пошкодження: уцілiла тільки західна частина (близько третини) [177. – С.374-391].

Через якийсь час вона була відбудована і наново освячена; реставрація обмежувалася добудовою вівтарної секції. В літературі утвердилося переконання, що відбудова споруди була справою Петра Могили [177, – С.378-383]. Але така думка потребує критичної вивірки і навряд чи відповідає істині. Ще Ф.Ернст у 20-ті рр. висловив припущення, що церква Спаса була відновлена значно раніше. Він

Руїни Десятинної церкви.
Гравюра Паннемокера 1884 р. з малюнка невідомого художника початку XIX ст.

посилається на гравюру 1638 р., додану до «Тератургіми» Кальнофойського, а також на археологічні матеріали [132. – С.156-157] (знахідки канелюрованої цегли так званого литовського типу. Така цегла вперше з'явилася на українських землях у XIII ст. і була у вжитку до XV-XVI ст. Головним аргументом, однак, виступають готичні елементи в конструктивній системі пам'ятки).

Сучасне перекриття добудованої споруди являє собою готичне склепіння з класичними нервюрами. Такі склепіння широко застосовувалися в середньовічній архітектурі, але виходили з ужитку в XVI ст. У XVII ст. подібні конструкції були б очевидним анахронізмом. З цього випливає, що відродження церкви Спаса на Берестові припадає не на часи П.Могили, а на врядування Симеона Олельковича.

Відбираючи претендентів на реставрацію, київський зверхник користувався міркуваннями щодо авторитету та шанування кожного об'єкта осібно. Отож, цілком зрозуміла велика увага до Успенського собору – головного монастирського храму Русі, про який розповідалося чимало легенд і переказів. А надто до найдавніших будівель, а особливо тих, які зв'язані з іменем Володимира Святого, офіційно визнаного просвітником Русі.

Найдавнішою православною церквою в Києві, збудованою одразу після релігійного акту 988 р., була Василівська, зведена на території язичницького капища на Перуновому горбі [177. – С.454-462]. Спочатку вона була дерев'яною, але згодом (ще до Батиєвої навали) її відтворено в камені. В XV ст. вона ще існувала, а відтак не потребувала відбудови.

Церкву Спаса на Берестові в давнину відносили до часів Володимира Святого [229; 261.– С.91;372]. Насправді її збудовано пізніше, в часи іншого Володимира (Мономаха). Але в XV ст. поширена атрибуція не потребувала спеціальної аргументації. Головна ж увага, звичайно, була прикута до Десятинної церкви, що авторитетом і популярністю в народі могла посперечатися з Софією. Важко уявити собі, що Симеон Олелькович, вдаючись до реставрації київських церков, міг залишити поза увагою колишню кафедру.

До нас дійшов цікавий малюнок початку XIX ст. [228. – С.114; 314. – С.72; 177. – С. 374-391; 57. – С. 178-181] (про нього побіжно згадувалося вище); на ньому зображено руїни Десятинної церкви у тому вигляді, в якому вона перебувала на той час. Художник малював з натури – в цьому немає жодного сумніву: повна відповідність зображення тогочасним описам, що дійшли до нас, – переконлива. Треба відзначити, що краєвид з руїнами в образотворчому мистецтві доби романтизму являв собою один з найулюбленіших жанрів. Отже, зображеним реаліям можна довіряти; особливо – в тих випадках, коли є можливість перепровірки.

Увагу привертають пройоми вікон і дверей. Разом їх маємо п'ять (чотири вікна та одні двері) і всі вони стрільчаті, тобто готичні. Відносити їх до часів Київської Русі (коли церква будувалася) або до XVII ст. (коли здійснювалася могилянська реставрація) неможливо: в той час застосовувалися коробові (півциркульні) склепіння та аркади. Отже, йдеться про споруду, яку можна датувати XIV-XVI ст.; найімовірніше – на період врядування Симеона Олельковича.

Водночас, не бачимо підстав заперечити авторську дефініцію. Перед нами справді Десятинна церква, але не первинна, зведена в X ст., а пізніша, відтворена в другій половині XV ст., коли готичний стиль в Європі переживав вищий щабель свого розвитку. Вона стає поруч з Успенським собором Печерського монастиря та церквою Спаса на Берестові, як елемент одного задуму. Не виключено, що до того реєстру входили ще деякі об'єкти, але відомостей про них не маємо.

На південній стіні будівлі, зображеної на коментованому малюнку, в кладку були втоплені камені з літерами грецького алфавіту. Про них є згадки і в тогочасних писемних джерелах (М.Берлинський, М.Закревський та ін.) [177. – С.16]. Про них пише Г.Боплан – автор середини XVI ст. [65. – С.276; 134. – С.284-285; 63; 214. – С.8] – у своєму творі: «... напівзруйновані стіни храму заввишки від 5 до 6 футів вкриті грецькими написами; ці написи вирізані більш як 1400 років перед цим на алебастрі, але час майже повністю їх згладив» [367. – С.44].

Ці літери, дуже чітко прокреслені на малюнку, є неспростованим доказом того, що художник зобразив руїни саме Десятинної церкви, а не якоїсь іншої споруди. Зображення літер зберігалися до 20-х рр. XIX ст. і були знищені разом з усіма руїнами в процесі будівництва нової (Стасівської) церкви (1828) [177. – С.14]. М.Берлинський у своїй книзі вмістив факсиміле (на жаль, неточне) [65. – С.267]. Більш адекватною є публікація М.Закревського [134. – С.284-285. – Табл.6].

Розподіляються ці знаки таким чином. На другому ярусі між двома вікнами маємо («ета» або «и восьмеричне») та («о мікрон»). На нижньому поверсі літери – обабіч одного вікна. З лівого боку маємо монограму («о мікрон» та «хі»). З правого боку – «о мега», «мі», «епсілон», якась незрозуміла літера (можливо, пошкоджений «о мікрон»), «сігма» і ще один «о мікрон».

Перші дослідники вважали (очевидно, не без підстав) ці літери частиною якогось напису, що не піддається відтворенню. Розташування елементів тої епіграми датоване першою половиною XIX ст. Очевидно, стіна, що містила літери, певного моменту була зруйнована, а в ході реставраційних робіт позначені літерами блоки вкладалися абияк, без врахування їх первісного розташування, на випадкові позиції.

Подібні казуси відомі в історії архітектури, зокрема в стародавній Русі. Для прикладу згадаємо собор у місті Юр'єві-Польському [95. – С.68-108; 280]. Білокам'яна споруда, збудована в XIII ст., мала фасади, суцільно декоровані рельєфними зображеннями людей, тварин, рослин тощо. Внаслідок ворожої навали юр'ївський собор зазнав руйнації, а через деякий час відбудований з використанням первинних блоків, покладених безладно, без урахування змісту сюжетів, початковий порядок яких було порушено цілком безнадійно.

Правдоподібно, щось аналогічне трапилося і в ході реставраційних робіт за часів Симеона Олельковича.

ЗОДЧЕСТВО ДАВНЬОЇ РУСІ ВІД ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ДО МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ

(ТРАДИЦІЇ, ЗВ'ЯЗКИ, РОЗВИТОК)

Олег ІОАННЕСЯН

Давньоруське зодчество являє собою одну з найяскравіших сторінок в історії середньовічної європейської архітектури. Генетично зв'язана з архітектурою Візантії, вона вже з перших кроків демонструє тенденцію самостійного розвитку типологічних форм. Водночас, залишаючись у руслі східнохристиянської традиції, архітектура Древньої Русі не була ізольована й від архітектурних процесів, що відбувались у романській архітектурі Центральної та Західної Європи.

До прийняття християнства у 988 р. практики постійного монументального будівництва на Русі майже не існувало. Першим вірогідно відомим кам'яним храмом в історії давньоруської архітектури стала церква Богородиці Десятинної у Києві, будівництво якої розпочалось наступного року після хрещення Русі. В той час на Русі ще не існувало ні традиції, ні практики монументального будівництва, тому для її зведення князю Володимиру візантійським імператором Василієм II була відряджена група майстрів із Константинополя. Вони принесли з собою на Русь і класичну візантійську техніку будівництва з плінфи на цем'янковому розчині, і традиційну для середньовізантійського періоду (VIII–XIII ст.) схему хрестобанного храму, яка з цього часу стає канонічною для давньоруської архітектури. Однак у давньоруському зодчестві ця схема існує не в чистому вигляді, а в типологічному варіанті «вписаного хреста» [195. – С. 57].

На жаль, із залишків Десятинної церкви судити про план її наземних частин можна лише приблизно. Існує чимало варіантів реконструкції її плану. Проте жоден із них не може бути визнаний достовірним. Незаперечним є лише одне: головне ядро будівлі – це тринефний шестистовпний храм.

Десятинну церкву можна розглядати як класичний пам'ятник константинопольської школи. Водночас вона мала специфічно давньоруські риси: великі розміри, значна кількість бань (згідно з деякими джерелами, 25), що не є характерним для візантійської культури цього періоду.

Такі великі церкви у Візантії на цей час уже не будували. Зводились переважно тринавні храми без галерей. Причина відмінностей полягає в тому, що Десятинна церква будувалась як головний собор держави й призначалася не лише для богослужіння, а й для проведення державних церемоній при великому скупченні людей. Звідси й прагнення у будь-який спосіб збільшити площу церкви. Прилеглі до неї будови, хори призначалися для князя (де він мав перебувати під час літургії (між людьми і Богом) і церковної верхівки.

У головному соборі держави хори виконували ще одну функцію – це був палац у середині храму, резиденція князя: тут приймали послів, засідала боярська рада, приймались важливі державні рішення. Не випадково, що в Древній Русі хори призначались як «полаті», тобто «палати», «палаци» (від лат. «palatium»).

Багатобанність церкви передбачає і пірамідальну композицію всього об'єму будівлі. Ще однією ймовірною особливістю (яка простежується у чернігівському Спасі та Київській Софії) (іл.1) Десятинної церкви є форма підбанних опор. У Візантії, як правило, – це круглі колони, а на Русі – хрещаті або багатогранні у плані стовпи. Пояснюється це тим, що у зв'язку із меншими розмірами будівель у Візантії у цей період підпружні арки, на які спирались барабани куполів, мали менший проліт і могли спиратися на імпостні капітелі.

В оздобленні Десятинної церкви були використані різьблені мармурові деталі, привезені з Візантії (найімовірніше, з Херсонеса). Щоправда, частина різьбленого оздоблення може походити і безпосередньо з константинопольських пам'ятників більш раннього періоду, а ще частина деталей могла бути виготовлена з привезеного в Київ спеціально для Десятинної церкви мармуру безпосередньо на місці її будівництва. Стіни і склепіння храму були оздоблені мозаїкою і фресками. Чимало фрагментів цих розписів знайдено під час розкопок.

Не менш ошатно оздоблена й підлога. Вона являла собою нібито килим, набраний у мозаїчній техніці з невеликих шматків мармуру, смальти й майолікових плиток. Дуже часто смальта інкрустувалась у різьблені плити з пірофілітового сланцю (овруцького шиферу). Цей камінь, що легко обробляється і має гарний рожево-фіолетовий колір, дуже сподобався візантійським майстрам, які працювали в Києві, оскільки за кольором він нагадував пурпур-геральдичний колір візантійських імператорів.

Після завершення будівництва Десятинної церкви або одночасно з ним на прилеглій до неї території було споруджено кілька палаців: це парадні приміщення, що призначались для врочистих церемоній. Можливо, їх верхні поверхи були дерев'яними і могли використовуватись як житло.

Створення парадного ансамблю в Києві завершилось будівництвом у X ст. фортечних укріплень із проїздною вежою. Таким чином, спорудження грандіозної на той час Десятинної церкви, ансамблю навколо неї знаменувало початок регулярного кам'яного будівництва на Русі. Десятинна церква стояла біля витоків усього подальшого розвитку національного зодчества.

Після смерті Володимира будівництво на Русі припиняється. Причиною цього є те, що інших майстрів, крім тих,

1. Київ. Софійський собор. Сучасний вигляд

котрі були зайняті на будівництві «Міста Володимира» у Києві на Русі не було. Найімовірніше, після завершення будівництва їх відкликали до Константинополя.

Ініціатива відновлення будівничої справи на Русі належить князю Мстиславу Володимировичу, який у 30-х рр. XI ст. у своїй столиці Чернігові розпочинає будівництво Спаського собору. Для цього знову були запрошені візантійські майстри. Але після смерті Мстислава будівництво перервано. Після його відновлення первісний план архітектора було змінено.

Якщо у плані собору закладено структуру купольної базиліки, то зрештою був зведений не базиліковий, а хрестобанний храм на зразок вписаного хреста. Однак деякі риси базилікальності йому надають широко розставлені між підкупольними пілонами хрещатої форми круглі колони опор другого ярусу, що утворюють в інтер'єрі потрійні аркади.

Після смерті Мстислава вся влада зосередилась у руках Ярослава Мудрого, який вирішує створити новий репрезентативний центр Києва на зразок Константинополя. Він значно розширює територію міста, перетворюючи його в одну із найбільших столиць середньовічної Європи. Нову територію Ярослав Мудрий забудовує чималою кількістю монументальних споруд, намагаючись досягти за десятиріччя того, що Константинополем створювалось впродовж століть. Показово, що у своїх спорудах Ярослав свідомо копіює не лише містобудівну структуру, а й назви головних споруд: Софійський собор, церква святого Георгія і святої Ірини, Золоті ворота.

Для втілення такої широкої програми Ярославу необхідні були майстри-будівельники, яких він отримав із Константинополя і перевів із Чернігова. Спаський собор закінчили вже тільки після завершення Софійського. Цим і пояснюється поява рис, властивих константинопольській і київській культурі у чернігівському соборі, розпочатому провінційними візантійськими майстрами.

Софійський собор, подібно до Десятинної церкви, можна розглядати як одну із пам'яток константинопольської школи. Про це свідчать і класична для Константинополя система декорації фасадів з двоступчастими вікнами та нішами, і тонкі тяги-напівколонки, і система будівництва об'ємно-просторової композиції храму на зразок вписаного хреста, і характерна столичній школі візантійської архітектури кладка з прихованим рядом і з використанням необробленого каменю (іл. 1).

Константинопольська кладка «opus mixtum» з прихованим рядом після спорудження Десятинної церкви і будівництва Ярослава Мудрого стає класичною і для давньоруської архітектури XI ст.

Планова структура хрестобанного храму, застосована у Київській Софії, незважаючи на своє константинопольське походження, має водночас особливості, що перетворюють цю споруду у типово давньоруську пам'ятку. Це незвично великі розміри храму, грандіозний п'ятинефний шестистовпний собор, оточений двома рядами галерей, які ще більше розширюють його площу. Це величезні хори-«полаті», які займали майже половину площі храму. Це й багатокупольність і пірамідальність композиції.

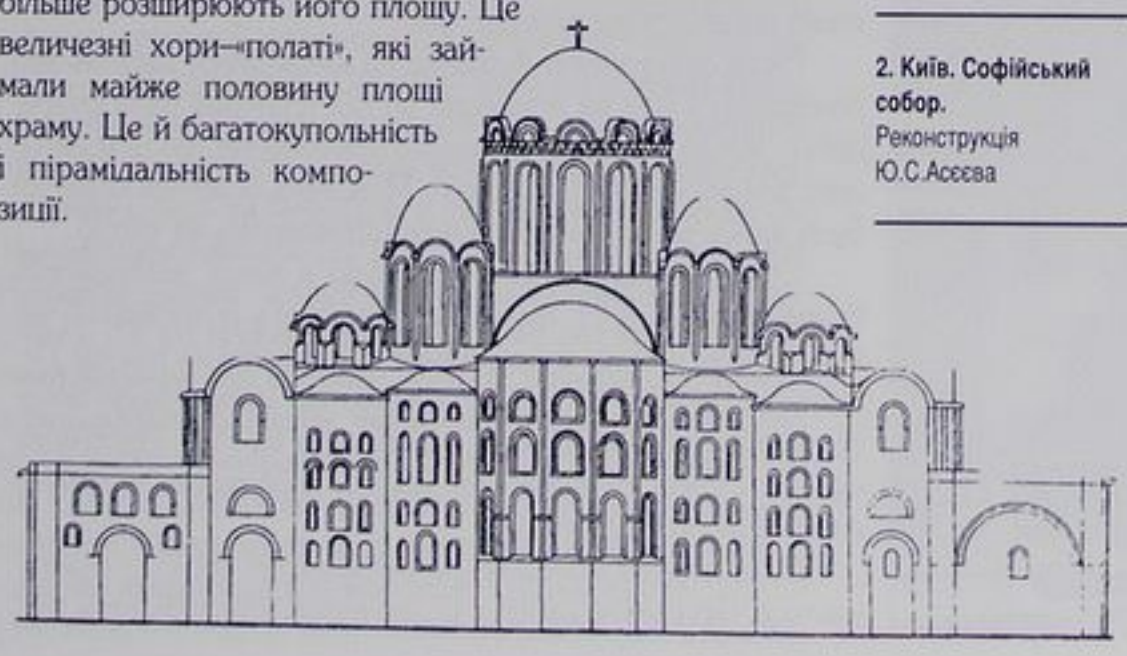

2. Київ. Софійський собор. Реконструкція Ю.С.Асєєва

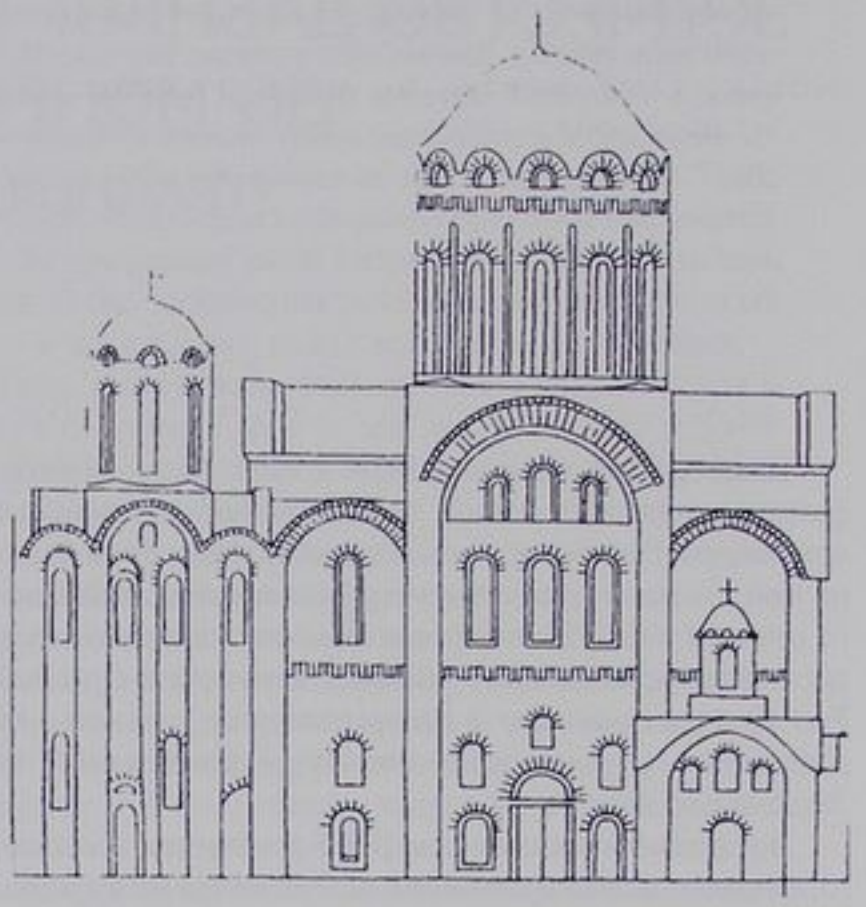

3. Київ. Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Реконструкція Ю.С.Асєєва

Ще однією особливістю Софійського собору є наявність чітко виявлених об'ємів сходинкових веж для входу на другий ярус і форма підкупольних опор. Як бачимо, ці особливості яскраво проявились ще під час будівництва Десятинної церкви.

Меншими за розмірами, але не менш грандіозними за масштабом були зведені Ярославом Мудрим церква Георгія і церква Ірини у Києві. В їх назвах відчувається безпосередня паралель з Константинополем. Окрім того, вони були патрональними, присвяченими небесним патронам князя та княгині.

Величезне за розмахом будівництво Ярослава в Києві викликало появу давньоруських учнів у константинопольських будівельників, а отже, зумовило підготовку власних кадрів майстрів-будівельників. Протягом практично всього XI ст. будівельна діяльність на Русі була зосереджена лише в Києві. Виняток становить тільки Спаський собор у Чернігові й будівництво в двох важливих центрах Русі – Новгороді та Полоцьку. Однак їх будівельниками були ті самі київські майстри, а в основі збудованих ними в цих містах соборів лежить трансформована структура Софійського собору в Києві, яка, зрештою, бере витоки від пам'ятки константинопольської школи на давньоруському ґрунті – Десятинної церкви.

Новгородський Софійський собор менший за розміром від київського, однак він не менш вражаючий і грандіозний. Його особливістю, що стала згодом характерною рисою новгородської архітектури, є те, що поряд із плінфою тут широко застосовані плити волховського вапняку. Головний масив кладки виконувався із цього каменю, а плінфа застосовувалась у найбільш відповідальних місцях (арки, аркові перекриття вікон, склепіння).

Після завершення будівництва Спаського собору у Чернігові та Софійських соборів у Новгороді й Полоцьку будівельники знову повернулись до Києва. До рубежа XI і XII ст. будівельна діяльність у цих містах не відновлювалась. Впродовж усього XI ст. Київ був монополістом у галузі монументального будівництва на Русі.

У другій половині XI ст. зводиться Успенський собор Києво-Печерського монастиря. У зв'язку з тим, що це був не княжий, а монастирський собор, він значно простіший за своїми формами. Це вже не багатонефна багатобанна споруда, а шестистовпний однобанний храм, завершений закомарами (іл. 3). З моменту появи Успенського собору його тип – однобанного шестистовпного храму – стає канонічним для давньоруської культури.

За своєю структурою цей собор був ближчий до Десятинної церкви, ніж складні просторові структури на зразок Київської Софії, водночас він мав й особливості, що суттєво відрізнялися від неї. Це був уже не багатобанний, а однокупольний храм, в композиції якого відсутні галереї, спочатку собор не мав і хорів.

Подібні храми продовжують будуватись у Києві та його околицях протягом другої половини XI ст. (Вишгород, Заруб, Видубичі).

Будівництво в Києві здійснювалось не лише константинопольськими майстрами, а й їх руськими учнями. Лише для будівництва Успенського собору знову були запрошені майстри з Константинополя. Щоправда, в цей період у Києві з'являється пам'ятка, зв'язана із зовсім іншою, але також візантійською традицією – собор Кловського монастиря, відкритий під час недавніх розкопок [293. – С. 213–222]. Це була будівля незвична як для Києва, так і для Константинополя. Баня собору спиралася не на 4, а на 8 опор (іл. 4), перехід до яких від барабана здійснювався вже не за допомогою конструкції паруса, а за допомогою тромпів–пандантивів [249. – С. 72–76]. Таким чином, крім константинопольських у Києві протягом XI ст. працювали майстри з однієї з провінцій Візантії – Греції, але в подальшому ці традиції не знайшли свого розвитку, і собор Кловського монастиря так і залишився унікальною пам'яткою.

Центральне місце в історії давньоруського зодчества домонгольського періоду посідає XII ст. Саме впродовж цього століття монументальне будівництво, зосереджене досі переважно у Києві, виходить за його межі й поширюється по всій території Древньої Русі. Вже наприкінці XI ст. з'являються нові незалежні будівельні центри у Переяславі і Чернігові, а згодом йде активний процес формування й розвитку самостійних архітектурних шкіл.

Першою такою школою давньоруської архітектури можна вважати зодчество Переяслава, розпочате наприкінці XI ст. за ініціативою митрополита Єфрема і продовжене на початку XII ст. переяславським князем Володимиром Мономахом. Формування переяславської школи відбулось також за участю будівельників із Візантії. Типологічно переяславські споруди дещо відрізняються від київських пам'яток. За винятком великого собору Михайлівського монастиря, всі вони являють собою невеликі одноапсидні, як правило, безстовпні храмики. Дещо інший характер за формою та фактурою має плінфа.

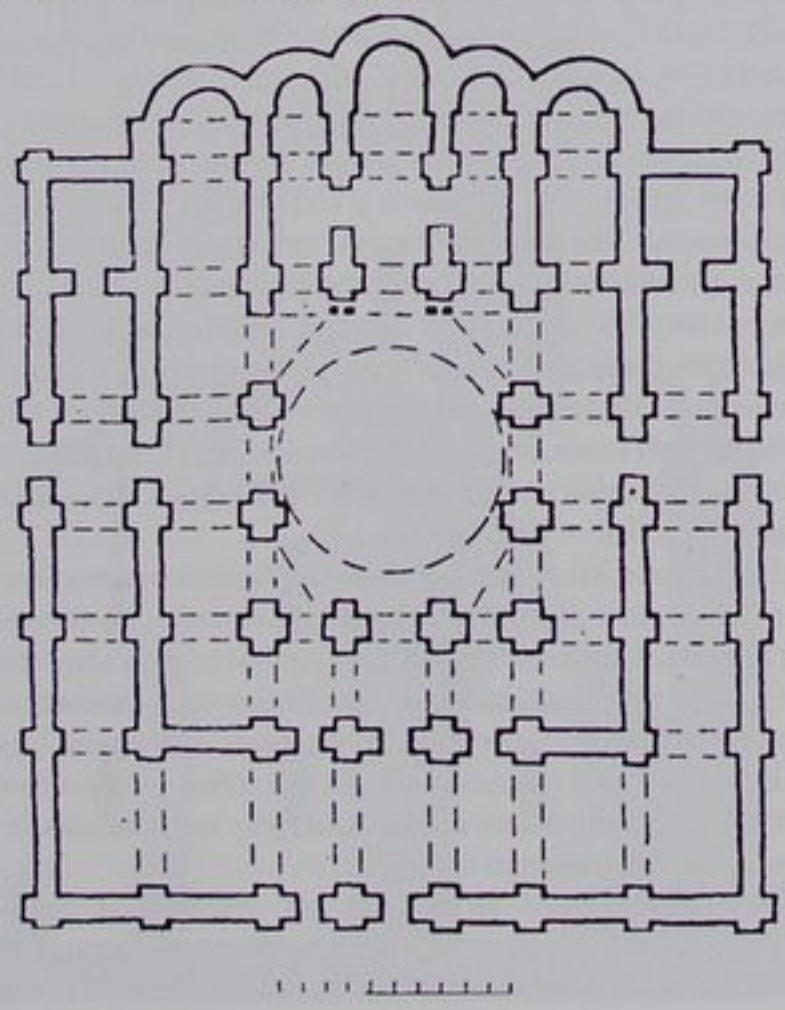

4. План фундаментів Кловського монастиря (Київ)

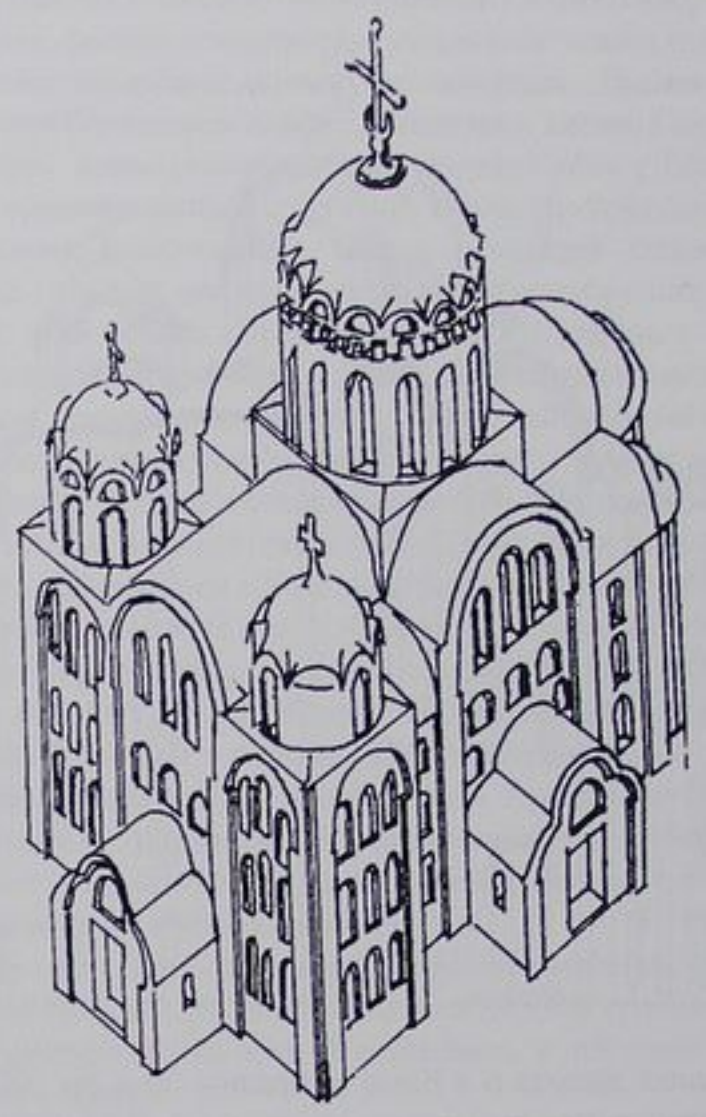

5. Київ. Церква Спаса на Берестові. Реконструкція Г.М.Штендера

Ще одна група майстрів, незалежна від Києва, з'явилась наприкінці XI ст. у Чернігові, де на замовлення Володимира Мономаха був побудований храм–усипальниця, нещодавно відкритий під час розкопок [191. – С. 5-11]. Це була незвична для Древньої Русі двоярусна будівля, що мала свої аналоги лише в константинопольській архітектурі X–XII ст. Судячи з «будівельного почерку», це були не ті константинопольські майстри, що працювали у Києві, а інша константинопольська артіль.

Храм–усипальниця залишився унікальним явищем у давньоруському зодчестві. Вже на межі XI–XII ст. у Чернігові з'являється нова артіль, що побудувала Успенський собор Єлецького монастиря. «Почерк» цих зодчих суттєво відрізняється від того, що робилось впродовж усього XI ст. На зміну кладці з прихованим рядом уперше приходить рівношарова кладка з плінфи, в системі декорації та в деяких конструкціях яскраво виявляються окремі елементи, зв'язані із впливом романської архітектури (хрестові склепіння, архітектурні пояски, напівколони на фасадних пілястрах).

Витоки нової будівельної традиції, що поєднує у собі органічно переплетені риси візантійської, київської та романської архітектур, залишаються нез'ясованими. Однак її продовження отримало надалі не тільки активний розвиток у зодчестві Чернігова (церкви Благовіщення та Бориса й Гліба), а після переходу чернігівської артілі до Києва стало визначальним для усього давньоруського зодчества XII ст.

На початку XII ст. у Києві знову з'являються споруди, які продовжують традиції, закладені у будівництві другої половини XI ст. (собори Михайлівського Золотоверхого і Федорівського монастирів), однак вже в першій чверті XII ст. там будується пам'ятка, в якій яскраво проявляється тенденція до відриву від традиційних візантійських форм (що зберігаються у Десятинній церкві, в Софійських соборах, Успенському соборі Печерського монастиря і в спорудах другої половини XI ст.) і створення невластивої візантійській архітектурі динамічної композиції загального об'єму будівлі (іл. 5) з виявленим потягом до вертикалізму – церква Спаса на Берестові [448. – С. 534–544].

У цій пам'ятці закладається тенденція, розвиток якої згодом приведе до створення національних, незалежних від Візантії, архітектурних форм, але раптове припинення

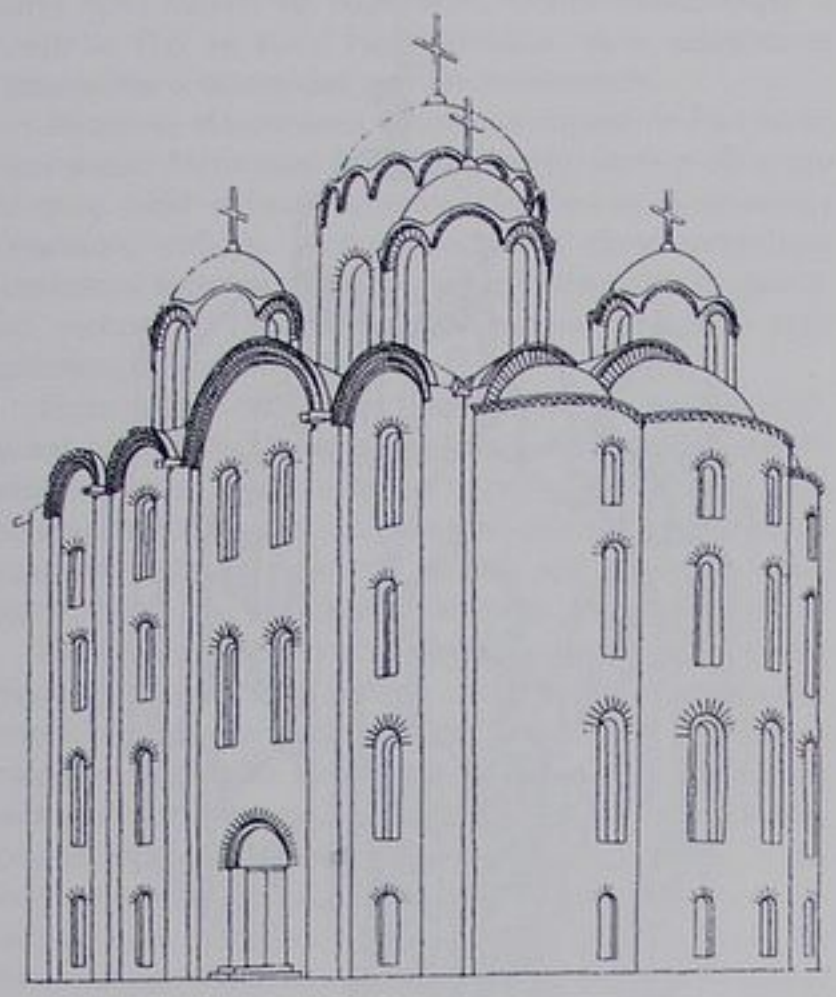

6. Новгород. Собор Ніколи на Ярославовому Дворищі. Реконструкція Г.М.Штендера

будівничої діяльності в Києві у середині 30-х рр. XII ст. і відновлення його вже силами чернігівської артілі після приходу на київський престол чернігівського князя Всеволода Ольговича (у 1139 р.) [348. – С. 59–63] призводить до того, що процес розробки національних форм у давньоруському зодчестві виявляється витісненим більш архаїчною лінією розвитку, привнесеною чернігівськими майстрами. Ця лінія розвитку, зв'язана із створенням ставших вже канонічними закомарних одноглавих храмів, відтіснивши на століття розробку динамічних композицій, стала визначальною не лише у зодчестві самого Києва, а й інших давньоруських земель.

За безпосередньою участю київських майстрів і в тих самих формах у середині XII ст. розвивається зодчество Смоленська (церкви Петра й Павла, Іоанна Богослова) і архітектура Волині (Успенський і Федорівський собори). Однак на Волині київський тип і форми пам'яток поєднуються з будівельною традицією, що йде від переяславського зодчества. Ймовірно, зодчий і майстри-каменярі з Києва працювали тут разом із переяславськими майстрами.

З київською архітектурою безпосередньо зв'язаний і початок самостійного будівництва у Новгороді на початку XII ст. (церква Благовіщення, собори Ніколи, Юр'єва і Антонієва монастирів, церква Федора Стратілата).

Незважаючи на безпосереднє використання київського типу закомарного храму з нартексами і сходовими вежами, ці новгородські споруди відрізняються багатоглав'ям і переважаючим використанням у кладці крупних блоків волховського плитняка. П'ятиглав'я собору Ніколи на Ярославовому Дворищі було викликане суто ідеологічною причиною – прагненням князя протиставити свій придворний храм багатоглавому Софійському собору на протилежному березі Волхова, який перебував під юрисдикцією не князя, а міста (іл. 6).

У 30-ті рр. XII ст. будівельна діяльність у Новгороді припиняється (майже на три десятиліття), водночас вона розпочинається в інших містах новгородської землі.

У Пскові споруджуються Троїцький собор, храм Іоаннівського монастиря і церква Дмитра Солунського. Вони продовжують традиції, закладені київськими майстрами у новгородському князівському будівництві початку XII ст. У середині XII ст. у Пскові на замовлення новгородського архієпископа Ніфонта будується храм, який суттєво відрізняється від цієї традиції – Спаський собор Мирозького монастиря. Цей пам'ятник унікальний для Русі, але типовий для Візантії, він є зразком хрестобанного храму в чистому вигляді, згідно з яким кутові членування будівлі знижені і, таким чином, основний об'єм храму являє собою чітко виражений в об'ємі просторовий хрест. Щоправда, західні кутові членування собору ще у процесі будівництва були надбудовані до висоти основного об'єму, що наблизило храм до звичної для давньоруського зодчества композиції, перетворивши його у невеликий кубічний однобанний закомарний храм [271. – С. 77–94]. Його будівництвом керував знову таки візантійський зодчий, однак це була остання безпосередня участь візантійських майстрів у давньоруському будівництві.

Спроба повторити композицію Мирозького собору була зроблена у наступній будівлі цих майстрів у Ладозі [77.– С.111–116]. Церква Климента повторювала лише схему Мирозького собору, але набула кубічного об'єму. Всі наступні споруди Старої Ладоги (церкви Успення, Георгія, Спаса і безіменний храм на річці Ладожці) вже були невеликими чотиристовпними кубічними храмами, увінчаними однією банею. Після того, як наприкінці 60-х рр. артіль із Ладоги знов повертається до Новгорода і там відновлюється будівельна діяльність, саме цей тип невеликого компактного храму стає типовим для новгородського зодчества. Так, у середині XII ст. поза межами самого Новгорода, в його «пригородах» – Пскові та Ладозі – сформувалась власне новгородська школа зодчества.

Новгородське зодчество 60–90-х рр. XII ст. відрізнялося надзвичайною активністю, храми зводяться один за одним у дуже короткі строки. У Новгороді, що являв собою феодальну республіку, замовлення на будівництво забезпечувалося ктиторською активністю городян. Це зумовило розвиток тут незвичного для зодчества домонгольської епохи приватного замовлення на будівництво. Невеликі кубічні храми, які можна збудувати у стислі строки, тип яких склався в Ладозі й утвердився в Новгороді, якнайкраще відповідали умовам будівництва (іл.7).

Зв'язане своїм корінням з візантійською архітектурою, водночас розвиваючись у руслі східнохристиянської традиції, давньоруське зодчество не було ізольоване від західної архітектури. Особливо тісні зв'язки давньоруського зодчества з романською архітектурою були в тих школах, які зобов'язані їй самим своїм походженням – галицькій і володимиро-суздальській. Коли на початку XII ст. перемишльський князь Володар Ростиславич розпочинав кам'яне будівництво, він перебував у стані війни практично з усіма князівствами Древньої Русі й тому був змушений скористатись послугами майстрів із прикарпатських областей сусідньої Польщі. Вони принесли з собою романську техніку будівництва із тесаних квадрів білого каменю. Однак вже перший побудований ними храм – церква Іоанна у Перемишлі – являв собою не романську базиліку або інший тип храму «латинського» зразка, а канонічний для православної традиції варіант храму вписаного хреста київського типу. Такими самими були й побудовані цими майстрами храм у Звенигороді і Спаська церква князя Володимира Володаревича в Галичі. Пам'ятники галицького зодчества першої половини XII ст. відрізнялись суворою лапідарністю. Білокам'яна скульптурна декорація в них відсутня [162.– С.35-42].

У середині XII ст. розпочинається будівельна діяльність князя Юрія Долгорукого на Суздальській землі. Розпочинаючи її, князь Юрій перебував у стані війни за київський престол з усіма руськими землями, крім галицької, і міг одержати майстрів тільки з Галича. Всі побудовані ним храми (церкви Бориса і Гліба в Кідекші, Спаський собор у Переславі-Заліському) – витвір тих самих майстрів, які працювали у Перемишлі, Звенигороді й Галичі.

У самому Галичі після передачі артілі майстрів на Північно-Східну Русь архітектурно-стилістична традиція змінюється. На зміну майстрам, що виїхали, прийшла нова

артіль з Угорщини. Вона приносить нову систему декорації з використанням профільного різьблення, а також систему орнаментальної та образотворчої скульптури. Типи храмів, зведених цими майстрами, залишаються переважно канонічними (Успенський собор, Кирилівська церква і храм в урочищі «Цвинтарiскі» в Галичі) [164. – С. 45–50].

Виняток становить поява в галицькому зодчестві центричних храмів-ротонд і квадрифолiїв – тип яких не був вживаний у православному зодчестві як канонічний. Але всі відомі нам галицькі ротонди були побудовані для потреб не католицької, а православної церкви, хоча й романськими майстрами [163. – С. 110–112]. Причиною того, що у Галичі склалися традиції будівництва неканонічних для східнохристиянського зодчества цього періоду ротондальних храмів, ймовірно, є те, що у XII ст. ще не існувало різкого антагонізму між західною і східною церквою, і тому контроль з боку церкви і князя-замовника за суворим дотриманням канонічного зразка поширювався лише на найзначніші з офіційної точки зору споруди.

Окрім галицьких ротонд у XII ст. на Русі побудовано ще дві – у Смоленську й Києві. Ці храми пов'язані із замовленнями іноземців, хоча будували їх місцеві майстри. Смоленська ротонда побудована на замовлення скандинавських купців, а київська, можливо, була церквою колонії католицьких місіонерів [336. – С. 230–231; 339. – С. 144–145]. Найближча її аналогія – це замкова ротонда у Вроцлаві другої половини XII ст. Вибір типу храму належав замовникам, побудовані вони були місцевими будівельниками.

На Суздальській землі після смерті Юрія Долгорукого також відбувається зміна архітектурно-художньої традиції. Його наступник Андрій Боголюбський головну увагу приділяв зміцненню свого власного наділу. Згідно з його задумом, Володимир повинен посісти те місце, яке раніше належало Києву. Стара артіль, що прийшла до його батька з Галича, можливо, не могла виконати це грандіозне завдання і тому Андрій Боголюбський став шукати іноземних майстрів. Він одержав їх від імператора Фрідріха Барбаросси [94. – С. 112–343]. Ще треба з'ясувати, чи були ці майстри із рейнських районів Німеччини чи з Ломбардії. З цього часу в оздобленні фасадів володимиро-суздальських храмів починають використовувати скульптурну декорацію. Будівлі, зведені ними (Успенський собор у Володимирі, церква Покрови на Нерлі, замок-резиденція й придворний храм у Боголюбові) характеризуються строгістю і стрункістю пропорцій та вишуканою пластичністю. Однак, романська будівельна техніка і система декорацій не завадила розвитку того типу храму, який склався в архітектурі Києва і Чернігова.

7. Стара Ладога. Церква Георгія. Загальний вигляд

Князь Всеволод Велике Гніздо продовжував закладену батьком архітектурну традицію. За його князювання у Володимирі здійснюється будівництво Дитинця, до складу якого входили білокам'яні ворота з надбрамною церквою Іоакима і Анни, палацу і придворного Дмитріївського собору, а також здійснюється оббудова Успенського собору галереями, які перетворили його у грандіозну споруду, до якої повинна була перейти роль загальноруської святині, що належала раніше Київській Софії. Собор отримав додаткові світлові барабани з главами. П'ятибанне завершення, що виникло таким чином, стало зразком Арістотелю Фіорованті під час будівництва у XV ст. Успенського собору Московського Кремля і стало обов'язковим каноном у соборному будівництві в подальші часи.

За часів Всеволода нових запрошень майстрів «от немец» не було, і будівництво здійснювалось вже силами власних майстрів, хоча вони й працювали у тій самій білокам'яній техніці.

Таким чином, до кінця XII ст. тип закомарного храму, що виник у київському зодчестві на грунті осмислення візантійської традиції, продовжує залишатись канонічним і домінуючим, незважаючи на індивідуальні й регіональні особливості пам'яток.

Однак ще на межі XI і XII ст. у церкві Спаса на Берестові в Києві були здійснені перші кроки у створенні національних форм архітектури. Вперше застосовується композиція, в якій спокійний, урівноважений ритм завершення закомарного храму змінюється динамічним об'ємом з виявленим прагненням до вертикалізму. Ця тенденція стала на межі XII і XIII ст. головним магістральним шляхом розвитку всієї давньоруської архітектури.

Вже в 30-х рр. XII ст. вона одержала подальший розвиток у зодчестві Полоцька, куди перейшла із Києва артіль майстрів, яких змінили там чернігівські будівельники. У полоцькому зодчестві (собор Більчицького монастиря, Спаський собор Єфросиніївського монастиря і церкви «на Дитинці» і «на Рову») був зроблений подальший крок у бік відриву від візантійських форм і розробки композиції вежоподібного храму [346. – С. 142–161]. Згодом ця традиція простежується у нещодавно відкритих пам'ятках у Дорогобуже і Луцьку, а у другій половині XII ст. вона набуває ще більшого розвитку в зодчестві Гродно (Борисоглібська церква на Коложі й «Нижня» церква) і вже наприкінці XII ст. знову повертається на київську землю (церкви Василя в Овручі, Апостолів у Білгороді, а також церква на Вознесенському узвозі у Києві). Остаточна кристалізація національного типу храму, що відрізняється складними композиціями завершення будівлі, відбувається на межі XII і XIII ст. у зодчестві Чернігова (церква Параскеви П'ятниці) та Смоленська (церква Архангела Михаїла). Якщо домінуючою тенденцією розвитку архітектурного типу в давньоруському зодчестві XII ст. був розвиток закомарного храму, то XIII ст. засвідчує вже неподільне панування нової архітектурної традиції, зв'язано з розвитком вежоподібного типу з гострою динамічною композицією і яскраво вираженим прагненням до вертикалізму об'ємів та центричності планової структури. Починаючи з кінця XII ст., давньоруська архітектура остаточно відривається від візантійської традиції й активно розвиває зовсім невідомий у Візантії тип вежоподібного храму. В процесі розробки і розвитку національного типу храму з підвище-

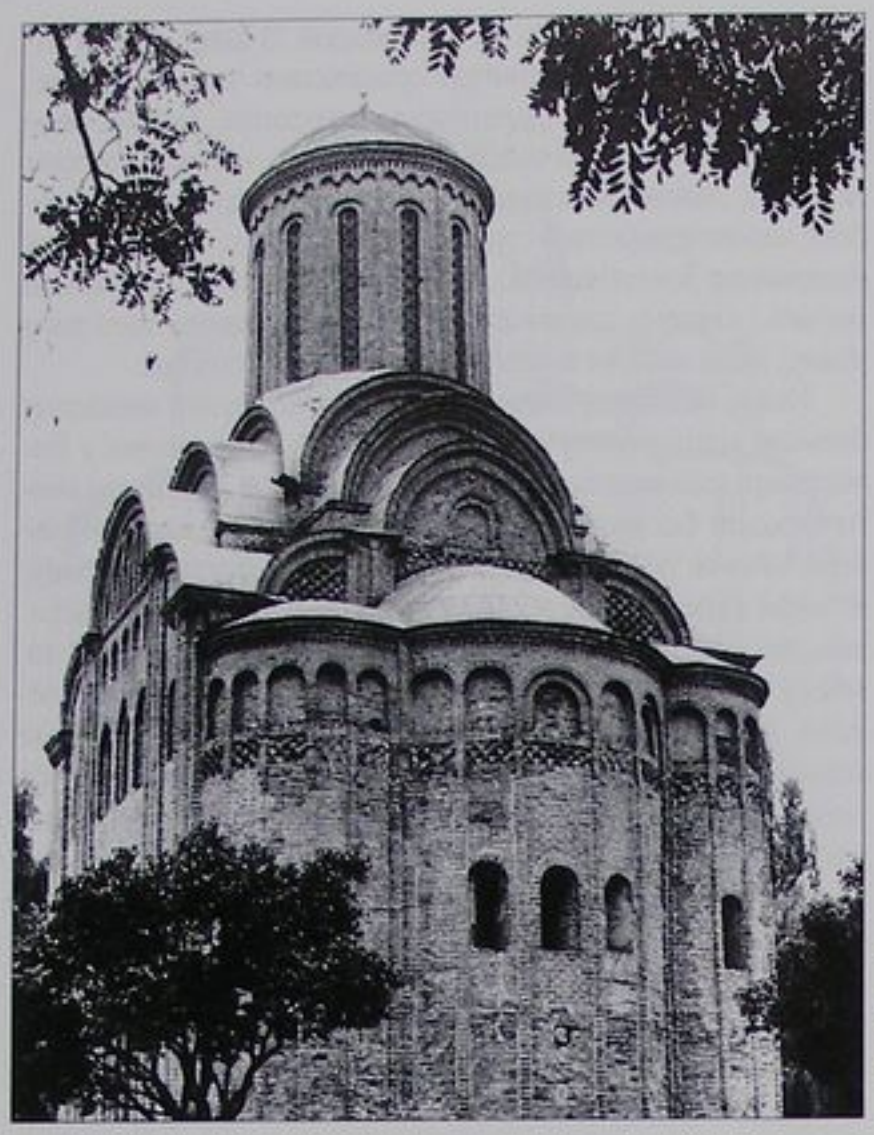

8. Чернігів. Церква Параскеви П'ятниці. Загальний вигляд

ними конструкціями верхньої частини наприкінці XII – на початку XIII ст. беруть участь всі школи давньоруської архітектури, однак кожною з них це завдання вирішувалось по-різному [345. – С. 12-29].

У києво-чернігівському зодчестві на межі XII–XIII ст. це завдання було розв'язане за допомогою підвищених підпружних арок. Таким чином барабан бані високо піднімався над склепінням храму. Зовні підвищені підпружні арки утворюють другий ярус закомар, вже суто декоративних, які служать єдиній меті – зорово завершують композицію вежоподібного об'єму будівлі, що стрімко зліймається вгору (іл. 8).

У смоленському зодчестві подібний ефект досягався застосуванням системи не підвищених, а, навпаки, знижених підпружних арок. Складна композиція об'ємів притворів, апсиди й основного ядра, увінчаного куполом на високому п'єдесталі, що поступово підвищується до центру будівлі, надає їй силуету ступінчатості, ще більше підкреслюючи загальний вертикалізм композиції.

Не зовсім зрозумілим є характер завершення білокам'яних будов Північно-Східної Русі першої третини XIII ст. Однак сам факт їх існування не викликає сумніву. Плінф'яні ж будівлі (Успенський собор Княгининого монастиря у Володимирі, Спаський собор і церква Входу в Єрусалим у Ярославлі) самим своїм походженням зобов'язані києво-чернігівському зодчеству: вони мали характер композиції, аналогічної П'ятницькій церкві у Чернігові.

У цікавій формі цей процес проявляється у галицькому зодчестві на межі XII–XIII ст. Тут завдання з підвищеною композицією храму було розв'язане на основі використання складних підкупольних опор [273. – С. 67], конструкції, запозиченої із пізньогерманської та ранньоготичної архітектури (церква Пантелеймона в Галичі та ін.).

Найбільш консервативним центром в галузі розробки нових архітектурних форм виявився Новгород. Проте поява пам'ятки, збудованої смоленськими майстрами, – церкви Параскеви П'ятниці на Торгу – не могла не позначитись на подальшому розвитку новгородської архітектури. Іншою характерною особливістю архітектурного процесу на Русі у першій половині XIII ст. є подальше розширення географії й інтенсивність будівництва: кам'яні храми з'явились не тільки в найкрупніших столицях князівств, а й у маленьких уділах.

Слід підкреслити ще одну тенденцію. Якщо у XII ст. відбувався інтенсивний процес виникнення самостійних архітектурних шкіл, то у XIII ст. за збереження і навіть поглиблення цього процесу, розпочинається активний процес їх інтеграції [352. – С. 287–294].

Яскравий розквіт давньоруського зодчества був перерваний монгольською навалою. В умовах повного припинення будівельної діяльності навіть ті нечисленні кадри майстрів-будівельників, які ще збереглися, втратили свої артілі, і коли будівельна справа на Русі почала відновлюватись, все довелося розпочинати з самого початку. Про це свідчить і повна заміна будівельної техніки – на зміну плінфі приходить брускова цегла [262. – С. 212–222], а в білокам'яній суттєво змінюється формат квадрів і характер забутовки. Проте продовжується розвиток національного типу храму з динамічною композицією. Ця лінія розвитку залишилась в єдиному на Русі князівстві, де будівельна діяльність, незважаючи на страшний розгром, не переривалась і продовжувалась зразу ж після навали: на території Галичини у білокам'яній техніці, а на Волині й на землях Чорної Русі – з брускової цегли.

Тенденції, закладені на цих землях у зодчестві другої половини XIII–XIV ст., лягли в основу національних архітектурних традицій України й Білорусії.

Таким чином, впродовж X–XIII ст. давньоруське зодчество переживало важливий етап своєї історії. Зобов'язане своїм походженням архітектурі Візантії, воно вже на перших етапах свого розвитку має ряд особливостей, що дають змогу розглядати його не як один із локальних варіантів візантійської архітектури, а як самостійну національну архітектурну школу середньовіччя. Вже перші, збудовані візантійськими майстрами, будівлі Древньої Русі кінця X – першої половини XII ст. мають певні особливості, невластиві константинопольській архітектурі. З рубежа XI–XII ст. у давньоруському зодчестві починається процес розвитку національних архітектурних форм, окреслюється тенденція до відриву від традиційно візантійських форм і створення динамічної композиції храму. Тимчасово відійшовши на периферію розвитку давньоруського зодчества у XII ст., у XIII ст. ця тенденція стає головною у розвитку архітектури Древньої Русі й охоплює всі її школи. Незважаючи на трагічні події середини XIII ст., зв'язані з монгольською навалою, ця традиція знов-таки продовжується після відновлення будівельної діяльності, ставши вже домінуючою. Саме XIII ст. було тією з'єднучою ланкою, яка забезпечила передачу традиції східнослов'янським національним архітектурам XVI–XVII ст.

ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ СПОРУДЖЕННЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ
(Хронологічний аналіз поховальних комплексів)

Федір АНДРОЩУК, Михайло ПАНЧЕНКО, Микола КОВАЛЮХ

За роки багаторічних досліджень території Десятинної церкви було здобуто багатотисячний матеріал, який тією чи іншою мірою репрезентує різні етапи історії та передісторії цієї визначної архітектурної пам'ятки.

Вже в перших наукових дослідженнях була поставлена проблема культурно-хронологічного співвідношення деяких досліджених об'єктів. Так С.П.Вельмін, детально проаналізувавши результати досліджень давніх поховань, виявлених у процесі розкопок 1908-1910 рр., вперше зробив спробу їх хронологічної класифікації [89. – С.125-150]. На думку дослідника, поховання Десятинної церкви являють собою три різночасові кладовища.

Перше кладовище, що було представлене трупопокладеннями у прямокутних ямах та дерев'яних домовинах і камерах, розміщене у материковому шарі на глибині 2 м від давньої поверхні та 3-3,5 м від денної. Вельмін на основі знахідок східних монет датував його кінцем VIII-X ст.

Друге кладовище займало стратиграфічно вище положення – на глибині 2-2,3 м від денної поверхні – і являло собою нечисленні залишки поховань у шиферних саркофагах. Саме ці поховання дослідник відніс до часу діяльності самої церкви.

Третє кладовище, яке перекривало поховання другого, знаходилося неглибоко – 0,8-1,5 м, і на основі небагатьох знахідок було віднесене до XIII-XVIII ст. [89. – С.139].

Якщо датування двох останніх кладовищ не викликало заперечень у наступних дослідників, то з приводу хронології першого було висловлено дві принципово розбіжні думки.

Так, М.К.Каргер, не погодившись із датуванням ранніх поховань за східними монетами IX ст. [106. – С.112-113], запропонував віднести всі поховання 1 Київського могильника до другої половиною X ст., оскільки більшість з цих монет належить до початку і середини X ст. [176. – С.222-226].

П.П.Толочко, проаналізувавши дати монет, знайдених у поховальних комплексах Старокиївської гори, дійшов висновку, що з шести поховань з монетами тільки одне мало монету другої половини X ст. Зважаючи на це, дослідник припустив, що вже в першій половині X ст. могильник, як масовий, міський, припинив своє функціонування, і найбільш пізні його поховання, згуртовані в районі Десятинної церкви, слід пов'язувати з безпосередньо церковним кладовищем [392. – С.63-64].

Оскільки обидві дослідницькі контроверсії грунтуються, головним чином, на знахідках монет, спробуємо переглянути хронологію деяких речей з поховальних комплексів.

Поховання 110. Розташовувалось на північний схід від церкви на схилі рову давнього городища. Поховальний інвентар складався з двох дирхемів-підвісок Ахмеда ібн Ісмаїла (911-912 рр.), срібної хрестоподібної накладки балтського типу, датованої X ст. [498. – С.167], відра, горщиків та різьбленої кістяної ложечки. Остання була прикрашена орнаментом у вигляді стрічкового плетива, який зустрічається в орнаментиці бордюрів черепаховидних фібул 51 та 52 типів, що датуються до середини X ст. [474. – С.103, 89]. Крім цього, до поховального інвентаря входили кістяний односторонній гребінець, датований за приладозькими

Кістяна ложечка з поховання 110 (ДЕ. № ЕРА -5а/237)

аналогіями 920-980 рр. [72. – С.99-114], та бронзове коромисло від мініатюрних важелів, які, згідно з гньоздівськими аналогіями, з'являються не пізніше другої чверті X ст.

Поховання 112. Розміщувалось на північний захід від церкви. В ньому знайдено намисто з монетами-привісками, карбованими між 900-923 рр., три срібних скроневих кільця моравського типу, датованих IX-X ст. [465. – С.107,148], та кільцеву фібулу з довгою голкою. Остання знахідка є скандинавською за походженням і відповідає типу IV, згідно з класифікацією П.Тунмарк-Нілен [495. – С.7-9]. В матеріалах Приладожжя круглі фібули з довгими голками датуються періодами $Д_1$ $С_2$ (890-950 рр.) [72. – С.102, 108].

Поховання 113. Зафіксоване в західній частині середнього нефа церкви, на глибині 2,3 м. В похованні знайдено наконечник списа, що відповідає типу списів з ромбічним лезом і втулкою завдовжки не менше половини довжини леза, що, за матеріалами приладозьких курганів, датується періодами $С_2$ $С_1$ (920-980 рр.), вудила, типу двочастинних кільчастих, датовані 920-950 рр. [72. – С.99-114], та бронзові бляшки вуздечного набору.

Поховання 122. Знайдене під руїнами середньої апсиди давньої церкви. В поховальний інвентар входили: імітація монети Василія і Костянтина (869-879), намисто та кругла вигнута срібна фібула з накладним плетеним орнаментом, що відповідає типу 1А (згідно з класифікацією І.Янсена), і зафіксована в одному з поховань Бірки разом з монетою 951-954 рр. [472. – С.60-81].

Поховання 123. Розташовувалось біля самого південно-східного кута зовнішньої галереї Десятинної церкви. В похованні знайдено скроневі кільця з золотого дроту з незамкненими кінцями, два срібні браслети з незамкненими кінцями та підковоподібна срібна фібула, що походить з Південно-Східної Прибалтики і датується досить широко – IX – початком XI ст. До інвентаря входила також погано збережена арабська монета, що досить приблизно датована часом правління саманідського еміра Мансура I (961-976).

Таким чином, беручи до уваги матеріали наведеної вибірки, всі поховання, за винятком останнього, датуються 900-950 рр. Розглянемо нашивні бляшки, знайдені в похованні 113, які прикрашали вуздечний набір. В запропонованій хронології Шестовицького могильника бляшки кінської упряжі були об'єднані разом з поясними бляшками в єдиний хронологічний індикатор – ремінно-бляшкові набори [50. –

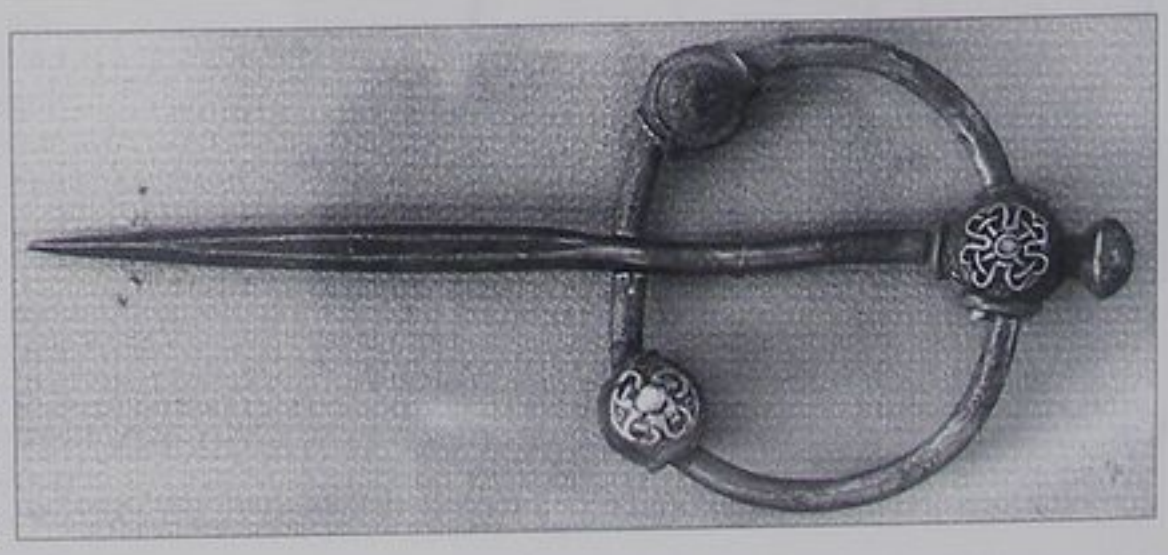

Срібна кільцева фібула з поховання 112 (НМІУ № ДРА 1066)

С.115-122]. Однак, впадає у вічі той факт, що в похованні з Десятинної церкви зовсім відсутні бочковидні гирьки, які в Шестовицькому могильнику зустрічаються лише з поясними бляшками і датуються фазою I (950-1000 рр.). Це вказує на те, що типи вуздечних бляшок з'являються дещо раніше, ніж поясні. Крім цього, заслуговує на увагу й те, що східні монети практично відсутні в поховальних комплексах Подніпров'я та Приладожжя після 950-х рр. [49. – С.115-122; 72]. Невеликий виняток становлять монети Бірки, датовані 951-954,954/955 рр. [474. – С.179]. Якщо це підтвердять і майбутні матеріали, то знахідки східних монет в похованнях можуть стати надійним хронологічним репером для датування комплексів серединою X ст.

Привертає увагу знахідка бронзової орнаментальної накладки з серцевидним прорізом посередині (за формою подібна до бляшки з поховання 113) та бронзової щиткової пряжки з серцевидною рамкою, що були знайдені в дерев'яній споруді під фундаментом південно-східної апсиди Десятинної церкви, а значить стратиграфічно чітко датовані першою половиною X ст.. Треба зазначити, що атрибуцію цієї споруди як будівлі слід переглянути, оскільки її справжні розміри, згідно з польовими кресленнями Мілєєва, становлять не 6 х 5 м, а лише 3,75 м між зафіксованими колодами [25. – Зошит II (1908). – Арк.16.]. Відсутність поховання, напевно, можна пояснити руйнівними діями якоїсь будівничої ями, що зображена на кресленні, але про яку жодним словом не обмовилися обидва автори розкопок. Загалом приблизні розміри усієї споруди та сліди дії вогню в ній досить точно відповідають деяким конструктивно-ритуальним особливостям камерних поховань Середнього Придніпров'я [51. – С.89-106], тому інтерпретацію її як поховальної споруди (М.К.Каргер: поховання 109) можна вважати цілком справедливою.

Як уже згадувалось, більшість дослідників вважало, що функціонування цього могильника з трупопокладанням в домовинах та камерах припинилось одразу після початку будівельних робіт, тому значна кількість поховань, що розміщувалася за межами стародавньої церкви, належала до пізніх християнських кладовищ XIII-XVII ст. Однак, навряд чи це питання можна вважати остаточно вирішеним. У 1938 р. М.К.Каргером у західній частині центрального нефа, на північ від фундаменту, що поєднував лінію південних стовпів центрального нефа, було виявлено поховання, яке автор розкопок пов'язав з князівськими похованнями церкви й інтерпретував його як саркофаг князя Ростислава Мстиславича [170. – С.11-20]. Знахідку меча в похованні М.К.Каргер пояснив пережитками язичництва, навівши у доказ зігнуту меч-шаблю, що, нібито, походила з поховання у шиферному саркофазі, знайденому при розкопках І.А.Хойновського [423]. Зазначимо, що приклад Каргера не можна вважати вдалим, оскільки від самого згаданого поховання були зафіксовані лише уламки шиферних плит, а меч, судячи з усього, був знайдений у відсутність Хойновського. Крім цього, додамо, що нам невідомо жодного випадку, де б зігнуті мечі були знайдені в трупопокладаннях: всі вони, як правило, походять з трупоспалень язичницьких могильників.

Нашивні бляшки з поховання 113.
(НМІУ, № в-11/2896)

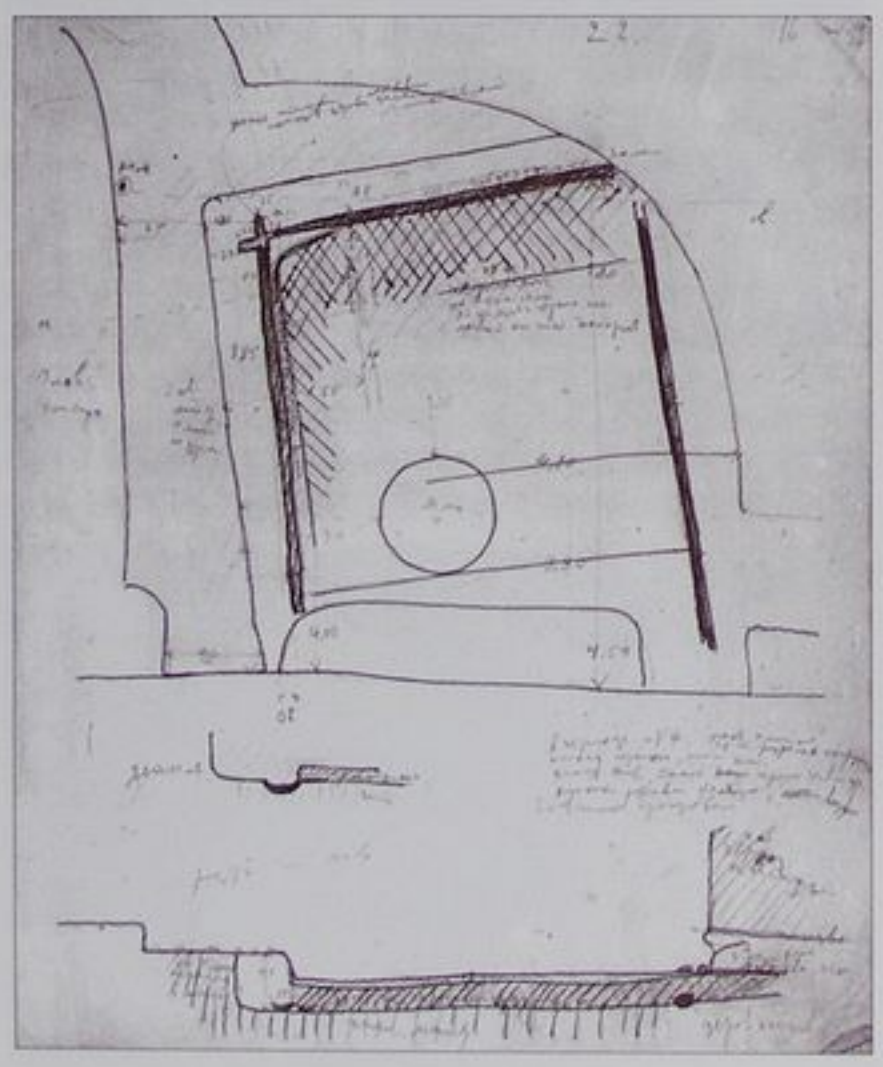

Зруб з поховання 109.
Малюнок Д. В. Мілєєва (ІР ЦНБ - ф. 152, №163, зошит II (1908 р.), арх. 16)

Привертає увагу меч, знайдений у похованні, дослідженому в 1938 р. На жаль, під час будівельних робіт було пошкоджено південно-східний край поховання. При цьому втрачено руків'я меча – деталь, яка найбільш добре піддається типологічній та хронологічній атрибуції. Збереглося близько 2/3 клинка із залишками піхов, оздоблених срібним наконечником. Цікаво зазначити, що Г.Ф.Корзухіна (очевидно, через значну ступінь корозованості) вбачала у знахідці рештки шаблі [209. – С.71-74], і саме з цим визначенням вона й надалі розглядалась у спеціальній літературі. Проте, завелика для шаблі ширина (близько 49 мм), а також помічена за найближчого розгляду деяких ділянок двогостра будова клинка змушує висловити сумнів щодо цього визначення. Результати візуального огляду підтвердила експертиза сектора фізичних методів дослідження ННРЦ. Вздовж центральної осі клинка рентгенографічна зйомка виявила чіткий дол, прихований під шаром корозійних напластувань; зафіксовано також однакову щільність обох країв, що свідчить про їх двогостру будову по всій довжині. Характерних для шаблі криволінійних обрисів кінцевої частини під наконечником піхов не виявлено. (Результати дослідження детальніше викладені в статті Наталії Бреліс).

Найвиразніша частина знахідки – довгий (181 мм), художньо оздоблений наконечник піхов. Його виготовлено із срібної пластини, якій (найвірогідніше – шляхом проковки на шаблоні) надано відповідну уплощено-трубковидну форму, з наступним спаюванням країв. Закінчення прикрашає накладна пластинка-ковпачок з рельєфним рослинним орнаментом, що утворює трипелюсткову композицію з «плетінкою» у нижній частині. Головні лінії малюнка підкреслено черню. Край верхньої частини піхов завершується рельєфним обідком з гравіруванням та литими стилізованими голівками птахів (по одній на кожній із сторін). Під обідком – гравірований рослинний орнамент.

Враховуючи особливості морфології та декоративного оформлення піхов, ряд дослідників дійшов висновку про досить раннє датування комплексу, відносячи його до першої половини, а то й початку XI ст.[209. – С.71-74; 484; 281. – С.50-51; 139. – С.51-52; 306. – С.38]. Існували й інші точки зору. М.К.Каргер, грунтуючись на аналізі літописних даних (здійсненому, переважно, методом виключення), висловлював припущення про належність поховання князю Ростиславу Мстиславичу, який помер у 1093 р. [169. – С.11-20].

Одним з аргументів на користь більш раннього датування пам'ятки став вибір орнаментальних мотивів: хоча самі по собі головні елементи декору мають досить давнє походження і широку територіальну «прописку», поєднання розгалуженого трилисника («древа життя», за деякими визначеннями) із стилізованим зображенням птаха (голівка по верхньому обідку піхов) стає, на думку фахівців, «найпопулярнішим сюжетом київських митців-виробничників з XI ст. [139. – С.50]. Звичайно, слід зазначити, що подібні мотиви, як і манера їх художнього втілення, мають свої аналоги в прикладному мистецтві і пізнішого періоду. Як приклад можна розглянути пластинчастий браслет XII ст. (зберігається у Британському

музеї), знайдений у 1906 р. у складі скарбу з вул.Трьохсвятительської (Київ) [205. – С.27. – Рис.7]. Тут ми можемо спостерігати і розгалужене древо і , в сусідніх клітинах, зображення птахів з піднятими голівками, що за стилем виконання досить близькі до оздоби на верхньому обрізі описаних вище піхов. У пошуках матеріалу, що давав би додаткові підстави для звуження датування, варто звернутись до супроводжуючих знахідку серцевидних накладок, які, очевидно, входили до складу гарнітури перев'язі меча. За формою вони знаходять свої паралелі в матеріалах кінця X – початку XI ст. з Саркелу [259. – С.69,71. – Рис. 5/8]. Але найцікавіші результати дає співставлення їх орнаментальної схеми – її повний аналог ми знаходимо на руків'ї відомого меча з Карабчієва (знахідка початку нинішнього століття), датованого початком XI ст. Окрім основних обрисів малюнка, вироби поєднує також спосіб застосування черні – і в тому, і в іншому випадку вона заповнює широкі заглиблені лінії, утворюючи контрастну безрельєфну композицію.

Так само виконано орнамент іншого предмета гарнітури – наконечника пояса. Зовнішні контури його черневого поля наслідують мотив почергово розташованих серцевидних сегментів, який можна зустріти на місцевій та імпортній поясній гарнітурі східноєвропейських степів більш раннього періоду; орнамент із розгалужених трипелюстків (у центрі сегментів) та рельєфна рослинна композиція в початковій частині підкреслюють стилістичну спорідненість з оздобою піхов та з наступним предметом комплексу – невеличкою пряжкою з литим нерухомим щитком. Привертає увагу рифлений бордюр, який оточує пряжку по периметру. В подібному декораційному прийомі Т.І.Макарова вбачає один з прикладів наслідування художніх традицій салтово-маяцької культури степовиками XI ст. [260. – С.29]. Вона також відзначає вплив східного художнього ремесла на ювелірну справу Русі, в тому числі й у методах застосування черні при декоруванні предметів військового побуту [260. – С. 30-31].

Беручи до уваги щойно порушену проблему наслідувань у матеріальній культурі та повертаючись до питання датування комплексу, слід звернутись до найближчих, за морфологічними ознаками, знахідок у Південно-Східній Прибалтиці. Це насамперед наконечники піхов з Турайдас Путелі та Крімулдас Лієпенас Ризького району, а також з Гряужай Кедайняйського району. Практично всі дослідники, які їх вивчали, дійшли висновку про виникнення речей даного типу у Подніпров'ї та його подальше наслідування місцевим прибалтійським ремеслом. Таким чином, незважаючи на можливі хронологічні відмінності, дана група предметів становить своєрідний стилістичний ряд. Відкривається він наконечником з Києва, перехідну роль відіграє лієпенаський екземпляр (умовно до нього можна приєднати наконечник з Гряужайського скарбу) і завершує його екземпляр з Путелі, який відрізняється яскравою місцевою своєрідністю. Цікаво зазначити, що хронологія перелічених пам'яток на перший погляд не співвідноситься з їх стилістичною послідовністю: якщо наконечник з Путелі датується початком XI ст., то знахідку з Лієпенаського могильника відносять до кінця XI – початку XII ст., грунтуючись на загальному датуванні пам'ятки [406.– С.48-49]. Однак, необхідно звернути увагу на те, що цього разу наконечник було знайдено при мечі з непогано збереженим руків'ям. Звичайно, ця атрибуційно важлива деталь не пройшла повз увагу дослідників. Е.Тиніссон, наприклад, відносить її до типу «Т», не роблячи, однак, окремих хронологічних висновків [493. – С.102]. При детальному розгляді знахідки її можна впевнено співставити з мечами типу «Т-1» (за Я.Петерсеном), які в Норвегії та на Русі датуються X ст. [185. – С.28]. І хоча в Прибалтиці (де починаючи з XI ст. вони набувають великого поширення) їх можна зустріти й у пізніших комплексах, є підстави віднести даний екземпляр до часу більш раннього,

Навершя руків'я меча з черневим декором (Карабчієв)

ніж сам могильник, зважаючи, до того ж, на архаїчний тип наконечника піхов. Найвірогідніше, що так багато оздоблена зброя могла не раз переходити до рук спадкоємців, перед тим як потрапити до складу поховального інвентаря, і половина або третина століття – не занадто великий строк для її побутування.

Звичайно, еволюція декоративних елементів не повинна відображати хронологічні стадії побутування самих речей [473. – С.72]. Наконечник з Гряужай, наприклад, походить із скарбу, датованого XII ст. Однак і тут необхідно врахувати, що потрапити туди він міг лише як просто коштовна річ, яка вже втратила своє пряме функціональне призначення. І хоча в даному випадку це дає лише гіпотетичні підстави для збільшення віку знахідки, можна вважати, що принаймні більшість відомих предметів подібного типу має досить приблизні хронологічні рамки, які окреслюються початком XI ст. Як уже зазначалося, своєрідні стилістичні риси, що дозволили констатувати місцеве походження кожного екземпляра, знаходять відповідні паралелі у своїх етнокультурних регіонах. У контексті київського комплексу розглядалась орнаментація на руків'ї карабчієвського меча. Він відповідає типу «А-місцевий» і також датується початком XI ст.

Слід зауважити, що до вказаного періоду належать май-

Предмети поясного набору з поховання 16 (НМІУ, №ДРА 1244-1248)

же всі мечі даної групи, які, крім цього, поєднує застосування черні в декоративному оформленні. Відрізняється щодо цього лише екземпляр з Краснянки (сучасний Сквирський район Київської області), який, проте, має і осібну дату – кінець X ст. [185. – С.35-36]. Враховуючи останнє, можна вважати, що подібний виняток лише підтверджує компактне датування мечів типу «А-місцевий» з черневим орнаментом у декорі. Беручи до уваги, що і наконечник піхов, і гарнітура перев'язі меча з вищерозглянутого комплексу виконані в одному художньому стилі, можна припустити, що до створюваного ними ансамблю входило також і втрачене нині руків'я;

Срібний наконечник піхов з поховання 16 (НМІУ, № ДРА 1249)

Радіовуглецеве датування окремих фрагментів викопних кісток єдиного скелету з поховання Десятинної церкви

Назва зразка (фрагмента скелета)	*Лабораторний номер, Кі*	*Вік зразка по ^{14}C, років*	
		BP	*AD калібрована*
1 Зуби	5237	1070±55	1δ 892-920
			952-1022
			2δ 870-1048
			1090-1118
2 Кістки черепа	5238	820±40	Відбраковується
3 Реброві кістки	5239	1000±40	1δ 996-1044
			1092-1114
			1142-1156
			2δ 980-1162
4 Частина стегнової кістки	5240	1030±30	1δ 994-1024
			2δ 968-1040
5 Хребці	5241	980±40	1δ 1014-1050
			1086-1118
			1138-1158
			2δ 1002-1164
6 Стегнова кістка	5242	990±30	1δ 1012-1042
			1096-1114
			1144-1154
			2δ 998-1060
			1076-1124
			1134-1160
7 Кістки гомілки	5243	1010±40	1δ 1000-1036
			2δ 980-1048
			1090-1118
			1140-1156
8 Кістки реброві	5244	950±40	1δ 1028-1058
			1134-1160
			1δ 1016-1174
9 Кістка гомілки	5245	1030±45	1δ 994-1024
			2δ 968-1040
Середньостатистична дата		1011±14	1δ 1015-1024
			2δ 1010-1028

В таблиці наведено калібровані радіовуглецеві дати, одержані по каллогену з викопних кісток.

Середньостатистична дата 1011±14 дозволяє зменшити похибку визначеної концентрації радіовуглецю та одержати максимально достовірне й точне датування.

у цьому випадку найвідповіднішу типологічну групу для нього становлять саме мечі типу «А-місцевий», з огляду на їх хронологічну близькість та одне регіональне походження. Навіть якщо відкинути таку, досить гіпотетичну інтерпретацію, залишається достатньо підстав для розгляду даних речей в одному ряду з предметами воїнського побуту початку – першої половини XI ст., виготовлених на території Подніпров'я.

Впевнений висновок щодо обраних хронологічних рамок дозволяє зробити радіовуглецевий аналіз, здійснений з 10-и відібраних зразків.

Цікавими є також спостереження планіграфічно-стратиграфічного розміщення київського поховання. Розкопки показали, що спорудження церкви проходило у два будівельні періоди [89. – С.125-150] і що найдавнішим ядром будівлі була трьохнефна споруда з трьома апсидами зі східного боку [177. – С.36]. Якщо це так, то, судячи з локалізації поховання у межах загального плану, досліджене Каргером поховання розташовувалось поза початковим храмом. Стратиграфічні особливості верхніх шарів поховання – шматки цегли, будівельний розчин, а також порушення анатомічного порядку скелета з правої сторони з боку прокладання фундаментної стрічки – все це свідчить про те, що поховання здійснене в кінці X ст. і було порушене під час другого будівельного періоду. Вважаємо, що і цю дату можна звузити. Звернемось до свідчення Тітмара Мерзебурзького, який відзначав у своїй Хроніці: «Володимир вже в похилому віці і після довгого царювання помер і похований в Києві великому місті, в храмі Христового мученика папи Климента біля вишезгаданої жінки своєї (Олени гречанки), і саркофаги їх стоять на видному місці, посеред храму» [367. – Отд.II,2]. Подібне зорове сприйняття було можливим тільки до періоду розбудови церкви. Якщо до цього додати датування типологічно близьким речам з поховання шиткові пряжки з литим щитком і серцевидною рамкою та наконечників ременя з рослинним орнаментом, що, за матеріалами Приладожжя, відносяться відповідно до періодів C_2C_2 (920-980 рр.) та C_2B (920-1020 рр.), то київське поховання можна датувати у межах 997-1020 рр.

Підбиваючи підсумок цьому хронологічному аналізу, можна зробити висновок, що на сьогодні ми маємо достатньо вагомих підстав датувати могильник, хронологічно передуючий Десятинній церкві, першою половиною X ст. [392. – С.63-64]. Групу поховань, що розташовувались на цьому місці, було частково знищено в процесі робіт по спорудженню церкви. Окремі, спорадичні поховання, вірогідно, здійснювались і після спорудження церкви (поховання досліджене М.К.Каргером у 1938 р.), проте вони поклали початок процесу формування першого церковного цвинтаря.

Спорудження першого офіційнодержавного християнського храму на місці язичницького могильника, звісно, не було випадковим. Топографічні особливості формування міста (Гора – Поділ) досить чітко відповідали архаїчним уявленням про структуру макрокосму і мікрокосму, як протиставлення «верх-низ» [153. – С.99-100], де «верх» пов'язувався з позитивним, а «низ» з негативним началом, тому після прийняття християнства уявлення про Гору як про позитивне начало повинні були уособлювати не язичницьке капище та могильник, а перший християнський храм як головний елемент нової християнської моделі світосприйняття.

ТЕХНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО МЕЧА З КНЯЖОГО ПОХОВАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

Наталія БРЕДІС

До сектора фізичних досліджень ННРЦ звернулись співробітники фондів Національного музею історії України з проханням провести технологічну експертизу стародавньої знахідки – меча з княжого поховання у Десятинній церкві, відкритого в 1939 р. М.К.Каргером. Верхню частину меча разом з руків'ям було втрачено упродовж віків. Збереглася лише нижня частина клинка завдовжки 0,59 м, завширшки 0,06 м.

Знахідка археологів привертала до себе увагу залишками колишньої величі. Вкрите корозійною кіркою лезо меча вкладено у частково збережені дерев'яні піхви із срібним наконечником з гладким покриттям. Верхня частина срібного наконечника прикрашена гравіруванням у вигляді рослинного орнаменту, який закінчується з кожного боку пташиною головкою з вигнутим дзьобом та великим оком. Нижня частина наконечника вкрита гравіруванням у вигляді плетеного орнаменту з накладеною зверху ажурною платівкою, заповненою черню по лініях візерунка. Дерев'яні піхви під наконечником обгорнуті цупкою тканиною із складною саржевою будовою. Лезо меча з піхов не виймається, що разом з відсутністю руків'я, – важливим атрибуційним елементом – ускладнює визначення експонату як меча та проведення його датування за типологічними ознаками.

Оскільки головною відміною меча від шаблі є наявність не криволінійних, а прямих, загострених до низу форм та долу по центру клинка, виникла необхідність виявити зазначені ознаки з одержанням підтверджувального матеріалу. З цією метою було проведено дослідження експонату в рентгенівськими променями з використанням радіометричного приладу «SECURIX-950-21». На рентгенівських знімках зафіксовано зображення меча, що складається з трьох частин. Структура клинка, через значну кородованість, неоднорідна за шільністю. Корозійну кірку по всій площині леза перетинають тріщини різної довжини та конфігурації. Під піхвами читається прямий, загострений з обох боків контур меча, з однаковою рентгенографічною щільністю по краях. При збільшенні режимів рентгенографування виявлено на окремому знімку темну смугу упродовж по центру клинка.

Важливою умовою проведення технологічної експертизи будь-якої історико-культурної пам'ятки є застосування комплексу науково-технічних методів, за результатами яких можна зробити обґрунтовані висновки щодо техніко-технологічних відмін, або інших характерних ознак та на їх підставі визначити час або регіон виготовлення знахідки.

У зв'язку з цим дослідження меча не обмежувалось рентгенографуванням. Для подальшого вивчення були відібрані зразки різного за походженням матеріалу з метою визначення їх найбільш характерних природних та технологічних ознак.

Біля верхів'я орнаменту срібного наконечника, у місці корозії, з-під споду клаптика тканини відібрано шматочки деревини світло-коричневого кольору з червонястим відтінком. Попереднім аналізом під світловим мікроскопом встановлено, що дерев'яні піхви могли бути виготовлені з самшиту. Про це свідчить характерна розсіяносудинна структура деревини [79].

В цьому ж місці було відібрано невеличкий за розмірами (2 х 2 мм) шматочок щільної двошарової тканини, за кольором такої самої, як і деревина – світло-коричневої. За своїм походженням нитки з основи – рослинні, з піткання – протеїнові (шовк), що підтверджується взаємодією з мінеральними кислотами. Тканина має складну саржеву будову: нитка піткання (некручена) проходить під двома нитками основи (з крученням вправо), перекриваючи кожну третю, і утворюючи, таким чином, чіткий діагональний візерунок з лицьового боку. Із зворотного боку саржеве переплетення не має чіткої побудови через нерівномірне зміщення ниток: нитка піткання безсистемно перекриває дві-три-п'ять основних ниток, ховаючись під однією-двома, в деяких місцях – під трьома основними нитками.

Огляд леза меча показав опуклий рельєф корозійної кірки з кавернами по всій поверхні. Схоже, що каверни або порожнинки, утворились при виході кисню (можливо, під час обробки металу з метою видалення з нього вуглецю та одержання чистої сталі, або вже при видаленні хлоридів металів з кородованого леза меча під час його консервації). За результатами локального рентгенфлуоресцентного аналізу (РФА) було виявлено, що до складу сталевого леза меча входить залізо (Fe) з незначною кількістю (приблизно 0,08%) миш'яку (As) та стронцію (Sr) – у вигляді слідів.

Дослідження невеличкої часточки срібного покриття наконечника, відібраної по лінії зпаювання, дало можливість визначити вміст хімічних елементів у його складі. В значній кількості, крім срібла (Aq), міститься мідь (Cu), залізо (Fe), у невеликій кількості – свинець (Pb) та золото (Au). Відзначена також присутність ртуті (Hq) та вісмуту (Bi).

Наробки дослідників історичного металу свідчать, що присутність Au та Bi є характерною ознакою археологічних виробів із срібла [211], тобто зазначені компоненти могли входити до складу руди, з якої виробляли оздобу піхов. Щодо присутності Hq у складі досліджуваного зразка, то він, наймовірніше, свідчить про амальгамне золотіння срібного наконечника після нанесення черні по візерунку ажурної платівки.

Як було відзначено, деревина і тканина піхов мають однаковий колір. Крім того, за результатами РФА, до складу цих матеріалів входять такі, не характерні для їх походження, хімічні елементи, як Aq, Fe, Cu. В свою чергу, срібний наконечник і тканина під ним також містять значну кількість однакових елементів: Aq, Fe, Cu, Au, Pb, Hq, Bi, за винятком Ca та Sr, присутніх у тканині. Зазначені особливості дають підставу зробити припущення щодо специфіки технологічної обробки матеріалів під час виготовлення піхов. Не виключено, що деревина піхов щільно обгорталася вологою тканиною, змоченою у певних розчинах (наприклад, з дубильними властивостями) для надання не дуже стійкому матеріалу міцності. У такий спосіб відбувалось зволоження деревини та насичення її мікроелементами з розчину. Присутність значної кількості Fe свідчить про обробку тканини солями металу. Відомо, що текстильні вироби під час фарбування добре насичуються солями металів з водних розчинів і в результаті взаємодії з барвниками утворюють міцні кольорові сполучення [129]. Присутність у деревині та тканині, відібраних під срібною платівкою у місці корозії, таких елементів, як Aq, Cu, з поступовим зменшенням їх вмісту можна пояснити проникненням продуктів корозії з поверхні всередину.

Оскільки технічна експертиза передбачає поглиблене вивчення пам'яток та ідентифікацію результатів досліджень з напрацьованим еталонним матеріалом, проведене технологічне дослідження стародавнього меча з княжого поховального комплексу триває, що дозволить виявити нові риси стародавньої знахідки з металу. Проте, дослідники історичного металу в більшості випадків, особливо в тих, коли експонат рідкісний, не мають еталонів для співставлення [211]. Можливість проводити систематичні дослідження залишків матеріального і культурного минулого допоможе одержувати додатковий фактичний матеріал для співставлення знахідок за технологічними ознаками, що сприятиме підтвердженню часу та обставин їх появи.

ДОРОГОЦІННОСТІ ТАЙНИКА ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Людмила ПЕКАРСЬКА

Про скарб, який ми розглядаємо, відомо дуже мало. Більш того, він ніколи не входив до переліку скарбів – можливо, тому, що не вважався таким. Хоча серед київських скарбів є багатші за складом і художньою цінністю, однак за своїм історичним значенням цей скарб займає особливе місце, тому що він пов'язаний з останнім моментом існування Десятинної церкви і самої Київської держави.

Цей комплекс був знайдений у 1939 р. під час археологічних досліджень фундаментів Десятинної церкви*.

У західній частині її центрального нефа був відкритий стародавній тайник, який був влаштований після побудови церкви і використовувався як скарбниця або темниця. Великий речовий матеріал, виявлений у ньому, одержав таку умовну назву: «інвентар тайника Десятинної церкви, зруйнованої монголо-татарами в грудні 1240 р.» [171. – С.75-85; 270. – С.19-26; 175. – С.67-71; 176; 394. – С.215; 182. – С.71-72]. Останнє уточнення особливо важливе: вважається, і для цього є підстави, що речі були принесені до тайника у момент безпосередньо передуючий розгрому церкви, як остання спроба врятувати їх від захвату монголо-татарами.

Що стосується знахідок тайника, слід відразу зазначити, що до них були включені як ті, котрі знаходилися безпосередньо в тайнику, так і ті, які не належать до нього і були знайдені значно вище його дна. Більш того, деякі речі творили єдиний комплекс, з усіма необхідними рисами скарбу, на що не було звернуто належної уваги під час розкопок і наступних досліджень. Крім короткого переліку речей та прийнятого датування – початком XIII ст. – в літературі немає інших відомостей про дані матеріали. Саме у висліді цих обставин нам здавалося необхідним ще раз проаналізувати знахідки тайника 1939 р. і встановити, чи відповідає частина знайденого матеріалу визначенню скарбу, а також представити якомога повний опис його речей.

СТРАТИГРАФІЯ ЗНАХІДОК. Тайник Десятинної церкви, відкритий 26 липня 1939 р., являв собою яму, вирублену в лесі, у вигляді майже квадратного (1,6 х 1,3 м) в плані колодязя, завглибшки 4,6 м [171. – С.83-84. – Рис.31,32]. Щодо матеріалу, глибина його залягання була наступною.

0,2-0,3 м – заповнення плями тайника давнім будівельним матеріалом: цеглою, полив'яними плитками підлоги, фрагментами фресок, мармуру і т.ін.

1,0 м – завал будівельної кладки X-XI ст., плиточна цегла, мармур**, фрески, уламки капітелі, обгоріле дерево, залізо, цвяхи.

1,4-2,4 м – серед залишків внутрішнього оздоблення церкви (фрагментів шиферних карнизів, колонок з вапняку, фрескової штукатурки) з'явилися перші індивідуальні знахідки: пошкоджені ударом кам'яні ливарні форми: значно обгорілі кістяки двох дорослих людей, підлітка та собаки; залізний меч з відламаними рукояттю та гострим кінцем.

Тайник з південного заходу (яма № 2)
(Фото з НА ІА НАНУ, № 8133, К - 17, 103)

Речі з тайника
(фото з НА ІА НАНУ № 8182, 8183, К-17, 103)

3,2-3,5 м – у прошарку вугілля та обгорілого дерева – бронзові вироби: ажурна підвіска, наперсток, енколпіон. Нижче прошарок вугілля та перегорілого дерева значно збільшувався.

4,1 м – залізний шолом, пошкоджений вогнем, з обвугленою шкірою та тканиною всередині.

Зазначені вище знахідки створюють надтайниковий культурний шар. Виявлені серед завалу уламків інтер'єру Десятинної церкви, вони не мають прямого відношення до тайника. Представляє, однак, інтерес знайдений тут комплекс ливарних форм із сланцю. Вони належать до найбільш складних і технологічно досконалих виробів з каменю.

У самому ж тайнику, майже на його долівці (4,4-4,6 м), були знайдені:

- цілий глиняний горщик, залізні ніж, обручі й дужка від дерев'яного відра (південна стіна);
- сокира, ключі, ножі з кістяними та дерев'яними ручками, скляний браслет (східна стіна);
- дерев'яний посуд, цвяхи, значна кількість обгорілих плетених шнурів, сокира, дужка від другого відра (північно-східний кут);
- фрагменти глиняного горщика (північно-західний кут);
- дві дерев'яних лопати із залізним окуттям у вертикальному положенні (південно-західний та південно-східний кути).

На рівні 4,6 м засип ями закінчився.

Особливої уваги заслуговує унікальна знахідка, зроблена тут же, в ямі тайника, на глибині 4,45 м. Під шаром вугілля та перегорілого дерева було знайдено два обгорілі кістяки, один з яких належав жінці старшого віку, а другий – молодій людині 17-18 років* .

Біля кістяка жінки, який знаходився у зігнутому стані, під шматками зотлівшої тканини та шкіри, було скупчення дорогоцінностей. Серед них золотий з коштовним камінням перстень, позолочена венеціанська монета-привіска, срібні медальйони, аграфи, шийна гривна, натільні хрестики: срібні, мармуровий і скляний, значна купа шматків тканини, прикрашеної золотими бляшками та низками дрібних перлів, срібний лом [171. – С.79. – Рис.25,28,29]. Хоча всі ці речі являли собою прикраси, вони не були одягнуті на жінку, а знаходилися біля неї у шматках тканини та шкіри. Таким чином, обставини знахідки ясно вказують на окремішність речей, знайдених на глибині 4,45 м, до того ж не у різних кутах ями, а виключно під шматками зотлівшої тканини та шкіри [174. – С.119-126]. Цю групу коштовностей, заздалегідь загорнутих, очевидно приготували до схованки.

Виникає питання: чому попередні дослідники не звернули уваги на ці речі як на скарбовий комплекс і залишили їх поза колом давньоруських скарбів? Можливо, тому, що вони не були закопані в землю? Або тому, що не знаходилися у місткості? Якщо це так, ці аргументи не можна визнати переконливими, тому що скарби знаходили за самих різних обставин і у різному стані. Так, скарб XII ст., виявлений біля фасаду Борисоглібського собору в Чернігові, ле-

* Розкопки Київської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.К.Каргера.

** Серед 200 уламків мармуру знаходився фрагмент різної горішньої частини саркофага. За орнаментом він був подібним до різьби на саркофазі Ярослава Мудрого. Автор відносив знайдений фрагмент до саркофага князя Володимира Великого [170. – С. 76-80].

* Її положення відносно ями точно не вказано. У зв'язку з поганим станом знайдених кісток та їх неповнотою, більш детальні антропологічні визначення виявилися неможливими.

жав у землі серед перегнившого дерева, розвалу цегли й розчину кладки, а старорязанський скарб виявився розораним на площі 16 х 12 м, і знадобилося кілька польових сезонів, щоб зібрати його більшу частину [121. – С.342-352]. Взагалі, скарбові цінності знаходили у будівлях (церквах, палацах, землянках) або поза ними; їх ховали в печі, ніші, під підлогою, у викопаних у землянці ямках, у спеціальних тайниках. Щодо тайників, відомо кілька таких, в яких зберігалися скарби княжих часів [150. – С.41]. У 1842 р., майже за 100 років до відкриття тайника 1939 р., у вівтарі цієї ж церкви, був виявлений тайник, також виритий у лесі, в якому знаходився цінний скарб [253. – С.90-98]. Слід зауважити, що Г.Ф.Корзухіна звернула увагу на тотожність цих двох схованок Десятинної церкви [205. – С.14-108]. Також у тайнику, тільки у глиняному горщику, був виявлений скарб у 1901 р. [189. – С.185-187]. Ще одна підземна споруда була розкопана в 1946 р. на території Софійського заповідника [176. – С.504].

Таким чином, відкритий у 1939 р. тайник не був випадковою або виключною спорудою такого типу в княжому Києві. Зважаючи на зазначене вище, і за аналогією з відомих скарбів і обставин їх знахідки, цінності тайника Десятинної церкви відповідають поняттю «скарб». Але він залишився невивченим. Музейний опис археологічної колекції з цих розкопок був складений тільки після другої світової війни, тому до нього увійшли не всі коштовності, знайдені початково, – частина їх зникла*.

Архівних «слідів» скарбу дуже небагато, і наявні відомості фрагментарні. Так, вдалося встановити, що восени 1939 р. речі з дорогоцінних металів з тайника були зважені**, але в документації про зважування не зазначена така цінна знахідка, як золотий перстень, оздоблений рубінами й філігранню***.

Зважаючи на те, що цей скарб ніколи не був предметом окремого вивчення, речі не були детально описані, а деякі й досі залишаються невірно визначеними, спробуємо дати його повну характеристику.

ХАРАКТЕРИСТИКА СКАРБОВОГО КОМПЛЕКСУ

За стилем, технікою і орнаментом вироби являють значну знахідку княжої доби. Вони охоплюють різні групи жіночих прикрас, а також оздоблення вбрання та декор деяких власних речей.

1. ПРИКРАСИ РУК. Перстень вважався основною прикрасою рук. Відзначався особливою вишуканістю і був виконаний із золота (d-1, 9-2,1 см). Щиток персня мав прямокутну форму і у продольному розрізі значно виступав над дужкою. На поверхні щитка були круглі касти, з яких один порожній, другий заповнений пастою, третій – рубіном. Ці вставки закріплювалися «глухим» способом, тобто гладка металева стрічка стискувала вставки. Дужка персня тонка, кована. Вся її поверхня і щиток були вкриті накладною філігранню (Табл.3, а).

У Київській скарбовій колекції, яка нараховує 18 золотих перснів, є тільки три з коштовним камінням, серед яких немає аналогій даному екземпляру [205]. Близьким до нього за формою, але простішим за оздобленням, є золотий візантійський перстень з приватної колекції Б.Білбоу [461. – С.99]. Логічно було б віднести цей перстень до імпортованих в Візантії виробів, виконаних на початку XII ст.

* Колекція з розкопок Десятинної церкви 1939 р. зберігається в НМІУ. Її опис («В-11») був складений у 1949 р. зав.археологічним відділом Н.В.Лівкою-Геппенер. Нині уцілілі речі скарбу розподілені між двома музеями: НМІУ та МІКУ.

** РА ІІМК РАН. Фонд М.К.Каргера. Акт від 27.8.1939 р. за підписами керівника експедиції М.Каргера та асистента хімічної лабораторії Інституту археології України Н.Дубицької; Акт від 10.9.1939 р. за підписами Н.Дубицької, н.с. Г.Корзухіної та бухгалтера Інституту Андреєва.

*** Там само польовий опис колекції з розкопок 1939 р. на території Десятинної церкви в Києві, 1624 [171. – С.79. – Рис. 25 г].

Таблиця 1. **Діадема: а) загальний вигляд, б) кінцева частина, обшита перлами**

2. ГОЛОВНІ ПРИКРАСИ. Діадема.* Аналіз фрагментів тканини з нашивними бляшками, які вважалися деталями одягу, показує, що серед них була унікальна знахідка, яка заслуговує окремого коментаря. Це золота з перлами діадема (18,0 х 2,0 см) (Табл. 1, а). Вона складалася з 9 тонких платівок золота; з них сім, прямокутної форми, були відтиснуті на одній матриці. Кожна з них мала в центрі рельєфний малюнок у вигляді квітки лілії (крина), навкруги якої був фігурний проріз, заповнений зернятками перлів. Симетрично розташовані кінцеві гладкі платівки мали трапецієвидну форму. По краях платівок, на їх вузеньких обідках, знаходилися отвори, через які протягувалися нитки. Вони з'єднували платівки діадеми в одне ціле та укріплювали їх на вузенькій стрічці з-під споду. Між платівками знаходилися по два ряди маленьких перлів-зерняток. Кінцеві платівки були обшиті перлами – по краю, з трьох сторін (Табл. 1, б). Хімічного аналізу перлів не було зроблено, і тому важко сказати, звідки вони походили. Але відомо, що на Русь перли потрапляли з Індії, Цейлону, а також (найкращі зразки) з Персії [487. – С.33; 366. – С.215]. Платівки діадеми виконані в техніці, характерній для XII ст., яка вдало поєднувала перлинне оздоблення з лілією. Діадема з тайника, нашита на вузьку стрічку тканини, повинна була зв'язуватися на потилиці або мати там застібку.

Конструктивні елементи діадеми з тайника мають аналогії з відомими золотими діадемами XI ст. з Києва та с.Сахновки на Київщині, які також складаються з семи основних платівок та двох кінцевих.

Згідно з початковою точкою зору на діадеми, це були жіночі церемоніальні прикраси [196. – С.145-146. – Рис.96; 399. – С.123-125; 205. – С.60; 390. – С.145-164].

Цінність цієї знахідки полягає в тому, що це перша явно жіноча діадема світського характеру. Крім того, її форма та підоснова дають повне уявлення про цей тип прикрас, в той час як знайдені раніше золоті нашивні бляшки з емаллю були лише фрагментами діадем і не давали достатньо підстав для повної їх реконструкції.

Взагалі, кількість знайдених у Києві діадем дуже незначна. Враховуючи їх історичне значення і рідкість, вони потребують особливого обліку і уваги як регалії київської князівської династії. Серед них одна золота київська діадема була знайдена у скарбі на садибі Гребеновського в 1898 р., а деталь другої (золотий кіот із зображенням святого Євангеліста Марка), власником якої вважають київського князя Володимира Мономаха, перебувала в золотому, гравірованому орнаментом футлярі і довгий час зберігалася в київській печерній церкві XVII ст. [482. – С.79; 457z. – С.196,387] Остання в 1982 році була придбана Ермітажем (інвент N ЕРО 9309).

3. ШИЙНІ ПРИКРАСИ. Ожерелко.** Представлені прикрасами, означеними в описі як «бляшки, нашиті на тканину». Це золоті, овальної форми платівки (2,1 х 1,2 см), із скляними вставками (0,8 х 1,1 см), нашиті на стрічку тканини (висота – 2,3 см), загальна довжина якої понад 30,0 см. Один кінець стрічки трохи звужений устійнившимися складками (Табл. 2, а).

Ожерелки не пришивалися до одягу, а були самостій-

* МІКУ, інв. N ср. 686.

** МІКУ, інв. N 693.

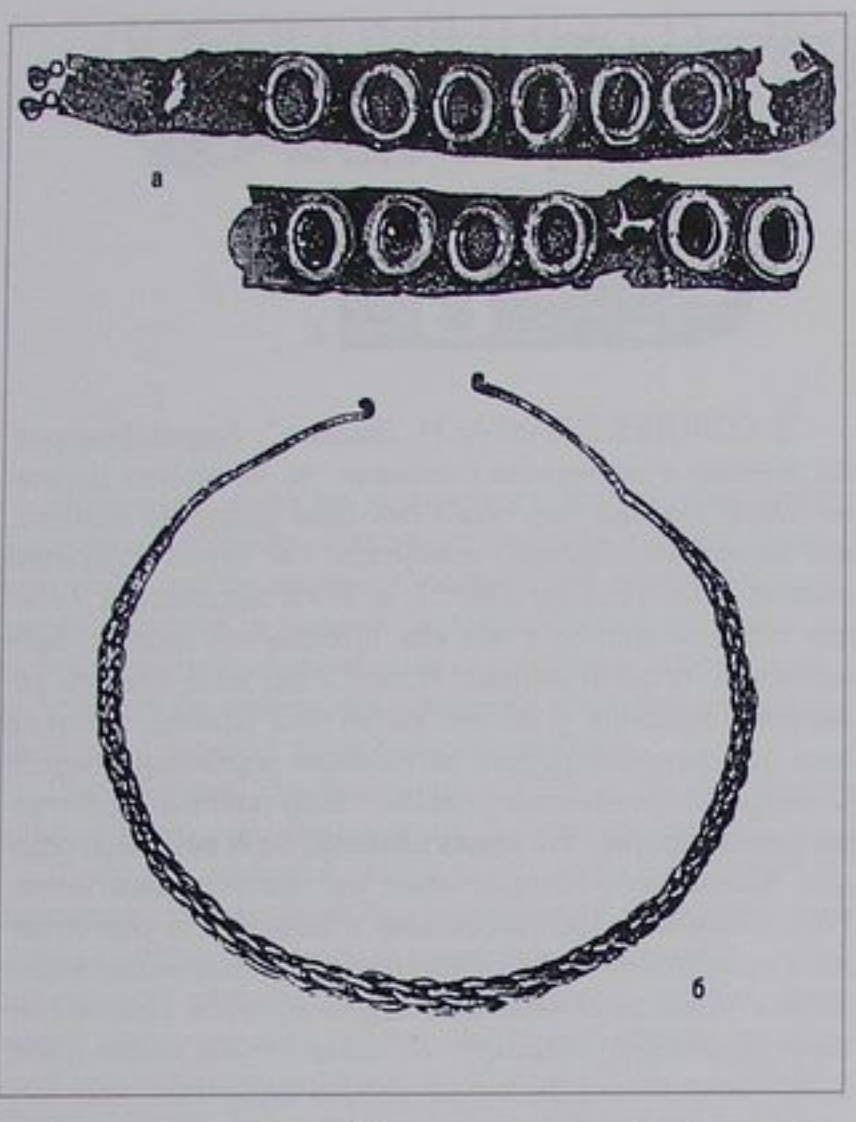

Таблиця 2. **Ожерелко (а) і гривна (б).**

ними прикрасами, що надівалися навколо шиї. До них належить, наприклад, ожерелко* першої половини XI ст. із срібних колодочок із зернятками перлів, завдовжки близько 40 см, нашите на шовкову тканину з гробниці княгині Анни** [205. – С.52]. М.Сабурова наводить ще один приклад ожерелка, з кургану XII ст. Вологодської області, прикрашеного спереду золоченими бляшками із вставками кольорового скла, нашитими на стрічку шкіри. На її думку, такі ожерелки з'явилися в XI ст. як привілея вищого класу і поширилися по свій території стародавньої Русі в кінці XII – на початку XIII ст. [362]. Але цьому заперечує дуже обмежена кількість аналогічних знахідок. Здається, що ці коштовно оздоблені прикраси не мали широкого розповсюдження і могли належати тільки привілейованим особам.

ГРИВНА***. Виконана з круглих в розрізі срібних дротів, які створюють рідке посередині та цільне по боках плутане плетіння (діаметр – 20,5 см; вага – 115,19 г). Кінці гривни завершуються пластинчастими розклепаними наконечниками (товщина – 0,2 мм). Наконечники гладкі, широкі, на кінцях звужені, і мають застібку у вигляді спірально закручених широких петель, через які просовувався шнур для більш надійного закріплення прикраси на шиї (Табл. 2, в). Згідно з нотатками Г.Ф.Корзухіної, гривна була виготовлена з міді, а наконечники покриті сріблом****.

Відомі аналогічні за технікою виготовлення гривни були зариті на межі XI-XII ст. [419]. Срібна гривна з таким самим плетінням знайдена у великому скарбі XI ст. в місцевості Schwaan (Швеція) [463. – С.284]. Таким чином, можна сказати, що розглянутий тип гривни існував протягом XII ст. і, враховуючи їх малу кількість, являв собою надзвичайну відзнаку знатного походження.

4. НАГРУДНІ ПРИКРАСИ. Це найбільш численна група речей скарбу. До неї входять шість срібних медальйонів з односторонніми поясними зображеннями святих, виконаними в техніці контурної черні (загальна вага – 18,12 г). Вони являють собою два окремих комплекти, які мають різну форму та розробку гравірування поверхні фону під чернь.

Основні форми малюнка проведені різцем. Технологія декору медальйонів аналогічна – часткове чернення по гравіруванню із заповненням черню тільки внутрішнього контура зображень. Всі вони мають припаяні вушка для підвішування. На медальйонах відсутні будь-які написи або ініціали, які могли б вказувати на імена святих.

ІКОНКИ-ПРИВІСКИ. Складають комплект з двох медальйонів круглої форми (діаметр – 3,8 см) з фронтальними зображеннями святих (Табл. 3, б, в). Кожна фігура вміло розміщена в центрі платівки так, що навколо залишається достатньо вільного простору. Це придає зображенням особливої чіткості і монументальності.

На одній іконці знаходиться поясна фігура Богоматері-Оранти. Руки її підняті у молінні до неба і відкриті долонями до глядача, за котрого вона молиться. На голові мафорій складки одягу плавно спадають. На грудях – чотирикінцевий хрест. Голову вінчає німб.

На другій іконці фронтальне зображення Христа в гіматії, з довгим волоссям, що спадає двома прядками, і довгою бородою. Правою рукою він благословляє, а у лівій тримає Євангеліє. Навкруги голови – німб.

Ці іконки могли існувати як окремо, так і як намисто, тому що представлені зображення та положення святих не потребують додаткових фігур.

БАРМИ. Складаються з чотирьох медальйонів квадрифолійної форми, із зображеннями Христа, Богоматері, Іоанна Хрестителя і архангела (Табл. 1, в). Останні представ-

Таблиця 3. **Перстень (а), іконки- привіски (б,в), монета-привісок (г), хрестик мармуровий із срібним наріжником (г), срібний наріжник і фрагменти (д), хрестик скляний (е)**

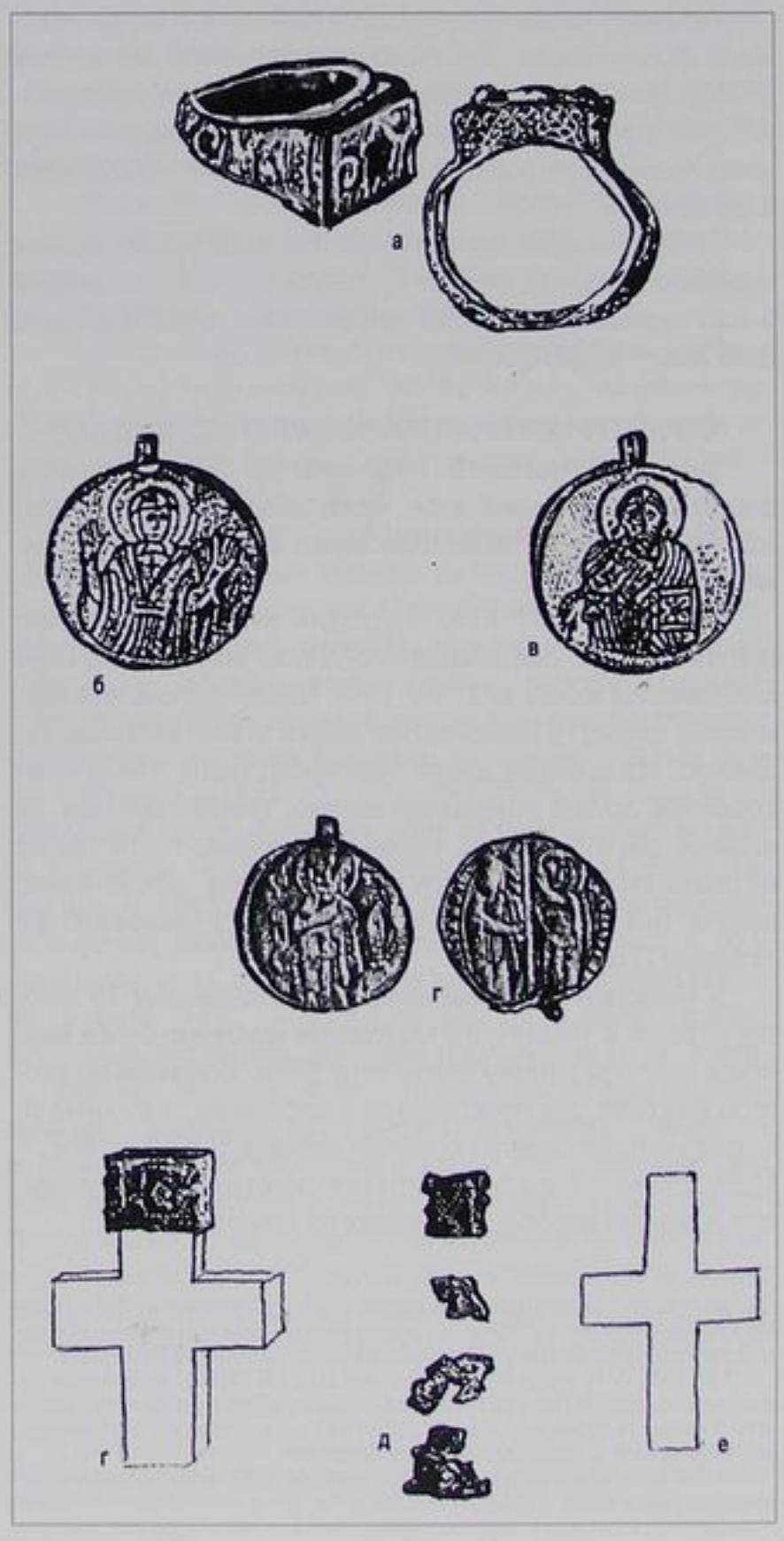

* МІКУ, інв. N 693.
** Новгородський музей, інв. N 3800.
*** МІКУ, інв. N ср.518.
**** РА ІІМК РАН. – Фонд 77. – N 143. – Л. 105 (КД/39-3796).

ляли один з найголовніших у християнській іконографії сюжетів – Деісуса [283. – С.59-63].

На центральному, більшому медальйоні знаходиться фронтальне зображення Христа*. Він представлений у гіматії та хітоні, з короткою, округлою бородою і прямим волоссям, з двома прядками по боках. Правою рукою він благословляє, у лівій тримає Євангеліє. Навкруги голови – хрещатий німб. У трьох вільних дугах квадрифолію – рослинний орнамент у вигляді кринів (символ раю), два з яких розцвічені.

По праву руку від Христа знаходиться Богоматір. Вся її фігура і ледь підняті руки спрямовані вліво. З правого боку у неї крин. На нижній дужці квадрифолію лілія.

По ліву руку від Христа знаходиться Іоанн Хреститель. Його обличчя має довгу рідку бороду та волосся таке, як у Христа. Навкруги голови німб. Однак він дивиться прямо перед собою, а не на Христа, як Богородиця. Тільки його руки, трохи підняті і спрямовані до Христа, вказують на те, що він молиться. Він одягнутий у верхній одяг пророка. З лівого боку зображено ламаний хрест.

Далі, за Богородицею, розташований архангел Михаїл з простертими крилами. Навкруги голови німб. У лівій руці він тримає державу з хрестом посередині (символ влади). У двох дужках квадрифолію черню зображені райські ріки, але не вистачає симетричної з правого боку (можливо, що чернь втрачена).

Задумані майстром як один комплект медальйони повинні були включати ще один – з архангелом Гавриїлом, який був би симетричним до зображення архангела Михаїла. Таким чином, комплект початково мав не менш, як п'ять медальйонів.

Чернь на Русі з'явилася вже в XI ст., але спадщина срібних з черню медальйонів із зображеннями святих серед київських скарбів надзвичайно скромна. Вона нараховує три моделі: один медальйон золочений із зображенням Богоматері, а два з черню – із зображеннями Богоматері на зразок Знамення і архангела на повний зріст [205. – С.71, 73, 74]. Що ж до давньоруських скарбів взагалі, то відомо тільки два медальйони із зображеннями Христа Вседержителя та Богоматері, від неповного комплекту барм з Деісусом**. Таким чином, комплект медальйонів з Деісусом з тайника Десятинної церкви є виключно знахідкою, як за повнотою сюжету, так і за формою медальйонів.

Фігури святих цього срібного комплекту звертають на себе увагу майже романською масивністю, що характерно для пам'яток, які з'явилися приблизно в 1200 р. Оригінали зображень, які складали композицію п'ятифігурного Деісуса, найімовірніше, взяті із сторінок ілюмінованого рукопису. На це також вказує суто графічне трактування складок одягу. Паралельними лініями, які йдуть у різних напрямках, очевидно, користувалися мініатюристи. Загальні прийоми виконання свідчать, що медальйони опрацьовані в одній майстерні.

Знахідка в тайнику якісно доповнює скромну колекцію київських срібних з черню барм. Мініатюрні розміри медальйонів не залишають сумніву, що вони належали жінці і були не просто декоративною прикрасою, а емблемою влади привілейованого класу.

МОНЕТА-ПРИВІСОК. Срібна, золочена (вага – 2,2 г) (Табл. 3, г). З одного її боку зображений Христос, що сидить на престолі з високою спинкою. По боках німба його монограма «ІС ХС». З другого – фронтальне, на повний зріст, зображення дожа Е.Дандоло і фігури святого з напівкруговим написом: X.H.DANDOL/S M VENETI.

Барми

Монета використовувалася як прикраса. З її лицьового боку було зображення Христа, про що свідчить пластинчасте припаяне вушко: привісок носився тільки цим боком.

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИКИ:

– два срібних, з позолотою, хрестики (вага – 0,91 г; 0,85 г). На жаль, вони не були описані. Відсутні вони і на фотознімках з іншими речами тайника. Таким чином, нам нічого не відомо про їх розмір, форму і загальний вигляд, але вага свідчить про їх мініатюрність;

– хрестик чотирикінцевий з рожевого мармуру (4,0 х 3,0 см), промені огранованні, прямокутні, верхній та нижній з них видовжені*. (Табл. 3, д). Хрестик не мав зображень, а відсутність отвору на верхньому промені дозволяє зробити припущення, що він був оправлений у срібні наріжники, яких у скарбі було кілька типів. Одні з них прикрашені по центру зерненими ромбами і трикутниками по боках, а з боків – складеними з трьох зерняток трикутниками, що співпадають з променями описаного хрестика. Другі, менші за розміром, прикрашалися зерненими ромбами і трикутниками (Табл. 3, е). Можна припустити, що вони належали іншому кам'яному хрестику. У даному випадку прослідковується така сама закономірність, як і у скарбі 1903 р., до складу якого входило два корсунчики із срібними наріжниками, один з яких був прикрашений зерненими ромбами [295. – С.184-192. – Табл. V,15,17]. Ще в одному київському скарбі знайдено корсунчик із срібними, але гладкими наріжниками, прикрашеними тільки по краю подвійною філігранню [205]. Щодо коштовних хрестиків, виготовлених з мармуру, то це друга знахідка серед київських скарбів. Перший хрестик з білого мармуру, в золотих з емаллю наріжниках, був знайдений у скарбі 1824 р. біля Михайлівського Золотоверхого монастиря [196];

– хрестик чотирикінцевий (4,0 х 2,5 см) із блакитно-сірого скла** (гірський кришталь?). Його промені прямокутні, огранованні, без отвору для підвішування. Кінці променів потемніли, що може свідчити про оправлення їх у наріжники, фрагменти яких були у складі скарбу (Табл.3, ж, з).

5. ДЕТАЛІ ОЗДОБЛЕННЯ ВБРАННЯ***. В кількох сантиметрах від медальйонів лежала купа шматків шкіри та тканини з нашивними золотими бляшками і низками дрібних перлів. Була також і шовкова тканина з розшитим (у вигляді літери «S», з паростками на кінцях) орнаментом, шов якої виконаний в «ялинку» [292]. Не всі типи бляшок були опубліковані автором знахідки. Частина їх опинилася серед срібно-позолоченого лому і їх вдалося виявити тільки завдяки архівним фотографіям. Всі бляшки опуклі, виготовлені методом тиснення та штампування, мають отвори для пришивання до тканини і різну форму (Табл.4, а-з):

а) прямокутні (1,1 х 0,9 см), гладкі, неорнаментовані – 16 од.; трапецієвидної форми (1,1 х 1,6 см) – 1 од.;

б) круглі (діаметр – 0,9 см) у вигляді восьмипелюсткової розетки – 2 од.;

в) кругла (діаметр – 1,1 см) з візерунком у вигляді сегнерова колеса;

г) зигзагоподібна (1,4 х 1,0 см);

г) гладкі, неорнаментовані, квадратові (1,4 х 1,0 см) з рослиним орнаментом у вигляді завитків – 7 од. і 5 фрагментів;

д) з витягнутими кутами і пояском посередині (1,1 х 0,7 см);

е) у формі здвоєних півкульок на пасті (висота – 1,4 см), скріплених між собою нитками (загальна довжина – понад 50,0 см) – 54 од. і 20 фрагментів;

є) прямокутні (1,1 х 0,6 см), орнаментовані, по краю прикрашені пунсоном (?), нашиті на тканину – 3 од.;

---

* Розмір медальйона із зображенням Христа – 5,1 х 4,6 см, решти трьох медальйонів – 4,6 х 4,2 см.

** ОАК за 1908 г. С.177, 178. Рис.236, 237. Скарб, знайдений у 1908 р. біля с. Старої Буди на Київщині, загинув з колекціями Харківського Державного історичного музею в 1941 р.

* НМІУ, інв.N в-11/3085.

** НМІУ, інв.N в-11/3087

*** МІКУ, інв. N ср. 695 (деякі типи бляшок не збереглися).

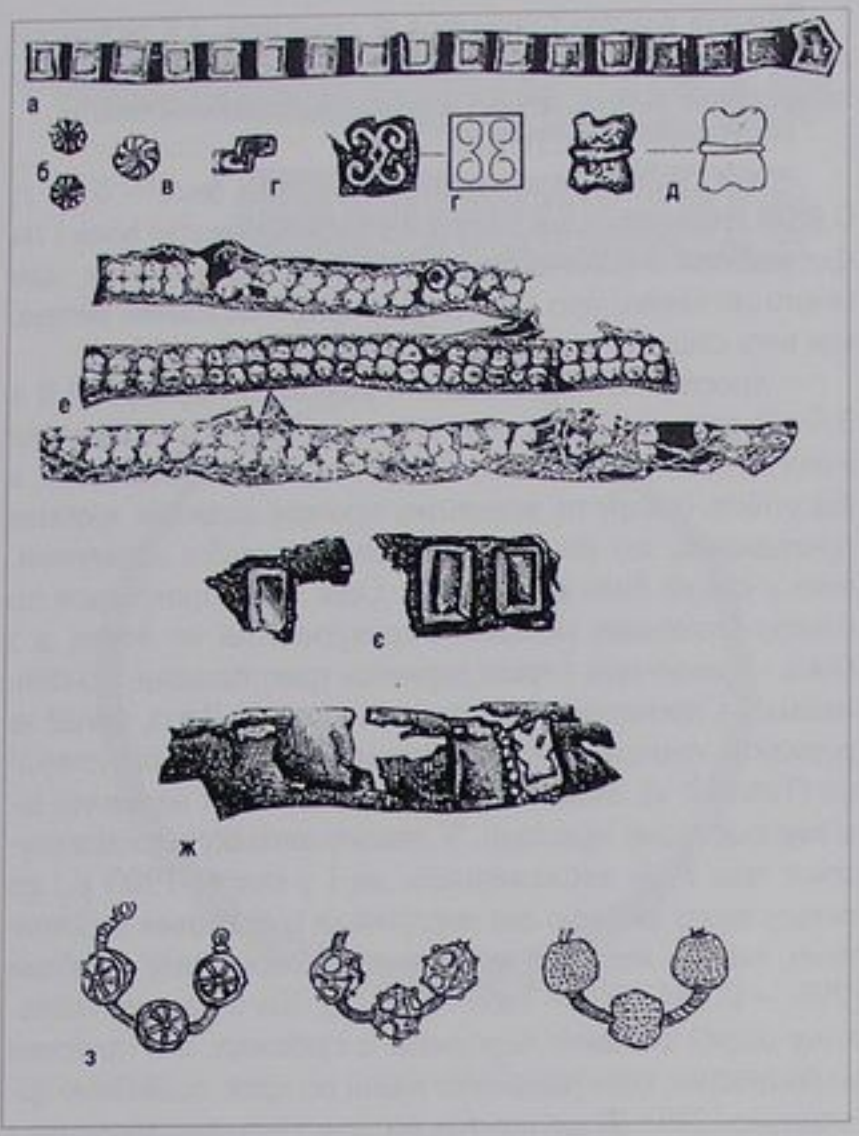

Таблиця 4. **Деталі оздоблення вбрання (а - ж), аграфи (з)**

ж) прямокутна (1,2 х 0,7 см), з орнаментом у вигляді косого хреста, нашита на тканину.

Усі вони належать до декору вбрання і нашивалися на головні убори, манжети рукавів, краї одягу. Такими бляшками могло бути прикрашене також і опліччя. Так, на портреті Марії, дружини Никифора III Вотоніана (1078-1081 рр.) в рукописі Іоанна Золотоуста, на ній зображене широке опліччя з тканини, розшите п'ятьма рядами чотирикутників, прикрашених коштовним камінням різної форми і перлами [407. – С.277. – Рис.70]. Знайдені бляшки мають різну форму. Вони знаходилися як окремо, так і нашитими на тканину, і могли мати саме таке призначення. Деякі з них, можливо, належать комірцям, які прикрашалися також гаптуванням та перлами. Для виготовлення комірців використовували тверду основу з берести або шкіри, фрагменти якої знайдені в комплексі у значній кількості. Оскільки, зариваючи скарб, заховати одяг цілком було неможливо, ховали його найбільш коштовні частини, розшиті перлами, срібними й позолоченими бляшками. Приклад з тайника не єдиний – найбільш коштовні шматки урочистого одягу знайдено ще у двох київських скарбах [205].

ГУДЗИКИ. Серед срібного брухту знайдено два гудзики кульковидної форми (висота – 0,9 см) з двох тиснених половинок та круглим дротовим вушком. Вони також могли служити застібками ожерелка (Табл. 2, б).

АГРАФИ*. Було знайдено 22 фрагменти срібних аграфів (загальна вага – 27,4 г). Вони складаються із зігнутої півколом дужки з трьома намистинами, дріт між якими обкручений тонкою філігранню. Кінці дроту з двох боків розклепані і зігнуті у петлі, які мають півтора обертання. Намистини – ажурні, зернені, гладкі з накладною філігранню та окремими зернинами. Аналогічний тип аграфів входить до складу скарбу з Княжої Гори [419]. Вони також мають на поверхні три кола з філіграні. В центрі кожного розміщена кулька зерні, від якої до лінії кола протягнуто шість радіусів. До ажурного типу аграфів з тайника подібні аграфи з вербівського скарбу (територія Галицького князівства). Вони були згруповані по чотири і зв'язані між собою тонкими дротиками філіграні* [328. – С. 11; 205. – С.136; 312. – С.571].

Щодо намистин аграфів, то всі вони розташовані на рівних проміжках як одна від одної, так і від петель; у деяких аграфів петля прилягає щільно до однієї з крайніх намистин (Табл. 4, и). До речі, останні ніяк не могли бути на півкруглому ободі головного вбрання, як вважала Г.Ф.Корзухіна. Цього не дозволяє короткий дріт і опуклість намистин, а також щільне прилягання однієї з них до петлі. Крім того, на мініатюрі із зображенням сім'ї князя Святослава шапка з півкруглим ободом є тільки у князя. Його дружина, як і сини, мають інший фасон шапок, без півкруглого ободу над лобом.

Аграфи можна впевнено зарахувати до срібного комплекту. За основу були взяті ковтки київського типу, прикрашені зерню, ажурною та накладною філігранню, до яких аграфи дуже подібні і, можливо, доповнювали це вбрання. На жаль, середньовічні фрескові зображення князівських осіб не дають роз'яснення деталей їх прикрас, і більш корисними для з'ясування цього питання можуть бути мініатюри.

6. ФРАГМЕНТИ ДЕКОРУ ВЛАСНИХ РЕЧЕЙ. Серед брухту срібно-позолочених фрагментів вдалося зібрати оздоблення двох типів, які не мають відношення до одягу. Один з них являє собою прямокутну двоярусну стрічку позолоченого листового срібла (висота – 1,9 см) із вставками коштовного (?) каміння (0,7 х 0,6 см), яке збереглося в кількох місцях, та тисненим рослинним орнаментом. Верхній, вужчий ярус має горизонтальну лінію з овалів і крапок. На нижньому – рослинний орнамент у вигляді хрещатої лілії (Табл. 5, а).

Другий тип оздоблення являє собою прямокутну стрічку позолоченого листового срібла (висота – 1,6 см) з тисненим орнаментом у вигляді цифри «8». У порожніх отворах, можливо, знаходилися вставки скла або пасти. По краю проходить опуклий крапковий орнамент. Кути прикраси мають дірочки, завдяки яким вони кріпилися до основи (Табл. 5, б). Аналогічний мотив орнаменту є на візантійській тканині, яка прикрашає біблію Theodulf [485. – С.501-530]. Зустрічається цей мотив і на кістяних накладках візантійських скриньок XII ст. [122 – С.151, 208, 276, 278]. Знайдені залишки показують, що це були витончені художні вироби. Значна кількість фрагментів шкіри, знайдених поруч, а також рештки дерева засвідчують, що ці оздоблення могли бути окуттям ікони, а, можливо, скриньки або шкіряного чохла, в якому жінка принесла ці прикраси.

Отже, склад та обставини знахідки дорогоцінних речей, а також іншого матеріалу, виявленого в тайнику Десятинної церкви, дозволяють співставити їх з подіями, за яких ці речі опинилися у споруді.

В останньому десятилітті перед захопленням Києва монголо-татарами князі на київському великокняжому престолі мінялися майже щороку. Так, у 1238-1239 рр. княжив Михаїл Всеволодович (з чернігівських князів), який втік до Угорщини після захоплення міста Ростиславом Мстиславичем Смоленським. Останнього у 1239 р. вигнав князь Данило Романович Галицький, який, проте, не встиг закріпити в Києві своєї влади. Взявши з Федорівського монастиря коштовно прикрашені ікони, а також дзвони** [236. – С.196], він покинув Київ. Від зими 1239 р. і по 6 грудня 1240 р. Київ управлявся через намісника князя Данила Галицького, тисяцького Дмитра, який представляв у місті князівську владу. На жаль, з письмових джерел ми мало знаємо про боярина Дмитра. Відомо тільки, що він очолив оборону Києва, був поранений у бою і, відкинувши домагання татар здатися, хоробро боронив місто, а після його здобуття був схоплений у полон. Шануючи проявлений ним воїнський талант та хоробрість, його не стратили, а взяли на двір переможця.

* МІКУ, інв. N АЗС 685/1-16 (збереглося тільки 16 фрагментів). Можливо, серед них були і ковтки київського типу, тому що не всі дужки, за якими їх визначають, мають завершення.

* Скарб зник із Львівського Історичного музею під час німецької окупації міста.
** Були використані для прикрашення церкви св.Іоанна Золотоуста в Холмі.

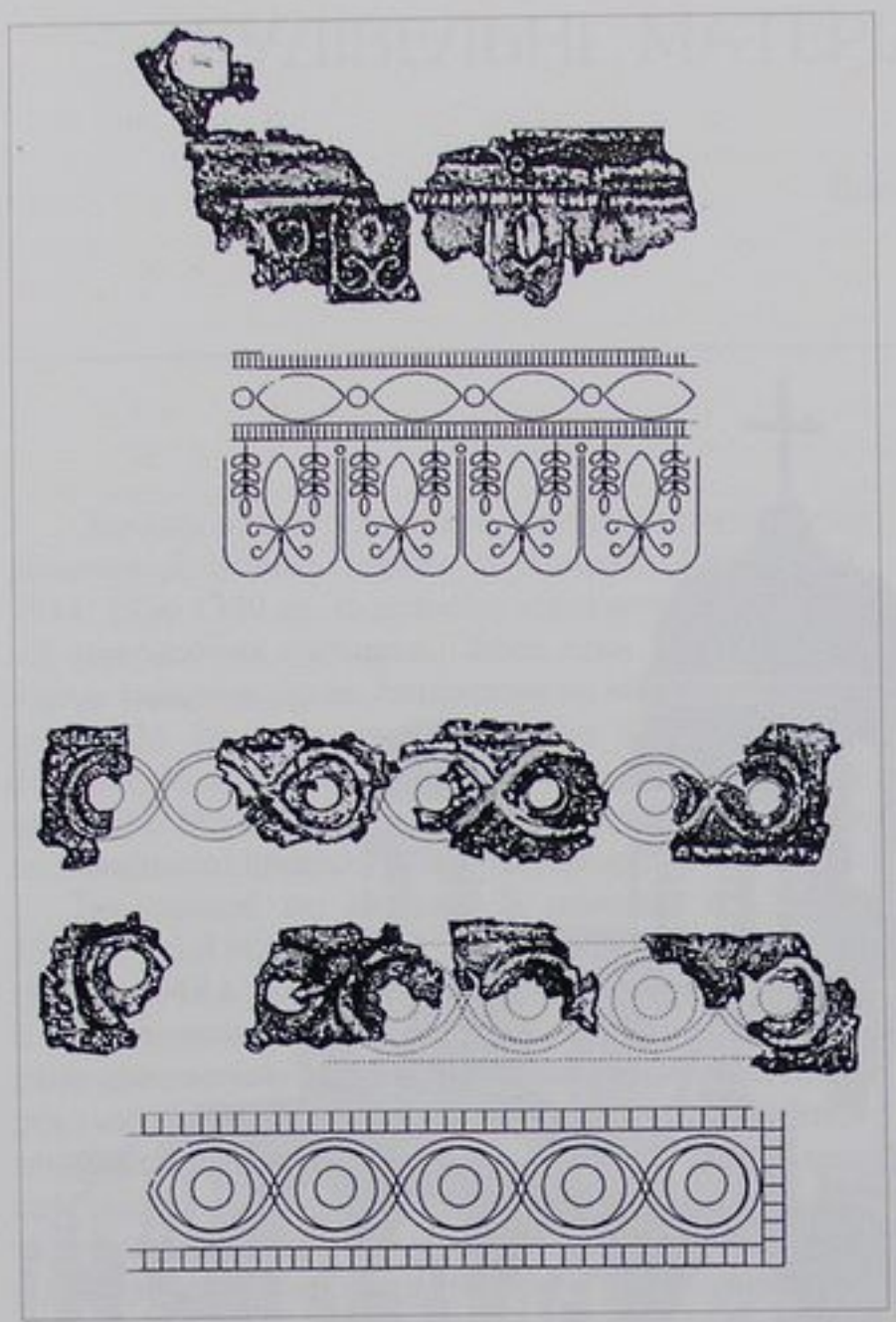

Таблиця 5. **Елементи декору обрамлення і реконструкція орнаментів**

Після жорстоких боїв оборонці столиці змушені були відійти на останній рубіж стародавнього центру – до укріплень «міста Володимира» й резиденції князів. На княжому дворі знаходилися приміщення київської аристократії, а також майстерні ремісників, які її обслуговували. Саме ця верства населення, найзаможніша і привілейованіша, могла сховатися в Десятинній церкві під час останніх боїв, які розгорілися біля її стін. Таким чином, у тайнику, напевно, знайшла притулок привілейована особа. Про це також свідчать і знайдені цінності. Це була жінка, яка сподівалася вийти з укриття, тому і не закопала в землю принесені коштовності. Коли ж почався штурм церкви, і несподівано «стіни та хори обвалилися» [242. – С.397], було вже пізно, і речі опинилися на підлозі біля загиблої. Остаточно тайник був завалений західними хорами церкви, що знаходилися саме над ним. Серед людей, які стояли на цих хорах, напевно, був і власник комплексу ливарних форм.

Коштовності, знайдені в тайнику, становлять окрему знахідку. Наявність у комплексі таких регалій, як срібні барми та золота з перлами діадема, свідчать про їх аристократичне походження [390. – С.145-164].

Звертають на себе увагу і візантійські елементи скарбу, а саме перстень, окуття, венеціанська монета-привіска. Наявність останньої нагадує про драматичні події, які сталися майже за 40 років до описаних, і передрішили майбутню долю візантійського партнера та суперника Києва – Константинополя. У квітні 1204 р. він був захоплений хрестоносцями за участі венеціанської республіки на чолі з дожем Енріко Дандоло.

Представлені комплекси були принесені до Десятинної церкви під час надзвичайної небезпеки як найдорожчі скарби їх володарів для більш надійної схованки та подальшого їх зберігання. Засипані руїнами Десятинної церкви, вони пролежали в землі більше 700 років. За своїми ознаками ці комплекси, безумовно, належать до категорії речових цінностей і повинні доповнити перелік скарбів княжої доби, знайдених у Києві.

Реконструкція Десятинної церкви X – XIII ст.
Автор Ю.С.Асєєв

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Єлизавета АРХИПОВА

Значний інтерес становлять матеріали археологічних розкопок Десятинної церкви та її садиби 1908, 1911, 1914, 1936-1939 рр. та розкопок повоєнного часу Київської археологічної експедиції. Зараз вони зберігаються у збірках київських музеїв: Національному музеї історії України (НМІУ), Національному заповіднику «Софія Київська» (Нз «СК»), Музеї історії Києва (МІК). Частина матеріалів колекцій Д.В.Мілєєва 1908 р. і М.К.Каргера була передана до Державного Ермітажу (Санкт-Петербург).

Так сталося, що матеріали з розкопок В.В.Хвойки 1908 р. і Д.В.Мілєєва 1911, 1914 рр., які зберігаються в НМІУ, у 1948 р. були об'єднані в одному колекційному описі в-21 «Розкопки Д.В.Мілєєва 1911, 1914 рр.», але за старими інвентарними номерами вони ідентифікуються за місцем і часом розкопок. Подібна ситуація склалася і з матеріалами досліджень 1936-1939 рр. у збірці Нз «СК», які записано разом і часто без уточнення часу розкопок. Лише частина матеріалів 1938-1939 рр. була прийнята на зберігання у 1944 р. (Інвентарна книга 1944 р.), а решту тільки підготовлено для передачі (зараз цей опис зберігається в НМІУ). Вже в повоєнний час у 1947 р. в музеї було створено спеціальну комісію, до якої увійшли відомі археологи та співробітники музеїв, що брали участь у розкопках цих років. На підставі польових інвентарних номерів і маркірування ящиків з матеріалами було розібрано колекції 1936-1939 рр. Десятинної церкви, Софійського та Михайлівського Золотоверхого соборів. Але оскільки робота ця проводилась без залучення польової документації, час знахідки не завжди уточнюється (особливо для матеріалів 1936-1937 рр.)

Сьогодні, завдяки тому, що в Науковому архіві Інституту археології НАНУ збереглися звітні документи розкопок цих років, є інвентарні книги розкопок 1936 р., там, де збереглися польові шифри, матеріали співвідносяться із комплексами, квадратами та глибинами. По описові матеріалів, підготовлених до передачі Софійському заповіднику, в багатьох випадках вдається ідентифікувати й знахідки 1937 р. Польовий інвентарний опис розкопок 1938, 1939 рр. також зберігається в НМІУ. Однак, через те, що частина колекції як будівельних матеріалів, так і деталей пластичного декору залишилась поза увагою комісії, деякі з них мають тільки польові номери або номери інвентарного опису довоєнного часу.

Зараз в НМІУ зберігаються будівельні матеріали розкопок 1908, 1911, 1914 рр. (В.В.Хвойка і Д.В.Мілєєв), 1936 р. (Т.М.Мовчанівський), 1937 р. і 1938-1939 рр. (М.К.Каргер), в Нз «СК» – розкопок 1936-1939 рр. Частина колекції, що була передана до Державного Ермітажу, в даній роботі використовується частково. Будівельні матеріали розкопок П.П.Толочка, С.Р.Кілієвич і Г.Ю.Івакіна зберігаються в МІК.

Для зведення Десятинної церкви використовували головним чином каміння, цеглу, вапняно-цем'янкові розчини, дерево. Застосовували також черепицю, свинець, скло.

Каміння широко використовувалося для бутової кладки фундаментів та стін: великі необроблені блоки кварциту яскраво-червоного та темно-лілового кольорів, пісковики кількох видів – світло-сірий з чорним нальотом ззовні, залізистий темно-коричневого кольору та жовтий глинистий, моренні валуни. Каміння клали на розчині, рештки якого, що видавлювалися камінням, вкривали зовнішні стіни майже суцільним товстим міцним шаром. На рівні цоколю цегляну кладку стін підстилав один ряд кладки з квадрів добре обтесаного каміння (кварциту або пісковику). З таких самих тесаних квадрів викладалися хрестовини на стиках стін та хрещатих стовпів. Каміння привозили водним шляхом з Полісся, Поросся та інших місцевостей [177. – С.27-31]. Сірий пісковик доставляли з околиць Канева, а кварцити та пірофілітовий сланець – червоний шифер – з-під Овруча. Останній використовувався головним чином як декоративний матеріал, а також для карнизних плит, покриття підлоги та деталей конструктивного призначення. Для архітектурно-пластичного декору церкви застосовувався й привозний проконнеський мармур (див. каталог).

Цегла, з якої зведено Десятинну церкву, загалом мала форму широких майже квадратних випалених плиток. В давньоруських письмових джерелах її називали грецьким словом «плинть», «плинфь» [381. – С.965]. Цей тип цегли потрапив до Києва з Візантії. Майстрами «от Грек» були занесені й традиції її виробництва, яке вимагало спеціальних знань та великого досвіду.

Плінфа Десятинної церкви в масі дуже тонка (від 2 до 3,5 см – в середньому 2,5-3 см) і крім розташованих поруч палаців у жодній іншій будівлі Києва в такій кількості не зустрічається. Використання легкої цегли завтовшки 3-4 см з широкими (близько 12 см) шарами вапняно-цем'янкового розчину характерне для столичного – константинопольського – будівництва середньовізантійського періоду [98. – С.107,141]. Цегла завтовшки 2,5-3 см використовувалась для кладки житлових будинків середньовічного Херсонеса IX-X ст., розмірами 30 х 30 х 3 см була знайдена тут також у кладці Північної базиліки [454. – С.168, 298].

Система кладки стін Десятинної церкви являла собою так звану кладку із утопленим рядом, в якій чергуються ряд цегли, що виступає, та втоплений. Останній – прикритий

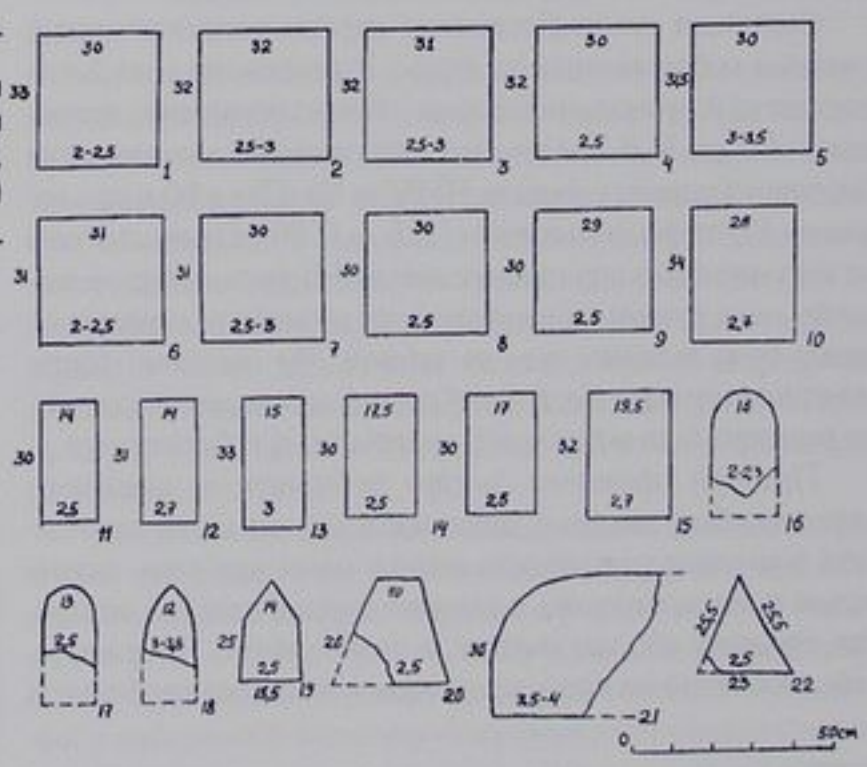

1. Сортамент цегли Десятинної церкви (кат. №№ 5, 7, 11, 12, 15, 18, 20, 25, 26, 29-38, 40-43)

ззовні шаром розчину, поверхня якого ретельно загладжена, а понад краями того ряду цегли, що виступає, зроблена акуратна підрізка. Завдяки такій техніці поверхня стін набувала живописної строкатості. Судячи з блоків кладки із заваленої стіни храму, знайдених 1937 р. на ділянці N2 (розкоп біля північно-східного рогу церкви), та фрагментів кладки розкопок 1939 р., товщина розчину, який вкривав втоплений ряд, була 3-5 см, а підрізка робилася на відстані 9-12 см Нз «СК» СМАА 8308, 8310-8312, КД 3953 (ДЦ 1506), 1908, КД 3948 (1521) та ін). Цей прийом використовувався як для обробки зовнішніх поверхонь, наприклад двоступчастої ніші [174. – Рис.51], так і для обробки поверхні квадратних стовпів із напівкруглими тягами, що проходили посередині граней, які, як вважають, належали до аркад князівських хорів [347. – С.7]. Фрагменти останніх було знайдено під час розкопок Д.В.Мілєєва 1911 р. на південь від руїн храму [177. – С.52. – Табл.VIII], в процесі розкопок 1937 р. (N1*, фото 1) та В.В.Хвойки (N2). Аналогічний прийом зафіксований і в обробці зовнішньої поверхні багатогранного стовпа з інтер'єру церкви, фрагмент якого був використаний як будівельний матеріал у забутовці південно-західного стовпа католицького кафедрального собору на Подолі [151. – С.120,121]. МІК, А-4502/4, А-4505/5). Іноді відстань між лініями підрізки трохи менша, як наприклад, у кладці зубчастого карниза з лекальної цегли із трикутним торцем (N3, фото 2) й оформленні зовнішньої поверхні двоступчастої ніші з розкопок В.В.Хвойки, підрізка якої до того ж має невеликий скіс (N4).

У візантійській архітектурі кладка з утопленими рядами відома сьогодні лише у пам'ятках XI-XII ст., тоді як у Київській Русі її застосовували з кінця X до початку XII ст., після чого вона змінилася порядовою кладкою, в якій усі ряди цегли виведені на поверхню стіни, а шари розчину тонші, ніж цегляні плитки. Тому певний час вважали, що цегляна кладка із утопленими рядами, хоча й була варіантом ранньої візантійської цегляної кладки, але розроблена в Київській Русі і запозичена константинопольськими архітекторами у другій половині XI ст. [84. – С.12]. Проте ця думка помилкова [347. – С.76]. Зразок кладки із утопленими рядами зараз відомий у візантійській пам'ятці першої половини XI ст. – Салоники, церква Панагії Халкеон, 1028 р. На думку П.Вокотопулоса, цю техніку було винайдено в Константинополі у другій половині або третій чверті X ст. [497. – S.258]. Ймовірно, згодом будуть відкриті й пам'ятки X ст.

Застосування смуг каменю в системі кладки стін церкви, як одного з варіантів кладки «opus mixtum», через погану збереженість пам'ятки під час розкопок не зафіксовано. Проте, на підставі техніки кладки пам'яток Києва цього часу, їхня наявність цілком вірогідна [347. – С.76].

Сортамент цегли Десятинної церкви репрезентований широким набором типів та форм. В основному – це цегла квадратної й прямокутної форми, різна за розмірами, завтовшки 2-3,5 см. М.В.Холостенко, який вивчав колекцію цегли Десятинної церкви у фондах НМІУ та Нз «СК» в 60-х рр., наводить 17 типів цегли-плінфи [425. – С.80]. Однак сьогодні не всі з них знаходять підтвердження. На жаль, автор не зазначає – цілі форми чи варіанти їхніх розмірів за одним із відомих були включені ним до таблиці. Ми наводимо сортамент цегли-плінфи Десятинної церкви цих самих збірок після реставрації та вибірки всіх матеріалів, що зберігаються.

Проміри формату цегли робилися з широкого нижнього боку постілі. Суворе наслідування цьому принципові зумовлене специфікою плінфи даної пам'ятки: значна кількість її має не прямі, а скошені торцеві краї (всі чотири, два суміжних або три скошені, а один прямий). Як правило, скіс зроблений недбало, під різним кутом. Така особливість

2.Черепиця.
Розкопки М. К. Каргера, 1948 р.

плінфи Десятинної церкви викликана технологією формовки. Переважно скошені краї у плінф основного квадратного формату, які мають почасти й невеликий перекос. У плінф-«половинок» загалом прямі краї, це ж саме у лекальних плінф. Зважаючи на ці особливості, плінфу основного квадратного формату (31 х 31 см), вірогідно, формували за допомогою бездонної форми «прольотки» [216. – С.133]. У такій формі у вигляді дерев'яного ящика без дна вручну (звідси нерівномірна товщина цегли) робилася заготовка неменш, як для дев'яти квадратних плінф, котрі потім нарізались вручну дерев'яною або металевою планкою, що було можливе при невеликій товщині. У разі натискування планкою на глину створюється скошений зріз. Таким чином, усі скошені краї в такій формі має центральна плінфа, кутові мають два суміжних рівних краї, утворені формою, чотири середніх – по одному прямому та три скошені краї. Враховуючи коефіцієнт усадки глини при обпалюванні від 9 до 15% [269. – С.843], розмір форми матиме близько 108 см, тобто бік квадрата дорівнював половині давньоруської косої сажені (216 см). Лекальна ж плінфа та цегли-«половинки» формувалися, судячи з рівного зрізу торців, головним чином, в окремих спеціальних формах.

Для визначення основного формату було взято 22 зразки – цілих або майже цілих плінф, у яких фіксуються довжина та ширина. Сім зразків мають один розмір: 32 см (Нз «СК», СМАА 4091 і 4092, КД 3906, КД 3919, КД 3965) і 31 см (СМАА 8275, 8075 і 1884, 4096 і КД 3975). Розміри цілих плінф – від 28,5-30 см до 33 см (рис.1,1-9). Відкинувши перший та два останніх, які репрезентовані поодинокими зразками, одержимо середнє арифметичне – 31,2 х 30,9 см або округлено 31 х 31 см. Таким чином, основним стандартом формату цегли Десятинної церкви був квадратний 31 х 31 см за середньої товщини від 2,5 до 3 см.

Крім основного стандарту, є невелика кількість цегли прямокутної форми завтовшки 2-3 см, завширшки від 23 до 29 см (краї переважно прямі (N28); більша частина знайдена у 1936 р. в шурфі 2 («Цегельня») – НМІУ, в-8/5779, 5802, 600, 6152; Нз «СК», СМАА 8001,8113, К/36 895; 1939 р. – КД 3917 та 1914 р. – НМІУ, в-21/4455). Тільки один має повний розмір 34,2 х 25,8 см (N29, рис.1,10). Вони доброї формовки.

Цегли-«половинки» мають також кілька варіантів розмірів: завширшки 13-20 см, завдовжки 30-33 см (всього 17 зразків, з них 5 мають повний розмір (NN 30-35, рис.1, 11-15), останні – фрагментовані.

Лекальна цегла із напівкруглим та трикутним торцями знайдена у невеликій кількості. Розміри її змінливі. Лекальні напівкруглі цеглини всі фрагментовані. Їхня ширина від 16 (N36, рис.1,16) до 13 см (N37, рис.1,17), але судячи з відбитка плінфи, у блоці кладки стовпа з напівколонкою використовувалася і плінфа розміром 12 х 26 см (N1, фото 1). Під час розкопок 1911, 1914 рр. була знайдена цеглина у формі «утюжка» завтовшки від 3 до 3,8 см (N38, рис.1,18), проте належність її як до Десятинної церкви, так і до первинного об'єму храму – маловірогідна.

Лекальна плінфа з одним трикутним торцем завширшки 14-15,5 см (N 39, рис.1,19; Нз «СК», СМАА 8284 і 8294), зустрічається й вужча – 13 см (СМАА 8275). Для викладання фігурних частин, зокрема восьмигранних стовпів, використовувалась плінфа трапецієвидної форми та великі напівкруглі плінфи (NN 40, 41, рис.1,20,21). Знайдена одна плінфа трикутної форми (N42, рис.1,22).

Кілька плінф жовтогарячо-рожевого кольору завтовшки 2,5-3,5 см відзначаються великим форматом 37 х 29, 38 х 28 см. Вони доброї формовки, з рівними торцями (Нз «СК», СМАА 8280; 82855, 8289 і 8301; 8287, 8269, 8302). Одна цеглина трапецієвидної форми (основи 22,5 і 25 см) використана в кладці з одним відбитим краєм і до-

* Тут і далі – номер у каталозі.

повнена боєм такої ж плінфи, що поставлений «сторчки» (СМАА 8282). Польові інвентарні номери, які збереглися на деяких з них, вказують на те, що ця плінфа походить із заваленої стіни церкви, знайденої під час розкопок 1937 р. на ділянці N2. Однак аналогічна цегла (СМАА 1992-2004) була знайдена й під час розкопок 1939 р. в Софійському соборі. Це дає підстави припускати, що дана плінфа була використана в Десятинній церкві під час якихось ремонтних або будівельних робіт. Оскільки цегла цієї групи має рештки як стародавнього цем'янкового розчину, так і піщаного вапняно-карбонатного, очевидно, повторне використання її в даній пам'ятці мало місце у більш пізні часи.

Безсумнівно, на певні будівельні роботи, що проводилися в Десятинній церкві у XII ст., вказує цегла-плінфа світло-жовтого кольору з чорними обпаленими зернами домішок у зламі та рештками вапняно-цем'янкового розчину завтовшки 4-5 см. Їхні розміри становлять 36-34 х 29-28 см (Нз «СК», СМАА 8254-8256 – розкопки 1936 р., але не виключена можливість, що це матеріали розкопок 1939 р. у Софійському соборі). На цеглі завширшки 25 см (фрагмент) є рельєфний знак «Λ» на торці та проведені пальцем на верхній постілістій поверхні дві боріздки, що сходяться під кутом (СМАА 8258, 8262). Одна з цеглин завширшки 19 см має рельєфний знак «Ж» на торці (НМІУ, в-8/5833; В 21/1817, 29245). Є зразки цегли часу відбудови Десятинної церкви за Петра Могили розмірами 26,5-27 х 23-24 х 4,5-5 см (Нз «СК», СМАА 8297, 8303, КД/38 60/1883; НМІУ, в-8/5828). Ця цегла червоно-брунатного кольору. Поодинокими зразками репрезентована цегла так званого литовського типу (НМІУ, в-8/5941, 5944; Нз «СК», СМАА 8295).

Аналізи плінфи Десятинної церкви, проведені в лабораторії Інституту «Укрпроектреставрація», показали, що для виготовлення плінфи використовували високопластичні жирні полімінеральні глини, отошені польовим шпатом та кварцом. Головний масив плінфи – кремово-рожевого (червонястого) кольору, іноді червоно-брунатного через домішки окислів заліза. Зустрічаються й плінфи білого та червонясто-кремового кольору без зайвих включень, що мають, як правило, добру якість формування та дуже щільний черепок.

У деяких випадках, ще до просушування, по сирій глині на верхню поверхню постілі наносились, часто пальцем або паличкою, заглиблені боріздки довільної форми. Вони мали функціональне призначення, оскільки сприяли кращому «зчепленню» із розчином, проте не виключений їх «знаковий» характер. У невеликій кількості зустрічається клеймо-знак виробників. Відомо три фрагменти клейма з грецькими рельєфними літерами, виконаними у прямокутній рамці, два з них видані М.К.Каргером [176. – С.455. – Табл.LXXX]. Майже ідентичне одному з виданих (Табл.LXXX,1) клеймо, знайдене в 1914 р., містить фрагмент цеглини з НМІУ (N43, фото 3). Ймовірно, обидва клейма одного штампу. В усіх трьох випадках клейма фрагментовані. Традиція ставити клеймо на цеглу побутує у візантійській столиці з ранньовізантійського часу [479]. Київські клейма поставлені спеціальним штампом, як це мало місце на римських та візантійських цеглинах. Вірогідно, грецькі майстри, що будували Десятинну церкву, таким чином позначали партії плінфи, яку виробляли самі або під їхнім керівництвом. Поряд з грецькими клеймами було знайдено відбитки рельєфних знаків, які нагадують родовий герб на монетах Володимира Святославича [176. – Табл.LXXXII, LXXXIII]. Дві цеглини з такими знаками зберігаються в НМІУ (N31, N44, фото 4). На двох цеглинах зафіксовано руські написи, зроблені по сирій глині до випалювання [176. – С.456. – Табл.LXXXIV]. Таким чином, ці дані вказують на те, що в процесі побудови церкви склалася місцева артіль київських гончарів «плінфотворців», яка працювала на замовлення князя та мітила свою продукцію клеймом з його родовим знаком.

3. Плінфа з відбитком лап собаки (кат. № 6)

В одному випадку на постілістому боці цеглини зустрічається клеймо у вигляді рельєфного відбитка хреста візантійської форми. Подібні клейма у вигляді хрестів під арочкою або без неї знайдено на черепицях Херсонеса VIII-IX ст. На думку А.Л.Якобсона, черепиці із такими клеймами вироблялися у майстерні, зв'язаній з церквою, найімовірніше, монастирській, продукція якої йшла як на задоволення внутрішніх потреб, так і на продаж [454. – С.319, 320]. Не виключено, що й даний фрагмент походить від черепиці, оскільки його черепок має червоний колір і дуже шільний на зламі (N 45, фото 5). Тонкі плитки більшого розміру, подібні до черепиці, й окремо кілька черепиць, дві з яких жолобчасті, були знайдені Т.М.Мовчанівським у 1936 р. під час розбирання південної частини плінфовипалювальної печі XVII ст., у забутуванні черіня якої зустрічаються й фрагменти цегли (Нз «СК», СМАА 7992-8000, 8044-8062; НМІУ, в-8/5780, 5806, 5945, 6019, 6020 та інші) Десятинної церкви [26. – С.57]. Покриття церкви черепицею було зафіксоване М.К.Каргером під час розкопок 1948 р., коли біля західної стіни храму знайдено великий фрагмент півкола закомари. Верхній ряд цегли, що лежав in situ за півциркульною лінією закомари, мав розміри 60 х 30 см. Вона була вигнута як жолоб із ледь піднятими бортами у повздовжньому напрямку та трохи вигнута впоперек (рис.2). На верхньому постілістому боці по сирій глині пальцем зроблені повздовжні жолобки конструктивного призначення. Було також зафіксовано, що черепиці, які лежали вище, перекривали шви між тими, що лежали нижче [177. – С.53,54. – Рис.16]. Ймовірно, від черепиць походять фрагменти сильно вигнутих цеглин завтовшки 2,5-3 см, які є, судячи з невеликої ширини, каліптерами (НМІУ в-8/4995, 4997, 5942, 6007 – розкопки 1936 р.; МІК А 4623/32 – розкопки С.Р.Кілієвич 1981 р.). Але, оскільки цілих форм не збереглося, не виключене й інше їхнє призначення. Це могли бути, наприклад, водомети. На жаль, місце зберігання черепиць, знайдених Т.М.Мовчанівським, невідоме. На думку П.О.Раппопорта, ними була покрита не вся будівля, а тільки краї покрівлі [351. – С.101]. Фрагменти ж листового свинцю з розкопок 1911 та 1936 рр. (НМІУ, в-21 1698-1706 та в-8/4190-4206) дають підстави вважати, що покрівля Десятинної церкви могла бути комбінованою.

Виробництво плінфи включало кілька послідовних операцій: заготовку глини, підготовку її для використання – у випадку, коли якість глини не відповідала вимогам, до неї додавали пісок. Після формування цеглу висушували на відкритому повітрі. Сліди дошу, лап птахів, кішок, собак, а іноді й дитячих ніг, що часто зустрічаються на постілістій частині готових плінф, свідчать, що їх висушували лежачи (N6). Після цього сирці випалювали, причому завдяки незначній товщині плінфа Десятинної церкви має рівномірний випал.

За товщини цеглин 2,5-3 см товщина шару розчину в кладці стін становила 4-7 см, таким чином, розчин був ледве не головним будівельним матеріалом при зведенні Десятинної церкви. Його використовували в кладці підвалин, стін та склепінь, а також для обтинькування. Зв'язуючим матеріалом як кладкових, так і тинькових розчинів було гашене вапно, в яке додавали товчену кераміку (цем'янку), що надавала йому гідравлічних якостей. Вапно одержували шляхом випалювання вапняку в спеціальних печах. Подібну піч було знайдено в Києві від час земляних робіт на Іринінській вулиці [393. – С.91].

Використання цем'янки як заповнювача має давню традицію, яка сходить ще до античності. Вапняно-цем'янкові розчини широко використовувалися у візантійському будівництві [93. – С.46; 98. – С.170]. Хіміко-петрографічний аналіз будівельних розчинів Десятинної церкви, проведений у лабораторії Інституту «Укрпроектреставрація», показав, що мікроструктура цем'янки відрізняється від мікро-

структури плінфи. Водночас плінфи відрізняються між собою за складом, цем'янка розчинів однакова. Було встановлено, що керамічну масу для заповнювача готували спеціально з лесоподібного суглинку. Її формували у вигляді сирцевих заготовок, сушили і випалювали. Значний склад розпиленого кальциту не дозволяв черепку дуже спікатися і робив його не дуже міцним та крихким. Такий матеріал вимагав менших зусиль при дробленні і давав багато дрібної пилоподібної фракції, яка поліпшувала гідравлічні якості розчину, дозволяючи йому братися у вологих умовах. Застосування подібного «спеціального» заповнювача відрізняє будівельні розчини Десятинної церкви від розчинів більшості київських пам'яток, в яких «спеціальний» заповнювач доповнювався боєм плінфи та відходами цегляного виробництва. В Києві застосування його поступово зникає наприкінці XI ст.[384. – С.124-129].

Кладкові розчини церкви світло-рожевого кольору з включеннями до вапняного тіста уламків цем'янки коричнево-червоного кольору. Світло-рожевий колір йому надають дрібні фракції цем'янки у вигляді борошна, вони ж, взаємодіючи з вапном, сприяють підвищенню його міцності. Вапняне зв'язуюче становить не менше 50%. Відношення зв'язуючого до заповнювача коливається від 1:1 до 2:1. Кількість піску незначна: від 1 до 5% – ймовірно, він потрапляв до розчину не як штучна домішка, а внаслідок засмічення вапна. Таким чином, будівельні розчини Десятинної церкви є жирні. Але відсоткове співвідношення зв'язуючого та заповнювача не завжди суворо витримувалося. Візуальне спостереження розчинів у блоках кладки показало, що серед них зустрічаються й досить крихкі, що, безсумнівно, мають й меншу міцність. На жаль, випробування на міцність ані для розчинів, ані для цегли не проводились.

Оздоблювальні розчини відрізняються від кладкових підвищеним складом дрібної та особливо пилоподібної фракції, хоча вихідні матеріали такі самі. Це відповідало вимогам до якості розчину при проведенні обтинькування (Стріленко, Нестеренко, Кравченко).

Розчин на цеглі XI-XII ст. поряд з цем'янковими, що вказує на повторне використання, містить карбонатні домішки та більший відсоток піску. Цими ж якостями відрізняються деякі фрагменти тинькових розчинів, що, ймовірно, також належать до добудов більш пізнього часу.

Висунута думка, що цеглу для Десятинної церкви випалювали в печах, які були розкопані С.Р.Кілієвич 1974 р. на північний захід від храму. Перша, що краще збереглася, мала прямокутну форму 4,8 х 4,0 м. Збереглися зовнішні стіни завтовшки близько 1 м та частково топкова камера. Слідів випалювальної камери не знайдено. Друга піч, відкрита за 3,5 м на північний захід від першої, зруйнована ще більше, але, найвірогідніше, вона була подібна до першої. Печі складені з сирцевої цегли розміром 25-27 х 28 х 6,5-7 см. На підставі того, що поруч було знайдено браковані зчеплені цегли, завбільшки 24 х 28 х 2,5 см, а рівні денної поверхні печей та Десятинної церкви співпадають, автор розкопок датує печі кінцем X ст. [181. – С.11-18]. Проте П.О.Раппопорт не погоджується з таким датуванням розкопаних печей, оскільки розмір знайдених тут цеглин не співпадає з розміром цеглин Десятинної церкви [351. – С.10].

Аналогічну піч для випалювання цегли в цьому ж місці було розкопано Т.М.Мовчанівським у 1936 р. На думку С.Р.Кілієвич, автор розкопок помилково датував її XVIII ст. [181. – С.13,14; 180. – С.198]. Матеріали розкопок та польова документація досліджень 1936 р., однак, дають підстави погодитися з більш пізньою датою цієї печі. Такої ж думки дотримувався М.К.Каргер, вважаючи, що в цій печі випалювали цеглу для побудови церкви Петра Могили, в кладці стін якої використана товста квадратна цегла XVII ст. [177. – С.48,49].

За щоденникових записів Т.М.Мовчанівського та Г.Зацепіної, піч була продовгувато-овальна в плані [26. – С.53]. Її стіни зведені з цегли-сирцю розміром 28 х 28 х 8,5 см та 50 х 40 х 8,5 см (Нз «СК», СМАА 8209, 8221, 8222, 8231, 8247-8250 та ін.). Піч двокамерна, топка має склепіння [7. – Ч.3-13]. Решітки основи «козлів» перекриття було «складено із тонких плиток великого розміру, подібних до черепиці. Знайдено і окремо кілька черепиць. З них дві жолобчасті. Із засипки дна печі поступило чимало уламків цегли, шлаків, уламків черепиці, кілька черепків від посуди з поливою та орнаментом по вінчику» [26. – С.57]. «В північно-східному куті були знайдені уламки глиняного посуду, які лежали між цеглами та потрапили туди під час побудови печі. Ці уламки XVII-XVIII ст. підтверджують наші попередні гадки щодо датування печі, яка теж, напевно, відноситься до тих самих часів» [7. – Ч.12]. Фрагменти тонкої цегли-плінфи із скошеними краями з забутування череня печі перепалені, червоно-коричневого кольору із слідами вапняного розчину та глини (див.вище). Під час розкопок череня було знайдено плитки підлоги зеленуватого кольору. Використання матеріалів давньої Десятинної церкви для спорудження печі свідчить, що це могло статися тільки після зруйнування пам'ятки.

4. Віконне скло. Розкопки 1937 р. (фото з НА ІА НАНУ, № 8001-а, 198)

Близкість формату цегли, що є «браком виробництва», з розкопок печі 1974 р. до формату цегли з Десятинної церкви за часів Петра Могили, яку можна бачити в кладці південної стіни, музеєфікованої in situ, дає підстави вважати більш переконливою думку П.О.Раппопорта щодо пізнішого датування цих печей.

Тип конструкції печей, призначених для випалювання цегли X-XV ст., був ідентичний у Південно-Східній Європі та Середній Азії і за своїм походженням пов'язаний із пізньоантичною традицією. Проте печі з круглими продухами, що проходять крізь склепистий черінь, на думку П.О.Раппопорта, здебільшого призначалися для випалювання посудин, а не цегли, хоча подібний розподіл і не був безумовним [351. – С.20]. Таке поєднання здається найбільш природним, оскільки разом з цеглою, черепицею та керамічними поливними плитками для підлоги до асортименту будівельної кераміки давньоруського часу входили й голосники.

Голосники – керамічні посудини, які використовувалися в кладці верхніх частин будови, особливо склепінь. Цей прийом, відомий з античності, був поширений у Візантії, але там для цього застосовували амфори, які укладали в пазухи склепінь без розчину. Фрагменти голосників, знайдених під час розкопок Десятинної церкви, являють собою спеціальні керамічні посудини, аналогічні голосникам, використаним в інших пам'ятках київського будівництва домонгольського часу (Нз «СК» СМАА 8138-8141, 8244, 8245). Вони зроблені з добре відмученої глини і гарно випалені. Внутрішня поверхня має сліди стрічкової формовки. За технологією виробництва вони відрізняються від синхронної їм побутової кераміки [382. – С.153,154]. Вважають, що їх застосовували не тільки для полегшення ваги склепінь, а й для поліпшення акустичних якостей приміщень. В цьому випадку їх укладали отворами, відкритими всередину будови [351. – С.51,52].

Віконне скло з розкопок Десятинної церкви представлене двома видами – кругле і прямокутне. Останнє було знайдено під час розкопок 1937 р. на ділянці N2 та походить із «заваленої стіни X ст.» [29]. Кругле скло білого і блакитного кольорів, напівпрозоре з дрібними пухирцями. Поверхня його має ледве помітні концентричні борозенки і потовщення всередині. Діаметр дисків становить від 11 до 14 см, товщина від 1 до 3 мм. По краю них є «ребро жорсткості» у вигляді загнутого бортика завширшки від 0,2 до 1 см (НМІУ, в-8/5332, 4553, 5355; в-10/721, 727-730, 732, 734-751, 753-755, 757-763, 765, 767, 768).

ФРАГМЕНТИ ПІДЛОГИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Ніна САМОХАТКО

У фондах Софійського заповідника зберігається значна колекція фрагментів підлоги, що походять з розкопок Десятинної церкви 1824-1826 рр., 1938-1939 рр. Вона нараховує 160 одиниць. До них належать блоки мозаїчної підлоги, окремі кам'яні, керамічні й смальтові плитки.

Підставою для паспортизації колекції є польові шифри археологічних розкопок на матеріалі (КД/38, КД/39), польові описи, інвентарні книги Національного музею історії України та Національного заповідника «Софія Київська».

Найбільш відомими [44. – С.6] і надзвичайно цікавими зразками давньої підлоги є два фрагменти, відкриті ще розкопками 1824-1826 рр.

Це набірна мозаїчна підлога з оригінальним геометричним малюнком, близьким до античної орнаментики, ще вільної від впливу арабських орнаментальних мотивів. В центральній частині першого фрагменту – круг-омфалій, викладений концентричними смугами, по кутах – чотири чверті круга повторювали центральний малюнок (збереглися частково) (фото 1). Другий фрагмент – невелика деталь однієї з «доріжок», які розміщувались по боках прямокутного «мозаїчного килима» з омфалієм (фото 2).

Пізніше, під час спорудження Десятинної церкви за проектом архітектора В.П.Стасова (будівництво завершено в 1842 р.), ці частини підлоги були перенесені до вівтарної частини нової церкви.

Взагалі, за згадками сучасників, нова підлога церкви Стасова викладалася старими плитками та фрагментами мозаїчної підлоги, яких на той час збереглося вдосталь [214. – С.29-30]. Після знищення церкви лише два вищезгадані фрагменти були збережені й передані в Софійський музей (фото 1,2).

Крім двох великих фрагментів підлоги у фондах музею зберігається ще вісім значно менших мозаїчних блоків. Найбільший за розмірами мозаїчний блок складається з трьох частин (УФАА МА 79 (613), УФАА МА 89 (613), СМАА 4141 (613)).

Мозаїчний малюнок блоку ідентичний геометричній орнаментиці «доріжки». Особливістю малюнка є наявність в наборі видовжених трапецієвидних плиток з білого мармуру в тих місцях, де мали бути видовжені шестикутні плитки. Трапецієвидні плитки викладено по краю фрагмента вздовж двох боків, що утворюють прямий кут (N9, фото 3). Таким чином завершується орнаментальний малюнок «доріжки» в кутовій частині.

Плитки блоку добре підігнані одна до одної. Верхня площина плиток шліфована, торці скошені до низу; нижня площина пласка. На торцях і нижній площині – вапняно-цем'янковий розчин з дрібними вкрапленнями товченої цегли.

Під вапняно-цем'янковим розчином – товстий шар (близько 6 см) вапняно-пішаного розчину (від повторного використання), на нижній стороні якого збереглися відбитки трьох невеликих пласких прямокутних предметів, викладених в одній площині (залишки підлоги або забутування).

Мозаїчна підлога. Фрагмент (колекція НМІУ)

Форма, розміри, техніка обробки кам'яних плиток, матеріал і залишки вапняно-цем'янкового розчину дають підстави датувати плитки кінцем X ст.

Фрагментами мозаїчної «доріжки» є ще п'ять менших блоків (NN10-14, фото3). В їх наборі збереглися видовжені шестикутні, середні квадратні й малі трикутні плитки на вапняно-цем'янковому розчині (завтовшки 2,5-7 см). У двох випадках замість квадратної шиферної плитки використана квадратна біломармурова (СМАА 8226, УФАА МА 79).

У невеликому мозаїчному блоці (СЗ 1924) (N15 фото3) малі чотирикутні плитки з білого та кольорового мармуру чергуються в шаховому порядку і, поставлені під кутом, утворюють округлу смугу.

Три дрібніші трикутні плитки білого, світло-рожевого кольору щільно підігнані одна до одної (СМАА 8218). Мозаїчний набір обох фрагментів виконано на вапняно-цем'янковому розчині.

Окрему групу в колекції представляють кам'яні плитки з мозаїчного набору, які характеризуються різними розмірами, формою і матеріалом, що пов'язано з їх використанням у декорі підлоги.

Найчисленніша група плиток (38 од.) з білого мармуру або мармуризованого вапняку: невеликі квадратні (8 х 8 х 3-4,5 см; 5,5 х 5,5 х 2-2,8 см; 3,5 х 3,5 х 1,7 см); видовжені шестикутні (13,5 х 7,8 х 2-3,5 см); трапецієвидні (14,5-15,5 х 5,2 х 3-4 см) та інші фрагменти складної форми, частина з яких утворювала смугу кола.

Невеликі плитки з кольорового каменю (26 од.) переважно трикутної (8 х 6, 5 х 6,5 см, завтовшки 2,5 см; 2,5 х 2 х 2 см, завтовшки 1,8 см), рідше квадратної форми (2,8 х 2,8 х 1,8 см).

Лицьова поверхня плиток пласка, добре шліфована. Торці переважно скошені до низу, зрізані рівно або сколоті. Нижня сторона більших за розміром плиток рівна, часто шліфована. Товщина плиток коливається від 1,7 см до 4,5 см, часом незалежно від розміру та форми плитки.

Крім цього, є окремі плити (6 од.) і фрагменти, які не використовувались у мозаїчному наборі, а створювали самостійне покриття підлоги.

Квадратна плита з пірофілітового сланцю (N5, фото1), можливо, була деталлю древньої підлоги храму, складеної з невеликих плит білого мармуру і червоного шиферу, які утворювали обширний простір шахового малюнка [44. – С.6].

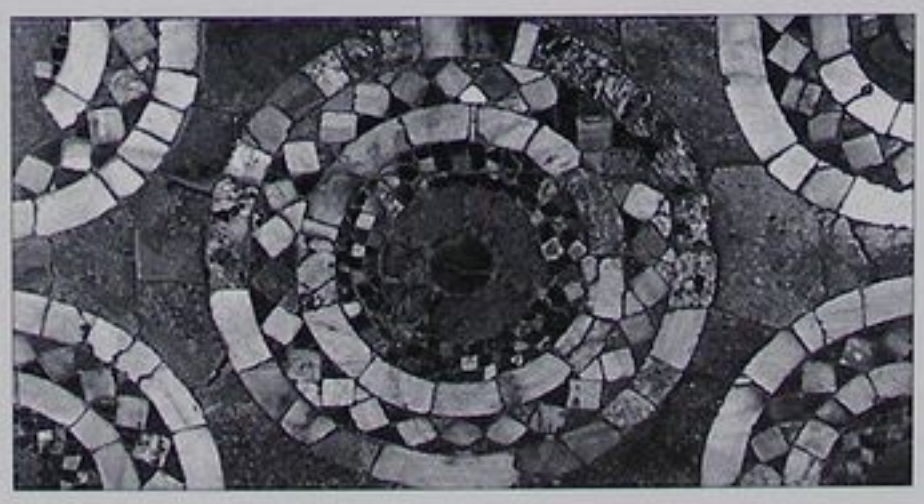

Мозаїчна підлога (колекція НЗ «СК»)

На прямокутній мармуровій плиті спостерігаються ознаки повторного використання: інший характер обробки одного торця й залишки вапняно-пішаного розчину на ньому (N 3, фото1).

Два фрагменти шиферних плит, вирізані з сущільного каменю, мають фігурну форму, утворену прямою смугою з півколами (NN 7,8, фото 2), вірогідно, пер-

вісно заповненими мозаїчним набором. Подібна шиферна плита збереглася in situ в Софійському соборі.

Своєрідну форму має вузька пласка трикутна шиферна плитка, яка складається з двох фрагментів (СМАА 7786, СМАА 7789; розміри: 18 х 16,7 х 6 см, завтовшки 2,3 см). Торці - рівні, майже вертикальні, із залишками вапняно-цем'янкового розчину. Очевидно, ця плитка не входила до мозаїчного малюнка, а використовувалась для заповнення нестандартної порожнини.

Аналогічне призначення мала, можливо, й сіро-зелена аргелітова плитка (СМАА 7942) форми неправильного чотирикутника (10 х 8,5-9, 5 х 3-3,5 см) із залишками вапняно-цем'янкового розчину.

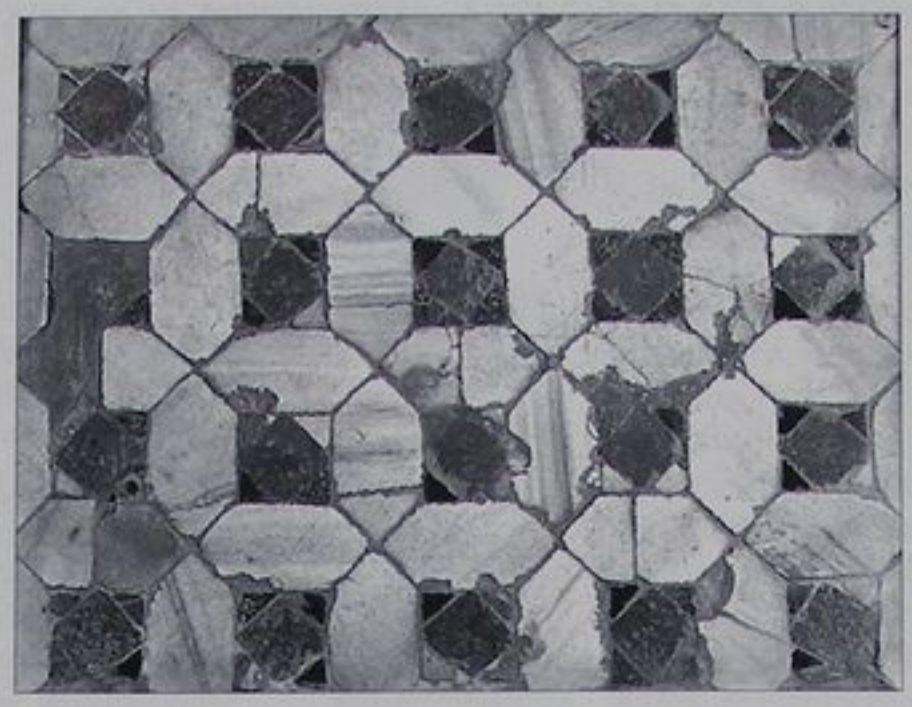

Мозаїчна підлога
(колекція НЗ «СК»)

Плитки підлоги первісно були укладені на вапняно-цем'янковому грунті. Крім того, на частині фрагментів підлоги є залишки більш пізнього вапняно-пішаного розчину, що свідчить про повторне їх використання, а також про значні перекладання древньої підлоги Десятинної церкви.

В цілому для колекції кам'яних плиток характерною є різноманітна їх товщина і форма, при подібному характері обробки сторін.

До збірки музею належать фрагменти як масивних, так і невеликих кам'яних плит, переважно з білого мармуру та вапняку, визначення первісної форми та розмірів яких ускладнено (53 од.; розмірами: 14,5 х 12 х 5,5; 4 х 1,8 х 1,2 см та ін.).

У фондах музею зберігається один дрібний фрагмент розчину, який має відбитки чотирьох трикутних плиток (2,5 х 2 х 2 см) із залишком смальти жовтого кольору на місці однієї з плиток (СМАА 8068; розміри 7 х 6 х 4,5 см), та дві квадратні смальтові плитки темно-червоного і чорного кольору (СМАА 7754, СМАА 7795; розміри 3 х 3 х 1 см).

Серед матеріалів колекції підлоги Десятинної церкви є фрагменти керамічних плиток з темно-зеленою, світло-зеленою, жовтою, жовтою з темно-зеленими плямами та коричневою поливою.

Керамічні плитки поділяються на дві групи: перша (14 од.) складається з тонких плиток, які мають скошені краї (завтовшки 2-2,5 см). Тісто рожеве та біле, в багатьох випадках полива бракована. На декотрих плитках мають місце потертості від використання. Друга група (8 од.) представлена фрагментами плит завтовшки 3-4,5 см.

Таким чином, окрім кам'яного, окремі ділянки підлоги мали покриття як невеликими тонкими керамічними плитками, так і, вірогідно, великими керамічними плитами, аналогічними тим, які було знайдено в Софійському соборі (де вони мають розміри близько 70 х 70 х 5,5 см) [402. – С.121-122].

АРХІТЕКТУРНО-ПЛАСТИЧНИЙ ДЕКОР ТА САРКОФАГИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Єлизавета АРХИПОВА

Імпостна капітель з вапняку (кат. № 2)

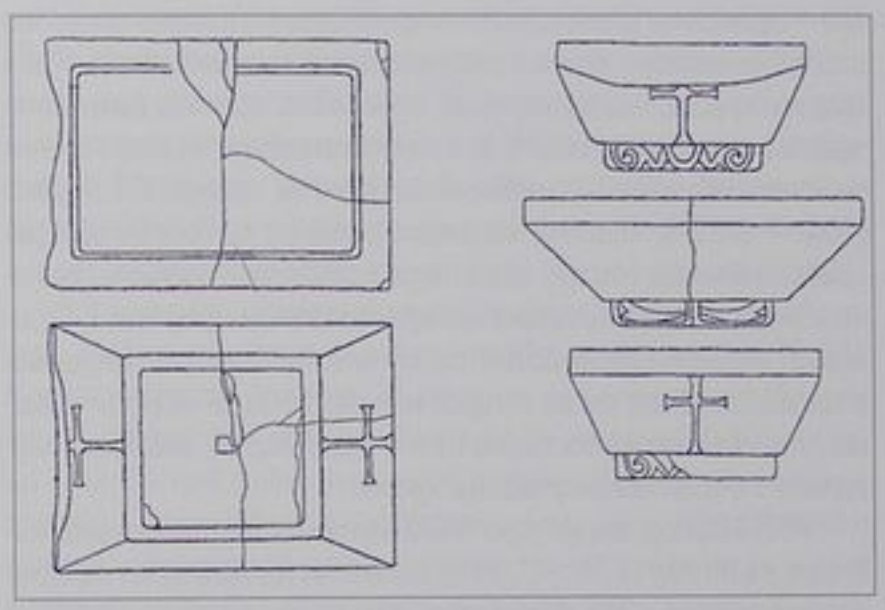

Профілі мармурових карнизів (№ за каталогом)

Літописи пов'язують будівництво Десятинної церкви з роботою грецьких майстрів, згадуючи серед них «каменосечцев» (Никонівський літопис, 991 р.), та називають її «мраморяна». Підтвердженням літописного епітета стали матеріали археологічних досліджень. У жодному іншому храмі стародавнього Києва не було знайдено стільки фрагментів та деталей різьбленого декору, виконаних з мармуру: карнизів, капітелей, колон, парапетних плит, плит облицювання, уламків саркофагів тощо. На жаль, більшість цих знахідок депаспортизована або втрачена, тому відродити пластичне вбрання храму в повному обсязі вже неможливо. Проте вивчення матеріалів, що збереглися, із збірок Національного заповідника «Софія Київська», Національного музею історії України та Державного Ермітажу, а також залучення даних про втрачені знахідки з розкопок минулого століття дозволяє створити досить повне уявлення про характер різьбленого декору найдавнішого храму Києва.

Перші документовані відомості про знахідку деталей пластичного декору від стародавньої церкви належать до початку XIX ст. В 1824 р. К.Лохвицьким під час відкриття підвалин у західній частині будівлі, посередині її «найдено множество кусков архитектурных поясов и карнизов, из белого мрамора... В алтаре найдено место престола, устланное тесаными плитами...» На середніх стінках «нашлись базы и обломки толстых колонн, из белого мрамора, капителей их и карнизов» [301. – С.10-12]. В 1826 р. було знайдено «еще несколько кусков белого мрамора и красного шифера.., камень с греческими буквами .., опять открыты несколько гробовых камней и сами гробницы» [301. – С.14]. В описі стародавніх речей з церкви також значаться: «Два обломка фигурного надгробия белого мрамора, близ гробницы Святого равноапостольного Великого Князя Владимира в земле найденные; карнизов мраморных от древней Десятинной церкви три куска; обломок фигурного надгробия красного шифера; ... и каменная капитель от древней колонны с фигурной вырезкой» [301. – С.24,25]. Матеріали розкопок спочатку були передані церковному старості Десятинної церкви для збереження їх в різниці [214. – С.23], а потім – частину до Університетського музею св.Володимира, частина зберігалася в різниці Софійського собору та Трьохсвятительської церкви, а частина залишилася в огорожі на місці розкопок. «Три куска шифера, из коих два с украшениями, из Киевской Десятинной церкви, от К.Лохвицкого» зберігалися наприкінці XIX ст. в Церковно-археологічному музеї при Київській Духовній академії [314. – С.34]. Згодом якась частина цих матеріалів потрапила до НМІУ та Лаврського музею. Проте з'ясувати долю цих знахідок сьогодні неможливо.

Цілком вірогідно, що уламки «толстых мраморных колонн» з Десятинної церкви ще в XIX ст. потрапили до лапідарію Софійського собору і зараз деякі з них експонуються в нартексі як софійські. На думку Є.Голубинського, мармурові колони для Десятинної церкви могли бути привезені князем Володимиром як військові трофеї з Херсонеса [109. – С.85]. Відомо, що застосування античних та ранньосередньовічних колон і капітелей із зруйнованих будівель практикувалося у будівництві грецьких храмів. Проте для потреб кам'яного будівництва Київської Русі, безсумнівно, імпортувалися й спеціально виготовлені мармурові деталі. Так, на думку М.В.Холостенка, мармурові колони та імпостні іонійські капітелі зі Спаського собору в Чернігові зроблені спеціально для цього храму [426. – С.20]. Цієї ж думки дотримується А.І.Комеч, вважаючи, що аналогічна чернігівським мармурова імпостна капітель з Десятинної церкви також могла бути виготовлена тільки для конкретної пам'ятки (фото 1, N1).

Два уламки цієї капітелі були виявлені у кладці південно-східного опорного стовпа собору XVII ст. під Замковою горою на Подолі, серед будівельних матеріалів якого використовувалися матеріали Десятинної церкви [152. – С.293-299]. Обидва фрагменти виявилися частиною обламаної мармурової капітелі, яка зберігалася в лапідарії Софійського собору. В інвентарних книгах вона числилась і як консольна капітель – «остатки предполагаемого главного входного портика XI в. Софийского собора» (Книга 1944 р.), й як «мраморная импостная капитель из херсонесских находок» (Книга 1938 р., N1144)*. Це свідчить про те, що мармури Десятинної церкви та Софійського собору, знайдені в минулому столітті, переплутані. Є підстави вважати, що це знахідка ще 1824 р.

Капітель виконано з білого з сірими прошарками проконнеського мармуру, орнаментовано з вузьких скошених боків рельєфним зображенням хрестів, так званого візантійського типу, між хрестами – волюти спрощеного рисунка з овами між ними (рис.2). Це імпостна капітель іонійського ордера. Такі капітелі широко застосовувалися у візантійській архітектурі з V ст., де використовувалися в аркових конструкціях. Неодноразово подібні капітелі зустрічалися в херсонеських базиліках [454. – С.140-146]. О.І.Домбровський, аналізуючи групу таких капітелей з херсонеських знахідок, дійшов висновку, що деякі з них походять не з ранньохристиянських базилік V-VI ст., як вважав А.Л.Якобсон, а виготовлені просто в Херсонесі з VIII по X ст. [126. – С.80-84]. Досить грубий характер обробки київської капітелі та простий малюнок псевдоіоніки дає підстави думати, що вона також могла бути виготовлена в цей період, а не в VI ст., як вважає В.Г.Пушко [338. – С.129]. Вірогідно, вона походить

* С.Р.Кілієвич помилково вважає, що уламок цієї капітелі був знайдений у 1948 р. біля Десятинної церкви.

від трійної аркади, що була розташована між центральними стовпами церкви, та, скоріш за все, виконана спеціально для даної пам'ятки [195. – С.168, 169, 221, 222].

Ще дві капітелі схожої форми, виконані з місцевих матеріалів – вапняку та пісковику (NN2, 3), були знайдені під час розкопок 1938-1939 рр. Орнаментацію зберегла капітель з вапняку (фото 2; N2), інша оббита з усіх боків. Обидві мають прямокутні площадки, щоправда, менші за розміром, ніж мармурова (їхні цілі грані 30 та 23 см, заввишки 29 та 24 см). Форма хреста на вузькій, скошеній під кутом грані капітелі з вапняку, значно відрізняється від форми хрестів на мармуровій – це майже рівнокінцевий хрест візантійського типу, що стоїть на «ніжці», яка є продовженням нижньої гілки. Така форма хреста, найімовірніше, зумовлена пропорціями капітелі, а не «робкой попыткой воспроизведения в камне византийского образца» місцевим майстром, як вважає В.Г.Пуцко [152. – С.229]. Якісний малюнок рельєфу та цілком професійна зачеканка отвору для штиря кріплення говорять навпаки. Звернення до місцевих матеріалів цілком природно. Привізний мармур був дорогий та, по всьому, використовувався в найважливіших щодо літургії місцях. Місцеві породи каменю, які широко застосовувалися в будівництві, використовувалися і в різьбленому декорі храму.

М.К.Каргер згадує про знахідку трьох фустів тонких колонок з вапняку [174. – С.119], які могли належати до оформлення віконниць або барабана центрального купола храму. З вапняку зроблена база або капітель пілястра, профільована трьома поличками різного виносу (N 4). З червоного шиферу виконували як профільовані карнизні плити (фото 3, N5), так і плити з простим карнизним скосом (NN 6,7). Фрагмент карнизу або капітелі з вапняку прикрашений по скосу розеткою в медальйоні (фото 4, N 8). Мотив розетки, вписаної в шестикутник, витоки якого сходять до лівійських декоративних прикрас [477. – P.5,76], широко розповсюджений у візантійській скульптурі XI ст., зустрічається він і на шиферній плиті огорожі хорів Спаського собору в Чернігові [468. – N 76 в].

Головну ж частину деталей архітектурної пластики виконано з білого з сірими прошарками мармуру.

Так, фрагмент імпосту або бази маленької колонки, верхня частина якого сильно оббита, але зберегла заглиблення для штиря кріплення, а нижня має виїмку діаметром 17 см (фото 5, N 9), походить, ймовірно, від стовпчика вівтарної огорожі церкви. Базою колонки, по всьому, є й сильно оббитий уламок мармурової архітектурної деталі з основою круглої форми, діаметр якої має бути близько 30 см (N 10).

Значну групу мармурових деталей становлять уламки профільованих карнизів. Це фрагменти дрібного карнизу заввишки 11,5-11 см, профільовані викружкою та поличкою (NN 11-15), і заввишки 11-13 см, профільовані викружкою, поличкою, напіввалом та, можливо, ще одним напіввалом (рельєф збито). Часткова підтеска профілів (напіввалу) на горизонтальній ділянці нижньої обробленої основи вказує на те, що, крім гладких плит облицювання, які міг вінчати такий карниз, були й виступаючі конструкції (Рис.4, NN 16-18). Карнизи такого розміру та профілю, скоріш за все, походять від мармурового облицювання (синтрону?) в головному вівтарі храму, але могли знаходитися на висоті поясу першого поверху та в інших частинах церкви. Наявність такого ж дрібного мармурового карнизу Д.В.Айналов та Е.Редін відзначали в інтер'єрі Софійського собору [43. – С.10]. Обломи профілів цих карнизів сходять ще до античності, мають аналогії в облицюванні стін пам'яток римської доби [272. – Табл.87,89] та продовжують широко застосовуватися в пам'ятках середньовічної архітектури. Така ж деталь, як винесені напіввали (NN 16-18), вказує на особливості профілювання деталей архітектурної пластики християнського та, особливо, середньовізантійського періоду. Аналогічний облом має й фрагмент деталі, профільованої з трьох боків (N19), яка, ймовірно, входила до складу просторової конструкції (вівтарної огорожі?).

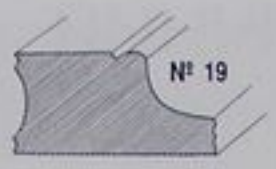

Цоколь мармуровий. Фрагмент.

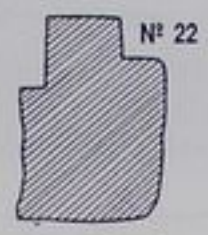

Одвірки мармурові. Фрагменти

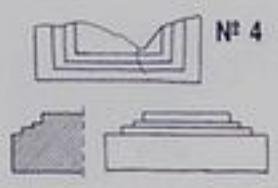

Імпост або база пілястра (?). Фрагмент

Різьблена плита. Фрагмент

Значну частину фрагментів можна віднести до деталей обрамлення дверей. На жаль, багато з них дуже ушкоджено, а тому судити про їхнє призначення можна лише за загальною формою та рештками профілів (NN 20, 21) або за характерним виносом центральної полички (N 22). Фрагменти, які краще збереглися, дають зразок складнопрофільованого наличника (N23),уступчастий характер обломів якого створював враження перспективи в оформленні двірного пройому. Це типовий для X-XII ст. зразок профільовки мармурового одвірка, який неодноразово зустрічається серед київських матеріалів.

До деталей конструктивного призначення належать фрагменти порога або ступінчастого цоколя (фото 6, NN 24,25). По верху одного з них проходить повздовжній паз і, ймовірно, кріпилася якась огорожа.

Велику кількість дрібних фрагментів мармурових плит та деталей було знайдено під час розкопок церкви в 1908 р. Д.В.Мілєєвим (матеріали зберігаються в Державному Ермітажі, фонд ЭРА-5). Різьблення мають лише деякі з них: рештки рамки обрамлення (ЭРА-5, NN 345,352), скол профільованого пружка завширшки 3 см (N 351), кінець гілки профільованого по контуру хреста візантійського типу (N 349). Деякі є сколами якихось архітектурних деталей, що мають карнизний скіс (NN 343,348) або паз по торцю (N 344). Багато з них відполіровано з обох боків і мають сліди цем'янкового розчину. Вірогідно, такі плити використовувалися для облицювання стін, наприклад в головному вівтарі храму.

Фрагменти плит облицювання були знайдені й під час розкопок 1938-1939 рр. [173. – С.20]. Судячи з фрагменту плити з профільованою рамкою (N 26), деякі з них мали різьблення. Сюди ж можна віднести фрагмент мармурової плити із слідами цем'янкового розчину з тильного боку, фаскою по краю та рештками рельєфу у вигляді кінчика хреста на лицьовій полірованій поверхні (N 27). Облицювальний характер має, з огляду на рештки цем'янкового розчину, й фрагмент плити, на лицьовій полірованій поверхні якого в невисокому круглому рельєфі збереглося зображення пелюстки, а поверхня торця відполірована (фото 7, N 28). За старими інвентарними номерами, він належить до хвойкинської колекції матеріалів з «Майстерні виробів з різних порід каміння», але вважають, що виявлений тут потужний шар каміння, багато з якого було оброблено, утворився внаслідок земляних робіт [206. – С.333,334]. Висока якість різьблення та матеріал дозволяють думати, що даний уламок має відношення до різьбленого декору Десятинної церкви, але, вірогідно, він більш пізнього часу.

Про орнаментальні мотиви різьблення свідчать декілька фрагментів мармурових плит. Один з них був знайдений Д.В.Мілєєвим в заповненні підвалинних ровів церкви (фото 8, 1,2; N29). На одному з боків цієї плити відтворений поширений тип візантійської композиції з вписаним в коло хрестом (фото 8,1), численні аналогії якому відомі на рельєфах з VI ст. На підставі цього В.Г.Пуцко запропонував датувати її VI ст. і відніс до деталей повторного використання [338. – С.128].

Проте композиція на другому боці плити, схема якої не менш широко відома у візантійській пластиці з ранньовізантійського періоду, являє собою один з варіантів геометричного плетеного орнаменту. Характерна форма стрічки плетіння з широким центральним пружком, профільованим по краях вузькими кромками, не зустрічається у візантійському мистецтві раніше X ст. Найбільшого поширення такий прийом моделювання набуває в рельєфах XI ст. [468]. Тому однаковий профіль рамки з обох боків плити дає підстави вважати, що її орнаментацію було виконано одночасно, а відзначені особливості моделювання дозволяють датувати плиту часом побудови храму, тобто кінцем X ст. [53. – С.99-101].

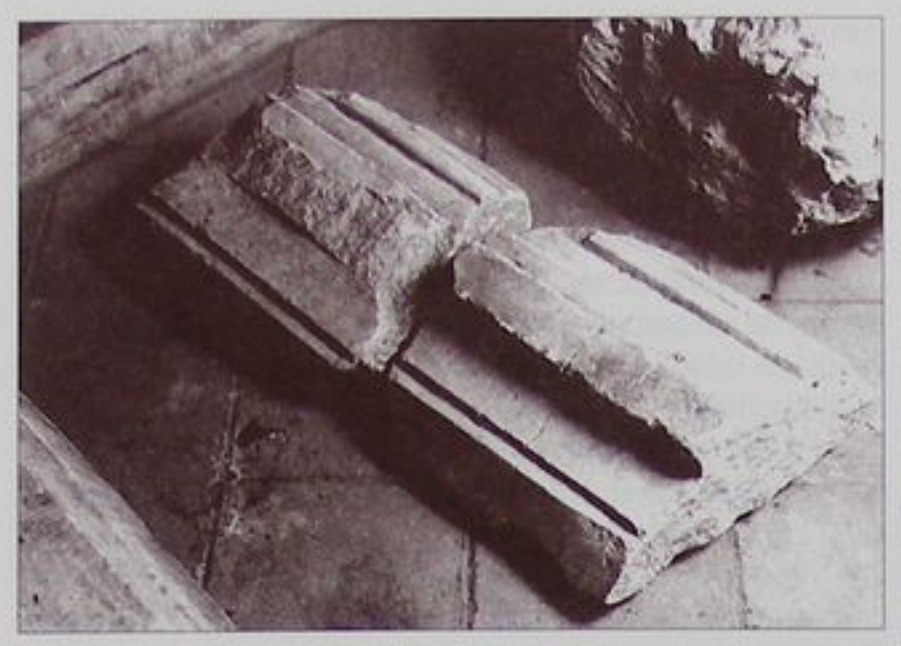

Одвірок.
Уламки. Кінець X ст.
(кат. №23)

Найчастіше подібні плити з двобічним різьбленням входили до складу вівтарних огорож, де можна було бачити обидва їхні боки. Символіка та догматика вівтаря, що склались на початку VII ст., передбачали прикрашення вівтарних огорож хрестом [67. – С.43]. Широке використання композицій з хрестом у різьбленні плит вівтарних огорож добре фіксується археологічними даними [224. – С.132]. Тому є всі підстави розглядати цей фрагмент як плиту вівтарної огорожі Десятинної церкви*.

Аналогічний прийом моделювання рельєфу мають фрагменти мармурових плит, знайдені під час розкопок М.К.Каргера (фото 9, N 30). Найбільш інформативний з них (фото 9,1), на жаль, сьогодні відомий теж тільки з фотографії [174. – Рис.56]. Головним мотивом його композиції є ромб, з яким перевивами пов'язані чотири невеликих кола або медальйони. Такі деталі, як мотив плетінки всередині кута ромбу, відсутність перевивів, що з'єднують ромб з рамкою, та напрям руху стрічки плетіння, дають підстави думати, що прямою аналогією їй є різьблення шиферної плити на хорах Софійського собору (5 плита південної частини хорів), для якої мармурова могла правити взірцем. Про особливості моделювання рельєфу цього фрагмента (які досить добре читаються й на фото) дає змогу судити невеликий уламок цієї ж плити, що зберігся (фото 10; N30). Він має двобічну обробку (обидва боки поліровані), а опукла центральна частина пружка (стрічки плетіння) оформлена по краях вузькою кромкою із заглибленим рельєфом. Найімовірніше, це фрагменти плити вівтарної огорожі церкви [53. – С.101,102]. Можливо, частиною цієї або подібної є ще три уламки, що становлять наріжну частину та край двобічної орнаментованої плити (фото 11,12; N 31). З обох боків вони містять рамку обрамлення, профіль якої подібний до профілю рамки на плиті з розкопок Д.В.Мілєєва. Фрагменти рельєфних дуг, що збереглися, модельовані так само, як стрічка плетіння попередніх, що дає підстави впевнено віднести їх до плити вівтарної огорожі й датувати кінцем X ст. Стертий рельєф з одного боку двох фрагментів (фото 11) вказує на те, що якийсь час плиту використовували для вимощування підлоги, очевидно, вже після руйнування церкви (можливо, в Могилянській будівлі?).

№ 26

№ 27

Невеликий уламок наріжної частини мармурової деталі, торець якої гладко оброблений, а на лицьовій поверхні зберігся фрагмент однієї пелюстки трикутної форми, виконаної заглибленим рельєфом, ймовірно, був прикрашений розеткою (N 32), проте, через незначні розміри судити про його форму неможливо.

Дослідники початку XX ст. згадували шиферні «доски для перил, подобные находящимся на хорах Софийского собора» [45. – С.274]. На жаль, їх не було свого часу опубліковано. Сьогодні лише з певною часткою умовності до них можна віднести деякі фрагменти, що зберігаються в НМІУ серед депаспортизованих матеріалів.

Так, зважаючи на те, що на старому негативі (НА ІА НАНУ, А 1598/285) разом з фрагментом шиферної різьбленої плити вмішено фрагменти фресок, відкриті в 1857 р. в руїнах Десятинної церкви [374. – С.36. – Табл. IX,2,3], а сам негатив позначений «Десятинна церква», можна припустити, що цей фрагмент шиферної плити (фото 13; N33) походить з Десятинної церкви. Орнаментальна композиція виконана стрічкою плетіння з широким центральним пружком, профільованим по краях кромками трикутного перетину. Пере плітаючись, стрічка утворює декілька кілець. Збереглося одне (діаметром близько 20 см) із вписаним в нього рівнокінцевим візантійським хрестом. Чіткий малюнок, виконаний за циркулем, ретельна обробка поверхні вказують на руку професійного майстра, безсумнівно, «от Грек», а мотив декору дозволяє думати, що це була плита огорожі хорів.

Ці ж якості характеризують ще один безпаспортний уламок шиферної плити із зібрання Музею (фото 14; N 34). Композиційною основою її декору є витягнутий ромб, кути якого оформлені вузлами плетіння, а зовнішні боки несуть на собі плетені кола, заповнені якимись декоративними мотивами. Традиційна візантійська схема композиції даного уламка, особливості моделювання стрічки плетіння та чіткий малюнок рельєфу дозволяють датувати його кінцем X – початком XI ст., зараховуючи до різьбленого вбрання церкви.

Зважаючи на дрібний скол шиферної плити, що містить рельєфне зображення трьох листків, які, ймовірно, утворюють гілочку (N 35), в різьбленні по шиферу були репрезентовані не тільки плетені, а й рослинні мотиви, але через незначні розміри їхній характер не дуже ясний.

Цікавим є уламок шиферної різьбленої плити з розкопок В.В.Хвойки (N 36). Край її зрізаний пилкою. Широка (5 см) рельєфна рамка переходить у вузол, що з'єднує її з композицією. Значна ширина центрального пружка стрічки плетіння (5 см замість 2,5-3,5 см), графічний малюнок рельєфу, ретельна заглаженість поверхні та характер зрізу краю плити дозволяють датувати фрагмент XII ст. XI–XII ст., ймовірно, може датуватися і ще один фрагмент шиферної плити хвойкинської колекції з зображенням зігнутих

Колона з базою.
Фрагмент (кат. №75)

* На жаль, він відомий зараз тільки за фотографією, оскільки після передачі в 1925 р. в Ермітаж (НА ІІМК РАН. – Ф.2, оп. 1.1925 г., N 77) подальша доля його невідома.

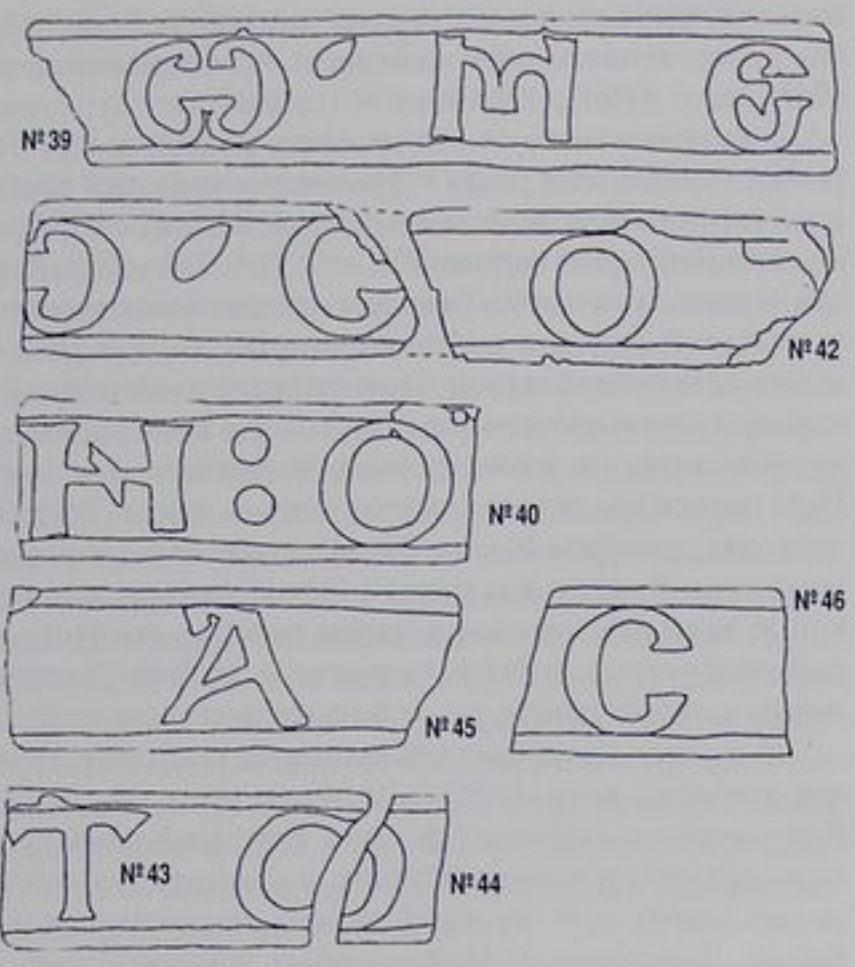

№41

Фрагменти фриза з грецьким написом

рельєфних ліній (фото 15; N 37). Композиція плити неясна: вона могла бути як сюжетною, так і орнаментальною. Рельєф високий, заокруглений до тла, із слідами стесування. Обидва фрагменти, вірогідно, походять із шарів будівельного сміття, що утворилися внаслідок планування Старокиївської гори. Можливо, вони пов'язані з якоюсь іншою будівлею верхнього міста, але не виключене їх відношення до більш пізнього періоду історії церкви.

Про використання сюжетного різьблення в оздобленні Десятинної церкви даних немає. Рельєф з пісковику із зображенням Богоматері з немовлям, який був причислений М.В.Холостенком до різьбленого декору храму [427. – С.49-51], останнім часом отримав іншу атрибуцію. В.Г.Пуцко, відзначаючи його стилістичну близькість до романської традиції, вважає, що рельєф походить з ротонди XII – початку XIII ст., розташованої поблизу Десятинної церкви [336. – С.223-229]. А оскільки точне місце та час знахідки цього рельєфу невідомі, його відношення до декору першого київського храму лишається не доведеним. Знайшовши його в запасниках НМІУ, М.В.Холостенко вважав, що рельєф знайдений ще до війни (між 1935 – 1936 рр.), коли було розібрано стасівську будівлю, та початком розкопок 1938 р. Проте М.К.Каргерові рельєф лишився невідомим. За словами ж співробітників Музею, він ще до війни лежав у яшику із будівельними матеріалами з розкопок Десятинної церкви Д.В.Мілєєва, звітна документація про які відсутня. Проте і в стислих інформаціях, що друкувалися в ОАК, Д.В.Мілєєв не згадує про рельєф. Можливо, він був відкритий під час розкопок у колишній садибі Трубецького (Володимирська, 1-3), що проводилися ним пізніше. Поки що ми маємо вважати рельєф випадковою знахідкою. Що ж до призначення рельєфу, слід погодитися з М.В.Холостенком, який відносить його до фасадної скульптури (тимпан порталу або фронтон центральної закомари) [427. – С.50].

Фрагмент (фото 16; N 38) містить зображення Богоматері, яка тримає напівлежаче немовля на лівій руці (від глядача праворуч). Фігура Богоматері подана майже в фас, немовля – у трьохчвертному розвороті в бік Марії. Зображення їхніх рук не збереглися. Обличчя Богоматері із вільно накинутим мафорієм та відкритим чолом передане реалістично. Немовля репрезентоване отроком із довгим волоссям, що загнуте на плечах в спіралеподібні локони. Німби були хрещаті, але їхній рельєф майже стертий. З боку немовляти – супроводжуючий напис, поданий монограмою ІС ХС, яка підкреслена рельєфними лініями зверху й знизу. Від нього збереглися перші три літери. Голови Богоматері й Христа подані високим рельєфом, тоді як постаті виконані більш низким. Загалом, незважаючи на деяку стертість, рельєф відзначений вільним моделюванням об'ємної форми, що характерно для кам'яної пластики XII-XIV століть.

Про відношення рельєфу до більш пізнього, ніж кінець X – початок XI ст. (дата М.В.Холостенка) часу, говорить і іконографічний тип, до якого можна віднести зображення. Рисунок складок одягу Христа із досить чітко поданими рельєфними смугами, що сходяться до пояса, свідчить, що він вбраний у одяг архієрея – синдон, підперезаний навхрест поясом. Ймовірно, правицею, що відведена вбік, він благословляє, а в лівій руці тримає сувій. Поза Христа, його звернення до Богоматері вказують, що даний іконографічний тип відповідає образу «Христа-архієрея, що освячуєть храм» [55]. Цей образ зустрічається практично в усіх іконографічних типах «Богоматері із немовлям». Час його появи дослідники відносять до XI ст. У візантійському мистецтві XI-XIII ст. Христос в одязі архієрея, що освячує храм, зображувався, як правило, в конхах апсид, в іконних композиціях біля вівтарних огорож, над входом до церкви [239. – С.17-19].

Таким чином, романський вигляд рельєфу, іконографічний тип, до якого, скоріш за все, належить дане зображення, дозволяють погодитися із думкою В.Г.Пуцка щодо датування рельєфу більш пізнім часом. Походження його поки що не встановлене. Можливо, він прикрашав одну з прибудов Десятинної церкви, яка, судячи з розмірів та рельєфних знаків на торцях знайдених тут плінф, може бути датована XII ст. (див. розділ I). Романський облік має і нижня частина восьмигранної колони із вапняку (N75). Але про її відношення до Десятинної церкви певних відомостей немає [425. – С.75,76,79].

№58

Традиційно з оформленням південної стіни стародавньої Десятинної церкви пов'язують грецький напис. За свідченням Боплана, який називає руїни Десятинної церкви храмом св.Василя (ймовірно, тому, що Василь був патроном Володимира Святославича)*, стіни її «заввишки від 5 до 6 стіп (тобто футів. – *Є.А.*) зберігають грецькі написи на алебастрі, яким понад 1400 років, але вони майже стерлися від древності» [78. – С.27].

* На той час, коли храм св.Василя XII ст. міг бачити Боплан, він, хоча й був занедбаний, але все ж таки знаходився в кращому стані, ніж описує Боплан.

Богоматір Одигітрія.
Рельєф. Пісковик
(кат. №38)

Петро Могила, який побудував нову Десятинну церкву, дбайливо зберіг стародавню «святиню». Однак, зважаючи на рисунок напису З.Я.Ходаковського [168. – С.328] та малюнок початку XIX ст. [177. – Рис.2], на якому зображені руїни Могилянської будівлі, блоки фриза в ній розташовані без певної закономірності, і вже на той час не являли собою пов'язаного тексту. Після будівництва в 1842 р. церкви за проектом В.П.Стасова блоки фризу були вставлені до південної стіни нової церкви над нижніми вікнами [307. – С.144]. По тому, як і цю будівлю було розібрано в 1935-1936 рр., їх передали до лапідарію Софійського заповідника.

8 фрагментів, що збереглися, містять 13 літер грецької абетки. Вони виконані в невисокому (0,3-1 см) рельєфі на каменях прямокутної форми (23 см заввишки) з різних видів вапняку та пісковику (фото 17, 1-8; NN 39-46). Лицьовий бік блоків добре оброблений, але не шліфований. Повздовжні грані мають різьблене облямування у вигляді бортика завширшки 3 см. Літерні знаки великі, за висотою вони займають всю площину між полями облямування, завширшки від 14 до 25 см. Стан рельєфу не завжди однаковий, на деяких каменях він стесаний і забруднений гіпсом. З тильного боку багатьох блоків проходить повздовжній паз конструктивного призначення, є решітки цем'янкового розчину. Блоки (завдовжки більше 4,5 м) містять такі літери: «омега», «мі», «епсілон», «омега», «сігма», «омікрон», «іта», «омікрон», «альфа», «сігма», «фіта» (?). Над обома «омегами» – від однієї збереглася лише половина – знаки наголосу краплеподібної форми, після «іти» – дві крапки. Остання буква має сліди ремонту: частина її відтворена каменем іншого виду, посадженим на металевий штир (N 41). Блок, який містить літери «таф» та «омікрон» або «таф» та «омегу», був знайдений під час розкриття підвалин церкви в 1826 р. [301. – С.14]. Він виконаний з червоного щільного залізистого пісковику і, крім різниці в характері обробки, що зумовлена більшою щільністю каменю, ідентичний решті (фото 17,6; N 43). В читанні автора публікації даної знахідки друга літера – «омега», однак у церкві Стасова вона була реставрована фрагментом іншої літери з вапняку як «омікрон» (фото 17,6,7; N 43,44) [307. – С.146].

Слід зазначити, що як пісковики, так і вапняки широко використовувалися в кладці підвалин церкви. З них, як відзначалося вище, були виконані й деталі різьбленого декору церкви. Тому, судячи з повідомлення Боплана та знахідки аналогічного блока в стародавній будівлі, належність фриза до зовнішнього оздоблення Десятинної церкви здається очевидною.

Проте В.Г.Пуцко піддав це сумніву [336. – С.229-231]. Прийнявши за основу думку А.О.Белецького, яку той висловив як робочу гіпотезу, про те, що фрагментарно збережене ω'με могло належати слову ωμεγα і є рештками відомого тексту Апокаліпсиса (гл.1, ст.8), та доповнивши її спостереженнями над «епіграфікою» літер, він за-пропонував датувати фриз більш пізнім часом – межею XII-XIII ст. Вважаючи, що напис є грецьким еквівалентом латинського тексту Апокаліпсиса, В.Г.Пуцко пов'язує його, як і рельєф з Богоматір'ю, з побудованим католиками храмом Діви Марії, з яким ототожнює ротонду кінця XII – початку XIII ст.[336. – С.229-231].

Але в системі його доказів багато неточностей, а наведені вище відомості переконують, що напис пов'язаний з Десятинною церквою (тим більш, що в жодній іншій будівлі Києва, в т.ч. і в ротонді, ніяких слідів написів не знайдено). До того ж і ототожнення ротонди з католицьким храмом вельми гіпотетичне і не знайшло повної підтримки дослідників. Та й сама думка про те, що Петро Могила став би використовувати у реставрованому ним православному храмі фрагменти напису з католицької церкви, сумнівна. Нарешті, напис у католицькому храмі був би зроблений латиною.

Щодо часу появи цього фриза, то палеографія літер,

№ 48

№ 51

№ 54

№ 56

№ 57

які збереглися, має досить широкий часовий діапазон, на що не міг не звернути увагу В.Г.Пуцко, зазначивши, що літери «производят впечатление большой древности» [336. – С.230]. Особливості написання «А» з петлею та кришкою, дійсно, зустрічаються в давньоруській речовій епіграфіці переважно в XII ст. У візантійській подібна палеографія альфи має досить широкі хронологічні межі – від X-XI до XV ст. [62. – С.165] – і не може бути вузько датуючою ознакою. Щодо «Є» з коротким язичком, то серед візантійських пам'яток XII-XIII ст. зустрічається його написання як з коротким, так і з довгим язичком, що зумовлено широким хронологічним діапазоном побутування певних типів літер лапідарного монументального грецького шрифту. Тому в нас немає підстав датувати фриз пізніше, ніж датою завершення будівництва Десятинної церкви.

Типологічна близкість київського напису фризові на башті морського фортечного муру в бухті Золотий Ріг (Константинополь) з боку Мармурового моря, виконаному на честь імператора Теофіла (829-842 рр.), дозволяє припустити, що напис Десятинної церкви уславлює в такий спосіб будівника – князя Володимира [54. – С.249-255].

Будівельні написи на плитах та архітектурних деталях у християнських храмах або капличках досить широко відомі, наприклад в Криму ранньовізантійського часу [233. – С.67. – № 16]. Лапідарні написи з присвяченнями часто прикрашали тут карнизи храмів [227. – С.143]. Цілком вірогідно, що Володимир, який хрестився в Корсуні (Херсонес), міг саме там познайомитися з цією традицією, звелівши викарбувати напис на стіні свого князівського храму.

Свого роду частиною церковної обстановки християнського храму є саркофаги, які звичайно вміщували в спеціальні аркові ніші – аркосолії. За свідченням літописних та історичних джерел, Десятинна церква вже з перших років свого існування стала усипальнею київських князів. Так, в 1007 р. в Десятинну церкву було урочисто перенесено мощі княгині Ольги, «... она была переложена в новую каменную раку и поставлена под сѣнію храма Богоматери, въ особенно приготовленном для сего мѣстѣ [301. – С.5,6]. Згідно з описом Тітмара Мерзебурзького, два саркофаги стояли «на виду посреди храма» [367. – С.46]. В них були поховані князь Володимир (помер у 1015 р.) та його дружина грецька царівна Анна, що померла в 1011 р. «Повість минулих літ» повідомляє, що обидва саркофаги були мармурові. В 1044 р. тут було здійснено перепоховання Ярополка та Олега Святославичів, у 1078 р. в «раке мраморяной» було поховано сина Ярослава Мудрого Ізяслава Ярославича [323. – С.337], а в 1093 р. сина Ізяслава Ростислава, який помер молодим [342. – С.90]. Загалом, за літописними даними, відомо про сім поховань, здійснених у кам'яних саркофагах, три з яких, за даними джерел, були мармурові. Слід зазначити, що літописні джерела дуже рідко згадують про матеріал саркофагів. За археологічними даними відомо, що кам'яні саркофаги звичайно збиралися з плит червоного шиферу.

Про знахідки гробниць у руїнах храму ще в XVII ст. повідомляє Боплан [78. – С.27]. Згідно з описом Самуїла Миславського, Петром Могилою неподалік від церкви Святителя Миколи «...найдены два мраморные гроба, в которых по свидетельству положенных на них надписей (?) лежали кости Св.Князя Владимира и супруги его, Греческой Царевны Анны». Петро Могила взяв з одного з них голову та правицю князя Володимира і поклав в Успенському соборі Києво-Печерської лаври [134. – С.282]. Проте в 1826 р. в південному нефі церкви була відкрита гробниця, що складалася з «плоских плит красного шифера, связанных железными прутьями», в якій серед знайдених решток чоловічого кістяка бракувало голови та правиці [134. – С.289]. Це поховання тоді також було приписане князеві Володимиру (тепер

Саркофаг
під час розкопок
Д. В. Мілєєва, 1908 р.

саркофаг експонується в Софійському соборі, N 47). М.К.Каргер з приводу такої атрибуції цього поховання справедливо зазначив, що, оскільки знахідка дійсних решток фундатора київського православ'я була великим козирем у церковній боротьбі, що розгорнулася в Україні в XVII ст. між православною, уніатською та католицькою церквами, перший-ліпший відкритий у Десятинній церкві саркофаг був оголошений саркофагом князя Володимира [170. – С.15]. Насправді ж немає жодних підстав для цього, тим більш, що, за літописними даними, князь Володимир був похований у «раке мраморяной».

М.К.Каргер вважає більш достовірним повідомлення про знахідку двох мармурових саркофагів, що були відкриті під час ремонту церкви за ініціативою княгині Н.Долгорукої наприкінці XVIII ст., яке було записано зі слів протоієрея І.Леванди М.М. Карамзіним. «Заделывая трещину в стене алтаря и копая землю, каменщики открыли две мраморные доски, подобные той, которою покрыта Ярославова гробница в Софийском храме. Тогдашний священник сей церкви не сказал ничего митрополиту, и любопытный памятник опять засыпан землею...» [168. – Прим.488]. Але схожість мотивів не може бути аргументом на користь однорідності цих знахідок, а місце їх знаходження – «стена алтаря» і той факт, що були знайдені «доски», в той час, як саркофаг Ярослава Мудрого виконаний з монолітних блоків, вказує на можливу помилковість такої атрибуції. Цілком вірогідно, що ними могли бути плити вівтарної огорожі.

Єдиною достовірною згадкою про знахідку мармурового саркофага є виявлена розкопками К.Лохвицького в 1824 р. в західній частині південного нефа «изломанная на три части фигурная гробовая крышка из белого мрамора, под коей в щебне открыт остов, по замечанию врачей женский...» [134. – С.287,288]. Її ж у 1826 р. знайшов М.Єфімов. Можливо, у зв'язку з будівництвом у XIX ст. нової кам'яної церкви вона потрапила до «схованки», розкопаної М.К.Каргером у південно-західній частині руїн (яма N 6) у 1939 р. Тут ним було знайдено більш ніж 200 фрагментів мармурових деталей. Поряд із аморфними уламками, значна їхня частина відзначається обробкою поверхні та характером орнаментації. 15 з них були віднесені М.К.Каргером до віка саркофага, декорація й форма якого повторює декорацію фронтона віка саркофага Ярослава Мудрого [170. – С.77,78. – Рис.20]. Два великих фрагменти і є половиною віка (фото 18, 19; N48), ширина якого становить 125 см (Ярославова гробниця має 122 см). Збільшення товщини стінок зсередини та зверху дає підстави вважати, що й даний саркофаг мав акротерії. Фрагмент сегмента акротерія відомий, наприклад, серед безпаспортних матеріалів НМІУ (фото 20; N49). Ймовірно, що безпаспортний скол мармуру з гілкою хреста аналогічної форми (фото 21; N50) також належить хресту, який прикрашав акротерій. Від кута саркофага походить уламок з рельєфним зображенням нижньої гілки хреста, що підперта листком плюша на вигнутому стеблі (фото 22; N51). Фронтальній частині віка належить уламок із зображенням лаврового вінця (місцезнаходження його зараз невідоме) [174. – Рис. 81 ж], в який, очевидно, як і в декорі фронтона віка саркофага Ярослава, було вписано хризму. Ретельно оброблені з лицьового боку, з внутрішнього всі ці фрагменти обтесані грубіше і мають вигін, що відповідає кривизні віка зсередини, як і на саркофазі Ярослава Мудрого [92. – С.146]. За цією ознакою фрагмент із зображенням стебла (фото 23; N52) можна віднести до віка, а фрагменти великої розетки (фото 24; N53), за аналогією з декором північної стінки Ярославової гробниці, – до яшика саркофага.

№ 66

№ 68

Вивчення матеріалів з розкопок 1939 р. дозволило значно поповнити цю групу. Композиції декількох фрагментів було оформлено в прямокутні рамки (фото 25; NN54,55). Рамку більш складного профілю має фрагмент із зображенням квітучого пагона і двох літер, абриси яких дозволяють думати, що це К та А (фото 26; N56). М.В.Холостенко видав його як частину фриза [424. – С.88]. Проте характер обробки внутрішньої поверхні, зменшення товщини догори та відповідність написання літер літерам звичайної грецької формули ІС-ХС NI-КА («Ісус Христос переможець») дозволяють думати, що цей фрагмент походить від композиції аналогічної зображенню на північній стінці віка саркофага Ярослава Мудрого. Схожий малюнок пагонів мають ще три фрагменти (фото 27, 28; NN57,58), що також віднесені М.В.Холостенком до фриза [424. – С.88]. Паралельна до краю профільована рамка, заокруглений торець з прямокутним пазом із його внутрішнього боку вказують, що вони є краєм віка саркофага. На яшику саркофага з Софії паз проходить з лицьового боку. Тому аналогічне його розташування у кількох фрагментах дозволяє віднести їх саме до яшика (NN 59-62). Частина з них, судячи з решток рельєфу ступінчасто профільованого кола великого діаметра із вписаним в нього хрестом (фото 29-30; NN63-66), походить від торцевої стінки, орнаментованої подібно до Ярославової гробниці. Аналогічний декор має уламок деталі з монолітного блоку білого мармуру (N67), але його аморфна форма ускладнює атрибуцію.

Саркофагу міг також належати фрагмент із частково збереженим рельєфом багатопелюсткової розетки на круглому медальйоні (фото 31; N 68). Характер вигону внутрішньої поверхні, збільшення товщини його до низу (від 7,55 до 19 см), профільована горизонтальна рамка з лицьового боку та нахил деталі під кутом дозволяють віднести його також до віка.

Деякі з цих ознак (товщина та характер орнаментації) мають фрагменти з кінчиком хреста (N 69) і гілкою хреста з брунькою під нею (фото 32; N70). Великі розміри хреста на останньому (ширина основи 10 см, гілки 4,5 см) і недбале виконання рельєфу вказують, що це, можливо, бокова стінка саркофага. Сюди ж можна віднести фрагмент з частиною хреста того самого типу і рослинного пагона (фото 33; N 71) – щоправда, він має обидві полірані поверхні (одна гладка, без різьблення?). Але, судячи з того, що мармуровий саркофаг без віка з Софійського собору ретельно відполірований зсередини, а серед знахідок 1939 р. є також частина мармурової пласкої полірованої гладкої кришки (NN72,73), його відношення до саркофага цілком припустиме. Останні ж дають підстави вважати, що поряд з саркофагами із двосхилим дахом з акротеріями у Десятинній церкві був і саркофаг з простою прямокутною кришкою – можливо, подібний до другого мармурового саркофага з Софії. Загалом же, розглянуті фрагменти могли походити від кількох саркофагів. Один з них, враховуючи рештки жіночого поховання, що були відкриті К.Лохвицьким, міг бути саркофагом царівни Анни або княгині Ольги, і, таким чином, може бути датований до 1011 р. Не виключено, що якісь з них походять від саркофага князя Володимира Святославича.

Безсумнівна схожість декору розглянутих фрагментів з орнаментацією саркофага Ярослава Мудрого, майже однакові розміри та форма у вигляді «будинку» з двосхилим да-

хом дозволяють вважати, що з кінця X до середини XI ст. до Києва було привезено кілька мармурових саркофагів, зроблених на замовлення.

Ця ж форма «будинку з двосхилим дахом» повторилася і в саркофазі, виконаному з місцевого матеріалу, який вперше було знайдено в 1826 р. біля північної стіни храму. Саркофаг зроблений з семи шиферних плит (завтовшки 4 см), з'єднаних зсередини двома залізними скрепами. Зовнішні боки його багато прикрашені різьбленою орнаментацією. В ньому були знайдені «все сохранившиеся кости, на оных истлевшая женская одежда, и покрывало истлевшее парчовое и башмаки женские» [214. – С.15,16]. Д.В.Мілєєв, який дослідив його знову в 1908 р., виявив, що саркофаг у нижній частині закладений тонкою цеглою на цем'янці. Сліди цем'янки на верхніх частинах саркофага та шматки кладки з відбитками орнаментів вказували, що саркофаг був закладений стародавньою кладкою. Строга правильність його розташування щодо стін Десятинної церкви свідчила, що саркофаг знаходився на своєму первинному місці, а багата орнаментація його була зроблена з тим розрахунком, що він залишиться відкритим [174. – С.107]. Повний людський кістяк, що лежав у саркофазі, погано зберігся. Висновок фахівців про стать похованого не був зроблений, оскільки думки «профессоров и докторов разделились почти поровну: одни считали, что это мужской скелет, другие – женский» [89. – С.145]. Однак, незважаючи на це, в газетах почали стверджувати, що в ньому поховано св.Ольгу, і що саркофаг цей раніше стояв в іншому місці, а сюди був перенесений у XIII ст., під час навали татар [89. – С.145].

Однак поховання славетної бабки Володимира, першої княгині-християнки, поза церквою маловірогідне [170. – С.17]. До того ж, згідно з літературною традицією, «... в гробѣ идѣ лежить блаженное и честное тѣло блаженныя Олги, гробь камень маль в церкви святыя Богородица... на верзу... оконце сътворено и туда видѣти тѣло блаженныя княгинѣ Олги лежаще цѣло...» [433. – С.21]. Хоча й це поховання, ймовірно, не було первинним, оскільки в Проложному житии говориться, що Володимир «вземь оть земля тѣло бабы своея нетлѣнно вложи вь раку дрѣвяную и постави вь церкви святыя Богородица, юже созда самь» [433. – С.68]. А такий вислів стихарю мніха Кирила: «Кивоть тя позлашень Духомь» і вказівка на малий розмір труни, на думку Д.В.Айналова, не може бути пояснено для цілих мощів [48. – С.33,38]. Все це не дозволяє погодитись з припущенням, що цей саркофаг є похованням княгині Ольги.

Саркофаг прикрашений з усіх боків, крім дна (фото 34; N74). Як і на розглянутих вище фрагментах плит вівтарної огорожі церкви, його різьблення являє собою сполучення ранньохристиянських мотивів: зображення хрестів та кипарисів у арках, простих хрестів візантійського типу і чудовий зразок плетеного орнаменту, який утворює чотири великих кола. «Розквітлими» хрестами тієї ж форми прикрашені обидві торцеві стінки. М.Є.Макаренко, відзначаючи неоднакову техніку виконання рельєфу плит, які утворюють саркофаг, вважав, що різьблення бокових повздовжніх стінок пов'язане з «ближним християнским Востоком». Вбачаючи тут роботу балканських майстрів, він датував його кінцем X – початком XI ст. [255. – С.48,49]. На думку визнаного авторитета з питань історії візантійської скульптури А.Грабара, даний саркофаг є прикладом константинопольської скульптури першої третини XI ст. [468. – P.86-88]. В.Г.Пуцко, цілком справедливо відзначаючи, що різниця стилів різьблення пояснюється не різницею індивідуальних манер

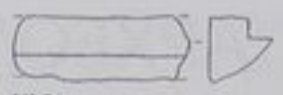

№61

№62

майстрів, а характером моделей, до яких звертався майстер, що копіював не цілі композиційні схеми, а лише окремі елементи, вважає, що різьбяр шиферного саркофага певною мірою орієнтувався на гробницю Ярослава Мудрого або різьблення інших мармурових саркофагів, які знаходились тоді у Десятинній церкві, і пропонує датувати його другою чвертю XI ст. [338. – С.53]. Інші саркофаги з шиферу, відкриті як у Десятинній церкві, так і в інших храмах Києва, виконані з гладких плит і являють собою прості прямокутні яшики з пласкою кришкою. Створення ж саркофага такої форми, ймовірно, було продиктоване замовником, який намагався, слідуючи, очевидно, моді того часу, повторити стародавню форму. Про популярність її в XI ст. в інших регіонах візантійського світу свідчить, наприклад, саркофаг першого архієпископа Сицилії Нікодима (помер до 1083 р.) в Палермо [464. – P.48. – Fig.42].

На думку С.П.Вельміна, який брав участь у розкопках 1908 р., саркофаг цей належить до кінця XII ст. і був одразу ж поставлений на це місце, шоправда, якийсь час стояв відкритим. Оскільки цегла, якою він був закладений, та вапно, що скріплювало її, належать до кінця XII або до початку XIII ст., Вельмін вважав, що закрили його приблизно в цей час [89. – С.145]. Дійсно, мотиви різьблення, котрими прикрашений саркофаг (аркади, хрести, кипариси та плетені медальйони з розетками), звичайні для візантійських рельєфів, зустрічаються у різьбленому декорі й пам'яток XII-XIII ст. (рельєф із Смірни, кінець XI-XII ст.; Фессалонік, XII-XIII ст.) [468. – P.86. – NN 64,86. – Pl. XXXVIII, LXXXI]. Однак особливості різьблення київського саркофага вказують на XI ст., як найвірогіднішу дату його виготовлення.

Знахідки інших шиферних саркофагів, що виконані з гладких плит (дві гробниці, відкриті Петром Могилою; три розкопані К.Лохвицьким у північному нефі; дві Д.В.Мілєєвим поза стінами на схід від апсид і місце третьої), вказують, що не про всі поховання в церкві та біля неї згадують літописні джерела.

Взагалі вивчення збережених деталей пластичного декору Десятинної церкви свідчить про його використання в усіх складових її інтер'єру та про перевагу виробів з мармуру. Це білий із сірими прошарками проконнеський мармур, який широко застосовувався для різьблення як дрібних, так і великих деталей з I ст.н.е. Його використання типове для візантійської архітектури [480. – P.14]. Звичайно блоки мармуру, видобуті з кар'єрів Проконнесу, грубо обтесувалися та відправлялися, як правило, морським шляхом за призначенням разом із скульптором-фахівцем, який завершував роботу на місці [480. – P.38]. Ймовірно, ця ж практика мала місце й під час будівництва Десятинної церкви. До того ж, аналіз стилістичних особливостей і прийомів обробки київських мармурів показав, що вони виконані грецькими майстрами і можуть бути датовані кінцем X ст. Це спростовує точку зору, яка існувала раніше, про переважне використання «трофейних» матеріалів з херсонеських будівель раннього часу, немовби привезених князем Володимиром (тим більш, що крім чотирьох коней медяних «якоже неведуще мнять я мраморяны суща» [322. – С.80], літописи не містять таких даних. Майстрами «от Грек» обробляли й місцевий матеріал: червоний шифер, пісковик, вапняк, кварцит. Чудові виробні якості шиферу, колір якого нагадував пурпур порфіру, що вважався у Візантії «божим каменем», сприяли його широкому використанню і в інших пам'ятках Києва та Київської Русі.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КОЛЕКЦІЙ СТІНОПИСУ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ТА ПРИЛЕГЛИХ СПОРУД

Лариса ГАНЗЕНКО, Юрій КОРЕНЮК, Олена МЄДНІКОВА

Реконструкція живописного оздоблення церкви Богородиці Десятинної серед проблем відтворення її художнього образу є чи не найменш висвітленою. Достовірної інформації про стінопис храму збереглося обмаль. Літописні джерела подають лише згадку про те, що Володимир «... яко сконча зижа, украси ю иконами» [220. – С.146]. На підставі аналізу термінології візантійських джерел було доведено, що йдеться саме про стінопис церкви [47. – С.20-39]. Наші уявлення про назву храму, дату його освячення, про осіб, що стояли біля джерел формування ідейного змісту та складання програми розписів, лишаються гіпотетичними. Остаточно нез'ясовані архітектурні обриси та етапність будівництва споруди. Отже, будь-які міркування про стінопис храму поза з'ясуванням цих питань слід визнати умовними.

Разом з тим, більше як 150 років відомі фрагменти стінопису з руїн Десятинної церкви та прилеглих споруд. Побутуючи серед інших колекцій з розкопок київського Дитинця у музейних зібраннях Петербурга, Києва, Новгорода, вони залишаються невивченими повною мірою. Залишки живопису на уламках тиньку, незважаючи на їх фрагментарність, являють собою дуже цікавий матеріал для дослідження не тільки Десятинної церкви, але й прилеглих світських споруд. Ці фрагменти пролежали у землі сім століть, але зазнали значно менших змін, ніж живопис у діючих храмах. Їх поверхня зберегла свою аутентичність – вона не знала нищівного впливу реставрації XVII-XX ст. Окремі зразки, на яких збереглися фрагменти ликів або інших тілесних частин, а також залишки зображень одягу дозволяють простежити послідовність нанесення фарбових шарів під час моделювання, а також визначити риси малюнка, що в деяких випадках дає певні уявлення про манери виконавців і може бути підставою для порівняння з аналогічними деталями у фресках Софійського собору в Києві та інших, більш пізніх пам'ятках храмового живопису. Залишки різноманітних орнаментів, що становлять найбільш численну групу фрагментів, дозволяють у багатьох випадках визначити їх мотиви, а інколи дають матеріал для реконструкції орнаментальних композицій.

Як було з'ясовано, фрагменти стінопису у своїй переважній більшості (кілька десятків тисяч одиниць збереження) були знайдені у відвалах, у заповненні фундаментних ровів, серед будівельного сміття та вирівнюючої підсипки, що виконувалася під час планування території у XIX-XX ст. Автори розкопок лише обмежувалися згадкою, що знайдений матеріал супроводжувався великою кількістю фресок [422; 174; 177; 89].

Фрагмент фрески із залишками лику з розкопок київського Дитинця.
Місце знаходження невідоме

До вивчення цих колекцій зверталися двічі. У 1917 р. К.В.Шероцький розбирав колекції, що лишилися в Києві після розкопок 1911, 1914 рр. [33. – Спр. 344; 25. – Ф.152. – N 7-8, 163]. Результати досліджень були представлені у рефераті «Дива коло Богородиці Десятинної», прочитаному К.В.Шероцьким на засіданні секції мистецтва Українського наукового товариства у Києві в 1917 р. Проте, підготовлена за вказаними матеріалами стаття так і не була видана [375. – С.26-30]. Результати досліджень К.В.Шероцького і сьогодні не введені у науковий обіг.

У 1921-1925 рр. над петроградською частиною колекції працювала група співробітників Державної Академії історії матеріальної культури у складі М.П.Сичова, А.Ф.Малова, А.І.Кудрявцева, Л.А.Дурново [31. – Ф.2. – Оп.1. – N 28. – 12, 12 об., 14 лл.; 32. – Ф.3. Спр.387. – Л.3.). Дослідники намагалися розібрати колекції, опираючись на художньо-стилістичні особливості зображень на окремих фрагментах. Результатом стала публікація М.П.Сичовим одного фрагмента фрески із зображенням лику юного святого (двоє очей) [386] та виготовлення акварельних копій з найбільш цікавих фрагментів Л.А.Дурново (з фрагмента, опублікованого Сичовим) та А.І.Кудрявцевим, який намагався вилучити з колекцій матеріали періоду Могилянської епохи. Копії зберігаються у Відділі давньоруського мистецтва Державного Російського музею у Санкт-Петербурзі (Др/КФ 213-219). У 1926 р. фрески копіювала співробітниця Державного музею історії мистецтва Т.С.Щербатова. Ці копії також знаходяться у Відділі давньоруського мистецтва Державного Російського музею (Др/КФ 175-177).

Вивчення попереднього досвіду наукового опрацювання колекцій показало малу результативність спроб систематизації фрагментів за місцем знахідки або за художньо-стилістичними ознаками. Тому в нашому дослідженні за основу систематизації колекцій обрано поділ на групи за технологічними особливостями виготовлення тиньку під живопис.

ТЕХНОЛОГІЧНІ ТИПИ ТИНЬКУ

В'яжучим усіх видів стінного тиньку, знайденого при розкопках київського Дитинця, є вапняне тісто, у яке додавалися різні види мінеральних та рослинних наповнювачів. Серед останніх основним видом наповнювача є посічена солома, яка присутня в усіх видах тиньку, крім тих шарів, що призначалися для набору мозаїки. Соломистий наповнювач є традиційним у візантійській технології виготовлення тиньку для фрескових розписів. Пори, що їх утворює у розчині січена солома, сприяють затримуванню вологи і дозволяють малярам довший час писати по вологому тиньку. Тиньк храмових розписів, датованих XI ст., у Києві та інших містах Київської Русі завжди містить у своєму складі деяку кількість соломи. Солома продовжує використовуватись і на початку XII ст., хоча в цей час з'являються перші пам'ятки, де солома замінюється волокнистими наповнювачами. Починаючи з другої половини XII ст., солома у тинькових розчинах під фреску зустрічається вже як виняток. Тож наявність соломи

у всіх варіантах тиньку, знайдених при розкопках київського Дитинця, дає підстави вважати, що всі вони є залишками розписів, які виконувалися у Десятинній церкві або інших спорудах в кінці X-XI ст.

Склад мінеральних наповнювачів тинькових фрагментів з розкопок київського Дитинця досить різноманітний. До нього входить інертний карбонатний наповнювач, представлений дрібно потовченим вапняком, а також кілька видів активних гідравлічних наповнювачів, що являють собою спечені кремнеземисті речовини. Розтерті на порох, вони вступають у хімічну реакцію з вапняним в'яжучим і надають йому більшої міцності і тривкості у вологому середовищі. Технологія виготовлення вапняних розчинів з гідравлічними наповнювачами була добре відома вже в античні часи і застосовувалась для виготовлення римського бетону, а також для тинькування стін, в тому числі і для виконання розписів. За свідченням Вітрувія, як гідравлічні домішки до вапняних розчинів римляни використовували потовчену кераміку та землі вулканічного походження [93. – С.47-48, 141]. Візантійські майстри успадкували римську технологію застосування гідравлічних домішок, які використовували для виготовлення мурувальних розчинів і при тинькуванні стін для розписів [504. – Табл.1].

Однак у Візантії, особливо в її провінційних регіонах, існувала і спрощена технологія виготовлення тиньку для стінних розписів: у розчини не додавалося інших наповнювачів, окрім соломи, або додавався пісок, сира глина, могли потрапляти й випадкові домішки [504. – Табл.II-IV].

Характер мінеральних наповнювачів у матеріалах стінопису з розкопок київського Дитинця дозволяє виділити в них три типи тиньку.

Перший тип тиньку за складом мінеральних наповнювачів його розчину може бути названий цем'янково-шлаково-карбонатний. Він відзначається каменеподібною міцністю, шільністю, дрібнозернистістю на зламі, має сіро-кремовий або сіро-жовтуватий колір.

В'яжуче розчину цього тиньку являє собою рівномірно розкристалізований карбонат з дуже незначною кількістю дрібних зерен недовипаленого вапняку. Це свідчить про те, що виготовлявся він з високоякісного, добре випаленого та добре загашеного і просіяного вапняного тіста. Як гідравлічні наповнювачі у вапняне тісто цього тиньку додавалися розтертий на порох шлак від смальтового виробництва, цем'янка, що виготовлялась із слабко обпаленого лесовидного суглинку, та цем'янка, що являла собою подрібнену до зерен завбільшки 0,2-1 мм плінфу. Загальний вміст цих наповнювачів, підрахований за площею шліфа, становить 15-20%. Саме ці наповнювачі і забезпечували шільність і каменеподібну міцність розчину першого типу тиньку. Крім гідравлічних домішок, в ньому присутній також інертний наповнювач, що являє собою вапняк, подрібнений до зерен завбільшки 0,5-1,5 мм. У масі розчину знаходиться і певна кількість необкатаних зерен кварцу завбільшки 0,1-0,5 мм, що не є спеціальною домішкою, а потрапили до нього разом з цем'янкою, що випалювалася з лесовидного суглинку і містила у своєму складі близько 50% таких зерен. У розчин тиньку першого типу додавалась солом'яна січка разом із незначною кількістю волокон паклі завдовжки близько 25 мм. Подекуди трапляються нерозім'яті зерна шлаку.

Фрагменти першого типу тиньку зустрічаються в матеріалах розкопок усіх років і становлять абсолютну більшість. Тому є всі підстави вважати фрагменти тиньку першого типу залишками стінного малярства Десятинної церкви, виконаного в кінці X ст. Таку атрибуцію підтверджують і залишки зображень та графіті, що збереглися на фрагментах тиньку цього типу. Водночас, не виключено, що майстри, які працювали в Десятинній церкві, одночасово або дещо пізніше розписали одну або дві палацові споруди, що знаходилися біля церкви, і частина фрагментів тиньку першого типу може належати цим спорудам. Однак, безумовно, основна їх маса належить Десятинній церкві.

Другий тип тиньку може бути названий чисто карбонатним, оскільки в його складі практично відсутні гідравлічні наповнювачі. Виняток становить лише один варіант цього тиньку, де у верхньому шарі розчину присутня деяка кількість цем'янки. Основним же наповнювачем більшості фрагментів цього тиньку є зерна подрібненого вапняку, які розподіляються досить нерівномірно. Крім того, у масі вапняного в'яжучого міститься значна кількість зерен недовипаленого вапняку розміром до 10 мм. Внаслідок цього структура розчину дуже нерівномірна, грубозерниста, пронизана сіткою усадочних тріщин, і тому він не відзначається міцністю. У розчинах другого типу тиньку виявлено білок, проте він лишився неідентифікованим.

У щоденниках археологів групи Т.М.Мовчанівського за 1936 р. є відомості про те, що значна кількість фрагментів тиньку, подібного типу 2, була знайдена біля стін північно-східного палацу [4. – С.2]. Роком пізніше, у порушеному культурному шарі тією ж групою дослідників біля північно-східного рогу Десятинної церкви був знайдений поребриковий карниз і блок мурування з напівколонкою, що були вкриті одним з варіантів тиньку другого типу. Зберігаються зараз ці фрагменти у Національному заповіднику «Софія Київська» [28. – С. 34-35, 40-41]. Одним з авторів свого часу була висловлена думка, що ці фрагменти потрапили до Десятинної церкви випадково, і отже, найімовірніше, мали відношення до північно-східного палацу [201. – С.83]. Але останнім часом цю точку зору доводиться переглянути. Нещодавно були виявлені фрагменти аналогічного тиньку у колекціях Інституту історії матеріальної культури РАН, з розкопок М.К.Каргера 1948 р., вздовж західного фасаду Десятинної церкви, що являли отинькування закомари церкви, яка завалилася і була відкопана in situ [177. – С.50-51].

Зважаючи на це, можна висунути припущення, що другий тип тиньку вкривав частину фасадів Десятинної церкви і, можливо, знаходився в її галереях. Це зовсім не виключає того, що аналогічним тиньком могли бути потиньковані стіни світських будівель, зокрема палаців або жител. Останнє припущення знаходить підтвердження в матеріалах розкопок 1975-1976 рр. та 1982 р., проведених біля західного палацу та прилеглих територіях. Тут було виявлено ряд жител, в яких знайшли залишки орнаментального розпису, виконаного на одному з варіантів тиньку другого типу [397. – С.5-28 ; 420. – С.106-120].

Найбільш вірогідно, що у Десятинній церкві другий тип тиньку з'явився в результаті доповнень або ремонтів, очевидно, вже в XI ст.

Третій тип тиньку являє собою фрагменти зовнішнього декорування споруд. На відміну від фрескового тиньку, у ньому відсутня солома. Основним наповнювачем тут є цем'янка, так само, як і в мурувальних розчинах. Але в останніх разом з дрібнодисперсною фракцією цем'янки завжди присутня і груба фракція, а в шарі поверхневого затирання мурувань міститься лише пиловидна та дрібнодисперсна фракція. І цим вони подібні до фрескового тиньку.

Структура керамічної маси у різних фрагментах зовнішнього тинькування помітно відрізняється. Коливається також і її кількісний вміст. Вказані відмінності, очевидно, пов'язані з тим, що різні фрагменти представляють різні етапи будівництва, або є наслідком перебудов та ремонтів.

Фрагмент зовнішнього затирання був знайдений in situ у нижній частині одного із стовпів західної галереї Десятинної церкви у 1939 р. Про це згадує М.К.Каргер [177. – С.31] та інші дослідники, які відзначають, що знайдена ділянка була забарвлена коричневою фарбою [17. – С.539]. Більшість фрагментів зовнішнього декорування споруд, що зберіга-

ються в музеях, не мають фарбового шару на поверхні, однак, на деяких з них зустрічаються стрічки, прокладені червоною або темною вохрою.

Наявність графіті, серед яких зустрічається велика кількість літер, дозволяє припустити, що усі фрагменти цієї групи слід пов'язувати з декоруванням зовнішніх стін культової споруди.

МОЗАЇКИ

На сьогоднішній день збереглося усього тринадцять фрагментів мозаїки. Звичайно, така їх кількість, у порівнянні з десятками тисяч фрагментів фресок, не може не викликати здивування. Ця обставина лише певною мірою пояснюється тим, що під час розкопок Десятинної церкви у XIX ст. саме мозаїчні фрагменти привертали найбільшу увагу і, за тогочасними свідченнями, розкрадалися та розпродувалися [75].

Незначні розміри фрагментів не дають можливості побачити в них найменших натяків на якісь конкретні зображення. Тому маємо можливість вивчати лише їх технологічні особливості.

Десять мозаїчних фрагментів, що збереглися, представляють тиньк першого типу (цем'янково-шлаково-карбонатний) і лише три мозаїчні фрагменти мають чисто карбонатний тиньк, без гідравлічних домішок. Отже, фрагменти, що представляють перший тип, можна розглядати як залишки первинного оформлення інтер'єру Десятинної церкви, а останній, очевидно, є результатом ремонтів, або, можливо, належить не Десятинній церкві, а одній з палацових споруд.

За традиційною технологією, тиньк під мозаїки робився тришаровим. Перший шар був вирівнюючим, на другому шарі виконувався малюнок композиції, на третьому здійснювався мозаїчний набір. Однак, усі мозаїчні фрагменти з розкопок київського Дитинця – одно- або двошарові. Це, очевидно, є результатом поганої спаяності між шарами. Верхній шар розчину наносився незначними ділянками з великими проміжками у часі, необхідними для виконання набору, і не завжди достатньо з'єднувався з нижніми шарами.

Розмір кубиків смальти та різнобарвного вапняку, якими виконувався набір на фрагментах тиньку першого типу, коливається від 5x7 до 10x10 мм. На одному з фрагментів збереглася ділянка набору, виконана одними вапняковими кубиками різних відтінків рожевого та рожево-сірого кольору. Очевидно, це залишок зображення частини тіла. На інших фрагментах зустрічаються незначні ділянки, набрані золотою, синьою, зеленою та чорною смальтою. На одному з фрагментів збереглася лінія еліптичної форми, викладена білим вапняком в оточенні темно-синьої, зеленої, червоної смальт та сірого каменю. Можливо, це залишок декорації одягу (НМІУ N3. – Табл.1-31). Підмальовок під смальту усіх кольорів виконувався всього двома фарбами: червоною вохрою та чорною (НМІУ N 1-10. – Табл.1 – 1-10).

Фрагменти більш пізньої мозаїки на чисто карбонатному тиньковому розчині мають на двох зразках кілька кубиків чорної смальти. Вони дуже нерівно поколоті, а їх розміри доходять до 15 мм. Підмальовок виконано чорною фарбою. На іншому фрагменті, що зовсім не зберіг кубиків набору, підмальовок виконано жовтою вохрою (НМІУ N 11. – Табл.II-1).

ФРЕСКИ

У межах першого типу тиньку, який має фресковий розпис, виділяється два варіанти, що ідентичні за складом розчинів, але відрізняються за другорядними ознаками.

Варіант I.1. Товщина його фрагментів коливається в межах від 10 до 20 мм. При зовнішньому огляді фрагменти цього варіанту здаються одношаровими. Жодних ознак того, що розчин наносився двома або кількома шарами, візуально не виявляється. Однак, при вивченні структури цього тиньку було виявлено, що солома у ньому розміщується паралельно лицьовій поверхні. Тому можна припустити, що розчин наносився кількома шарами, не товщими, ніж 5 мм, які старанно притискалися і загладжувалися після нанесення.

На зворотному боці в цьому варіанті тиньку зустрічаються відбитки мурування з утопленим рядом та підрізкою швів, а також відбитки імітації ростування. Дуже цікавими є фрагменти, на звороті яких виявляються відбитки текстури стебел очерету. Можливо, очеретом вистилалася опалубка, на якій зводилися арки та циліндричні склепіння. Відбиваючись на мурувальному розчині, склепіння, текстура очерету переходила і на шар тиньку.

Варіант I.2. Більш ніж вдвічі товщий за попередній. Середня товщина коливається в межах 50 мм. Основна частина фрагментів цього варіанту двошарова, але трапляються і тришарові. Шви між шарами прослідковуються більш-менш чітко, але спаяні вони міцно. У цьому варіанті тиньку при обробці поверхні на неї, після утрамбування, наносився тонкий шар розчину без соломи і волокнистих наповнювачів – intonaco, завтовшки 1-2 мм, який, власне, і слугував основою під живопис.

Відбитки на звороті фрагментів варіанту I.2. показують, що вони знаходилися на муруванні з утопленим рядом та підрізкою швів.

Дослідження фарбового шару на фрагментах варіантів I та 2 першого типу тиньку показує, що живопис виконувався у техніці чистої фрески по вологому розчину барвниками, затертими на чистій воді. Фарби, що зустрічаються на фрагментах обох варіантів – це, в основному, земляні пігменти: червона та жовта вохра, умбра, зелена земля. Як білило використовувалося карбонізоване вапно. Широко застосовувалася блакитна фарба з мінералу ляпіс-лазур. Під нього завжди робилася попередня прокладка чорною або сірою фарбою, що являла собою барвник, виготовлений з деревного вугілля.

За характером зображень, залишки яких збереглися на фрагментах першого типу тиньку, їх можна розподілити на кілька груп. Найбільш цікавою, але найменш численною групою фрагментів є такі, де представлені залишки зображень тілесних частин, зокрема ликів. У фондах НМІУ є лише один фрагмент лику. На ньому збереглося ліве око, частина носа та щоки. За величиною цих деталей можна зробити висновок, що повний розмір обличчя по висоті був близько 21-23 см. Тобто, він мав такі самі розміри, як лики святих в однофігурних зображеннях центральної частини Софійського собору. Попередній малюнок на цьому фрагменті було виконано безпосередньо по чистому тиньку, коричнево-червоною вохрою. Тією ж фарбою густо профарбоване волосся. Вся площина обличчя покрита такою ж вохрою, але прозоро. Після цього прозоро-червона прокладка була перекрита сіро-зеленою. По ній червоною вохрою промальовані контури деталей і злегка підкреслені тіньові місця. Світлові ділянки покриті прозоро розбіленою жовтою вохрою, що

Фрагмент фрески із залишком лику з розкопок київського Дитинця (НМІУ, в-21/1911)

має дещо холоднуватий відтінок. Верхнє повіко і залишки пасом волосся підкреслені чорними лініями. На найбільш освітлені місця покладені мазки майже чистих білил. Форма модельована м'якими висвітленнями, що доповнюються контрастом червоних тіней та холоднуватих напівтонів, виглядає пластичною і об'ємною (N 14. – Табл. III-1).

У Національному заповіднику «Софія Київська» є ще один фрагмент лику, розколотий на дві частини. На ньому збереглася частина щоки безбородого обличчя, вухо та шапка волосся з прилеглою частиною німба. Первинний малюнок не простежується. Вся площина німба, волосся і обличчя були покриті жовтою вохрою. По ній коричневою фарбою прокладений локальний колір волосся. По овалу тонким мазком розбіленої зеленої землі прокладена вузька тінь. Освітлена частина обличчя покрита густим розбіленим шаром вохри, що повністю перекриває первісну прокладку і м'яко стушовується із зеленою тінню. Заключний малюнок виконаний кількома кольорами, з яких збереглася коричнева обвідка овала і чорна лінія, яка окреслює шапку волосся. Німб ще раз профарбовано жовтою вохрою і цією ж вохрою графічно намальовані пасма волосся. Від попереднього фрагмента щойно описаний відрізняється як колористичним вирішенням, у даному разі побудованому на світлих тонах розбілу жовтої вохри, так і трактуванням форми, що промальована контурно, з дуже незначною світлотіньовою проробкою.

Нещодавно в нерозібраних матеріалах розкопок 1908-1910 рр. у Державному Ермітажі був виявлений ще один фрагмент лику (ВІРК Інв. N К. Мил 1315). На ньому збереглася лицьова частина голови, повернутої в три чверті. Це зображення незначне за розміром – орієнтовна висота всієї голови була, очевидно, не більше 6-7 см. Своїми рисами обличчя нагадує дитину. Саме так у X-XI ст. зображували немовля Христа або Спаса Еммануїла. Виконання цього лику є досить незвичним. Він не має попередньої кольорової прокладки, і його тіньове моделювання нанесено безпосередньо по чистій, затертій до блиску поверхні тиньку. Тлом для лику також слугує чистий тиньк. По його кремово-жовтуватій поверхні прозорою фарбою оливково-зеленкуватого кольору намальовано риси обличчя та наведено контур. Цією ж фарбою виконано відтінення об'ємної форми: повністю залиті западини під очима та над надбрівними дугами. Повіки промальовані темно-червоною фарбою. Білок очей та полиск на носі виконані мазками чистих білил. У світлових частинах залишені ділянки незафарбованого тиньку, однак зображення не виглядає незавершеним.

В НМІУ зберігається фрагмент із зображенням п'яти пальців ноги на тлі оливково-зеленого позему. Прокладкою для зображення ноги слугує сам зелений позем, по якому пальці ноги промальовані лінією густої червоної вохри. Потім у межах цього контуру зображення було зафарбоване рівномірним тоном світло-рожевого розбілу тієї ж червоної вохри (НМІУ. – N15. – Табл.III. – 2.). Цей фрагмент цікавий ще тим, що він єдиний має документально зафіксоване місце знахідки. У щоденнику Г.Ф.Корзухіної (1939 р.) вказано, що в межах плану Десятинної церкви, на ділянці, обмеженій стінами новозбудованої церкви та асфальтовою доріжкою (західна частина плану первинної церкви), був знайдений фрагмент із зображенням пальців ноги [17. – С.63].

Відомо близько двох десятків фрагментів, які можуть бути ідентифіковані як залишки зображень одягу, переважно складок. Виконання їх у всіх випадках практично однакове. Прокладки виконувалися локальними кольорами червоної вохри різних відтінків, коричневої, сірої або зеленої фарби, що бралися чистими або у суміші з білилами. По цих прокладках темною тіньовою фарбою наносився малюнок складок, а їх світлові ділянки покривалися білилами. Між білильними висвітленнями та тіньовими лініями малюнка складок завжди лишалися ділянки незафарбованої прокладки, що використовувалися як напівтон і визначали локальне забарвлення одягу. На всіх фрагментах моделювання складок одягу виглядає одноманітно графічно (НМІУ N44. – Табл. IX-1).

Збереглося кілька фрагментів, зафарбованих жовтою вохрою, поверх якої нанесені білильні цятки різного розміру. Подібні фрагменти можна ідентифікувати як залишки зображень позументів одягу з декорацією перлами на них (НМІУ N 26-25. – Табл. V-3-6).

Є фрагменти із зображенням, що нагадує черепицю, луску чи кольчуги. Можливо, це залишок зображення обладунку воїна.

Цікаво відзначити, що усі зображення тілесних частин, деталей розробки одягу знаходяться на фрагментах підгрупи I.1.

Найбільш численну групу фрагментів становлять залишки декоративних розписів, серед яких найпоширенішими є рослинні орнаменти. За характером мотивів, що збереглися, їх можна поділити на три види. До першого належать фрагменти, на яких зображені стрічки, що, розгалуджуючись, утворюють гілки, пелюстки та інші рослинні мотиви (N19-23. – Табл.IV. – 1-8; N30-33. – Табл.VI-1-4). В літературі цей орнамент дістав назву стрічково-рослинного [86. – С.94]. Він також є одним із найбільш поширених мотивів декорації заставок рукописів [458z. – P.63. – Tabl. XIII]. Кілька виразних фрагментів цього орнаменту зберігається у НМІУ та в заповіднику «Софія Київська». Один з них представляє стилізоване зображення бутона лілії, так званий крин. На цьому фрагменті біле стебло розташоване на світлому вохристо-рожевому тлі (N61-62. – Табл.XI. – 1-2). На інших фрагментах стебла-стрічки також білі, але тло, як правило, більш різнобарвне, і складається з ділянок, зафарбованих червоним, зеленим, блакитним та жовтим кольорами . Один з фрагментів цього орнаменту знаходився на грані багатогранного стовпа.

Другий вид рослинних орнаментів представлений фрагментами, на яких на рожевому, жовтому або зеленому тлі намальовано пелюстки овальної або видовженої загостреної форми, забарвлені сірим, зеленим, часом, червоним кольором (НМІУ N34-39. – Табл. VII. – 1-5; Табл.VIII. – 1-4). За цими залишками, незважаючи на їх мізерність, даний мотив можна безпомилково ідентифікувати як орнамент, що дістав в літературі назву квітково-листяного [501. – С.22; 223. – С.132-133]. У ньому багатопелюсткові квіти, так звані сасанідські пальметки, з'єднані стеблами, утворюють фризоподібні композиції. Починаючи з X ст., цей мотив є одним з основних у декорації заставок коштовних візантійських рукописів [458z. – P.57. – Tabl. X-XI), а в XI ст. він поширюється і в монументальному малярстві.

До третього виду орнаментів належать зразки, на яких представлене ажурне мереживо з листя, промальоване чорною фарбою на локальному тлі (світло-вохристому або червоному), так званий завитковий орнамент, що також використовувався в ілюмінуванні рукописів (НМІУ. – N24-25. – Табл. V. – 1-2).

Цікаво розподіляються означені види орнаментів у межах підтипів. Так, стрічково-рослинний та завитковий орнаменти зустрічаються тільки на тиньку типу I.1. А квітково-листяний – на типі I.2.

Збереглося також два фрагменти червоних кіл на білому тлі, які, очевидно, є залишками живописної імітації полілітії, котра могла, як і в Софійському соборі, прикрашати цокольну панель. Фрагменти з цим зображенням належать до типу I.1.

Фрагменти другого типу тиньку також виявляють кілька варіантів.

Варіант 2.1. має два шари розчину однакового складу. Внаслідок малої міцності нижній шар, як правило, буває

значною мірою розкришений, тому товщину більшості фрагментів визначити не вдається. Лише поодинокі фрагменти мають два повних шари, товщина яких знаходиться в межах 40-50 мм. Розчин має білий колір, в ньому лише де-не-де виявляються невеличкі зерна сірого вапняку. Водночас, у розчині близько 10% за площею шліфа займають розтріскані зерна недовипаленого вапняку. Саме цим зумовлена його крихкість. У цьому варіанті тиньку багато грубо посіченої соломи (завдовжки 10-25 мм). Крім соломи, у розчині зустрічаються луб'яні волокна та часточки кори дерев.

Деякі фрагменти тиньку 2.1. з тонким шаром (близько 13 мм) лежать поверх великих блоків будівельного розчину. Тісто будівельного розчину також біле. В ньому трапляються лише поодинокі зерна цем'янки розміром до 10 мм. Цей розчин міцніший, ніж тиньк на ньому, але він поступається міцністю будівельному розчину з вмістом дрібнодисперсної фракції цем'янки. Один блок розчину зберіг відбиток ребра плінфи завдовжки 300 мм, завширшки 25 мм.

На двошарових фрагментах даного типу часом зустрічаються залишки смолистої речовини, яка, ймовірно, перейшла на тиньк з дерев'яних колод. Таке припущення знаходить підтвердження у знайдених в одному культурному шарі з тиньком 2.1. призмоподібних фрагментів застиглого розчину, що заповнювали проміжки між колодами [420]. Це дає підстави припустити, що будівля, стіни якої могли бути покриті тиньком 2.2., об'єднувала як муровані, так і дерев'яні конструкції.

Варіант 2.2. також має два шари розчину. Він дещо міцніший, ніж перший варіант, тому товщина його, цілком певно, визначається у межах 30-50 мм. У складі розчину цього варіанту менше зерен недовипалу і більше подрібненого вапняку, який додавався у розчин як спеціальний наповнювач. У склад розчину входить деяка кількість глинистих мінералів та лесовидного суглинку, що більш-менш рівномірно розмішані з вапняним в'яжучим. Глинисті наповнювачі надають тісту тинька сірувато-бурого відтінку. Солома у цьому варіанті сягає довжини 40 мм, в діаметрі має 4 мм, зустрічаються також луб'яні волокна. Верхній шар розчину утрамбований і затертий.

Фарбовий шар обох описаних варіантів містить у своєму складі карбонат, який за своїм якісним складом відрізняється від в'яжучого у тиньку. Це дає підстави вважати, що розпис на обох варіантах тиньку другого типу виконувався по-сухому барвниками, затертими на вапняному молоці. Палітра фарбового шару та сама, що у фрагментах тиньку першого типу.

На жаль, незначні розміри обох варіантів фрагментів другого типу не дозволяють прослідкувати будь-яких конкретних зображень. Тут можна лише вказати на кілька фрагментів, на яких збереглися різнобарвні смуги облямівок (НМІУ. – N83-85. – Табл.XV. – 1-4.). Виділяється група блакитних фрагментів, що добре зберегли ляпіс-лазур на поверхні. Проте, на відміну від першого типу фрагментів, у варіанті 2.1. використовувалися як сірі, так і зелені підкладки під блакитний колір.

На двох фрагментах типу 2.1. збереглися залишки квітково-листяного мотиву (НМІУ. – N77-79. – Табл.XIV. – 1-2).

На тиньку 2.2. збереглися дуже примітивні орнаменти. На червоному полі вузькі смуги, які йдуть паралельно або сходяться під прямим кутом, прокреслені чорною або білою фарбою. Смуги ритмічно чергуються з крапками-горошинами (діаметром близько 5 мм), так само білими або чорними. Часом горошини оторочує кільце чорного кольору. Зустрічаються фрагменти, де живопис має два шари, між якими прокладено вапняний грунт – набіл. Так, поверх орнаментального мотиву з ліній і горошин по червоному полю нанесений після грунту рівномірний блакитний колір (погано очищений лазурит на вапняному молоці) (НМІУ. – N 90-97. – Табл.XVI. – 1-5; Табл.XVII. – 1-3).

Більшість фрагментів типу 2.2. була знайдена вздовж засипки рову [176. – С.103-104]. Подібні фрагменти траплялися в розкопках 1975 р. біля садиби телеграфу [397].

Варіант 2.3. відзначається чіткою двошаровістю. Нижній шар розчину повністю тотожний варіанту 2.1., а верхній відрізняється тим, що в його складі знаходиться близько 20% цем'янки, виготовленої із слабообпаленого лесовидного суглинку, введеного в розчин у вигляді пиловидної фракції, та зерен завбільшки 0,5-3 мм. Наявність пиловидної фракції цем'янки робить розчин більш щільним та міцним, ніж нижній, чисто карбонатний шар. Але його міцність у порівнянні з варіантами першого типу тиньку значно менша. Цей варіант тиньку можна розглядати як модифікацію варіанту 2.1., призначену для зовнішніх стін. Про те, що цей тиньк знаходився на зовнішніх стінах, свідчить наявність фрагментів трикутної та призматичної форми, які знаходилися на зубцях поребрикового карнизу, знайденого біля північно-східного рогу Десятинної церкви у 1937 р. Ці фрагменти пофарбовані жовтою вохрою.

Виявлений поряд блок мурування з напівколонкою був вкритий таким самим тиньком, але пофарбований зеленою землею, по якій білим намальований орнамент рослинного типу.

Ще одна досить значна за кількістю група фрагментів цього варіанту рівномірно зафарбована червоною вохрою, по якій нанесено декорацію у вигляді білильних ліній. Зустрічаються фрагменти, на яких зберігся орнаментальний мотив у вигляді двох паралельних ліній, між якими розташовуються білильні горошини (N42-44). Можливо, що червона група фрагментів є тим фресковим тиньком, що, згідно з щоденниками польових досліджень Т.Мовчанівського, був знайдений у 1936 р. біля зовнішніх стін північно-східного палацу [4. – С.21].

ЗОВНІШНЄ ДЕКОРУВАННЯ СПОРУД (третій тип тиньку)

Усі фрагменти зовнішнього декорування поділяються на два варіанти.

Варіант 3.1. об'єднує фрагменти зовнішнього затирання будівельних розчинів. Найбільш давніми є фрагменти, цем'янка яких виготовлена із спеченого лесовидного суглинку, а поверхня добре загладжена. На них немає фарби, однак, зустрічаються фрагменти з глибокою грав'єю, виконаною по вологому розчину розворотом циркуля. На одному з фрагментів – це частина кола, у якому тим самим розворотом циркуля прокреслені пелюстки розетки. На поверхні лишилися і літерні графіті (НМІУ. – N63. – Табл.XI. – 3).

Варіант 3.2. – це фрагменти зовнішнього отинькування споруд. Вірогідно, вони належать до більш пізнього часу, оскільки в них цем'янка з лесовидного суглинка замінена товченою цеглою. У їх складі більшою або меншою кількістю присутні вапняні зерна. Один з цих фрагментів цікавий тим,

Фрески з графіті
(з колекції НМІУ)

що зберіг не лише верхній шар отинькування, але й частину самого мурувального розчину, який значно відрізняється від верхнього шару меншим вмістом цем'янки. Деякі фрагменти мають відбиток мурування з утопленим рядом та підрізкою швів. Тому їх можна датувати давньоруським часом. На окремих фрагментах зустрічаються сліди декорації у вигляді червоно-вохристих стрічок завширшки 20-30 мм (НМІУ. – N102-103. – Табл. XVIII. – 5-6) та графіті, серед яких привертають увагу частини написів та малюнки пташок і людини, що їде на санях (НМІУ. – N98-101. – Табл. XVIII. – 1-4).

***

Завершуючи огляд фрагментів монументального малярства із розкопок київського Дитинця, визначимо їм деякі аналогії, передусім щодо технології виготовлення тинькових розчинів.

Єдиною пам'яткою, яка має фресковий тиньк, повністю ідентичний за складом розчину первісному тиньку Десятинної церкви (перший тип тиньку, варіант I.1, I.2.), є Софійський собор у Києві. Тут особливо треба підкреслити використання такого наповнювача, як шлак від виробництва смальти, що присутній і в Софійському тиньку [402. – С.192; 383. – С.198]. В інших пам'ятках подібний шлак зустрічається як виняток. То ж є підстави припускати, що між малярами, які були запрошені князем Володимиром для розпису Десятинної церкви, і тими, хто працював у Софійському соборі, існував спадкоємний зв'язок. Показово, що тинькові фрагменти з церкви Благовіщення на Золотих воротах, спорудження якої датується 1037 р., виявлені під час розкопок С.О.Висоцького у 1972 р., містять майже той самий набір гідравлічних наповнювачів, що і тиньк Десятинної церкви та Софійського собору, однак шлак у них відсутній.

Загалом, традиція виготовлення високоякісного тиньку з гідравлічними домішками при виконанні храмових розписів, започаткована у Києві майстрами «от Грек», які працювали в Десятинній церкві, утримувалася протягом всього XI – початку XII ст., і лише потім її витісняє технологія виготовлення чисто карбонатного тиньку. Проте у XII ст. карбонатний тиньк був багато якіснішим, ніж той, що виявлено на київському Дитинці.

Виключно мізерні залишки лицьових зображень, що дійшли до сьогоднішнього дня від розписів Десятинної церкви, дають надто незначний матеріал для проведення аналогій. Тому доповнимо його описами тих фрагментів, що були знайдені на початку XX ст. і свого часу публікувалися, але зараз їх місцезнаходження невизначене. Це, в першу чергу, широко відомий фрагмент, на якому збереглася верхня частина лику з двома очима. Кольорова копія з нього, виконана Л.А.Дурново, та докладний опис були опубліковані М.П.Сичовим (див. с.68). Згідно з цим описом, прокладка лику була виконана зеленою фарбою. В тінях вона лишалася незафарбованою, а на світлові місця було покладено кілька шарів розбіленої жовто-рожевої фарби, яка давала м'яке світлотіньове моделювання, що доповнювалося тепло-холодним контрастом світлового тону та тіней [386. – С.95]. Ще один фрагмент лику в чорно-білому відбитку був опублікований М.К.Каргером, але, на жаль, без жодних коментарів [177. – Табл.XI]. Тому можемо лише констатувати, що це зображення м'яко моделювалося світлотінню, але його заключний контур був активним і досить графічним.

Свого часу М.П.Сичов, порівнюючи опублікований ним фрагмент з відкритими на той час фресками Софійського собору, зробив висновок про відмінності їх стилю [386. – С.95]. Однак зараз, коли практично всі фрески Софійського собору розчищені, ми можемо знайти серед них досить близькі аналогії кожному фрагменту ликів Десятинної церкви, принаймні, з точки зору моделювання форми. Так, м'яке світлотіньове моделювання фрагмента лику з одним оком подібне тому, що бачимо у лику апостола Павла на стовпі Петропавлівської нави Софії Київської [245. – Табл.142], хоча він і відрізняється від останнього кольором.

Фрагмент, описаний М.П.Сичовим, знаходить майже точну аналогію в обличчі сотника Корнилія з композиції «Петро у домі сотника Корнилія» в апсиді тієї ж нави [245. – Табл.135], де бачимо також зелену прокладку, по якій виконано подібне живописне моделювання, витоки якого сягають елліністичної доби.

Активну графічну промальовку контура на фрагменті з зображенням вуха, а також на фрагменті з пальцями ноги знаходимо у графічно трактованих ликах вівтаря нави Якима та Ганни [245. – Табл.165] і на стовпах головного вівтаря Софії Київської [245. – Табл.113].

Невеликий лик, модельований тіньовим тоном по чистому тиньку без попередньої прокладки, можна співставити з деякими обличчями у світських композиціях башт Софії.

Манера моделювання складок одягу, що спостерігається на всіх фрагментах з розпису Десятинної церкви, не відрізняється від моделювання складок, яке майже однаково повторюється практично у всіх фресках Софійського собору.

Тож можемо констатувати, що для зображення ликів у Десятинній церкві, як і в Софійському соборі, характерні найрізноманітніші манери, а в зображеннях одягу проявляється однакова, стереотипно спрощена проробка складок.

Залишки орнаментальної декорації серед колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд дають підставу припускати, що вони правили за взірець для художнього оздоблення Софійського собору у Києві, а також більш пізніх храмових споруд міста, про що свідчать залишки орнаментів Успенського собору Печерського монастиря та Михайлівського собору Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Підсумовуючи результати досліджень, підкреслимо, що фрагменти стінопису з археологічних розкопок київського Дитинця є унікальними зразками мистецтва домонгольської доби, і їх по праву можна віднести до скарбниці світової художньої культури.

ФРАГМЕНТИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ X СТОЛІТТЯ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «СОФІЯ КИЇВСЬКА»

Раїса ФУРМАН

У Національному заповіднику «Софія Київська» зберігається близько 3500 фрагментів тиньку із залишками живопису, які були виявлені на території київського Дитинця під час археологічних досліджень Київської експедиції ІІМК АН УРСР (Т.М.Мовчанівський) 1936-1937 рр. і Київської експедиції ІІМК АН СРСР І ІА АН УРСР (М.К.Каргер) 1938-1939 рр.Єдиним джерелом у документації музею для визначення належності цих матеріалів були колекційні списки NN 6,7,8, складені в повоєнні роки. До колекційного списку N 6 розкопок у садибі Десятинної церкви були віднесені фрагменти фресок, знайдені в 1936-1937 рр., до списку N 7 – у 1939 р., а до списку N 8 – в різні роки: 1936, 1937, 1939.

Майже 50 років від часу їх знахідки фрагменти фресок X ст., що зберігалися у фондах Національного заповідника «Софія Київська», практично ніким не досліджувалися. В 1980-ті рр. вперше були проведені систематизація, дослідження й атрибуція цієї колекції [200. – С.57-67], зокрема, виконані хімічні аналізи барвників і петрографічні аналізи тинькових розчинів*. В результаті дослідження виділені три основні, відмінні за складом розчину, типи тиньку, поряд з якими зустрічалися нечисленні фрагменти інших типів. Усі фрагменти трьох основних типів двошарові. У їх вапняний в'яжучий розчин додавалася значна кількість соломи та мінеральні наповнювачі: товчена кераміка (цем'янка), необпалений лесоподібний суглинок, спечена до склоподібного стану і стерта на порошок глина та інші кремнеземисті матеріали (шлак)** [383. – С. 196-197; 401. – С.192].

Перший тип тиньку характеризується однаковим складом верхнього і нижнього шарів розчину. Крім солом'яного наповнювача, до нього входили необпалений лесоподібний суглинок та шлак (від 10 до 20% ваги проби). Трапляються також окремі зерна цем'янки. Зразки цього тиньку відзначаються значною міцністю, дрібнозернисті на зламі, розчин має сіро-кремовий колір різних відтінків. У Національному заповіднику «Софія Київська» зберігається 1860 фрагментів першого типу (NN 1-22, 27-28).

Другий тип тиньку також має однаковий склад обох шарів розчину, але наповнювачем його є лише солома. Відсутність мінеральних наповнювачів зумовила велику жирність вапняного розчину і призвела до зниження міцності тиньку. В масі вапняного тіста трапляються великі зерна недопаленого вапняку. На зламі зразки цього типу грубозернисті, покриті сіткою тріщин, дуже крихкі, переважно білого кольору. В колекції Національного заповідника «Софія Київська» нараховується 340 таких фрагментів (NN 23-26, 29-30).

Третій тип тиньку відрізняється різним складом верхнього і нижнього шарів розчину. Нижній шар ідентичний за складом розчину з тиньком другого типу, тому що не містить мінеральних домішок. Верхній шар розчину вміщує близько 25% товченої цем'янки, що є основним його наповнювачем. Цем'янка вводилася у розчин у вигляді дрібнодисперсного порошку та грубої фракції з розмірами зерна від 0,5 до 1-3 мм. У верхньому шарі, як і в нижньому, міститься деяка кількість соломи. В Національному заповіднику «Софія Київська» зберігається 1260 фрагментів третього типу (NN 31- 44).

Відмінності у складі тинькового розчину могли бути зумовлені різними етапами будівництва або перебудов та реставрацій Десятинної церкви. Але також можна припустити, що вони належать різним будовам, а саме: одні – церкві, інші – палацовим спорудам, що знаходилися поряд з нею. Властивості тинькового розчину, характер живопису на фрагментах, зокрема, частково збережені зображення фігур, орнаментів, розгранок тощо, а також кількісні підрахунки дають підстави стверджувати, що фрагменти першого типу належали великій монументальній споруді, якою була Десятинна церква. Другий і третій типи тиньку частково або повністю можна віднести до будівлі північно-східного палацу.

Співставлення даних інвентарної книги довоєнного часу* і відомостей щоденників археологів [201. – С.76-85] із збереженими фрагментами живопису дало можливість більш точно визначити не лише роки, а й місце знахідки окремих уламків тиньку з колекції Національного заповідника «Софія Київська». За винятком одного зразка (N 34), практично вся кількість матеріалів, що увійшли до каталогу, була знайдена під час розкопок, які проводилися під керівництвом Т.М.Мовчанівського в 1936 р. (розкоп А в районі північно-східного палацу) і в 1937 р. («дільниця 2» біля північно-східного рогу Десятинної церкви). Серед них два фрагменти тиньку із зображенням обличчя, від якого уціліли частини щоки, вуха, шапки волосся і німба (N1), а також залишки зображень фігур (NN 2-6). Окрему групу фрагментів становлять декілька видів орнаментально-декоративного розпису (NN 7-19), зокрема, зображення полілітій (NN 27-28). В колекції музею зберігаються також фрагменти розпису пучкового стовпа (NN 35-37) і поребрикового карниза (NN38-41). В цілому до каталогу увійшла лише невелика частина колекції заповідника. Подальше вивчення та більш розширена публікація фрагментів фресок X ст. з колекції Національного заповідника «Софія Київська» поглибить нашу уяву про монументальний живопис Києва X ст.

* Аналізи виконувалися в інституті «Укрпроектреставрація».

** Аналогічний тип наповнювача з розтертої склоподібної маси виявили Ю.М.Стріленко та І.Ф.Тоцька в тиньку Софійського собору в Києві і вважали, що він виготовлений з відходів смальтового виробництва.

* Зберігається у фондах НМПУ.

КУЛЬТОВІ РЕЧІ З КОЛЕКЦІЇ «ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА» НМІУ

Віра БІЛОУСОВА

До колекції «Десятинна церква» НМІУ належать різні культові речі X-XIII ст.: дзвін, процесійний хрест, решітки лампадафорів, лампад, енколпіони, «ладаниця», натільні хрести та іконки. Всі вони походять із розкопок різних років самого храму та його оточення у межах сучасної садиби Історичного музею.

До найбільш цінних знахідок належить великий хрест (в-4553/81), знайдений під час розкопок у серпні 1908 р. братського поховання, розташованого на північний схід від храму X ст. [422. – С.71].

Процесійний хрест з НМІУ (в-4553/81)

Чотирикінцевий залізний хрест вкрито з обох боків посрібленими бронзовими пластинами. Місця з'єднання пластин на обрисі позначено залишками лютованих кастів під заповнення коштовними каменями, які не збереглись.

Кожний кінець хреста має завершення у вигляді двох дисків-«сльозок». На поширених частинах кінцівок з обох боків є сліди від округлих медальйонів (не збереглись). Осередді хреста, також з обох боків, має залишки черневих візерунків невеликих хрестів.

Хрест потрапив до зібрання Б.І. та В.М.Ханенків і у березні-квітні 1915 р. експонувався на виставці церковних старожитностей у музеї барона Штігліця (Петроград). Каталогом виставки збережено опис важливих подробиць речі: «... крест возвышается на круглом железном стержне (длиной 10 см). На перекрестии сохранился, едва держащийся на месте, круглый медальон с погрудным рельефным изображением св.мученика Феодора (с греческой надписью «Св.Феодор»). Покрытый окисью и потому лишенный возможности выявить красоту своего выполнения, образок, судя по некоторым непокрытым окисью частям, принадлежит руке первоклассного мастера-чеканщика» [254. – С.71. – Рис.2]. За цілком вірним визначенням Н.П.Кондакова [422. – С.75], хрест є грецьким (візантійським) витвором X-XI ст.

Процесійний хрест X ст. з Музею Бенаки (Атени). Реверс

Руків'я та розміри вказують на використання хреста у різних церковних процесіях і ходах. Залишки сріблення та чернення свідчать про його високу коштовність. Зовнішність речі походить від ранішніх зразків «з парою сльозок» таких, як монументальний хрест Мойсея (VI ст.) з колекцій монастиря св.Катерини на Сінаї [502. – С.385-398]. Такий самий вигляд мають Андріонопільський хрест X ст. з Музею Бенаки у Атенах; хрест середини X ст. з музею історії та мистецтв Женеви, що належав брату імператора Никифора Фоки-Леву [460z. – С.24].

Сюжети медальйонів на хресті з НМІУ, які не збереглися, можна уявити завдяки іконографії подібних витворів. Іконографічні постаті процесійних хрестів X ст. утілюють композиційну шерегу Великого Деїсуса з лицьового боку, і медальйони окремих святих заступників – на зворотному. Постаті святих в осередді реверсу хрестів з музею Бенаки та з Лаври св.Атанасія на Афоні були тезоіменні храмам, що їх зберігали [460z. – С.25; 467. – С.99-125]. Поширені сюжетно-тематичні композиції із зображенням святих Георгія, Димитрія, Феодора, Прокопія відбивають культ святих воїнів-мучеників, який у Візантії протягом IX-X ст. набував рис утілення ідеї захисту імперської влади. Так, коштовні хрести з Лаври св.Атанасія та різниці Генуезької катедри пов'язані з іменами імператорів Никифора Фоки та Фоки Варди [460z. – С.25]. Переважання щодо одного із святих відбивало особисті уподобання й, безперечно, співставлялося з головним жертовником регалій.

З десяти медальйонів, які у давнину оздоблювали хрест з розкопок В.Хвойки, відомий за описами лише один. Він був у осередді хреста, й, згідно з аналогами, належав до його реверсевого боку. Погруддя св.Феодора в цьому медальйоні, якщо припустити, що воно було тезоіменним, можна, з певним застереженням, співвіднести до патрона храму Федорівського (Тирону) монастиря, розташованого у межах Дитинця, поблизу Софійської (Батиєвої) брами. Така коштовна реліквія цілком пасувала вотчинній обителі, заснованій 1124 р. великим князем Мстиславом Володимировичем.

Вартими уваги є обставини знахідки хреста, які подано В.Хвойкою. У частині садиби лікаря М.Петровського, що з одного боку прилягала до обійстя Десятинної церкви, а з іншого – до вул. Володимирської, було відкрито «огромное количество человеческих костяков обоих полов и разных возрастов, начиная с младенческого, некоторые черепа были разсечены и разломаны... На дне, на остатках древних фундаментов, под костяками был положен крест... Боясь, чтобы почитаемая святыня не попала в руки неверных... последние зашитники Киева положили его на дно могилы и прикрыли... телами» [422. – С.75-76]. Проте мотивація покладання хреста до братської могили може бути й іншою. Відомо, що процесійні хрести відігравали велику семіотичну роль й використовувались у молебнях при хресній ході за значними подіями (православні свята, військові походи, безводдя, землетрус тощо). Поховання співвітчизників, загиблих у грудні 1240 р. (Батиєва навала на Київ), могло бути здійснене не раніше весни наступного року відповідно до канону. Визнаний шаною старожитній хрест із зруйнованого храму Федорівського монастиря міг бути покладений до могили у знак страждання мучеників.

***

Серед витворів християнської металевої пластики XI-XIII ст. особливий інтерес становлять енколпіони – хрести складні. З усієї сукупності, що їх утримує колекція «Десятинна церква» у НМІУ (4 цілих, 11 розрізнених стулок, 3 «замки-голівки»), лише одного було безпосередньо знайдено під час дослідження храму (заповнення «тайника» з розкопок 1939 р.), решта походить із розкопів у межах обійстя Історичного музею 1911-1914 та 1936-1937 рр.

Спроби їх класифікації на засадах технологічних та сюжетно-композиційних схем належать дослідникам різних генерацій [316. – С.25-30; 208. – С.130-137; 267. – С.61-68; 138. – С.113-125). Спираючись на подібність у сюжетній композиції, розглянуті тут енколпіони можна поділити на три типи, у яких відокремлюються по дві технологічні групи.

Розкопки на садибі М. Петровського. Серпень 1908 р. Малюнок В. Хвойки

ДО ПЕРШОГО ТИПУ належать сім стулок із зображенням розп'яття з лицьового боку і постаті Божої Матері з немовлям (Одигітрії) – на зворотному. У трьох медальйонів (горішньому та з боків) – погруддя святих.

До першої групи цього типу складників належать зразки, зображення яких виконано у високому рельєфі (в-8/8575-а, в-9/3329, в-21/4035, в-21/4030); до другої – з рельєфним зображенням в осередді та пласкими – на лопатях (в-209). Вилиті у формах стулки цих енколпіонів доводилися штихелем (подробиці одягу, написи) та черню (пласкі лики у медальйонах).

Подібні енколпіони відомі на Середній Наддніпряншині, у Криму, на Північному Кавказі, в Угоршині, Румунії, Болгарії, Хорватії, у Балтії, на Волзі [138. – С.119; 312. – С.15]. Проте головний осередок їх розповсюдження – Київське Подніпров'я, де знаходився і центр їх виробництва. Датуються енколпіони цього типу серединою XI – початком XIII ст.

ДО ДРУГОГО ТИПУ належать хрести-складники з розп'яттям на лицьовому боці та постаттю Божої Матері (Ассунти) – на зворотному.

До першої групи цього типу зараховані рельєфні енколпіони з чотирма медальйонами святих – на кінцівках. Значна частина цих енколпіонів (в-8/5617, 5657, 5703, 5636, 5626; в-11/3883; в-9/3335; в-9/2588) має зворотні легенди, що супроводжують зображення: монограми святих та формула у стовпчик «Святєя Богородиця, помагай».

Коло поширення цих енколпіонів надзвичайно велике: Північна та Західна Русь, Поволжя, Північний Кавказ, Крим, Центральна та Західна Європа. Б.О.Рибаков вважав ці київські складники «превосходным датирующим материалом» й, слушно, відносить їх до часу монголо-татарської навали [358. – С.39].

До цієї самої групи зарахована аверсова стулка за номером в-8/5620 (ідентичні, з двома стулками, енколпіони маємо у зібранні НМІУ (в-878, в-879). Виливки цих зразків виготовлено з однієї форми. Подібні хрести знайдено на Княжій Горі та пам'ятках Західної Русі [232. – Вып.1. – Тб.1-2, 7; 419. – Вып.1. – Тб.11 – N 39,40].

Слід зазначити, що за однаковими розмірами усіх енколпіонів першої групи даного типу, стулка в-8/5620 має розп'яття, що заповнює усю пласкість осередля й торкається медальйонів з великоголовими підкорочуваними погруддями Божої Матері, Іоанна Богослова та архангелів. Енколпіони із «зворотною легендою» мають іншу іконографічну шерегу медальйонів: замість архангелів – св.Миколай та св.Георгій. Ці відмінності дозволяють вбачати у цих хрестах пам'ятки, що спиралися на різні зразки одного іконографічного сюжету і вийшли з різних київських майстерень. За стильовими подробицями, датою виникнення різновиду в-8/5620 можна вважати XII ст.

До другої групи цього ж типу належать рельєфно-чернений складник (в-8/5609, 5643) з розп'яттям та Божою Матір'ю (Ассунта), але з трьома святими у медальйонах. Лицьова стулка у горішньому медальйоні має зображення чотирикінцевого хреста. Знахідки таких енколпіонів відомі на Київщині, у Херсоні-Корсуні, на Північно-Східній Русі, Кавказі. Вони належать до витворів київських ливарників другої чверті XII – першої половини XIII ст. [208. – Тб.III, 4; 369. – Рис.17,5].

ДО ТРЕТЬОГО ТИПУ належать енколпіони із рельєфним зображенням розп'яття в осередді й черневими медальйонами Марії та Іоанна Богослова з боків – на лицьовій стулці, та з гравірованими візерунками «животворного хреста» – на зворотній (МІК, А 4071). Кінцівки зворотного боку мають монограми, вписані до кола (НМІУ, в-21/4038; МІК, А 4095).

Знахідки таких хрестів відомі, головне, на Середній Наддніпряншині. Близькі до них бронзові енколпіони з Новгорода мають інкрустацію сріблом і датуються XII – першою половиною XIII ст. [176. – Тб.VIII; 369]. До цього самого типу віднесено складник, на обох стулках котрого – черневий візерунок чотирикінцевого хреста. Зразок різниться мініатюрністю та квадрифольністю зовнішності. Аналогії йому у XII-XIII ст. маємо з теренів Середньої Наддніпряншини, Польщі, Східної Латвії [281. – С.66. – Тб.X-5].

Усі розглянуті енколпіони є виробами київських майстрів середини XI – початку XIII ст. Так само датована і глиняна іконка з поясовим зображенням Діви Марії з немовлям (в-4553/26), що представляє іконографічний тип Елеуси (до якого належить і відомий образ Володимирської Божої Матері). Енколпіони перших двох типів представляють широко розповсюджений у домонгольській Русі культ Богородиці.

Як відомо, хрести-складники та керамічні іконки є тим різновидом дрібної пластики, котрий у металі та глині утримував суттєві риси іконописних витворів [289. – С.19]. Існування у Києві давньої шановної ікони, яка відбивала культ Богородиці, безперечно, у першу чергу, пов'язане з Десятинною церквою [338. – С.213]. Київський митрополит Іларіон позначає її «святаа церкы святыя Богородица Мариа» [112. – С.68], з чого можна зробити висновок, що храм було присвячено цьому образу.

Відображення іконографічних типів Богоматері Одигітрія, Елеуса, Ассунта у артефактах, що безпосередньо зв'язані з Десятинною церквою, дозволяє обмежити пошук вірогідної патрональної ікони Храму саме серед давніх ікон цих типів.

Енколпіон з розкопок на садибі Десятинної церкви у 1937 р. (фото з НА ІА НАНУ, № 7959, 21)

ПРО ДЗВОНИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Ірина КОСТЮК

У зібранні церковно-археологічних старожитностей Десятинної церкви почесне місце по праву займає дзвін (НМІУ, В 5293), знайдений у 1937 р. під час археологічних розкопок під керівництвом Т.М.Мовчанівського неподалік від фундаменту храму [27].

Дзвін на зразок типу так завної «цукрової голови» має подовжені пропорції. Верхня частина тулуба у місці кріплення з вухом – пласка із ступінчастим переходом до округлого плеча, оперезаного по колу чотирма рельєфними лініями. Тулуб із ледь зігнутим профілем стінки розширюється до масивної широкої основи. У нижній частині тулуб оперезаний двома рельєфними лініями по колу. В перетині край дзвона має гострий зовнішній і тупий внутрішній кути. Внутрішній кут вищий, ніж зовнішній. Близько 40% поверхні дзвону втрачено, зберігся уламок однієї із скоб від вуха петлі, круглий в перетині. Серце відсутнє. По таблиці М.І. Оловянишникова визначення ваги серця щодо ваги самого дзвону [300. – С.417] можна легко вирахувати цю величину. Вона приблизно дорівнює 5,3 кг, за ваги до пошкодження близько 80 кг. Подібний за формою дзвін із Антонієва монастиря зберігається в Новгородському музеї (N 7548), віднесений В.П.Даркевичем до виробів західноєвропейських майстрів другої половини XII-XIII ст. [120. – N 50. – С.30].

Результати хімічного аналізу сплаву дзвону з Десятинної церкви, зроблені Т.Б.Шашкіною в 1988 р.*, підтверджують висновок про поширення форми так званої «цукрової голови» у другій половині XII-XIII ст.

У стрімкому коловороті подій і змін нашого часу доля багатьох археологічних знахідок була непередбаченою, а часом і трагічною. У 30-і рр. минулого століття в Києві були виявлені два давньоруські дзвони, віддані О.С.Анненковим у невеликий музей при новій Десятинній церкві і зараховані, таким чином, до святих старожитностей храму [101. – С.34]. Слід цих пам'яток втрачений у 20-30-х рр. XX ст., коли безліч християнських реліквій було віддано забуттю або знищенню.

Дзвін, знайдений у 1937 р.

Обидва дзвони неодноразово згадувались у багатьох виданнях XIX – початку XX ст. [409. – С.128; 410. – С.174; 134. – С.289; 137. – С.208-210; 411. – С.4; 423. – С.32; 373. – С.49, 50; 300. – С.90; 441. – 30). Віддаючи дань унікальності дзвонів, автори повідомляли досить суперечливі дані про місце, час знахідки і людину, яка їх знайшла. Детальні відомості про обставини перебування виявилися у джерелах, пов'язаних з особою вищезгаданого О.С.Анненкова.

З його листа до київського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, датованого 1845 р., відомо про перший із знайдених київських дзвонів: «... производивши в 1830 г. по всему пространству сада глубокие прорезы на всех бывших тогда местах без дерев, также и между деревьями... открывал землю, давно рытую... не нашел из остатков древностей, кроме нескольких кусков красного гранита и древнего колокола коринфской меди, найденного в саду, против церкви св.Василия, что ныне Трехсвятительская, который колокол, я пожертвовал в Десятинную церковь, приобшив его к древностям оной...» [317. – С.152-155].

Дані про другий дзвін опубліковані в «Отчете о действиях Временного Комитета для изыскания древностей в Киеве, в 1838 г.» [308. – С.83]. У Примітці до нього читаємо: «Г.Анненков предоставил Комитету рисунок древнего медного колокола, разрушенного отчасти огнем, найденного в его саду в смежности с Десятинной церковью, близ Андреевского въезда, но самый колокол, как принадлежность церковную, он предоставил Десятинной церкви».

Знайдений О.С.Анненковим перший дзвін міг належати давній Трьохсвятительській церкві, а зовсім не Десятинній, але після передачі до невеликого музею при знову відбудованій на його ж кошти Десятинній церкві, можливо, забули первісне місце знахідки дзвону, і трапилася помилка, яку багаторазово повторювали наступні дослідники.

Найбільш місткий і точний опис із додатком графічного зображення другого дзвону, що, очевидно, належав Десятинній церкві, знаходиться у «Галерее киевских достопримечательных видов и древностей», яка вийшла в 1857 р. «Другой колокол найден разбитым и как бы поврежденным во время пожара. От этого колокола осталось только нижняя часть и уши. От уцелевшего колокола (йдеться про дзвін, знайдений у 1830 р. – *І.К.*) этот отличается наружным видом и качеством металла и кажется, что он принадлежит к времени несколько позднейшему (XII-XIII ст. – *І.К.*), чем первый колокол. Размер его: диаметр нижней окружности 103/4 вершка, толщина стен, у нижней окружности 7/8 вершка. Надписей и изображений на поверхности его также не находится» [101. – С.34]. Нині нам відомо лише про два дзвони Десятинної церкви, один з яких був знайдений у 1838 р. О.С.Анненковим, і другий – у 1937 р. Київською археологічною експедицією. Сучасне місцезнаходження першого невідоме, другий зберігається в колекції НМІУ.

Загальновідомо, що дзвони не були винайдені слов'янами. Із Західної Європи в середині IX ст. вони завезені у Візантію. Можливо, що перші дзвони привіз із Корсуня до Києва для майбутньої Десятинної церкви князь Володимир з іншими церковними реліквіями, хоча прямих вказівок на цей факт немає: «... и поима сосуды ц[е]рк[о]вныя и иконы на бл[а]гословление собе» [342. – С.53].

На питання, чи виливалися дзвони на території Києва до розгрому його в 1240 р., важко відповісти з повною впевненістю. Поки що немає вагомих археологічних доказів цього, невідомі і згадки в літописах про виливання тут дзвонів. Однак у такому великому центрі, як Київ, лиття дзвонів, найімовірніше, було освоєне місцевими майстрами.

Яким же чином наші дзвони стали належати Десятинній церкві? Чи не були вони воєнно-політичними трофеями? Під час князівських усобиць дзвони не тільки виготовляли на за-

* Cu – 77; Sn – 18; Pb – 4; Zn – 0,12; Bi – 0,26; Sb – 0,17; As – 0,18; Ag – 0,03; Au – немає; Ni – 0,04; Co – немає; Fe – 0,02.

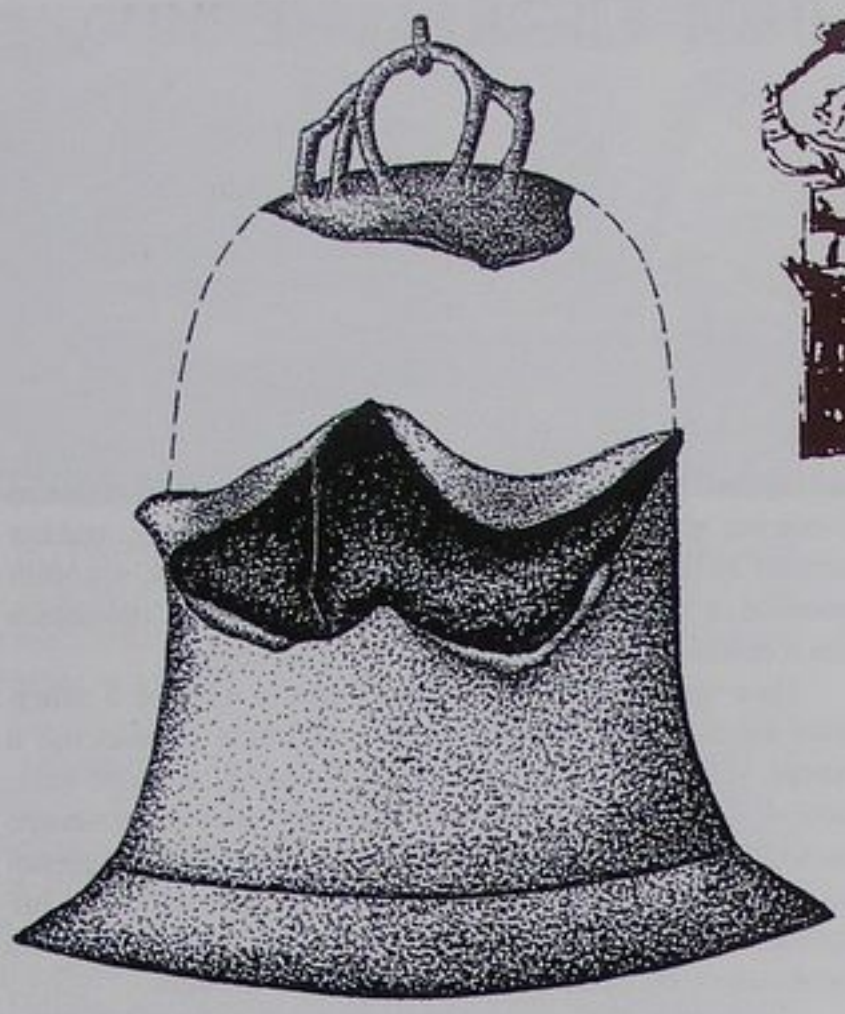

Малюнок била.
Мініатюра
Радзівілівського літопису

Копія малюнка дзвона, знайденого у 1838 р.

мовлення і були предметом імпорту, але й являли собою почесні військові трофеї разом з іншими захопленими святинями із пограбованих церков підкорених міст. Про пересування дзвонів двічі повідомляє Іпатіївський літопис. Під 1146 р. йдеться про те, як київський князь Ізяслав Мстиславич з Ізяславом і Володимиром Давидовичами і Мстиславом Ізяславичем увійшли в Путивль з дружинами, грабували місто, а з церкви святого Вознесіння забрали святині, в тім числі «... и еоуас ковано и книгы и колоколы...» [242. – С.205]. Під 1171 р. розповідається, як Мстислав Андрійович з братами взяли Київ, грабували його два дні «... и церкви бнажиша иконами и книгами и ризами и колоколы...» [242. – С.295]. Така доля могла спіткати і дзвони Десятинної церкви.

Припускається, що храм, який став останнім оплотом захисників міста в трагічні для Києва грудневі дні 1240 р., був зруйнований стінопробивними гарматами ворога. Знаменно, що під час археологічних пошуків, які провадились у різні роки, на місці розбитої церкви не зафіксовано жодної знахідки дзвонів. Обидва дзвони мали пошкодження і знайдені на деякій відстані від фундаменту храму. Очевидно, початково дзвони не знаходилися в самому приміщенні, а неподалік від храму була споруджена дзвіниця. Найімовірніше, вона була дерев'яною і мала не дуже складну конструкцію. Адам Олеарій у 30-і рр. XVII ст., подорожуючи по Росії, зобразив побачені ним дзвіниці [385. – Табл.XI. – Кресл. 94, 95]. Вони являли собою в одному випадку два стовпи з укріпленою перекладиною, на яку підвішувалися дзвони, а в другому – стіни храму замінювала собою одна із підпор. Можливо, дзвіниця Десятинної церкви була схожа на одну з описаних.

Залежно від розмірів та значущості храму визначалась і кількість дзвонів дзвіниці: від двох, чотирьох і більше. Яка ж доля решти дзвонів дзвіниці першого на Русі храму? Татаро-монгольських завойовників навряд чи зацікавили як трофеї такі важкі і непотрібні для них християнські реліквії, як дзвони. Варвари могли лише поглумитися над ними, що й було зроблено з двома, відомими нам.

Про використання київських дзвонів Федорівського монастиря після розгрому Києва повідомляє Іпатіївський літопис під 1259 р. Під час будівництва міста Холм князь Данило разом з іконами «... и колоколы приие ис Кыева, дроую тоу солье...» [242. – С.418]. І хоча немає конкретних згадок у літописах про вивезення дзвонів Десятинної церкви, логічно припустити, що з обезлюдненого і зруйнованого центру Києва, де знаходилася церква, могли вивозитися в майбутньому в інші храми Русі чудом уцілілі церковні реліквії, зокрема дзвони.

Споконвіку до дзвонів люди мали особливо трепетні почуття. Про них складалися поетичні сказання, легенди і народні перекази. Часом, їх боялися і ненавиділи, піддавали ритуальним покаранням. Долі їхні були майже завжди загадковими, а інколи й трагічними.

Воскреслим із небуття далеким відгомоном таємничих епох є для нас і дзвін храму Пресвятої Богородиці, який на деякий час знайшов свій спокій і пристановище у зібранні музею.

ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ З КОЛЕКЦІЇ «ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА» У НМІУ ТА МІКУ

Людмила СТРОКОВА

Оригінальна, самобутня культура Київської Русі відіграла значну роль у розвитку світової культури. Одним з найяскравіших проявів декоративно-прикладного мистецтва було давньоруське ювелірне мистецтво. У його розвитку провідне місце належить київським майстрам. Аналіз виробів, знайдених на території України, свідчить про те, що найбільш високохудожні твори виготовлялись у майстернях стародавнього Києва, який у той час був центром ювелірного виробництва на Русі. Для художньої обробки коштовних та кольорових металів київські майстри застосовували всі ті різноманітні види ювелірної техніки, які були відомі в найбільш розвинутих країнах світу.

Вироби, що вийшли з київських майстерень, користувались великим попитом як в межах держави, так і за кордоном. Монах Падернборнського монастиря Теофіл Пресвітер у XII ст. у своєму трактаті по технології ювелірної справи ставив майстрів золотих і срібних справ Русі на друге місце після Візантії по досконалості емалевих і черневих виробів. Більшість предметів, виконаних із коштовних металів, дійшла до нас в основному в скарбах, заритих у тяжкий час перед загрозою навали кочовиків або в роки князівських усобиць і соціальної боротьби.

Щодо кількості скарбів, які походять з території стародавнього Києва, а також безпосередньо з садиби Десятинної церкви, існують різні точки зору. Так Г.Ф.Корзухіна вважає, що скарби 1846 (2), 1847 рр. та 40-х рр. XIX ст. є складовими скарбу 1842 р. (так званого Анненковського) і вважає їх одним скарбом [205. – С.105-107]. Іншої точки зору дотримується П.П.Толочко. Він поділяє ці скарби на окремі [392. – С.120-121; 394. – С.40-41]. Таким чином загальна кількість скарбів з території Києва становить 54-57. Останній був знайдений у 1986 р. на території історичного Копирева кінця [309. – С.103-110]. В тому числі з території давньоруського Києва походять 49-52 скарби.

Як уже відзначалося, Десятинна церква була розташована в межах «города Володимира», що в XI – першій половині XIII ст. був центром політичного, адміністративного і економічного життя. Феодалізованим соціальним складом населення, що проживало на зазначеній території, пояснюється наявність значної кількості скарбів, виявлених тут у XIX і XX ст. У межах «города Володимира» зафіксовано 22 скарби, 13 з яких походять із садиби Десятинної церкви [205. – С.105-126; 182. – С.170-173]. Згідно з П.П.Толочком, ці цифри відповідно інші – 26 і 16 скарбів [394. – С.40-41].

Частина скарбів була знайдена випадково, інша – під час археологічних розкопок. На жаль, не всі з них дійшли до наших днів: деякі були розкрадені та розпродані порізно, деякі втрачені під час другої світової війни, інші – депаспортизовані. Частина скарбів зберігається у музеях Москви та Санкт-Петербурга. У фондах НМІУ та МІКУ частково зберігаються лише 5 скарбів, речі з яких ми розглянемо.

У 1842 р. у тайнику однієї з апсид Десятинної церкви був знайдений найбільший давньоруський скарб, який майже повністю загинув [205. – С.105-107]. До наших днів збереглися тільки окремі вироби, що знаходяться у різних музеях світу. В МІКУ зберігається лише один золотий колт з

Колти. Скарб 1842 р.:
а) Метрополітен музей;
б) НМІУ

перегородчастою емаллю (N25). П'ять прикрас (3 колти та 2 фрагменти рясн) знаходяться в Метрополітен музеї (Нью Йорк). Сюди вони потрапили у 1917 р. як дарунок П.Моргана, який в період 1896 і 1912 рр. придбав їх у колекціонера О.В.Звенигородського [483. – С.4-18].

До скарбу 1898 р. можна віднести фрагменти двох скроневих кілець (МІКУ), але їх належність саме до цього скарбу викликає сумніви.

До останнього часу залишалась невідомою доля скарбу, знайденого до 1899 р. на садибі Десятинної церкви у глиняному горщику [205. – С.109]. І лише під час наукової обробки 1994 р. чотири скроневих трибусинних кільця поновили свою атрибуцію (NN 9,10,11). Можливо, з цього ж скарбу походить рясна із срібних колодочок, але через відсутність старих інвентарів та конкретних бібліографічних даних не можна цілком стверджувати, що це саме вони. Проте, на нашу думку, їх можна включити до нашого каталогу.

У 1936 р. під час археологічних досліджень експедиції ІІМК АН УРСР під керівництвом Т.М.Мовчанівського було знайдено два скарби. Перший виявлено поблизу Десятинної церкви, біля обриву гори до Подолу (траншея N 1). До наших днів збереглися золоті речі – колт з перегородчастою емаллю, рясна та персневидне скроневе кільце (NN 24,27,14) [205. – С.108. – N67].

Другий скарб був знайдений на північний схід від Десятинної церкви на схилі стародавнього рову у зрубній дерев'яній клеті (Архів ІА НАНУ. – Ф.20. – N 39). Цей скарб дійшов до наших днів майже повністю: 11 скроневих трибусинних кілець, два колти з черневим орнаментом, три витi браслети, три персні (четвертий відсутній), срібна рясна із 47 колодочок, мідна платівка з перегородчастою емаллю. Але після ретельної обробки архівних матеріалів та фотодокументів, зроблених під час розкопок, виявилися деякі розбіжності архівних матеріалів з даними Г.Ф.Корзухіної у кількості речей, що були у складі скарбу [205. – С.108]. Згідно із щоденником, у переліку зазначено 11 скроневих трибусинних кілець (Корзухіна – 9) та дві сережки «з високим рельєфним орнаментом», а також 49 (Корзухіна – 40) колодочок від рясни. На фото з негативу (Архів ІА НАНУ, N 7917), де зафіксовано увесь скарб, нараховується 12 скроневих

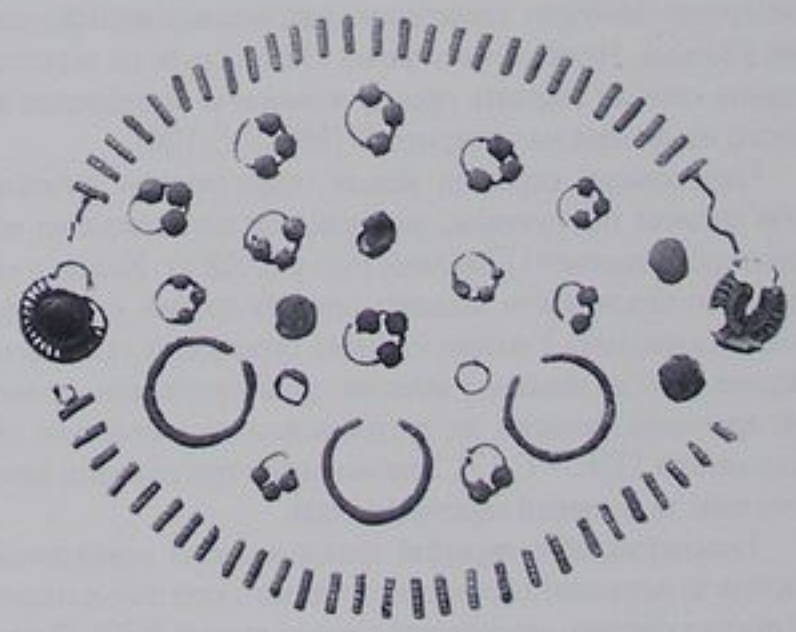

Скарб 1936 р.
Розкопки
Т. М. Мовчанівського

трибусинних кілець, 55 колодочок; сережки з «високим рельєфним орнаментом» відсутні зовсім (можливо, за сережки спочатку були прийняті кінцеві колодочки з вушком). Також на фото зафіксована візантійська монета, але про неї немає жодних відомостей.

Крім скарбів з садиби Десятинної церкви, в колекціях НМІУ, походять ювелірні вироби, знайдені під час розкопок Д.В.Мілєєва (1908-1909 рр.), Т.М.Мовчанівського (1936-1937 рр.) та М.К.Каргера (1938-1939 рр.).

Під час роботи з матеріалами МІКУ, які походять з розкопок Десятинної церкви, були ідентифіковані предмети з «тайника» (розкопки М.К.Каргера, 1939 р.), що досі вважалися безнадійно втраченими. Це діадема (ср.686), ожерелко (ср.693), бляшки різної форми для оздоблення вбрання (ср.695), фрагменти аграфів (АЗС 865/1-16) (див. статтю Л.В.Пекарської).

Ювелірні вироби зі складу усіх зазначених колекцій відрізняються за функціональними та вузькотипологічними ознаками. До них належать жіночі прикраси, предмети поясного набору, костюмна гарнітура тощо.

Скроневі кільця були найулюбленішими прикрасами слов'янських жінок. Різноманітні за формою і розмірами, вони кріпились у коси або підвішувались на стрічках та ремінцях до головного убору [231. – С.7].

Із знахідок на території Десятинної церкви та її садиби походять кільця трьох типів – трибусинні, персневидні та браслетовидні.

Трибусинні скроневі кільця – 17 од. (2 шт. – лише дужка, деякі фрагментовані). Основою прикраси є круглодротове кільце, на яке надіто три ажурні або зернені бусини, розділені між собою сканним дротом. Кінці розплескані – один у вигляді щитка з отвором, другий загнутий у трубочку. Срібні. Всі походять із скарбів (1898, 1899, 1936 рр.).

У дореволюційній літературі з археології утвердився термін «сережки київського типу», оскільки вони були відомі за скарбами Київської Русі і вважалися прикрасами племені полян. Але подальші знахідки і дослідження визначали їх як продукцію не лише київських, але й багатьох міських центрів Південної та Північної Русі XI-XIII ст. [231. – С.22].

Персневидні скроневі кільця з тонкого круглого в перетині дроту представлені 16 од. (2 фрагментовані). Цей тип кілець поділяється на кілька видів.

1. Кільця з кінцями, що заходять один за другий, налічують 9 од. Вісім бронзових, одне срібне з насічками з одного боку. Кінці заходять менше, ніж на чверть оберту.

2. Персневидні кільця з кінцями, що сходяться. Чотири одиниці, три бронзові, одне золоте (скарб 1936 р.).

3. Одне кільце із завитком на одному кінці, виготовлене із срібного дроту. Один кінець розплесканий і закручений у 1,5 оберта.

4. Останній вид персневидних кілець з S-овидним кінцем, теж одна одиниця. S-овидні скроневі кільця були характерною жіночою прикрасою західнослов'янських племен (Польща, Чехія, Словаччина). Наявність їх на території східних слов'ян свідчить про проникнення західнослов'янського населення на ці території [368. – С.100].

Персневидні скроневі кільця представляли загальнослов'янський тип прикрас, що були розповсюджені на всій території Південної і Північної Русі у X-XIII ст. Кільця з кінцями, що сходяться та заходять один за другий, є найбільш розповсюдженою і майже єдиною скроневою прикрасою східних слов'ян південно-західної групи (волиняни, древляни, дреговичі, поляни), що зустрічається на поселеннях та в похованнях [356. – С.17]. Значно рідше трапляються загнутокінцеві та S-овидні скроневі кільця.

Браслетоподібні скроневі кільця з двома намистинами (скляна та металева) з бронзового товстого круглого в перетині дроту з кінцями, що заходять один за другий (N23). Розповсюджені на території Давньої Русі у X-XIII ст. Значно частіше вони зустрічаються на Лівобережжі Дніпра [356. – С.17].

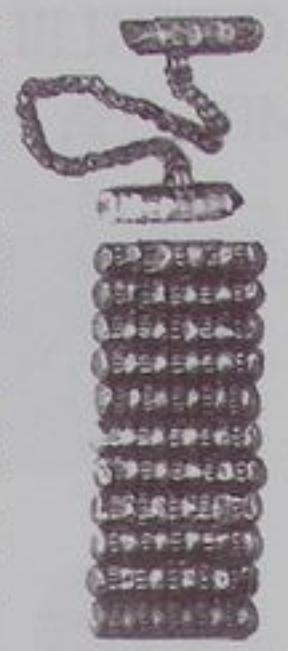

Рясна та колти.
Срібло. Скарб 1936 р.
Розкопки
Т.М.Мовчанівського

Кільця скроневі трибусинні.
Скарб 1936 р.

Колти та рясни були невід'ємною частиною князівсько-боярського головного убору. Прикрашені багатокольоровими перегородчастими емалями та черню, колти є зразком витонченої декоративної мініатюри. На ряснах вони кріпилися до головного убору. Колти були парадними, навіть весільними прикрасами, оскільки орнаментика на них насичена, в основному, магією плодючості. Їх найчастіше знаходять у складі скарбів.

Колти представлені чотирма одиницями. Два з них золоті з перегородчастими емалями. Один (скарб 1936 р.) з лицьового боку має зображення двох сиринів без головних уборів по боках крину, що в колі. На звороті – розетка з чотирма кринами в колі, роги з лозою по боках, трикутник з перегородками внизу (N24). Другий (скарб 1842 р.) – лицьовий бік – два сирини в круглих шапочках з трьома каменями в очіллі по боках двочасного дерева; на звороті – дві пташки серед розкинутих гілок (N25). Особливістю виготовлення цього колту є утворення перегородок для емалі тільки шляхом тиснення тонкого золотого листа на матриці [257. – С.26]. Можливо, парним до нього є колт, що походить з колекції Метрополітен музею.

Ці колти з перегородчастою емаллю датуються другою половиною XI-XII ст. [257. – Табл.1,8; 2,3].

Два інші срібні парні колти – багатопроменеві із вставними щитками, на яких гравірований орнамент на черневому тлі. З лицьового боку зображено звіра, що стоїть у профіль, з піднятою передньою лапою: на звороті – плетінка. Колти даного типу мають серійні аналоги серед скарбів Києва і датуються другою половиною XII - першою половиною XIII ст. [260. – С.63. – Рис.23. – N181-182].

Рясна кріпилися до головного убору і спускалися до плечей по обидва боки обличчя з підвішеними до них колтами. На Русь цей тип прикрас потрапив, ймовірно, з Візантії і в домонгольський час набув широкого розповсюдження в князівсько-боярському середовиші. Рясни також використовували як ожерелка або нашивали на начільник. Чудові зразки цих прикрас із золота та срібла добре відомі по знахідках в давньоруських скарбах кінця XII – початку XIII ст. [369. – С.17].

З нашої колекції походять одна золота (скарб 1936 р.) та дві срібні (скарб 1899, 1936 рр.) рясни у вигляді тиснених напівциліндриків з поперечними перехватами. Кожна колодочка має з обох боків по два чи три отвори для з'єднувальних ниток (NN 26,27).

Персні були найбільш розповсюдженою категорією прикрас, переважно жіночих, але носили їх і чоловіки та діти.

Колекція перснів незначна, представлена 10 од., що поділені на чотири види. В основному персні виготовлені з бронзи, деякі з олов'янисто-свинцевого сплаву та срібла. Більша частина їх фрагментована.

Круглодротові замкнуті персні, найбільш прості за формою, представлені 4 од. (N29). Датуються XI-XIII ст. [369. – С.122].

Щитковосерединні персні являють собою вузькопластинчасту дужку із розширенням в середній частині у вигляді щитка круглої, прямокутної та ромбічної форми – 6 од. (NN 30-35). Три з них срібні (скарб 1936 р.): один з гладким щитком, другий з круглим щитком та рельєфними виступами на дужці та щитку. Щиток прикрашений черневим орнаментом по гравіруванні – ромбічна фігура з хрестом, утвореним ромбами з точкою посередині (N32). Цей перстень виконаний давньоруськими майстрами, але за східними зразками [260. – С.42]. Третій перстень з цього ж скарбу має чотирикутний масивний щиток та пласку фігурну дужку. На щитку вигравірувано вірменський напис «Арзен» [205. – С.108. – N 68].

До цієї ж групи належить ще один цікавий бронзовий

перстень – печатка з круглим щитком, на якому заглиблене зображення трьох фігур з німбами у повний зріст (N31).

Персні датуються XI-XIII ст. [369. – С.133-136].

Вузькопластинчастий перстень (1 од.) має однакову ширину на всьому протязі пластини, з розімкнутими кінцями, посередині орнаментований поперечними рисками (N36). Датується X-XIII ст. [369. – С.131].

Персні із вставками представлені двома одиницями. Один має фігурний, другий – багатопелюстковий щитки для вставки (вставки відсутні) (NN 37,38). Такі персні виготовляли міські ремісники, і тому вони були найбільш розповсюджені в містах. Датуються XIII-XIV ст. [369. – С.142].

Браслети в Давній Русі мали досить різноманітні види. В нашій колекції зберігається п'ять браслетів.

Три з них (скарб 1936 р.) – срібні, виті з двох дротів з накладними криновидними наконечниками, прикрашеними гравірованими композиціями з кринів (символ плодючості) на черневому тлі (NN 39-41). Такий тип браслетів датується XII ст. і є найчисленнішим, більшість знахідок пов'язана з Київщиною [260. – С.36-37].

Один круглодротовий, орнаментований врізними потрійними рисками, що утворюють ромб. Такі браслети відомі по всій території Давньої Русі у пам'ятках I тис. н.е. і аж до XIV ст.

Ще один браслет – псевдовитий, подібний до витого, але зроблений у техніці лиття. Через фрагментованість не можна датувати його конкретніше, ніж XI-XIV ст.

Привіски були невід'ємною частиною жіночого давньоруського вбрання X-XIII ст. Вони виконували не тільки роль прикрас, але значною мірою амулетів – оберегів. Привіски носили на грудях або на поясі, в складі намиста і окремо.

В нашій колекції представлені привіски двох типів.

Криновидний срібний привісок складається з двох тоненьких платівок. Лицьовий бік відтиснений у формі крина – паростка, що символізує вічні сили природи. Такі привіски являли собою типовий елемент міського жіночого вбрання, носили їх в ожерелку. Часто вони зустрічаються у складі давньоруських скарбів XII-XIII ст. [258. – С.370-371].

Другий тип представлений чотирма привісками-бубонцями, які використовувалися як привіски, а іноді як гудзики (NN 45-47). Виготовлені з бронзи у техніці лиття і тиснення. Три з них шаровидної форми з лінійним прорізом. Датуються XI-XIII ст. Один грушевидної форми з хрестовидним прорізом, з орнаментом косими насічками, усередині – кулька-брязкальце. За аналогами датується кінцем X – серединою XII ст. [264. – С.136].

Гудзики (налічується 6 од.) виконані з бронзи та срібла у техніці лиття та тиснення. Як у жіночому, так і в чоловічому одязі гудзики нашивались на позументні стрічки, які були складовою частиною комірця [369. – С.110].

Три гудзики мають кулясту форму. У одного на нижній частині є рифлений орнамент. Датуються XII-XIII ст.

Один гудзик стержневидний з перехватом у середній частині. За аналогами кістяних гудзиків вони датуються кінцем XI – серединою XIII ст. [277. – С.134. – Рис.97,8].

Бляшка мідна з перегородчастою емаллю.
Скарб 1936 р.

Фібули є однією з численних категорій прикрас, що входили до складу жіночого і чоловічого вбрання. Їх використовували як застібки до верхнього та нижнього одягу.

У колекції всього дві підковоподібні спіралеконечні фібули. Одна мініатюрна з круглого в перетині дроту (NN 54, 55), характерна для інвентаря дружинного некрополя другої половини IX-X ст. Територія розповсюдження – Південно-Східна Прибалтика [476. – С. 47-56]. Друга фібула (у перетині чотирикутна) – характерна прикраса для західної частини Східної Європи [263. – С.156]. Датується X-XII ст.

Бляшки. До одежної гарнітури належать і нашивні тиснені бляшки. Ними прикрашали головні убори, комірці, манжети, краї одягу. Ця група прикрас представлена однією бляшкою трикутної форми з орнаментальним зображенням «городка» (N 56), що датується XII-XIII ст., та мідною круглою бляшкою з перегородчастою емаллю із зображенням хреста, що походить зі скарбу 1936 р. Датується XII – початком XIII ст. [369. – С.153].

До цієї групи предметів вбрання має певне відношення накладна бляшка поясної гарнітури серцевидної форми із залишками петельки у верхній частині. На лицьовому боці – рельєфний орнамент із трьох округлих медальйонів з чотирма намистинками в центрі; зовнішні контури підпорядковані трипелюстковій композиції (N58). Близькі за формою накладки відомі в старожитностях євразійських степів з кінця IX ст. [190. – С.56,145. – Рис.33/70]: аналогічні методи орнаментування розповсюджувались на давньоруських територіях переважно в XI ст. Таким чином можна продатувати накладку кінцем X-XI ст.

Браслети виті.
Скарб 1936 р. Розкопки Т.М. Мовчанівського

Східнослов'янські **пряжки** кінця X-XIII ст. не відрізняються тією типологічною різноманітністю, яка притаманна поясній гарнітурі першого тисячоліття. З чотирьох одиниць два належать до найпоширенішого типу ліровидних пряжок, який, з деякими відмінностями у формі та орнаментації, побутував на євразійських (переважно – давньоруських) територіях в X-XIII ст. [369. – С.144]. Обидві пряжки фрагментовані. Такий тип пряжок характерний для всіх земель давньої Русі XI-XIII ст.

Майже аналогічну будову має третя пряжка, відрізняючись від розглянутих більш овальною, дещо загостреною у передній частині рамкою і рівномірнішим переходом до приймача (на досить затертій поверхні спостерігаються залишки рифленої орнаментації) (N 62). Згідно з відомими аналогами, пряжка датується XII ст. [369. – С.144.; 190. – С.273. – Рис.94/192].

Четверта пряжка – бронзова, підтрапецієвидної форми з черневим орнаментом, яка за формою рамки є типовою для скандинавського регіону (N67). За скандинавськими аналогами можемо обмежити датування речі другою половиною X – серединою XI ст.

ЛИВАРНІ ФОРМИ XII-XIII СТОЛІТТЯ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Віра БІЛОУСОВА

Для характеристики ювелірної справи часів Київської Русі важливе значення мають ливарні форми.

Київська колекція за своїм багатством і різноманітністю переважає відомі зібрання ливарних формочок з давньоруських міст [204. – С.220; 290. – С.40].

До колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ належать 32 формочки (40 стулок), що походять з розкопок різних років на садибі Десятинної церкви і садибі М.Петровського. Декілька стулок з різних місць знахідок з'єднуються в цілі формочки, що дозволило поєднати в один комплекс усі знайдені ливарні форми і датувати їх одним часом (XII-XIII ст.) Г.Ф.Корзухіна пов'язує цю колекцію з ювелірною майстернею, де були знайдені залишки ливарного горна, численні відходи ювелірного виробництва, уламки тиглів, численні стулки для форм, а також цікава стулка для лиття трибусинних скроневих кілець з написом «Макосимов» [204. – С.230].

Усі формочки зроблені з каменю за винятком семи одиниць, грубо зліплених з глини (NN в-21/4076-4082).

В колекції є стулки із зображенням на одній, двох і трьох площинах.

Стулки з однобічним зображенням (22 од.) належать до формочок для відливання як однобічних, так і двобічних предметів. До перших належать пластинчасті браслети і колодочки рясен, візерунок на яких був лише з лицьового боку. Їх відливали в формах, які складались зі стулок з однобічним зображенням (NN в-4553/114, в-3705) і пласкої кам'яної кришки [290. – С.42]. Двобічні прикраси відливали у формочках, що складались із декількох стулок. До них належать стулки для відливання колтів, трибусинних скроневих кілець, намистин, псевдовитого браслета. З двох стулок складається формочка для виготовлення колта із зображенням грифона (NN в-11/2884, в-11/2885). Парними були і стулки формочок за NN в-11/2883,2887; в-1903; в-1906; в-11/2889; в-11/2888. Формочки для виготовлення намистин та псевдозернених скроневих кілець складалися з трьох частин (NN в-1901, в-1902; в-21/4075). Із чотиристулкових форм збереглися лише дві стулки NN в-11/2886, в-21/4074.

Стулки з двобічним зображенням нечисленні (5 од.). Дві з них являють собою блок форми, що складається зі стулки з утопленим зображенням енколпіона з обох боків (N в-1904), і стулки з однаковими на обох боках опуклими зображеннями чотирикінцевого хреста з гладкою поверхнею (N в-2153). Друга стулка цього блоку відігравала роль так званого середника, що заповнював заглиблення на суміжній стулці, і таким чином служив для отримання відливки об'ємного виробу. Цей двобічний середник, добре підігнаний з обох боків до стулок з утопленим зображенням енколпіона, служив для одночасної відливки двох частин хреста-складня.

Інтерес представляє також частина форми, з одного боку якої зображені прості круглі привіски і гудзики, а з другого – персні і дужки для них (N в-2155). Ймовірно, друга стулка від цієї форми, що не збереглася, являла собою таку ж саму кам'яну пластину з подібним зображенням перснів, і таким чином ціла форма служила для одночасної відливки восьми цільних щитковосерединних перснів різного розміру. Середник, що заповнював основний об'єм цієї форми, мав вигляд подовженого циліндра, що трохи звужувався до однієї з основ. Таким чином, готові персні були з пласкою внутрішньою поверхнею.

Ще дві двобічні стулки мають різні сюжети і різну глибину зображення. За зовнішніми ознаками одна з них (N в-1905) може бути віднесена до групи формочок для відливання колтів. Стулка з ідентичним зображенням походить з розкопок у Вишгороді (М.К.Каргер називає її київською, вказуючи, вірогідно, на місце виготовлення, а не на місце знахідки) [176. – Табл.LII]. Друга форма з вирізьбленим малюнком Богоматері Елеуса з одного боку і святого – з другого (N в-2154) використовувалась для виготовлення відливок круглої форми. Можна припустити, що це були сторони змійовиків, які, як відомо, відливалися, а одна із сторін обов'язково мала християнську тематику.

Стулки із зображенням з трьох боків відрізняються невеликими розмірами. Ймовірно, майстри використовували уламки зношених або пошкоджених форм, вирізаючи на уцілілих сторонах дрібні зображення. Про повторне використання форм свідчать стулки за NN в-2050/175,176; в-9/3382; в-8/8522. Найбільш яскравим прикладом цього служить формочка для відливання рясен, на звороті якої збереглося зображення частини енколпіона (в-3705).

Розглянуті формочки складалися з кількох стулок з ретельно притертими площинами, в яких для скріплення просвердлювали круглі гнізда і наскрізні отвори для штифтів. Точність співпадання стулок майстер перевіряв по заглиблених лініях, які наносились на зовнішній відшліфованій поверхні. З робо-

Блок форми для відливки енколпіона

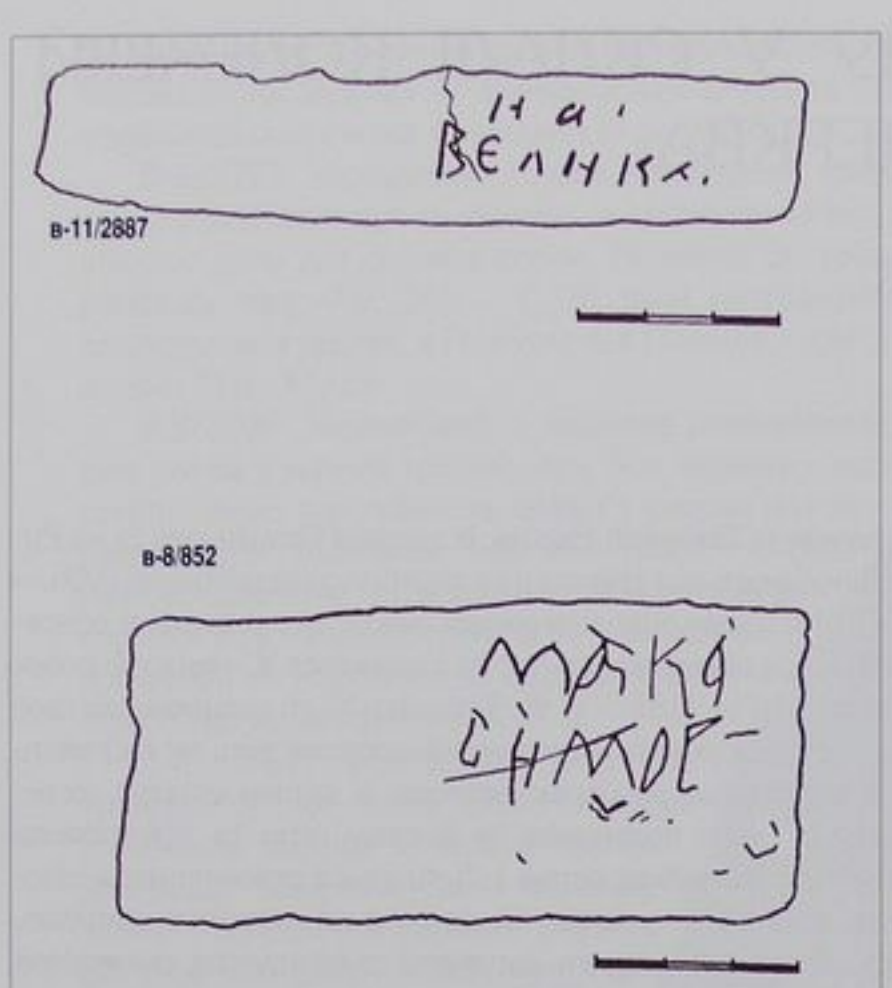

чої сторони з однаковою ретельністю і високою майстерністю виконані найдрібніші деталі майбутніх відливків.

Конструктивні відмінності вищезгаданих формочок пояснюються різницею технологічних прийомів при литті в твердих формах [358. – С.149]. Під час лиття «навиплеск» [361. – С.91], коли майстер міг використовувати тільки легкоплавкі з'єднання, застосовувались форми, за допомогою яких відливались пустотілі легковажні прикраси (імітації дорогих прикрас, що виконувалися у техніці тиснення, зерні та скані). Формочки для таких виробів отримали в літературі назву «імітаційних» [358. – С.157]. Треба відзначити, що вони складались із стулок з однобічним зображенням. Тобто, кожна окрема форма була призначена для виготовлення однієї відливки.

До другої групи можна віднести формочки для виготовлення намистин, хрестиків, енколпіонів, змійовиків, що, як правило, відливали із бронзи, срібла або золота. В таких формочках майстер міг з'єднувати попарно кілька стулок з двобічним зображенням для одержання відразу кількох відливок. Важливою конструктивною частиною цих формочок були середники, які використовували для того, щоб одержати об'ємні відливки певної товщини. Їх виготовляли із каменю (можливо, глини) відповідно до окреслених розмірів конкретних стулок.

Розглянута колекція формочок свідчить не лише про різноманітність технічних прийомів, а й про широкий асортимент виробів (понад 40 предметів як світського, так і культового характеру відливалось за допомогою лише згаданих вище форм).

До ювелірного виробництва пряме відношення в колекції НМІУ мають знахідки з розкопок емальєрної майстерні у північно-західній частині садиби М.Петровського [422. – С.71].

Особливий інтерес становлять: трафарет у вигляді плаской тонкої пластини з невеликою напівкруглою виїмкою у верхній частині і прорізаними наскрізними отворами у вигляді силуетного зображення пари птахів, між якими схематично зображене дерево (N в-1525), і злиток круглої форми з опуклою зовнішньою поверхнею і плаской нижньою (N в-21/4083) [176. – С399]. Обидві знахідки походять з однієї майстерні [206. – С.324-329]. Схожість трафарету за розміром, формою та зображенням з київськими зо-

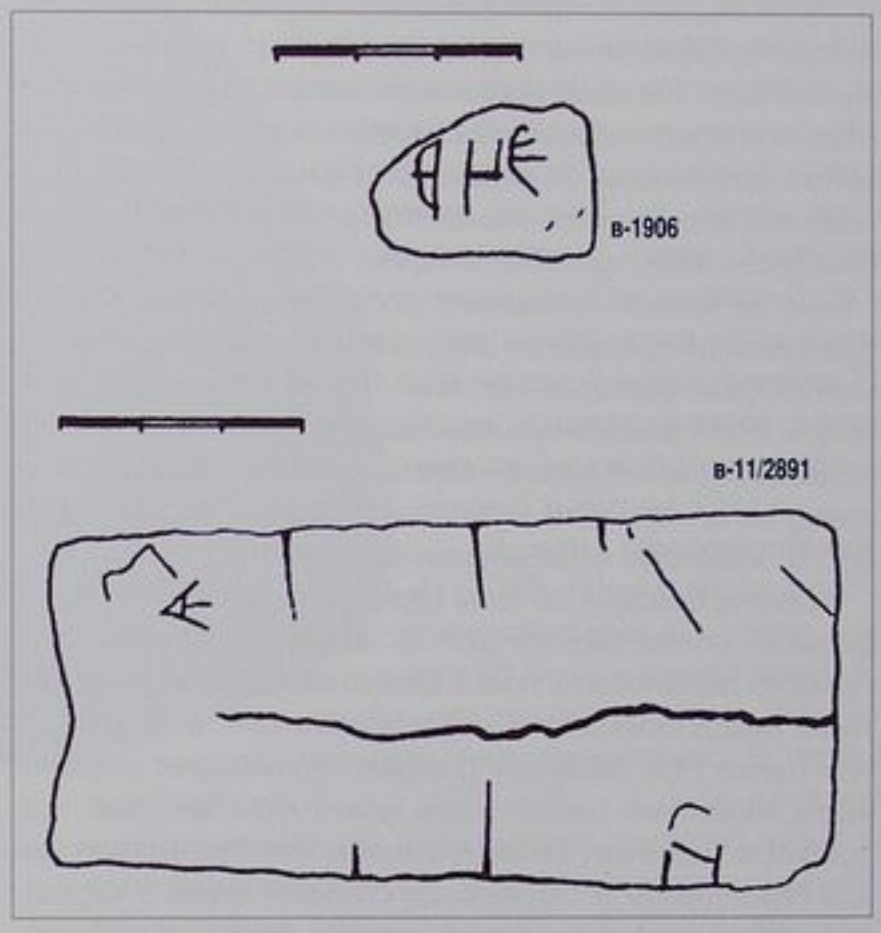

лотими колтами з емаллю не викликає сумніву у призначенні цього пристосування для виготовлення подібних виробів [202. – С.53].

Щодо мідного злитка, на нижній площині якого чітка літера N, то він як вагова гирка (див. статтю З.Зразюк) цілком відповідає своєму місцю знахідки. Достеменне зважування було необхідне майстру, пов'язаному з такими дорогими матеріалами, як золото і дорогоцінні емалі. Як вважає Т.І.Макарова, виготовлення золотих пластинок для колтів передувало виготовленню будь-якої речі з емалі [257. – С.10]. Привертає увагу, що дослідниця згадує античний рельєф, на якому поряд із зображенням майстра на стіні показані терези.

Різні технологічні прийоми, відомі давньоруським майстрам, сліди зношеності на інструментах ювелірного виробництва, різноманітність виробів – це лише частина ознак, що характеризують високорозвинуте золотарство Києва XII-XIII ст. та значний попит на продукцію ремісників-ювелірів.

Графіті на ливарних формах (прорисовки)

Гирка вагова з графіті (прорисовка)

ПРЕДМЕТИ З ЧОРНОГО МЕТАЛУ У СКЛАДІ КОЛЕКЦІЙ «ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА»

Михайло ПАНЧЕНКО

У загальному складі матеріалів, що походять з розкопок на території Десятинної церкви, дана підбірка є однією з найчисленніших. На жаль, доводиться констатувати, що на сьогодні неможливо встановити співвідношення більшості предметів з конкретними об'єктами або з точними ділянками досліджуваної зони (виняток становлять матеріали з поховальних комплексів, яким присвячено окрему статтю іншого розділу). І якщо на момент проведення робіт труднощі створювало пошкодження культурного шару різночасовою забудовою, то нині ситуація ускладнена втратою більшої частини документації, а також роздрібного етикетажу, який дозволив би співвіднести речові матеріали з даними польових щоденників. З огляду на це, предмети доцільніше розглядати групами, згідно з їх основними функціональними ознаками.

Розгляду підлягають лише предмети, виявлені поза поховальними комплексами, які неодноразово публікувалися раніше

Досить цілісну й об'ємну групу становлять ножі, які за формою клинка поділяються на два традиційних види – кількісно переважають ножі з вигнутими спинкою та лезом, трохи менше екземплярів з прямою спинкою та криволінійним лезом. При уважному розгляді нерівномірно відшарованих корозійних напластувань можна дійти висновку про приблизно однакову кількість клинків з центральним сталевим сердечником та з навареним сталевим лезом. У перетині більшість ножів клиновидна; частину знахідок з рівномірною товщиною полотна клинка, іноді – з фігурним або підтрикутним вістрям та з заклепочними отворами на черенку можна впевнено віднести до матеріалів, пов'язаних з хронологічно пізніми об'єктами.

Скоби, фрагменти окуття, петлі, а також велика кількість кованих цвяхів походять, переважно, з розкопок Т.М.Мовчанівського в північно-західній частині садиби Десятинної церкви в 1936 р. Виразних хронологічних ознак подібні знахідки не мають, проте більшість з них можна співвіднести з дослідженими в цій окрузі житлами та виробничими об'єктами. На користь останнього свідчать також залишки металевих шлаків, невелика наковальня та декілька фрагментованих інструментів, позбавлених, на жаль, доказового зв'язку з супутнім матеріалом.

Серед наявних у колекції замків переважають екземпляри з подвійно-циліндричним корпусом, де більший циліндр призначений для пружинного механізму, а менший – для вільного кінця дужки. Всі вони належать до типу «В» [192. – С.156], найрозповсюдженішого в давньоруські часи. Виняток становить замок з невеличким трапецієвидно-кубічним корпусом. Погана збереженість не дозволяє з'ясувати спосіб фіксації дужки, проте характер пошкоджень дає можливість припустити присутність (в первинному вигляді) наварного циліндра, призначеного для вільного кінця дужки. Така конструкція характерна для замків типу «А» [192. – С.155-156], відомого в північних областях Русі серед матеріалів IX-X ст.

Окрему, інформативну групу становлять предмети озброєння, які доцільніше розглядати особово. Нижче наводиться короткий анотований розгляд цієї групи.

Наконечник списа. В-8/4082. Має видовжено-ланцетовидну форму пера з плавним переходом до втулки. Перо вузьке, ромбовидне в перетині. Належить до типу «1» (за А.Н.Кірпічніковим), розповсюдженого, переважно, в Середній та Північній Європі. Їх поява в Скандинавії та на Русі пов'язується з рейнськими виробничими районами [506. – С.139]. Давньоруські знахідки також зосереджені, в основному, на північних територіях і датуються X – першою половиною XI ст. [185. – С.9]. З початку XI ст. наконечники цього типу набувають деяких морфологічних змін, які виділяють їх серед більш ранніх екземплярів. У даному випадку, загострене, дещо потовщене на кінчику перо та товстостінна втулка, яка займає понад 1/3 загальної довжини (що в цілому відображає реакцію на поширення металевих доспіхів), дозволяють обмежити датування розглянутого екземпляра першою половиною XI ст.

Наконечники стріл. В-8/4062. Черешковий: голівка має пірамідальне тригранне вістря та видовжену, звужену до закінчення шийку з рельєфним валиком на кінцевій частині. В Новгороді подібні знахідки походять з шарів середини XI ст. Відрізняються від київського наконечника квадратним перетином вістря (за класифікацією О.Ф.Медвєдєва – тип «86») [266. – С.821]. Аналогічний новгородським зразкам наконечник з Княжої гори зберігається в НМІУ.

Своєрідність цього екземпляра дозволяє вважати його локальним варіантом наконечників даного типу.

В-8/4074. Втулковий, з масивним двошипним вістрям. Належить до типу «2» [266. – С.56], який широко застосовувався з VIII до середини XIII ст. Головна частина знахідок зосереджена у західних та південно-західних областях. Умови знахідки та підвищена товщина вістря дозволяють звузити датування даного екземпляра до XI – середини XIII ст.

В-8/3985, 3986. Черешкові, з видовжено-ромбовидним пером. Плічка в нижній третині довжини, потовщена до черешка шийка, утворює упор для деревка стріли. Належать до типу «40» [266. – С.64], широко розповсюдженого на давньоруських землях та в Поволжі з X по XIV ст.

В-8/4160. Черешковий, з фігурним видовженим пером. Найбільш відповідає першому різновиду типу «71» [266. – С.77. – Табл.16. – Рис.29], відрізняючись від більшості його екземплярів дещо спущеними плічками. Стріли цього типу були розповсюджені у Східній Європі з кінця VIII до початку XI ст., переважно у IX-X ст.

В-8/4073. Черешковий, з широким ромбовидним пером; плічка в нижній третині пера, біля черешка – шийковидний (з перехватом) упор для деревка стріли. Найбільш

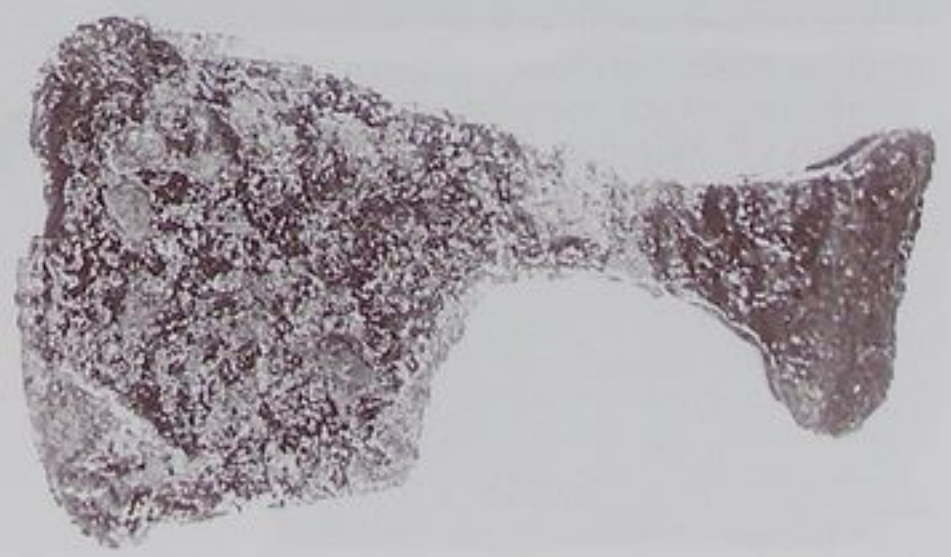

Сокира з тайника. Розкопки 1939 р. (фото з НА ІА НАНУ, № 8340, К-17, № 160)

близький до другого різновиду типу «41» [266. – С.65], який широко застосовувався на давньоруських землях та у східноєвропейських степах з середини XI по XIV ст.

В-9/3393. Черешковий: голівка має коротке тригранно-пірамідальне вістря та масивну, із закраїною шийку, яка утворює упор для деревка стріли. Належить до третього різновиду типу «76» [266. – С.79], який зустрічається на давньоруських землях, в Поволжі та в Подонні з другої половини XI по XIV ст.

В-9/3080. Черешковий, з широким ромбовидним пером: плічка у верхній третині пера, біля черешка – малопомітна через корозованість шийка з упором для деревка стріли. Відповідає типу «53» [266. – С.70], розповсюдженому, переважно, в лісостеповій та степовій зоні Східної Європи в IX – першій половині XIII ст. Найближчі за формою екземпляри більш характерні для IX-XI ст.

В-21/1761. Черешковий, перо підтрикутної форми, прямо зрізані бічні краї утворюють виступи в нижній частині; має довгу, підпрямокутного перетину шийку з упором для деревка. Відповідає типу «32» [266. – С.62], який був широко розповсюджений на давньоруських територіях з середини XII – до середини XIII ст.

В-21/1737. Черешковий, голівка з кинджаловидним, ромбовидного перетину вістрям та масивною шийкою з упором для деревка стріли. Найбільш відповідає третьому різновиду типу «97» [266. – С.85], відрізняючись від більшості відомих екземплярів наявністю досить довгої шийки замість короткої ділянки з перехватом. Наконечники подібного типу відомі, у незначній кількості, в південно-східних областях Східної Європи з матеріалами XIII-XIV ст.

В-8/4309. Черешковий, перо ромбовидне, у верхній частині боки прямі, у нижній – увігнуті, з потовщеними бічними гранями. Біля черешка – невелике розширення з упором для деревка стріли. Належить до типу «45» [266. – С.67], характерного для IX-XI ст. Більшість знахідок зосереджена в північно-східних районах.

В-8/4308. Черешковий, голівка з невеликим ромбовидним вістрям, біля черешка – потовщена, нечітко виражена шийка. Являє собою спрощений варіант типу «83» [266. – С.81], розповсюдженого на давньоруських та прилеглих північно-східних територіях у XI ст.

В-9/2827. Черешковий, з пером листовидної («гостролистої») форми, біля черешка – нешироко, округла в перетині шийка з невиразним упором для деревка. Найбільш відповідає типу «61» [266. – С.62], розповсюдженому у Східній Європі в X-XIII ст.

В-11/2998. Черешковий, з листовидним («лавролистним»?) пером (зберігся фрагментарно). Зважаючи на плавні, дуже полого заокруглені обриси пера (в доступній спостереженню збереженій частині), а також на відсутність упору для деревка стріли, наконечник можна віднести до типу «63» [266. – С.74], який був поширений на давньоруських землях у IX-XIII ст.

В-11/2999. Черешковий, з дворогим вістрям та шийковидним, малопомітним через корозованість перехватом біля черешка.

Незважаючи на те, що атрибуцію утруднює фрагментованість даного екземпляра, його можна співставляти з третім різновидом типу «60» [266. – С.72], що побутував у XI-XIV ст. (більшість знахідок зосереджена в північних районах Русі).

В-11/3000. Черешковий, перо ромбовидної форми, з ледь заокругленими бічними сторонами у верхній частині та дещо увігнутими в нижній. Належить до типу «43» [266. – С.72], розповсюдженого на більшості давньоруських земель з IX до середини XIII ст., переважно XII – середини XIII ст.*

Шолом з тайника.
Розкопки 1939 р.
(НМІУ, № в-11/3027)

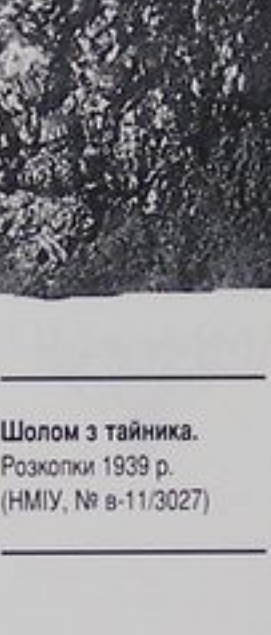

Наконечники піхов.
Розкопки 1937 р.
(НМІУ, № в-9/3079, 3068)

Фрагмент меча. В-21/1717. Збереглася кінцева частина клинка різко звуженої форми з повздовжнім ребром по центральній осі: на поверхні – залишки дерева від піхов. Мечі з подібними акцентовано-колючими клинками з'явилися у другій половині XIII ст. й використовувалися (у різних модифікаціях) до кінця XV ст. [481. – С.307-309]. Цікаво зазначити, що наконечники піхов з розкопок 1937 р., про які йтиметься нижче, були призначені саме для мечів подібного типу.

Наконечники піхов. В-9/3079, 3068. Сплющено-трубковидної форми, звужені до закінчення, з округло-краплевидним завершенням кінців. На першому з екземплярів простежуються залишки інкрустації кольоровим металом: два вкорочених цвяхи, забиті у вхідний отвір наконечника, свідчать про спробу вирівняти його при ремонті. Піхви з подібними наконечниками були призначені для мечів з різко звуженими до вістря клинками, які з'явилися у другій половині XIII ст. Таким характеристикам відповідає описаний вище фрагмент меча з розкопок Д.В.Мілєєва 1911 р.

Шолом сфероконічний. В-11/3027. Корпус виготовлено з окремих склепаних між собою пластин, у нижній частині прикріплених до широкого пластинчастого ободу. Верхню частину завершує накладка-ковпачок. У попередніх публікаціях [174. – С.122; 176. – С.500] конструктивні особливості знахідки не наводяться, очевидно, через значну корозованість поверхні. За морфологічними ознаками, шолом відповідає типу «11-А» [187. – С.27-28], який відрізняється досить широкими хронологічними рамками, проте, оскільки знахідка походить з тайника під фундаментами Десятинної церкви, її особисте побутування можна обмежити першою половиною – серединою XIII ст.

Фрагменти панцира. В-11/3003. Збереглося понад 400 пластин та їх фрагментів. Деякі з них скипілись між собою, дозволяючи простежити первинну, «лусковидну» систему їх розташування. Пластинки прямокутної форми, із заокругленим та ледь підігнутим нижнім краєм; дещо вище середини – пара отворів для кріплення. Довжина – 22-28 мм (варіюється залежно від місця розташування на обладунку); ширина стабільна – 11 мм.

Зображення доспіхів з лусковидним набором можна зустріти у пам'ятках давньоруського мистецтва XI-XIV ст. [222. – С.503; 226. – Табл.211; 187. – Табл.VII], однак більшість давньоруських речових знахідок датується XIII-XV ст. [265. – С.119-134; 187. – С.19]. Необхідно зазначити, що середні розміри їх пластин (60 х 40-60 мм) значно відрізняються від київської знахідки. Дещо ближчі за розміром та майже аналогічні за формою пластини доспіху з Донецького городища другої половини X – середини XIII ст. [187. – С.17. – Рис.4/3], проте чотиристоронне розташування пришивних отворів свідчить про їх жорстко фіксоване кріплення. І навпаки, два лінійно розміщені отвори на деталях київського екземпляра були призначені для більш рухомого, «лусковидного» набору. Подібні розбіжності мають досить суттєве значення, однак необхідно пам'ятати, що обидва способи кріплення не виключають свого співіснування, поєднуючись навіть у складі одного доспіху. Тому, незважаю-

*Три останні наконечники, під NN в-11/2998-3000, за умовами знахідки (тайник під фундаментами Десятинної церкви), можна датувати серединою XIII ст., зважаючи на невеликий можливий строк особистого побутування цього виду предметів.

Панцирні пластини. Розкопки 1939 р. (НМІУ, № в-11/3175, 3288-3297)

чи на конструкційні відмінності, морфологічна однотипність пластин з обох панцирів дозволяє вбачати в ній прояв близькості зброярських прийомів, які, ймовірно, і застосовувалися на одному хронологічному етапі.

Доспіх було виявлено у 1936 р. під час розкопок Т.М.Мовчанівського перед апсидами Десятинної церкви. На жаль, неповнота доступної нам документації не дозволяє достовірно встановити умови знахідки. Однак, зважаючи на вищезгадану паралель з матеріалами Донецького городища, а також на відсутність пізніх предметів серед одночасно виявлених на даній ділянці, доспіх можна продатувати XII – серединою XIII ст.

Пластини від панцира (11 шт.). В-11/3175, 3288-3297. Мають підпрямокутну форму, із заокругленим краєм у нижній частині; довжина – 63-74, ширина – 24 мм. Розташування отворів (три в нижній частині, один – біля верхнього краю та один посередині) дозволяє здійснити умоглядну реконструкцію типу панцира. Проектувалась жорстка чотирибічна фіксація із взаємним скріпленням сусідніх пластин; наявність центрального отвору свідчить про обов'язкову присутність матерчатої або шкіряної підоснови, на якій здійснювалась фіксація (у центрі, можливо, ще й за допомогою заклепки). Нижній, округлий край з невеликим напуском перекривав пластину наступного ряду.

На жаль, відсутність відповідної документації не дозволяє скористатись датуючими особливостями супутнього матеріалу, тому при хронологічній атрибуції знахідки доводиться спиратись лише на відомі аналоги.

Подібний, з ретельно виписаними деталями, доспіх ми зустрічаємо на іконі св.Георгія (Успенський собор Московського Кремля), датований 80-ми рр. XII ст. [439. – Табл.3]; трапляються його зображення й на інших пам'ятках живопису XII-XIV ст. [226. – Табл.184,331]. Серед речових матеріалів близькі форми можна зустріти в старожитностях Монголії та Забайкалля X-XII ст. [428. – С.80-85. – Табл.43], які в XIII-XIV ст. набули широкого євразійського розповсюдження. Зважаючи на їх найбільшу близькість до київської знахідки за морфологічними ознаками та способом кріплення, останню також можна віднести до середини XIII-XIV ст.

СФРАГІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Вікторія БУЛГАКОВА

Сфрагістичні пам'ятки, в записах про знахідки котрих так чи інакше фігурує Десятинна церква, вичерпуються чотирма екземплярами, з яких за випадкових обставин виявлено лише один – печать митрополита Іоанна (кат. N 2). Три інших зразки – печать князя Святослава Ігоревича (945-972) (кат. N 1), печать із зображенням Богоматері та рядковим грецьким написом (кат. N 3), печать із зображенням Богоматері (?) та святого на звороті (кат. N 4) – виявлені в результаті планомірних археологічних досліджень. Моливдовул князя Святослава добре описаний у дослідницькій літературі (див. бібліографію до кат. N 1), що позбавляє доцільності повний розгляд цієї, втраченої в 20-ті рр.пам'ятки. Виявлена в 1937 р. під час розкопок Т.М.Мовчанівського печать із зображенням Богоматері та рядковим грецьким написом має, безперечно, візантійське походження. Якість відбитку не дає можливості чітко встановити іконографічні деталі композиції та просопографічні характеристики. За палеографічними особливостями напису, моливдовул повинен датуватися межами XI ст. Незадовільний стан збереження не дозволяє вичерпно охарактеризувати третю пам'ятку, що має чітку топографічну прив'язку – печать із погрудним зображенням Богоматері (?) та святого у зріст на звороті (кат. N 4). На думку автора розкопок, печать має належати до сфрагістики новгородського князя Рюрика Ростиславича (1170-1171) [179. – С. 37]. Г.Ю.Івакін, виходячи із неможливості побудови атрибуції пам'ятки на підставі аналогій, відніс печать до часу «не раніше першої третини XII ст.» [293. – С. 403]. Зважаючи на місце розташування церкви – в безпосередній близькості до князівської резиденції, інших споруд суспільного призначення – було б невірним пов'язувати всі розглянуті пам'ятки з функціонуванням саме Десятинної церкви, а не ширше – київського Дитинця як адміністративно-політичного осередля.

ПЕЧАТЬ МИТРОПОЛИТА ІОАННА ІЗ МАТЕРІАЛІВ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ І ПРОБЛЕМА АТРИБУЦІЇ РАННІХ МИТРОПОЛИЧИХ МОЛИВДОВУЛІВ

Необхідність вивчення сфрагістичних матеріалів вимагає виняткової уваги до окремих сфрагістичних пам'яток, атрибуції яких внаслідок інтуїтивних або свідомих процедур еталонування вплинули на формування підходів до більш широких масивів цієї категорії археологічного матеріалу. Уточнення такого роду атрибуцій у давньоруській митрополичій сфрагістиці, що не страждає від надлишку пам'яток, у поєднанні із вказівками на прорахунки застосовуваних дослідниками стратегій, здатне змінити навіть найбільш сталі уявлення, змінюючи якість контексту.

Розглядуваний в статті моливдовул митрополита Іоанна, (виявлений у 1956 р. в Києві, поблизу садиби Десятинної церкви й додержуваний у фондах НМІ України) ставав об'єктом дослідницької уваги п'ять разів [329; 456; 460; 491; 457].

Розміри печаті – 25 х 27,5 мм, діаметр оконтуреної частини – 21 х 22 мм, товщина пластини – 3,5 мм, інв.N – в-5272. На лицьовому боці моливдовула міститься погрудне зображення Богоматері, що важко розпізнається, на зворотному – п'ятирядковий грецький напис «+ Θ(εοτο)κε β(οη)θ(ει) τω σω δουλ(ω) Ιω(αννη) μητροπολιτη Ρωσια(ς) = + Богородице, допоможи рабу своєму Іоанну, митрополиту Росії».

Спираючись в основному на загальні міркування (sphragistische Merkmalen), публікатори визначали його належність до печатей митрополитів XI ст. (В.Л.Янін, Г.Г.Литаврин, О.В.Соловйов), коливаючись у наданні переваги Іоанну II (1077-1089) чи Іоанну III (1090-1091). О.В.Соловйов до можливих власників відносив Іоанна I (до 1018 – не пізніше середини 1030-х рр.) [491. – S.319]. В.Л.Янін і Г.Г.Литаврин, грунтуючись, як здається, на датах святительства, цілком визначено висловлювалися на користь Іоанна II [456. – С.166; 460. – С.207]. Однак остаточна атрибуція, що не підлягала подальшому перегляду, цього висновку не розділила. У 1970 р. В.Л.Янін, що помістив моливдовул у І-й том підготовленого ним Зводу, не вдаючись до коментування попередніх віднесень, доповнив свої висновки і віддав перевагу найменш ймовірному раніше Іоанну III.

Спільною рисою всіх атрибуцій, яка спонукала до нового звернення до пам'ятки, стало хибне визначення зображення на пошкодженому аверсі печаті, що було прийняте за чоловічий святительський тип, а отже, відповідно помилкова рецепція цілком чіткого напису на звороті.

Постулюючи «співпадання принципів оформлення» печаті з моливдовулом митрополита Георгія (1068-1073), а, по суті, виходячи із деякої дійсної палеографічної близькості інскрипцій обох пам'яток, В.Л.Янін прочитує ліве збережене на аверсі титло як $\overline{\text{IW}}$, трактуючи таким чином зображення згідно з загальним концептуальним рішенням цієї частини своєї праці – як тезоіменитого архієрею святого. Відповідним чином перекладається ним і можновладний напис: «+ Σκεπ(οις) τω σω δουλω Ιω(αννη) μητροπολιτη Ρωσιας = Споглянь на раба свого Іоанна, митрополита Росії». Механічна підміна початкової формули очевидна – згідно з граматичними правилами, грецьке дієслово дієвідміни на - ω σκεπω, що наводиться в оптативі другої особи, вимагало б після себе акузативу керованих ним іменників (у даному випадку чол.р. на – ης і - ος) та присвійного займенника σος, печать же фіксує точно наведений дослідником датив, який відповідає керуванню дієслова βοηθεω, скороченого в інскрипції до початкової відкритої R і перенесеної на початок другого рядка Θ.

Висновок про зображення на аверсі тезоіменитого митрополиту святого, зроблений після візуального огляду, природним чином повів подальші дослідження шляхом пошуку патрональних відповідностей. В.Л.Янін пише: «Існує... одна обставина, що не дозволить нам датувати київську буллу часом Іоанна II. Погрудне зображення на ній св.Іоанна не може тлумачитися як зображення Іоанна Предтечі. Св.Іоанн на печаті не має великого хреста і убраний в хрещаті ризи, що дає змогу впізнати в ньому іконографічний тип Іоанна Златоуста або Іоанна Богослова (...) Очевидно, що булла митрополита Іоанна із зображенням святителя Іоанна не може належати людині, нареченій іменем Іоанна Предтечі (тобто Іоанну II – *В.Б.*). В силу цього розгляду печать закономірно датується часом Іоанна III (1090-1091)» [457. – С.50-51].

Таким чином, уже уважний розгляд моливдовула позбавляє атрибуцію 1970 р. усіх підстав, повертаючи до дилеми усіх спеціалістів, які зверталися до його інтерпретації – Іоанн III, Іоанн II або навіть Іоанн I?* Цілком очевидно, що питання повинно вирішуватися, виходячи не із сублімування різного роду уявностей і припущень, а на підставі об'єктивування даних, наданих самим моливдовулом, який зайняв одне з ключових місць у питанні визначення важливих рис розвитку давньоруської сфрагістики останніх десятиріч XI ст.

Відтиснутий із свинцевої кульки (контурний шов, неминучий при виготовленні печаті з двох пластин, у даному випадку відсутній), моливдовул вирізняється неоднаковою збереженістю своїх частин. На відміну від реверсу, який має чіткий, зберігаючий палеографічні особливості, напис, «прочитання» аверсу ускладнено численними механічними пошкодженнями. Характер незазнавших механічних змін частин моливдовула як аверсу, так і реверсу, повинен, як здається, свідчити про зношеність контактних поверхонь використаного в його виготовленні буллотирію – пророблені деяких деталей, літер напису та окремих елементів характеризується нерівномірністю, яку важко пояснити якось інакше.

Інскрипція, яка визначає реверс печаті, складається з розташованого в 5-ти рядках 31-го знака (5-7-8-6-5) різновисокого рельєфу. Почергово розташовані літери поставлені окремо одна від одної, не мають нахилу, однакові за висотою – 2-2,3 мм, і не виступають за межі рядків. Напис відкривається хрестиком, розщеплені краї якого помітно розширюються. Із діакритичних знаків використані лише титла у вигляді прямих ліній – одне над першим рядком – $\overline{\text{ΘΚΕ}}$ і одне – на початку третього – $\overline{\text{IW}}$ (рис.1,б). Знаки у вигляді коротких, що сягають близько половини висоти літер, похилих штрихів, які позначають скорочення per suspensionem (тобто способом недописування), у написі вживаються чотири рази – у кінці першого і на початку другого рядка, позначаючи скорочення β(οη)θ(ει), на початку третього, позначаючи скорочення у слові δουλ(ω), а також у кінці п'ятого, позначаючи скорочення у слові Ρωσια(ς) (рис.1,б). Палеографічні особливості визначають письмо як епіграфічний унціал зі схильністю до курсивного трактування деяких елементів літер.

Аверс печаті, що містить зображення, має значне пошкодження правої частини, обумовлене механічним очищенням від нашарувань окислів, у результаті чого було знищено частину німба і будь-які сліди напису. Лівий бік аверсу містить добре помітне Богородичне титло – $\overline{\text{М-Р}}$. Богоматір представлена убраною в щільно облягаючий мафорій, який не утворює в даному випадку звичайних, вільно спадаючих складок. Під час побіжного огляду, посиленого далеко не кращим станом збереження відбитку, це, ймовірно, і могло бути сприйняте за чоловічий святительський тип. Потертість аверсу не дає уяви про характер складок у головній та наплічній частинах зображення, – збережені лише обриси мафорія з боків і внизу шиї. Голова Богоматері позначена хрестиком у вигляді кількох дещо розпливчастих ромбовидних закінчень-пелюсток, що оточують осереддя. Ще два аналогічних, однак не таких чітких хрестики виявлено на мафорії, що покриває ліве та праве плече Богоматері.

Рисунок мафорія надає голові дещо асиметричного обрису, що зміщує візуально відчутний центр ваги цієї частини композиції вправо від композиційно-планіметричного центру побудови лику. Спостереження підтверджується зворотно пропорційним зміщенням провислої частини добре помітного верхнього (надбрівного) краю мафорія. Подібна схема у візантійському мистецтві за відносної поширеності є досить показовою (як точну іконографічну паралель можна навести синайську ікону Богородиці з предстоящим пророком Ісаїєю [503. – P.99], або образ часу Епірського деспотату із церкви Порта Панагія, у Фесалії [157. – С.164], що істотно полегшує формування кола аналогій і пошук ймовірного зразка.

а

б

1. Печать митрополита Іоанна II

Положення рук належить до найбільш очевидних деталей розглядуваної і, почасти, відновлюваної композиції – вони знаходяться перед грудьми. Уважний розгляд дозволяє виявити між ними диск, що зберіг лише малопомітний контур, із розташованим точно по центру напівзатертим зображенням голови Христа Еммануїла. Верхня частина диска знаходиться набагато нижче від лінії можливого обрізу туніки, доходить лише до місця перехресної, нагрудної складки мафорія (розташування, що відповідає розташуванню німба в іконографії Кіріотисси), низ (приблизно 1/8) йде під обріз печаті. Це пояснює невеликі розміри зображення в дискові, підкореного ритму кругових композицій. Про достовірність спостережень у цій частині свідчить характер поверхні моливдовула – на відміну від виконаної у більш високому рельєфі погрудно-наплічної частини образа, оконтурена поверхня диска відрізняється рівномірною сплощеністю, тобто дещо утоплена в нагрудну частину. Добре помітні у правій частині фотознімка борізди, які легко прийняти за зображення розкритої долоні, насправді не мають відношення до образа, відтиснутого в матрицях буллотирія, а являють собою результат пізнішого механічного втручання, яке, судячи з характеру патинування (поверхня окислів не порушена), відбулося ще в давнину. Причини цього псування зображення незрозумілі.

Погана збереженість аверсу дає, однак, можливість відзначити важливу в іконографічному відношенні деталь – добре помітна в лівій частині відбитка, дещо схилена в бік диска, долоня, свідчить про вертикальне розташування пальців. Ця обставина дає підставу вбачати в зображенні Богоматір, яка не утримує диск перед собою, а оберненими всередину долонями притискує його до грудей. Пряму аналогію такого рішення містить аверс міліарисія Василія II (976-1025) [104. – С.115. – N 94].

Погрудний образ Богоматері на печаті відповідає іконографічному типу Богоматері Нікопеї, детально досліджуваному в працях М.П.Лихачова та Н.П.Кондакова [243. – С.76-79; 198. – С.130-134]. Відбитий у назві переможний смисл образа знаходив відповідність у біблійській етимології імені Еммануїл – «що означає: з нами Бог» (Ісайя 7,14; Мф 1,23). Його шанування запроваджується близько середини IX ст., після остаточної перемоги іконопочитання над іконоборством,яку він і повинен був символізувати. У емблематичному смислі останнє могло розумітися як завгодно широко, з часом провідним у його трактуванні стає реституційний аспект. Пам'ятки, позначені подібним зображенням Богоматері, добре відомі. Здебільшого вони представлені матеріалами візантійської нумізматики і сфрагістики, що належать до X-XII ст.

Дещо конкретніші хронологічні відсилання дає розташований на реверсі напис – спільний палеографічний характер зближує його з пам'ятками XI ст. Для інскрипції характерна добре виражена індивідуалізованість у написанні літер. Поряд з особливим, представленим у двох варіантах, каліграфічним написанням ω, повтореній у написі п'ять разів, і двоваріантним, повтореним тричі τ, матеріал для порівняльного аналізу надають також літери, які зустрічаються одноразово – κ, β, δ, лігатура ου і, почасти, – μ. Надзвичайно показовий щодо хронології застосовуваний у написі печаті спосіб суспензійного скорочення слів βοηθει та δουλω - ... R Θ TWCWΔYΛ ... Позначені ним і датовані з порічною точністю печаті належать до 50-70 рр. XI ст. Такими є моливдовули дуки Антіохії Никифора Катакалона (1054-1056) [244. – С.85. – Табл.LXI, 8], Никифора Вотаніата, севаста і дуки Еллади, датований М.П.Лихачовим до 1078 р. – часу посідання ним імператорського престолу [244. – С.99. – Табл. LXIII,2]*, близька до 50-х рр. печать асикрита Михаїла [490. – S.110], печать вестарха Феодора (60-70-ті рр.XI ст.) [167. –Обр.17.– С.45].

Коло палеографічних аналогій для його детального розгляду надто велике. Показово велика кількість відповідностей виявляється у позначеній елементами курсивного письма ін-

* На можливості останнього наполягає А.А.Купраніс [219. – С.208-209], який обгрунтовано сумнівається у правильному прочитанні напису, в хронологізуванні однак виходячий із хибних посилань. Користуючись нагодою, дякую В.Л.Яніну, який любязно повідомив про цю, надруковану у малотиражному збірнику, статтю.

* В.Зайбт, який вважає власником печаті родича імператора, датує моливдовул часом між 1078 і 1090 рр. [244. – С.99, – Прим.1; 489. – S.141]. Вагомим доказом належності печаті саме Никифору III є незауважена М.П.Лихачовим мініатюра із Слів Іоанна Златоуста, що зберігається в Національній бібліотеці в Парижі і зображує імператора між Хризостомом і саме архангелом Михайлом.

скрипції ковчега Константина X Дуки (1059-1067) із Оружейної палати Московського Кремля [60. – Рис.21], що супроводжує сцену вінчання Христом імператора й імператриці, а хрестик, який відкриває напис на реверсі моливдовула, ідентичний розташованому на печаті константинопольського патріарха Євстратія Гаріди (1081-1084) [172. – С.260].

Пошук точних сфрагістичних аналогій наштовхується на цілком закономірні труднощі, зумовлені як дуже низькою якістю відбитка, так і опосередкованим характером матеріалу порівняння. У межах XI ст. існує ряд свинцевих печатей, які не підлягають суворому хронологічному визначенню, однак відбивають ті чи інші явища, властиві деталям іконографії або оформленню напису митрополичого моливдовула. Особливе місце серед недатованих з порічною точністю моливдовулів, що мають схожість з митрополичим, займають печаті протоспафарія Іоанна [243. – T.IV, 32] та диякона св.Софії Константина, патріаршого нотарія і хартуларія [243. – С.159. – Табл.LXVIII, 8]. Перша, крім спільних іконографічних рис, цілком ідентична за способом оформлення рядкового напису і дуже близька щодо палеографії – найхарактерніші β, κ, один із варіантів ω, друга дає найбільш близьку аналогію зображенню, відрізняючись повною схожістю основних деталей іконографії – рисунок мафорія, розташування рук, розміри і місце диска.

Щодо твердо датованих пам'яток, які мають необхідну для обгрунтування атрибуції повноту відповідності, то коло аналогій обмежується 60-80 рр. XI ст. Зображенням Нікопеї позначена імператорська печать Никифора III Вотаніата (1078-1081), що виявляє найбільш близький варіант композиційної побудови [243. – T.IV, 31. – Рис.153; 198. – Рис.54]. Безсумнівний також зв'язок моливдовула (досить, втім, опосередкований) з нумізматикою Романа IV Діогена (1068-1071) (солід Романа IV і Євдокії [398. – T.84,31] і Михаїла VII Дуки (1071-1078) [243. – Рис.151; 198. – Рис.55]. Золота монета останнього дає найбільш повну аналогію головному рисунку мафорія на печаті руського митрополита.

Зіставлення часових проміжків, що визначають побутування всіх залучених для обгрунтування атрибуції пам'яток, вимагають здійснення пошуку можливої дати виготовлення матриць моливдовула у межах 1068-1081 рр., а факт найбільшої іконографічної близькості елементів зображення на аверсі печаті до аналогічних на монеті Михаїла VII і моливдовулі Никифора III, а також факт тяжіння палеографічних відповідностей, що встановлюються на більш широкому порівняльному матеріалі, до нижньої частини цього хронологічного проміжку, визначають час виготовлення матриць серединою 70-х рр. XI ст., що цілком відповідає даті, яка подається житієм єпископа Ісаії – 1077 р., з моменту виходу в світ роботи М.Д.Приселкова, утвердженої як час вступу в сан митрополита Іоанна II [332. – С.164] (з уточненням А.Поппе – 1076/77 рр. [486. – S.286-287]). На користь цього датування свідчить і вже зазначений факт зношеності матриць печаті. І якщо просте порівняння тривалості присутності на руській кафедрі цих митрополитів, які практично слідували один за одним, згідно з законами математичної вірогідності, не може мати якогось значення, то факт зношеності матриць, що багато в чому визначив якість відбитка, явно вказує на Іоанна II, оскільки важко припускати останнє у Іоанна III – митрополита, який обіймав кафедру «від року бо до року» і прибув у Київ уже смертельно хворим [221. – Т.1, – Вип.1 – Стб.208].

Таке однозначне віднесення є методологічно неминучим наслідком виконаної аналітичної процедури. Способу верифікації результату, відмінного від використаного, як відомо, немає. Ця обставина сама по собі зводить пропоновану атрибуцію до рангу незаперечного наукового факту з рядом досить відчутних для існуючих побудов наслідків. Відсутнім виявляється «важливе нововведення», яке В.Л.Янін пов'язує із заміною патронального зображення власника печаті загальноцерковною емблемою [457. – С.53,156; 458. – С.30; 459. – С.378], досить сумнівним, принаймні у постановці 1-го тому «Актових печатей...», є питання про «пошук» такої загальноцерковної емблеми в 90-ті рр. XI ст. [457. – С.53,58,60,156], ін. Повне вивчення усього кола питань, що виникають у зв'язку з новою атрибуцією, повинне стати підставою для формування нового позитивного погляду на розвиток давньоруської сфрагістики в один з найскладніших її періодів, що, природно, вимагає цілком особливої участі. У межах завдань цього дослідження важливо лишень констатувати необхідність і визначити вихідні посилання такого вивчення.

Передусім – характер контексту. Іконографічний тип зображення Богоматері на печаті митрополита Іоанна II давньоруській сфрагістиці невідомий. Не виявлено його і серед пам'яток давньоруського образотворчого та прикладного мистецтва домонгольського часу. Цілком можливо, що за зразок різьбярем матриць митрополичого моливдовула було використано сучасні йому монети, серед інших – солід Михаїла VII, або, що ще вірогідніше, інше невідоме зображення, не обов'язково зв'язане з нумізматичним і сфрагістичним матеріалом. Опосередковану орієнтацію на певний іконний прототип або зразок стінопису, що визначив вигляд зображення на митрополичій печаті, видає розташування диска з Христом Еммануїлом, який доходить, як уже зазначалося, до перехресної нагрудної складки мафорія, що звично для творів монументального стилю й станкового живопису і дивно для мініатюризованих зображень – підкоряючись лінійному ритму композиції, замкнутий в диск образ стає практично оглавним, зображення позбавляється важливих деталей. Аналогічну орієнтацію виявляє й моливдовул Никифора III Вотаніата (1078-1081), що тісно межує щодо хронології з печаттю митрополита Іоанна II (1077-1089). У руській сфрагістиці подібний спосіб побудови використано лише один раз і в більш пізній час – в печаті смоленського єпископа Мануїла (1137 – не раніше 1167 рр.) [243. – С.92. – Рис. 198; 457. – С.178. – Рис.63].

Оформлення печаті наслідує іконографічну програму палацової сфрагістики і нумізматики 70-х рр. XI ст. Поява погрудного образу Нікопеї на печаті руського митрополита є механічним перенесенням вживаного в момент виготовлення матриць образа, який втрачає поза візантійським контекстом емблематичний смисл. Перейшовши в нумізматику Михаїла VII з монет Романа IV, він переноситься на печаті Никифора III, який оволодів на той час троном; реституційний аспект в ідеології якого, в силу очевидних обставин, відігравав роль синтезуючого фактора.

Порівняння моливдовула Іоанна II з печатями сучасного йому київського князя Всеволода Ярославича (1078-1093) [457. – N 15-22, 34] виявляє належність інскрипцій митрополичої й давньоруської печатей, по суті, до різних варіантів епіграфічного письма. Грецькі написи княжих моливдовулів у більшості своїй відзначалися певною палеографічною лапідарністю і цілком явно слідують іншій формулі розвитку палеографічних явищ порівняно з сучасними їм пам'ятками митрополичої сфрагістики. Виявлена в деталях оформлення княжих і митрополичих моливдовулів різниця має достатньо конкретний характер. Вона виявляється не у сфері оформлення сфрагістичного типу (обсяг і межі цього поняття доцільно уточнити), а в іншій якості, прямо зв'язаній з художньою і соціально-культурною мотивацією, яку (якщо уникати поняття «стиль», що часто вводить в оману), можна було б визначити, як сферу *кількісно-формальної переваги*, задану контекстуальними параметрами, і яка в грубому вигляді виявляється через деталі композиції і особливості написів.

Не зайвим є ще раз підкреслити: якщо йдеться про печаті ранніх руських митрополитів, слід говорити про виключно візантійські пам'ятки, що виявляються в центрі формування давньоруських сфрагістичних типів, і які разом з іншими візантійськими зразками визначають варіантність і спрямованість їх розвитку.

НУМІЗМАТИЧНІ ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Зінаїда ЗРАЗЮК

Дірхеми з поховання 112 (фото НА ІА НАНУ, № 7963)

Розкопки на території Десятинної церкви дали значний нумізматичний матеріал. До найбільш ранніх за хронологією можна віднести знахідки східних та візантійських монет з поховань, які були розкопані під фундаментом Десятинної церкви. Їх відкриття пов'язане насамперед з археологічними розкопками цієї архітектурної пам'ятки. Значна частина поховань була знайдена під фундаментом храму, при закладці якого ті з них, що знаходились дещо глибше рівня підошви фундаментів, залишились недоторканими. У кінці 80-х рр. X ст. основна територія могильника, що межувала зі рвом стародавнього городища, засипаного у той самий час, була підготовлена для будівництва храму. При цьому були зриті лише курганні насипи могильника, самі ж поховання, що знаходились глибоко під землею, залишились, в основному, незайманими.

Серед поховань під рівнем стародавньої церкви – сім було із східними і візантійськими монетами. Всі монети, знайдені у могильнику під Десятинною церквою, датовані початком – серединою X ст.

Найбільш ранній дірхем було знайдено Д.В.Мілєєвим у 1909 р. у складі багатої шийної прикраси з сердолікових і скляних намистин з поховання. У верхній частині монети пробито дві дірки для кріплення вушка. Це був саманідський дірхем, карбований Ісмаїлом ібн Ахмедом 279-295 рр. (892-907 рр.). Дата і місце карбування стерті (N 2)*

Дірхем входив також до складу інвентаря поховання, розкопаного у 1937 р. біля південно-західного кута Десятинної церкви. Незважаючи на те, що монета сильно окислена, вона була атрибутована. Із значним ступенем вірогідності цей дірхем можна віднести до карбування Мансура ібн Нуха (350-365 рр., хіджри, 961-976 рр.) (N 7).

У чудовому за своїм складом інвентарі поховання дитини у зрубі, розкопаному Д.В.Мілєєвим у 1909 р. на північний схід від Десятинної церкви, було знайдено два дірхеми, що слугували за підвіски. На одному з них збереглось вушко для підвішування, на другому – два досить великих круглих отвори. Ці монети карбовані у Шаші при Ахмеді ібн Ісмаїлі у 299 р. (911-912 рр.) (N 3).

У жіночому похованні, знайденому у 1911 р. розкопками Д.В.Мілєєва біля південно-східного кута руїн Десятинної церкви, до складу намиста входило два саманідських дірхеми, один з яких – Ісмаїла ібн Ахмеда – карбований у Самарканді у 293 р. (905-906 рр.). Дату іншої монети уточнити неможливо у зв'язку з поганим збереженням (N 5).

Вісім дірхемів, що входили до складу намиста рабині, яка супроводжувала багатого дружинника, були знайдені у складі інвентаря зрубного поховання, розкопаного у 1936 р. неподалік від руїн Десятинної церкви. Дірхеми карбовані при Саманідах: а) три – Ісмаїлом ібн Ахмедом, з них два у Шаші у 287 р.х. (900) і у 288 р.х. (900-901 рр.) і один у Самарканді у 287 р.х. (900), б) один – Ахмедом ібн Ісмаїлом у Самарканді у 300 р.х. (912-913 рр.), в) чотири – Насром ібн Ахмедом, з яких три у Шаші (один у 310 р.х. (922-923 рр.), дата двох інших знаходилась у відламаній частині монети), і один у Мерві у 302 р.х. (914-915 рр.) (N 6).

Для повноти огляду арабських монет з Десятинної церкви необхідно сказати і про знахідку двох дірхемів у зрубі (розкопки 1908 р.) та частину арабського дірхема, який було знайдено під час розкопок Т.М.Мовчанівського 1936 р. (монети не були визначені, місцезнаходження їх невідоме) (NN 1,4).

Поряд із арабськими дірхемами у похованнях виявлено і візантійські монети, проте їх кількість у порівнянні із східними монетами значно менша.

Найбільш старішою з них є імітація візантійського золотого соліда Василя I та Костянтина (869-879), що являє собою позолочену підвіску з прикріпленим вушком. Знайдено її було у багатому жіночому похованні, розкопаному в 1908 р. під розвалинами апсиди Десятинної церкви. Підвіска входила до складу шийної прикраси (N 8).

Необхідно також згадати і про частину візантійської, можливо, срібної монети, що була знайдена у землі, вийнятій з двох паралельних шурфів біля східної частини садиби Десятинної церкви під час розкопок Д.В.Мілєєва 24 квітня 1909 р. (N 9).

Сумуючи знахідки монет із залишків некрополя під розвалинами Десятинної церкви, слід сказати, що досить численні східні монети і досить рідкісні візантійські, що зустрічаються у похованнях, за незначним винятком належать до початку або до середини X ст. У складі поховального інвентаря монети фігурують, звичайно, як підвіски, для чого до них прикріплюється вушко, або у пробитий отвір продівається кільце.

Найбільш багаточисленну групу монетних знахідок становлять, безумовно, монетні гривни київського типу. Вони входять як до складу монетно-речових скарбів, так і знахідок без супроводжуючого матеріалу. Монетні гривни, або зливки дорогоцінного металу певної ваги, форми та розмірів, були головним засобом купівлі-продажу у так званий «безмонетний період», який тривав на території України з початку XII до середини XIV ст.

Монетні гривни почали зустрічатися на території Десятинної церкви у вигляді скарбів і поодиноких знахідок вже досить давно. У 1635 р. під час перших «археологічних» досліджень, метою яких було «Десятинную церковь пресвятой девы выкопать и открыть денному свету» [177. – С.12], Петро Могила знайшов срібний виливок. Певно, Петро Могила не мав жодних сумнівів, що виливок був грошовою одиницею, і він назвав його київським рублем.

* Тут і далі номер за переліком нумізматичних знахідок.

Перший більш-менш детальний опис київської гривни з'явився в літературі на початку XIX ст. У листі, який супроводжував одну з чотирьох знайдених під час розкопок Десятинної церкви київських гривен до Петербурга, київський митрополит Є.Болховітінов писав, що «однакова фігура і вага чотирьох срібних злитків доказує і однакове їх вживання». Як і Петро Могила, Є.Болховітінов назвав знайдені вилитки срібла київськими рублями [403. – С.124,125].

Велику густоту знахідок монетних гривен на північно-східному виступі Старокиївської гори (територія садиби Історичного музею) дослідники пояснюють, з одного боку, літописними свідченнями про соціальний склад населення Старокиївської гори – за укріпленнями міста Володимира та Ярослава знаходився княжий двір та двори київських бояр [391. – С.123-130]. З іншого боку, деякі дослідники схильні пояснювати це тим, що сюди зійшлось багато людей в останні години оборони Києва у 1240 р., захопивши з собою цінності [205. – С. 45].

На території Десятинної церкви було знайдено близько 33 монетних гривен київського типу, з них 12 надійшли у колекцію НМІУ. У каталозі цього видання подається лише одна гривна (час і обставини її знахідки невідомі). Інші, можливо, зберігаються серед значної частини депаспортизованих гривен нумізматичної колекції Національного музею історії України.

Поряд із срібними монетними гривнами на території Десятинної церкви було знайдено і мідні монетні гривни, а саме – мідна гривна та скарб мідних гривен, обидві з розкопок В.В.Хвойки 1907-1908 рр. на садибі Петровського (NN 23,24). Відомості археологічної комісії дають досить скупі свідчення про обставини їх знаходження. Про першу сказано, що її було знайдено у «траншеї на південь від фундаменту» і що «вона представляє собою мідну гривну новгородського типу, які були у обігу до XV ст. і відрізняються від київських монет своєю вагою 48 золотників» (з тексту незрозуміло, чи ця гривна важила 48 золотників, чи автор взагалі констатує вагу новгородських гривен) [143. – С.83].

Ще скупіші дані про знаходження скарбу мідних монетних гривен: «В.В.Хвойкою були також відкриті такі предмети: 1) скарб мідних монетних гривен, що складався з однієї цілої, двох половинок і декількох частин цієї монетної одиниці...» [143. – С.83]. На превеликий жаль нічого не сказано ні про їх вигляд, ні про їх вагові характеристики. Тому досить важко стверджувати чи ці монетні мідні гривни мали функцію, подібну до срібних монетних гривен, чи вони слугували за екзагій-гирю, яка використовувалась для зважування срібних монетних виливків.

Монетні гривни були основним, проте не єдиним засобом купівлі-продажу у XII-XIII ст. На грошовому ринку курсували монети, хоча і в мізерних кількостях.

Серед досить незначних знахідок західноєвропейських монет на території Києва (Потин 1967: N 9) дві з них було виявлено на території Десятинної церкви. Це венеціанські срібні монети, карбовані за часів правління дожа Енріко Дондоло (1192-1205) (знайдена під час розкопок 1939 р. у тайнику під Десятинною церквою) та дожа П'єтро Зіані (1205-1228) (з розкопок 1936 р.). Матапан дожа Дондоло (це екземпляр першого випуску монет цього правителя) [470. – С.21], плакетований золотом з припаяним вушком, до того як потрапив у скарб, використовувався як підвіска і, можливо, не був у грошовому обігу.

Для повного переліку нумізматичних матеріалів з розкопок Десятинної церкви необхідно згадати про монету, знайдену в 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва. У звіті археологічних розкопок за 1909 р. є такий запис:«... у східній траншеї було знайдено мідну великокнязівську монету, яка представляє велику цінність» [144. – С.125]. Будь-яка знахідка монети великокнязівського часу не залишається поза увагою наукової громадськості, проте у фундаментальних роботах по давньоруських монетах це повідомлення залишилось поза увагою [160; 379]. Тепер вже важко сказати, чи була ця монета справді сріблянником, карбованим у кінці X – на початку XI ст., чи первісна атрибуція була помилковою. Місцезнаходження її невідоме.

Монети і гирі – це дві сторони монетно-вагової системи. З найдавніших часів основною особливістю гир є їх органічний зв'язок з монетними системами своєї епохи. Прийняття і функціювання монетно-вагових систем залежало від економічного та політичного становища даного центру.

Під час розкопок 1907-1908 рр. під керівництвом В.В.Хвойки на садибі Петровського було знайдено дві вагові гирі. Першу – у 1907 р. у склоробній майстерні на глибині 3,8 м біля печі [99. – С.339. – N 11].

В.В.Хвойка назвав цей предмет «мідною болванкою». Під час цих розкопок на глибині 1,55 м у південно-східному кутку під шаром попелу було знайдено мідний штамп із зображенням птахів. Пізніше ці два предмети були пов'язані між собою, і дослідники вважали їх за: «мідну болванку, на якій стінкам колтів надавалась сферична форма...» [202. – С.53; 206. – С.328; 176. – С.399; 183. – С.168; 358. – С.379].

Проте, наявність на зворотному боці мідної болванки грецької літери «N», якою позначалась цифра 50, наводить на думку, що, можливо, спочатку її використовували як вагову гирю. Якщо припустити, що це було саме так, то необхідно знайти ту одиницю, 50 яких і становить вагу 132,87 г. Розділивши 132,87 на п'ятдесят, отримуємо 2,66 г. Саме таку вагу в кінці X-XI ст. мала срібна візантійська монета міліарісій. За часів правління імператорів від Іоанна I до Костянтина II вага міліарісія становила, в середньому, від 2,54 до 2,84 г [469. – С.12].

Знахідки срібних візантійських монет неодноразово зареєстровані на території сучасної України. Найбільша кількість їх припадає на X-XI ст. У цей час кількість їх помітно збільшується, що пояснюється скороченням припливу куфічного дірхема та досить інтенсивними політичними і економічними зв'язками Київської Русі з Візантійською імперією [212. – С.36; 455. – С.192].

У скарбах другої половини X ст. з'являються візантійські монети Костянтина VII, Романа I, Костянтина VII та Романа II, Никифора II Фоки та Іоана Цимісхія. Найбільш численні монети Василія II (976-1025) та Костянтина VIII (1025-1028), які за кількістю знахідок посідають перше місце [215. – С.13].

Зважаючи на все вищесказане, можна припустити, що «мідна болванка» є ваговою гирею і використовувалась для зважування 50 срібних міліарісіїв кінця X-XI ст.

Другу гирю було знайдено також на садибі Петровського. Ця гиря має форму плоского, дещо видовженого ромба із заокругленими краями. Вага її становить 53,06 г. Відсутність точних відомостей про обставини її знаходження утруднює її датування, це можливе лише на базі її вагових характеристик.

Гирка вагова з графіті
(прорисовка)

Відомо, що в середині X ст. на місці єдиної давньоруської монетно-вагової системи, яка базувалась на гривні в 68,22 г, з'являються дві вагові системи – південна і північна. В основі південної системи – вага, пов'язана з візантійськими одиницями (літра) [455. – С.204].

Вага візантійської літри – 327,456 г. Вага київської гривни – 163,72 г. – і становить половину візантійської літри. Проте реальні київські монетні гривни рідко мали таку вагу. Відомі коливання від 153 до 164 г. (Відомі більш легкі і значно важчі екземпляри) [159. – С.8].

Вага нашої гирки становить 53,06 г і не має аналогій серед опублікованих гир, знайдених на цій території ні за ваговими нормами, ні за формою. Проте гирі з такою ваговою характеристикою широко відомі у Північному Причор-

номор'ї, а саме у Херсонесі, де була широко розповсюджена візантійська вагова система. Такі гирі важили 50-53 г і становили 1/6 візантійської літри або дві унції (еталонна вага унції – 27,208 г) [435. – С. 140-149].

Можливо, що і на території Київської Русі крім літри були відомі й інші візантійські вагові одиниці, а саме унції. Таким чином, ця свинцева гиря, можливо, має вагу у дві унції і становить 1/6 частину візантійської літри, або 1/3 частину срібної гривни київського типу. На підставі цього можна датувати її часом обігу гривен київського типу, а саме XII – початком XIII ст.

ПЕРЕЛІК НУМІЗМАТИЧНИХ ЗНАХІДОК З ТЕРИТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

АРАБСЬКІ ДІРХЕМИ

1. У 1908 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва під південною апсидою було виявлено квадратну дерев'яну споруду. В ній знайдено два дірхеми. Місцезнаходження монет невідоме. Вельмин, 1910. – С. 144; Каргер, 1958. – Т.1 – С.172-181. – Поховання N 109.

2. 25 липня 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва на схід від руїн Десятинної церкви було знайдено жіноче поховання з намистом, до складу якого входив саманідський дірхем, карбований при Ісмаїлі ібн Ахмеді (279-295 рр./892-907 рр.). До монети припаяне вушко для носіння. Все знайдене під час розкопок 1908-1909 рр. упаковане і відправлене в Санкт-Петербург до Імператорської Археологічної комісії. ИАК, прибавление к вып. 32. – СПБ, 1909 – С.124; Вельмин, 1910. – С.142. – Поховання N 14.

3. Під час розкопок Д.В.Мілєєва 1909 р. в траншеї, проритій у напрямку до сходу від стародавньої стіни, було знайдено дитяче поховання з хрестом на шиї та двома східними монетами Саманідської династії IX-X ст. Дірхеми карбовані у Шаші при Ахмеді ібн Ісмаїлі у (299р./911-912 рр.). Все знайдене під час розкопок 1908-1909 рр. було упаковано і відправлено в Санкт-Петербург до Імператорської Археологічної комісії. Поховання атрибутоване і реконструйоване у 1939 р. ИАК, прибавление к вып. 32. – СПБ., 1909. – С. 128-129; Вельмин, 1910. – С.138; Каргер, 1958. –Т.1. – С.176. – Поховання N 110.

4. Під час розкопок Д.В.Мілєєва у 1908 р. у стародавніх шарах землі знайдено дірхем. Місцезнаходження монети невідоме. Вельмин, 1910. – С.141.

5. У похованні, виявленому під час розкопок Археологічної комісії під керівництвом Д.В.Мілєєва 1911 р. у садибі Десятинної церкви під південно-східним кутом (?) розвалин стародавньої церкви знайдено намисто. До його складу входило два саманідських дірхеми: перший – Ісмаїла ібн Ахмеда, карбований у Самарканді у 293 р. (905-906 рр.); дату другої монети не можна уточнити у зв'язку з поганим збереженням. До монет прикріплено плоскі вушка для підвішування. Інвентар з цього поховання надійшов з Археологічної комісії до Державного Ермітажу, звідки у 1932 р. був переданий у Харківський історичний музей. ИАК, прибавление к вып.44 – СПБ, 1912 – С.198; Каргер, 1958. – Т.1. – С.146. – Поховання N 30.

6. У похованні, виявленому у липні-серпні 1936 р. розкопками Київської археологічної експедиції у садибі Художньої школи, на північний захід від Десятинної церкви, було знайдено скелети воїна з рабинею. У склад намиста рабині входило вісім дірхемів, карбованих при Саманідах: а) три – Ісмаїлом ібн Ахмедом, з них два в Шаші у 287 р., (900 р.) і в 288 р. (900-901 рр.); один в Самарканді у 287 р. (900 р.); б) один – Ахмед ібн Ісмаїлом у Самарканді у 300 р.(912-913 рр.); в) чотири – Насром ібн Ахмедом, з яких три у Шаші, один в 310 р. (922-923 рр.), дата двох інших знаходилась у відламаній частині монети, і один у Мерві у 302 р. (914-915 рр.). Комплекс цього поховання і монети з нього зберігаються у НМІУ. Каргер, 1958. Т.1. – С.179-180. – Поховання N 112.

7. Поховання знайдене 29 травня – 01 червня 1937 р. розкопками Київської археологічної експедиції ІІМК АН УРСР у садибі Художньої школи (уч.III/1937 р.) у грунтовій могилі, викопаній у материковому льосі на глибині 2,95 м від рівня сучасної поверхні. Воно розмішене майже в самому південно-західному куті зовнішньої галереї Десятинної церкви. Біля таза кістяка лежав дуже окислений срібний дірхем, який, вірогідно, належав карбуванню саманідського еміра Мансура ібн Нуха (350-365 рр.х./961-976). Каргер, 1958. Т.1. – С.206-208. – Поховання N 124.

ВІЗАНТІЙСЬКІ МОНЕТИ

8. Поховання знатної жінки було виявлено 23 червня 1908 р. розкопками Археологічної комісії під керівництвом Д.В.Мілєєва у садибі Десятинної церкви (N1/1908 р.) на схід від нової церкви, під розвалинами середньої апсиди стародавнього храму, у грунтовій могилі на глибині 3,75 м від рівня сучасної поверхні. Серед багатого інвентаря, що супроводжував небіжчицю, було намисто з дев'ятнадцяти дрібних намистин: сердолікових, пастових та срібних із зерню. До складу намиста входила також сучасна імітація золотого візантійського солід імператорів Василія I та Костянтина (869-879), зроблена із срібла, але позолочена зверху, з припаяним грубим срібним вушком для носіння її як підвіски. ИАК, прибавление к вып. 27 – СПБ, 1908. – С. 54-55; ИАК, прибавление к вып. 31 – СПБ, 1909.– С.69; Вельмин, 1910. – С.137; Каргер, 1958. – С.206. – Поховання N122.

9. 24 квітня 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва біля двох паралельних шурфів у східній частині садиби Десятинної церкви було знайдено рештки візантійської, можливо, срібної монети. ИАК, прибавление к вып. 32. – СПБ, 1909. – С.124.

МОНЕТНІ ГРИВНИ

10. У 1636 р. на руїнах Десятинної церкви Петро Могила виявив виливок шестикутної форми і назвав його рублем. Толочко, 1966. – N 1. – С.130.

11. У 1826 р. під час вирівнювання майданчика для закладання нової Десятинної церкви О.Анненковим була знайдена срібна монетна гривна київського типу вагою 38 золотників (161,5 г). Гривна передана у дар Московському товариству історії та старожитностей російських. Краткое историческое описание Первопристольной Соборной Десятинной церкви в Киеве. – СПБ, 1829. – С.23; Беляшевский, 1889. – С.7.

12. У 1826 р. у руїнах Десятинної церкви з правого боку поблизу вівтаря на глибині 1 1/2 аршина, знайдено разом із виливком обгорілого олова три срібні шестикутні гривни. Гривни зберігались у ризниці Києво-Софійського собору. Беляшевский, 1889. – С. 7-8.

13. У 1846 році від О.С.Анненкова у Кабінет «изящных» мистецтв при Московському університеті було, крім інших предметів, знайдених у Києві, передано і монетну срібну гривну київського типу. З університету речі передані у Російський історичний музей. Корзухина, N 65-б. – С. 106-107.

14. У 1847 р. у садибі О.С.Анненкова, що межувала із садибою Десятинної церкви, при нівелюванні саду на глибині більше двох аршин знайдено скарб, до складу якого входила срібна гривна київського типу малої ваги (153,56 г). Скарб було передано до Музею Київського університету, після революції – до Київського історичного музею. Ильин, N 69. – С.24; Корзухина , N 65-в. – С.107; Толочко, 1966. – N 4. – С.130.

15. У 1851 р. на території садиби О.С.Анненкова знайдено шість срібних монетних гривен київського типу. Антонович, 1895. – С.34; Толочко, 1966. – N 5. – С.130, N5.

16. У 1857 р. під час земельних робіт на території садиби Климовича (раніш садиба О.С.Анненкова) виявлено стародавню цегляну кладку. У ніші однієї із стін у невеликому глиняному горшику знайдено скарб, до якого крім ювелірних виробів входило і шість срібних гривен київського типу. Скарб було передано до Музею Київського університету, після революції – до Київського історичного музею. Корзухина, N 76. – С.110. Толочко, 1966. – N 6. – С.130.

17. У 1862 р. 17 серпня на садибі Климовича (колишня садиба О.С.Анненкова) знайдено скарб, склад якого повністю не встановлений, проте відомо, що крім інших речей до нього входили і три монетні гривни київського типу. Скарб було передано до Музею Київського університету, після революції – до Київського історичного музею. Корзухіна, N 77 – С.111; Толочко, 1966. – N 77. – С.130.

18. У XIX ст. (до 1868 р.) в Києві під час розкопок на території Десятинної церкви знайдено скарб (?), до складу якого крім інших речей входила монетна гривна київського типу. Скарб надійшов у Московську Оружейну Палату, звідки у 1868 р. був переданий Московському публічному музею. Нині зберігається у Московському історичному музеї. Корзухина, N 66. – С.108.

19. У 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва у східній траншеї знайдено скарб із стародавньою київською монетною гривною. Скарб разом з іншими речами з розкопок Д.В.Мілєєва 1908-1909 рр. надійшов у Археологічну комісію, де і зберігався до 1939 р. Корзухіна, N 73 – С.109, (у складі цього скарбу монетна гривна Г.Ф.Корзухіної не вказана); ИАК, прибавление к вып. 32 – СПБ, 1909. – С.125; Толочко, 1966. – N 12.

20. У 1908 р. розкопками у напрямку до півночі (визначено межі північної абсиди) було знайдено срібну плитку кувшиноподібної форми. Своїм виглядом нагадує гривни В.В.Хвойки. Місцезнаходження невідоме. ИАК, прибавления к вып., 31. – СПБ, 1909. – С.71.

21. У 1911 р. 23 серпня на садибі Десятинної церкви під час розкопок Д.В.Мілєєва у чотирьох метрах від північної стіни стародавньої церкви С.П.Вельміним було знайдено скарб. Речі лежали у шарі великокняжівського часу, перекритому зверху шаром щебеню, який утворився від руйнування церкви після 1240 р. У скарб входило і шість гривень київського типу малої ваги (146,29 – 165,76 г). Скарб надійшов у Археологічну комісію, звідки був переданий на зберігання до Ермітажу. У січні 1932 р. відісланий у Харківський історичний музей. Загинув у роки Великої Вітчизняної війни. ОАК. – СПБ., 1911. – С.62 та 96. – мал. 100-104; ИАК, прибавление к вып. 44. – СПБ., 1912. – С.97; Ильин, N 74. – С.25; Корзухина, N 69. – С.109; Толочко, 1966. – N 13. – С.131.

22. У 1936 р. під час розкопок Т.Ф. Мовчанівського на території північної частини садиби М.Петровського, на схід від будинку Історичного музею, було знайдено скарб, до складу якого входили дві монетні гривни київського типу. Вони лежали у невеликому глиняному глечику з однією ручкою. Вага гривен – 162,2 і 163,9 г. Скарб було передано до Київського історичного музею. Корзухіна, N 67. – С.108, ; Толочко, 1966. – N 15. – С.131.

23. У 1908 р. під час розкопок В.В.Хвойки на території садиби Петровського знайдено мідну плитку, яка являла собою мідну гривну новгородського типу. Місцезнаходження невідоме. ИАК, прибавления к вып. 31. – СПБ, 1909. – С.83; Ильин, N 93. – С. 27.

24. Під час розкопок на садибі Петровського В.В.Хвойкою у 1908 р. було знайдено скарб мідних монетних гривен, який складався з однієї цілої, двох половинок та кількох частин цієї монетної одиниці. ИАК, прибавления к вып. 31. – СПБ, 1909. – С.83; Ильин, N 93. – С.27.

ВЕЛИКОНЯЗІВСЬКА МОНЕТА (?)

25. У 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва у східній траншеї було знайдено мідну (?) великокняжівську монету. Місцезнаходження невідоме. ИАК, прибавление к вып. 32 – СПБ, 1909. – С.125.

ВЕНЕЦІАНСЬКІ МОНЕТИ

26. 29 липня 1936 р. під час розкопок Т.М.Мовчанівського у траншеї віссю захід-південь на північний схід від Десятинної церкви у бік Десятинного узвозу було знайдено срібний венеціанський матапан, карбований за часів правління дожа П'єтро Зіані (1205-1228). Монета зберігається у МНІУ (інв. N AR-11830). Щоденник N 4 експедиційного сезону 1936 р. – С. 32-33. – Архів ІА НАН України. – Ф. 20. – N 85; Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С.422.

27. У 1939 р. під час археологічних досліджень фундаментів Десятинної церкви у західній частині її центрального нефа було відкрито стародавній тайник. До складу речей, виявлених там, входив срібний матапан, карбований за часів правління дожа Енріко Дондоло (1192-1205). Монета плакетована золотом, з припаяним до неї вушком для носіння. Монета зберігається у НМІУ (інв. N НД-750) Каргер, 1941. – С. 75-85; Каргер, 1958. – Т.1. – С.498-502; Толочко, 1976. – С.200.

КЕРАМІЧНІ ВИРОБИ З КОЛЕКЦІЇ «ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА» В НМІУ

Марина СТРЕЛЬНИК

Однією з найбільш численних груп у колекції «Десятинна церква» в НМІУ є давньоруська кераміка (5062 од.). Вона включає в себе матеріали з розкопок Д.В.Мілєєва 1911 р. (колекційний список в-21), М.К.Каргера 1939 р. (колекційний список в-11), Т.М.Мовчанівського – розкопки 1936 р. (колекційний список в-8), розкопки 1937 р. (колекційний список в-9), розкопки 1938 р. (колекційний список в-10) та В.В.Хвойки, розкопки 1907 р. і 1908 р. (колекційний список в-4553). Більшість речей походить з розкопок Т.М.Мовчанівського 1936 р. Деякі предмети з колекції були опубліковані М.К.Каргером в 1958 р. разом з іншими речами, знайденими під час розкопок у Києві. Але вся колекція в цілому ще не була предметом окремого дослідження.

Група давньоруської кераміки включає в себе посуд, світильники, речі спеціального призначення тощо. Вся кераміка кружальна, лише в шести випадках використовувалося ліплення. Глина здебільшого світла: білого, світло-рожевого, світло-жовтого, світло-сірого кольорів. Поряд з цим зустрічається також посуд червоного та темно-сірого кольору. Гончарне тісто включає домішки кварцевого піску та шамоту. Хронологічні рамки: IX – початок XIII ст.

Давньоруський посуд можна умовно поділити на 3 групи: кухонний, столовий та тару.

Кухонний посуд у колекції «Десятинна церква» представлений різноманітними горщиками та покришками. Горщики, в свою чергу, можна поділити за розмірами на великі, середні та малі.

Великі горщики здебільшого широкогорлі, опуклобокі, заввишки 28 см, діаметр вінця близько 24 см, діаметр дна – 9-12 см, місткість – від 3 до 4 л. Вінчики їх варіюють від прямих, косо зрізаних до відігнутих назовні, потовщених та манжетовидних.

2. Покришки

Середні горщики подібні до великих, тільки більш приземкуваті і менші за розмірами, заввишки від 14 до 23 см, діаметр вінця – 13-18 см, діаметр денця – 9-10 см, місткість – 1,5-2 л.

Малі горщики відрізняються лише розмірами: заввишки близько 14 см, діаметр вінця – 8-14 см, діаметр дна – 7-8 см, місткість – 0,5-1,5 л. Деякі горщики мали одну або дві плоских, петлевидних ручки – іноді ручки-відростки із наскрізним отвором.

Більшість горщиків прикрашена орнаментом: поглибленим лінійним, хвилястим або нігтьовим, штампованим. Досить часто поєднуються кілька типів орнаменту.

Покришки (їх усього 7) мають округлу форму з підвищенням у центрі. Діаметром – від 10 до 20 см. Покришки також прикрашені орнаментом: заглибленим лінійним або хвилястим.

Столовий посуд представлений мисками, кухлями, глечиками та черпаками.

Мисок знайдено небагато – 6. (Можливо це тому, що цей вид посуду, в основному, виготовлявся з дерева). Миски невеликі: діаметр вінця – 9-11 см, діаметр денця – 5-6 см, заввишки 4-5 см.

Кухлі невисокі, округлобокі, широкогорлі з діаметром вінця близько 12 см, мають ручку. Форма вінчика пряма. На плічках – заглиблений лінійний або хвилястий орнамент.

Глечики мали більш видовжену форму, витягнуту шию, вузьке горло, часто були прикрашені на шиї та плічках прокресленим лінійним і хвилястим орнаментом, деякі мали носик. Своєрідними глечиками були так звані амфорки київського типу. Ці посудини мали 2 ручки-відростки із наскрізним отвором, видовжене тулово, вузьке горло. Заввишки – 16-17 см, діаметр вінця – 5 см, денця – 6,5-7 см.

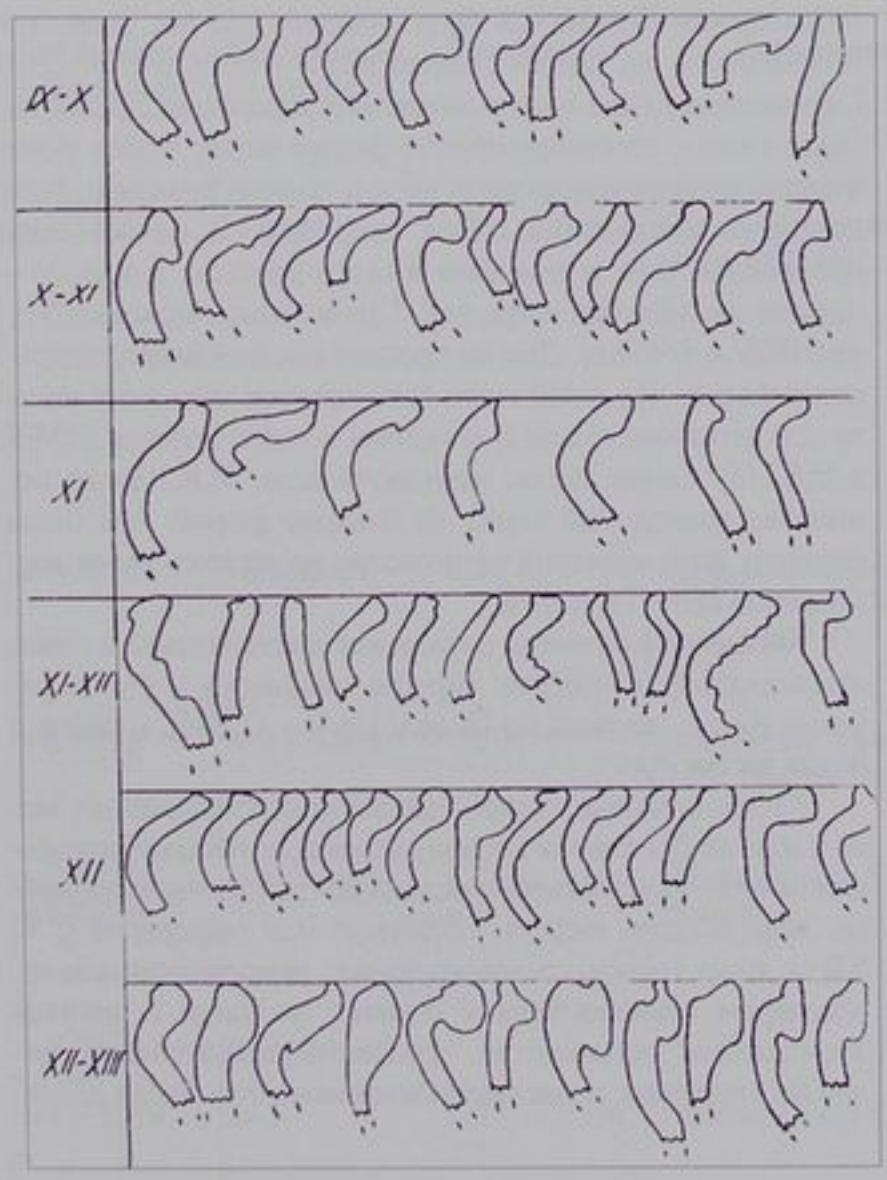

1.Типологічний та хронологічний поділ посуду за формами вінець

Черпаки були невеликі за розміром: заввишки – 5 см, діаметр вінця – 8 см, діаметр денця – 5 см. Вони мали петлевидну ручку, досить часто прикрашені нігтьовим орнаментом.

У колекції багато відбитих ручок від різноманітних посудин (252 штуки). Це невеликі плоскі петлевидні ручки від кухлів та горщиків; ручки від глечиків – масивніші, більші за розміром; ручки-відростки; ручки-відростки із наскрізним отвором.

Особливу увагу привертають клейма на денцях посудин. Вони зустрічаються поодинці або утворюють серії до 3 повторень, відтиснутих на одній матриці (табл. 3, тип III, N 6). Серійні зображення характеризуються тотожністю всіх ознак. В колекції налічується 101 денце з клеймом, а також 6 цілих посудин з клеймами. Діаметр клеймованих денець – від 4 до 13 см. Найпоширеніший діаметр – 10-11 см. Більшість клеймованого посуду датується XI-XII ст.

Малюнок клейм різноманітний. Це одне або кілька концентричних кілець (табл. 3, тип I, 1-9), знаки у вигляді хреста (табл.3, тип II, 1-3), хреста, вписаного в одне або кілька кілець (табл.3, тип III, 1-7), колеса (табл.3, тип IV, 1-3), двозуба (табл.3, тип V, 1-6), тризуба (табл.3, тип VI, 1-3), різних геометричних фігур (табл. 3, тип VII, 1-7), літероподібних знаків (табл.3, тип VIII, 1-6). Переважають, як до речі і на клеймах з інших міст, різноманітні комбінації з колами [405. – С.148].

Світильники також займають важливе місце в комплексі давньоруської кераміки з колекції «Десятинна церква». Налі-

чується 84 фрагменти світильників. На жаль, жодного цілого світильника не збереглося, але досить значна їх кількість дає можливість реконструювати їх форму. Світильники можна поділити на два типи: відкритий та закритий. До закритого типу можна віднести лише два фрагменти, всі інші належать до відкритого типу. Це світильники на високій, порожнистій ніжці із закріпленим на ній одним або двома плоскими блюдцями, причому більшість світильників мала два блюдця і лише один – одне плоске. Ніжка світильників нерідко прикрашена лінійним орнаментом. В одному випадку ніжка світильника мала три невеликі – близько 1 см діаметром – отвори.

Серед знахідок привертають увагу п'ять склоплавильних тиглів, причому чотири з них походять з розкопок ювелірної майстерні на території садиби Петровського (НМІУ, в-21/3989, в-1907, в-4553/28, в-4553/11).

Один з тигельків являє собою товстостінне денце, можливо, вторинно використане, діаметром 11 см із залишками склоподібної маси зелено-червоного кольору (НМІУ, в-11/158). Другий має вигляд невеликої чашечки із залишками зеленої поливи (НМІУ, в-4553/28). Ще два ліпних тигелька-ллячки використовувалися для виготовлення та лиття поливи одразу двох кольорів. Вони зроблені у вигляді видовженого, прямокутної форми предмета, поділеного перегородкою на дві частини з отворами для лиття поливи. В одній ллячці збереглися сліди поливи жовтого та зеленого кольорів (НМІУ, в-21/3989), у другій – жовтого та червоно-коричневого (НМІУ, в-1907).

Елементний хімічний склад проб крусти у чотирьох осередках двох тиглів дає відносно високий відсоток вмісту золота в одному з осередків (аналіз виконано в Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАНУ у відділі фізичних методів дослідження мінеральних речовин кандидатом хімічних наук С.О.Козаком).

Результати аналізу не підтверджують використання подвійних тиглів-ллячок для виготовлення поліхромних полив'яних плиток [293. – С.361-362] і допускають інший технологічний процес з їх використанням.

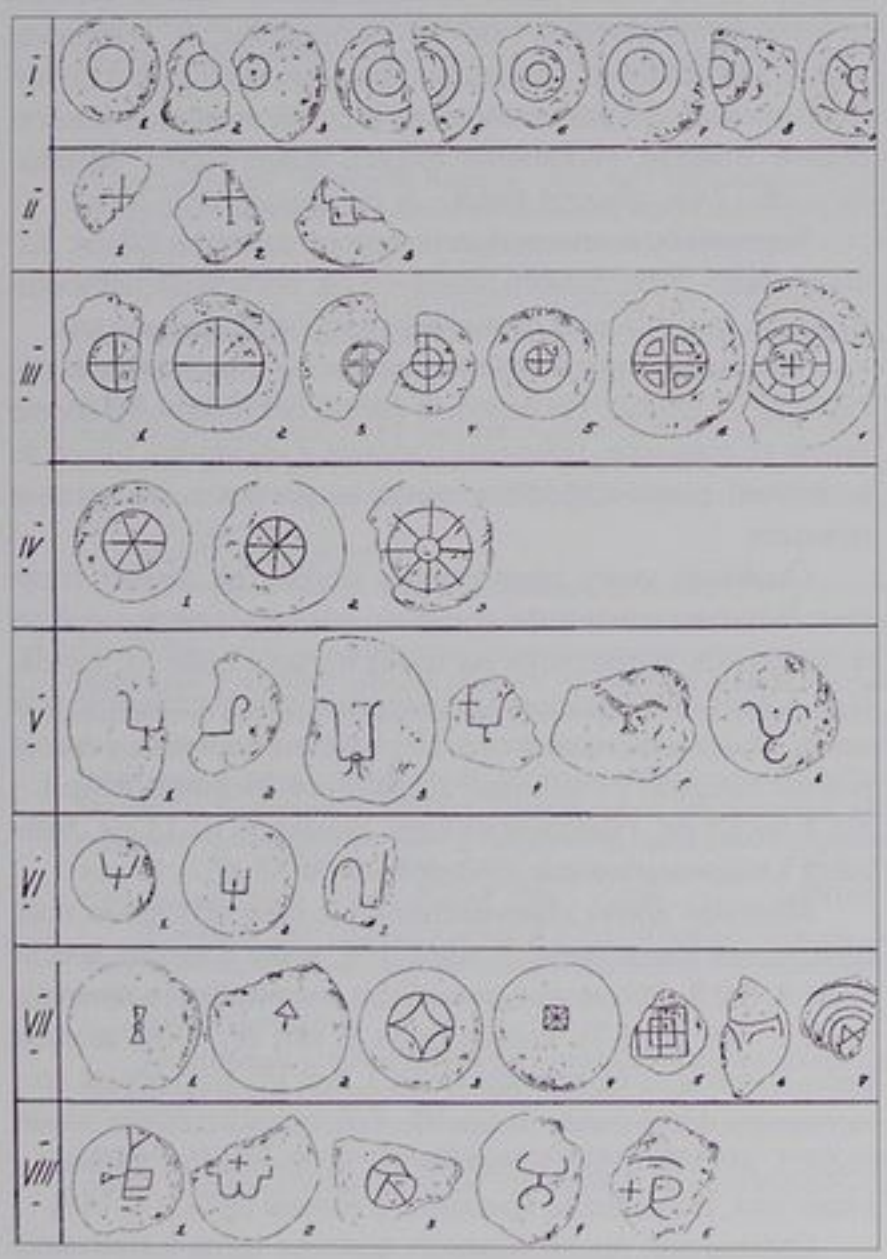

3. Типи клейм на денцях посудин

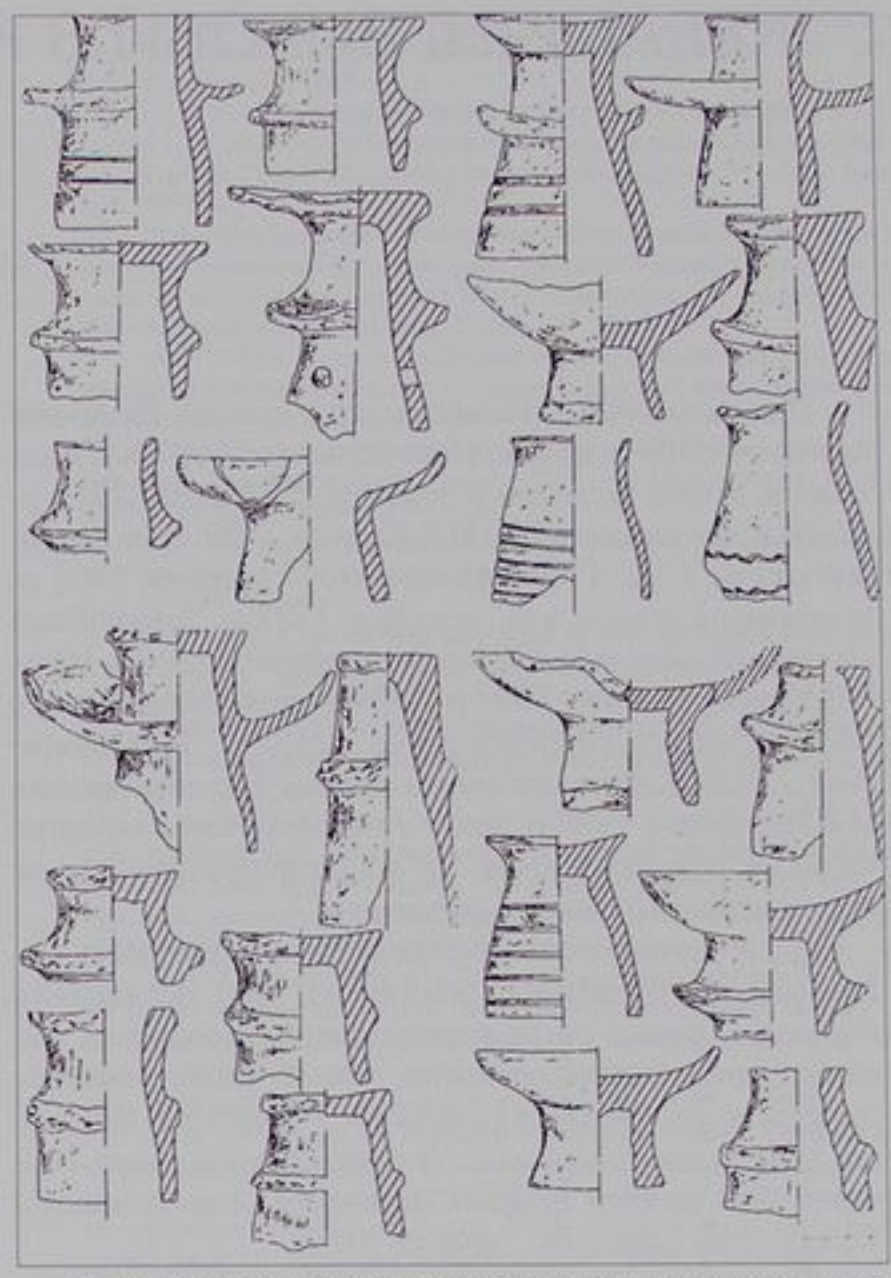

4. Світильники

Глина широко використовувалася для виготовлення інших, необхідних у господарстві речей, таких як глиняні грузила, прясла, іграшки. В колекції налічується 3 глиняних грузила і одне прясло, а також фрагмент писанки, вкритої поливою двох кольорів: темного та світло-зеленого. Знайдено також фрагмент заготовки писанки. Глина для писанок була світлою, добре відмученою, з домішками дрібного кварцевого піску.

З такої ж глини виготовляли глиняні іконки із зображеннями святих. Одну з них, невеличку, прямокутної форми із зображенням Богоматері було знайдено під час розкопок В.В.Хвойкою на садибі Петровського (НМІУ в-4553/26). Слід відзначити два досить загадкових керамічних предмети. Один з них – плоский, округлої форми виріб, з обох боків вкритий продряпаними після випалу лініями (можливо, була повторно використана стінка посудини). З одного боку продряпане коло із вписаним в нього хрестом, з другого – округле заглиблення всередині. Глина темна, червонясто-сіра (НМІУ в-8/4986). Другий предмет має видовжену підтрикутну форму. На одній грані його прокреслено після випалу концентричне кільце із вписаним в нього хрестом (НМІУ в-4553/8). Глина світла, жовтаво-біляста. М.К.Каргер помилково трактує цей виріб як ливарну форму. Але більш ретельне його вивчення не дозволяє погодитись з цим висновком [176. – Табл.XVI].

Кераміка Десятинної церкви має широкі аналоги серед давньоруських гончарних виробів, знайдених у різних районах Києва, зокрема на Подолі [364. – С.284], а також в інших містах Русі.

Кількісно значне, поряд з давньоруською керамікою, місце у збірках Десятинної церкви займає візантійський керамічний імпорт, представлений численною групою тарної кераміки, куди входять амфори практично усіх поширених у X-XIII ст. типів; групою столового посуду, репрезентованою екземпляром червоноглиняної лощеної посудини із врізним зооморфним орнаментом; групою червоноглиняної полив'яної кераміки, представленою фрагментом блюда XIII ст.

СКЛЯНІ ВИРОБИ

Володимир ЗОЦЕНКО, Олександр ГОНЧАРОВ

Колекцію скляних виробів (понад 1000 од.) з розкопок «Десятинної церкви» та її оточення з Національного музею історії України складають зібрання досліджень В.В.Хвойки 1907-1908 рр., Д.В.Мілєєва 1908-1914 рр., Т.М.Мовчанівського 1936-1937 рр. та Київської експедиції 1938-1939 рр. (керівник М.К.Каргер). За призначенням вона розподіляється на кілька груп: посуд, прикраси рук (браслети, каблучки, персні), шиї та одягу (намистини, підвіски).

За сьогоднішнім станом збереження, найбільшу інформативність несуть намистини. Їх кількість з усіх трьох зібрань нараховує 75 екз., виготовлених із класичного скла. До наведених слід додати 6 намистин з керамічної пасти, 8 намистин та один підвісок, різьблені з каменю та бурштину.

Аналіз джерел надходження дав можливість встановити вірогідні пошукові координати деяких зразків та приналежність їх до комплексів. Низка 26 скляних, з каменю та металевих намистин і привіску за інвентарями в-21/4057 б могла належати похованням 31-32 (нумерація М.К.Каргера), відкритих 1911 р. у 2,55 м на захід від південно-східного рогу храму X ст. на межі обійсть лікаря Петровського та нової Десятинної церкви.

Опис поховань не потратив до звіту Д.В.Мілєєва, проте збереглися олівцеві кроки з чіткою топографічною ситуацією та замальовкою намиста на небіжчиці з поховання за польовим № 21. Крім намистин кістяк мав чотири скроневі каблучки, знаходився у труні, орієнтація – західна, випростаний [176. – С. 147; рукописний відділ ЦНБ НАНУ ім. В.І.Вернадського, ф. 152, № 163, зошит 1, а. 109].

16 скляних та 3 намистини з сердоліку (інвентарі в-9/3371-3375) є частиною великого намиста (понад 30 прикрас) з поховання жінки з дитиною, відкритого 1937 р. за 5-8 м на схід від центральної апсиди храму X ст., – № 83 за М.К.Каргером [27. – С. 32-33, 39; 176. – С. 151-152; 183. – С. 146].

Під час розчищення завалу так званої «схованки» у західній частині центрального нефа храму (розкопки 1939 р.) було знайдено дві пастові самополив'яні намистини (в-11/3040а – 3041а). У публікаціях маємо лише згадку про факт знахідки без жодного коментаря [174. – С. 128]. Місцезнаходження решти намистин подано у каталозі.

На жаль, поза реконструкцією топографії знахідки залишилося 14 намистин розкопок 1936 р., 5 – 1937 р., 3 – 1939 р.

За зовнішністю та технологічними ознаками, наявний матеріал поділений відповідно до класифікаційних схем З.О.Львової (Стара Ладога, Саркел-Біла Вежа); В.Б.Деопік (Південно-Східна Європа), Н.О.Школьникової (Наддніпрянщина), Ю.Л.Щапової (Новгород, Русь у цілому), С.О.Плетньової (Дмитріївський могильник), М.Д.Полубояринової (Булгарське городище).

Результати візуально-морфологічної експертизи матеріалу зведено до таблиці.

№ інвент. або за кат.	Типологічна група	Датування	Походження	Поширення	Література	Примітки
I	II	III	IV	V	VI	VII
в-9/3118	I (Ладога)	VIII-п.п. X ст.	Єгипет, Середземномор'я, Балкани	Велика Моравія; салтівська культура; Скандинавія (Хельге)	Львова, 1968, с. 65-70, 90-91; Lundsrom, 1981, p. 37, fig.14:10384; Плетнева, 1989, с. 117, рис. 66:51, 54	«Міллефіорі», проте у техніці кручення у XI-XIII ст. відомі з Саркелу та Булгару (Львова, 1959, с. 329, рис.6:17; Полубояринова, 1988, с. 185, рис. 85:3-6)
в-9/3121	II (Ладога)	VI-XI ст.	Середземномор'я; Нижній Райн - Скандинавія (у IX-X ст.)	Кавказ-Крим (VI-VIII ст.); Європа у цілому (IX-XI ст.)	Львова, 1968, с. 70-78	Маємо вірогідність приналежності зразка до північноєвропейського імпорту
в-8/5278	IV:2 (Ладога)	VIII-IX ст.	Скандинавія, Нижній Райн, Західна Литва	Головне - Південно-Східна Прибалтика	Львова, 1968, с. 78, рис. 2:53; Kunciene, 1981, p. 82, 86-91	
в-8/5285 в-8/5276	IV:I (Ладога) -"-	к. I - п. II тис. н.е.	Північний захід Європи; Візантія	Переважно Північ Європи, Стара Ладога - комплекси др. пол. IX - поч. X ст.	Львова, 1968, с. 75-77, 79, рис. 2:67-72	Візантійські зразки мають безбарвне прозоре скло
в-8/4534	IV:3 (Ладога)	-"-	-"-	-"-	-"-	
в-11/1318	IV:3	к. I - п. II тис. н.е.	Північний захід Європи	Переважно Північ Європи	Львова, 1968, с. 75-77, 79, рис. 2:71	

I	II	III	IV	V	VI	VII
в-8/5273	IV:I	IX-X ст.	Скандинавія (Бірка); Ютландія (Хайтабу, Дукум)		Archaologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen.., 1984, S. 337, A66.132	Стара Ладога цього різновиду намистин до X ст. включно не має
в-8/5277	IV:3	к. I - п. II тис. н.е.	Північний захід Європи; Візантія, зокрема Сирія	Верхній та Середній Дніпро; Верхня Волга та Західна Двина; Литовське Узбережжя, Земгале,Нижня Даугава; Приладожжя; Північний Кавказ	Львова, 1968, с. 73-74, рис. 2:56-58; Школьникова, 1978, с. 99-100, рис. 2:2, табл. на с. 100; Мугуревич, 1965, с. 72-73; Kunciene, 1981, p. 78-79, pav. 1:4; Деопик, 1961, с. 218, рис. 4:10	Позначається брак цих прикрас на Середній і Нижній Волзі та невиразність знахідок у Криму
в-11/3653	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-
в-9/3371:1-10	IV:3а (Ладога) I (Новгород)	др. пол. IX - XI ст.	Північний захід Європи або Візантія, зокрема Мала Азія	Європа у цілому	Львова, 1968, с. 78-79, рис. 3:10, 17; Щапова, 1956, с. 166, 167; 1972, с. 82	Поховання № 83, за М.К.Каргером
в-9/3375	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-
в-11/3650	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-	
в-11/3658	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-	
в-8/5291	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-	
в-8/5284	IV:I (Ладога)	VI-VIII ст.; IX-X ст.	Візантія, або Північний захід Європи, зокрема Скандинавія з IX ст.	-"-	Львова, 1968, с. 75, 77, рис. 3:9	
в-11/1316	IV:2 (Ладога) 1:2 (Наддніпрянщина)	VII-VIII ст.; IX-X ст.	Візантія	Обопіл Середньої течії Дніпра з VII-VIII ст.; пам'ятки салтівської культури; Хельге, VIII ст.; Бірка, Литовське узбережжя, Самбія - з IX ст. Ладога - з др. пол. IX ст.	Львова, 1968, с. 78-79, рис. 3:45; Школьникова, 1978, с. 99-100, рис. 3:2; Kunciene, 1981, p. 78-79, pav. 1:33; Lundstrom, 1981, p. 6,8-9	
в-9/3374:1-2	IV:3 (Ладога) I:I:3б (Південно-Східна Європа)	VII-VIII ст.; IX-X ст.	-"-	Середня Наддніпрянщина; пам'ятки салтівської культури; Південно-Східна Прибалтика	1961, с. 218, рис. 4:14; Школьникова, 1978, с. 99-100, Плетнева с. 115-121, рис. 62, 63:1:3:10; Kunciene, 1981, p. 78-79, 82	Поховання № 83, за М.К.Каргером
в-8/5245; 5287	"Koralkymelonovite (Кавунові)"	VIII-X ст.	Велика Моравія за візантійською традицією	Дунайська Словаччина, салтівська культура, зокрема Саркел	Chropovsky, 1978, s. 25-26, kat. 29; Львова, 1959, с. 327, рис. 6:20; Плетнева, 1989, рис. 63:1:2:7	
в-8/5289	1:2 (Саркел)	X-XII ст.	Центральна Азія (Афрасіаб); Середземномор'я; Київ за візантійською традицією з др. пол. XI ст.	Східна Європа	Львова, 1954, с. 324, 330-331; Щапова, 1972, с. 92-93	
в-8/5297	1:2 (Саркел)	X-XII ст.	Центральна Азія (Афрасіаб); Середземномор'я	Східна Європа	Львова, 1954, с. 324, 330-331; Щапова, 1972, с. 92-93	
в-8/5299	-"-	-"-	Центральна Азія (Афрасіаб)	-"-	Львова, 1954, с. 330; 1968, с. 78-79	
в-9/3117	-"-	-"-	Центральна Азія	-"-	-"-	Порівняно нечисельний імпорт до Європи
в-8/5270	III:Б:III:I (Болгар)	XIII-XIV ст.	Центральна Азія (Хорезм)		Галкин, 1984, с. 217; Полубояринова, 1988, с. 179-180	
в-8/5274	III:A (Болгар)	-"-	Волзька Болгарія		Полубояринова, 1988, с. 165, 166-167	

I	II	III	IV	V	VI	VII
в-8/290	IV:4 (Ладога); 16:2 (Русь)	др. п. X - п. XI ст.	Київ		Львова, 1968, с. 79-80; Щапова, 1972, с. 74-76, рис. 16:2	Ранішня продукція київських склярів
в-8/5301	-"-	-"-	-"-			-"-
в-8/5279	IV:4 (Ладога)	-"-	-"-		-"-	-"-
в-11/3651	-"-	-"-	-"-		-"-	-"-
в-11/3652	-"-	-"-	-"-			
в-8/5244	-"-	сер. - др. п. XI ст.	-"-		Львова, 1968, с. 78-90, рис. 2:38; Бобровський, Зоценко, Трухан, 1990, с. 25-30, 73-74, т. 2, 4; Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 91-95, 98	Основний асортимент склярень Подолу сер. - др. пол. XI ст., відкритих у 1987, 1989 рр.
в-8/5300	-"-	-"-	-"-			
в-8/5449	II (Новгород); 16:I (Русь)	XII - п.п. XIII ст.	Київ, Русь у цілому		Щапова, 1956, с. 168-167; 1972, с. 75-76, 93-96, 183-184; Львова, 1959, с. 320, рис. 6:23, Сагайдин, Сергеева, Тимощук,1990, с. 10-13, т. 3-4, 11:186 /7, 267, 268/ 24	Основний асортимент склярень Подолу XII - пер. пол. XIII ст., відкритих у 1989 р., може бути визнаним за «провінційно-руський»
в-11/1347	IV: 4 (Ладога)	-"-	-"-			
в-11/3438	I: 3 (Саркел)	-"-	-"-			
в-8/4475	V (Ладога)	VIII-X ст.	Візантійський Бл. Схід	Європа в цілому	Деопик, 1961, с. 231, рис. 5:55-56; Львова, 1968, с. 80	
в-11/3660	-"-	II ст. до н.е. - XI ст. н.е	Єгипет	Балкани, Південно-Східна Європа	Чангова, 1972, с. 126-127, обр. 99	Обрідний у Європу імпорт
в-11/3682	VI (Ладога)	IX-X ст.	Дар'яльська ущелина	Салтівська культура; Велика Моравія; Південно-Східна Прибалтика, Райнланд	Деопик, 1961, с. 216-217; Львова, 1968, с. 80; Мугуревич, 1965, с. 73-74; Kunciene, 1981, p. 81, pav. 1:10:12	
в-8/5292	VII (Ладога)	VIII-XI ст.	Афрасіаб, Хорезм; Афон, Чмі; Булгар (з X ст.)	Салтівська культура, Середня та Верхня Наддніпрянщина, Приладожжя	Деопик, 1961, с. 218; Львова, 1968, с. 82 Полубояринова, 1988, с. 180-181; Плетнева, 1989, с. 115-121, рис. 62, 63:3:10	Булгарське походження зразків VII групи менше вірогідно
в-8/5298	VII (Ладога)	VIII-XI ст.	-"-	-"-		
в-11/2865	VIII (Ладога) II (Саркел)	VIII-X ст.	Сирія	Європа в цілому	Львова, 1968, с. 86-87	
в-8/5276	VIII:4 (Ладога)	IX-XI ст.	Середземномор'я	-"-	Львова, 1968, с. 87-88	
в-11/3658-1809	-"-	-"-	-"-	-"-	-"-	
в-9/3372:1-3	VIII:5 (Ладога)	VI-X ст.	-"-	Кавказ та Крим з VI ст; Наддніпрянщина, Південно-Східна Балтія, Приладожжя, Скандинавія (Бірка) - з IX ст. Моравія - з X ст.	Деопик, 1961, с. 219; Львова, 1968, с. 90; Плетнева, 1989, с.149; Kunciene, 1981, p. 81	Обмежена кількість на пам'ятках салтівської культури; з поховання № 83
в-11/3654	-"-	VIII-X ст.	-"-	Дніпро-Деснянське межиріччя; Центральна та Західна Литва	Школьникова, 1978, с. 100-101, табл. Б; Kunciene, 1981, p.79-80, pav. 1:37, Мугуревич, 1965, с. 74-75	
в-9/3122	IX (Ладога)	др. п. IX - п. X ст.	Кавказ за сирійсько-візантійською традицією	Салтівська культура, Верхня та Середня Наддніпрянщина	Деопик, 1961, с. 218; Школьникова, 1978, с. 99-100, 101; Львова, 1968, с. 90-91, рис. 4:53	
в-8/5293	-"-	IX-X ст.	-"-	Східна Європа, Північ Європи	Львова, 1968, с. 91	
в-11/3658-7231	IX (Ладога)	XIII-XIV ст.	Волзька Булгарія		Бусятская, 1976, с. 59-60	Нагадують кручені прикраси Булгара типу III:AII:4 (Полубояринова, 1988, с. 155, 169, рис. 83: 27-28).
в-11/3659		-"-	-"-		-"-	

Поза нею залишилося 6 прикрас з керамічної пасти, вкритих самоутвореною поливою, окрім згаданої зі схованки, ще в-8/5280, 5281; в-11/3658/1808, 1319/5455/. Останні – з кашинного тіста. Датуються XIII-XIV ст.

Маємо ще 5 намистин з каменю та одну з бурштину. Дві з них – з халцедону сапфіритового різновиду (в-8/5629, тип 17 – Деопік) і з сердоліку – монетоподібна (в-11/3683, тип 10 – Деопік). Подібні намистини були поширеними переважно в VIII-IX ст. через салтівську культуру, водночас тип 17 практично невідомий за межами Кавказу [123. – С. 209-210, 215. – Рис. 2:10, 17]. Ще три сердолікові намистини походили з поховання № 83 (в-9/3373, тип 7 – Деопік) і представляли найпоширеніший вид прикрас, переважно кримського виробництва. Вістря їх допливу до Наддніпрянщини випадає на часи після хозарської війни Святослава Ігоревича, з другої половини XI ст. їх популярність зменшується [123. – С. 209, 215. – Рис. 2:6. – Табл. 2; 443. – С. 99].

Бурштинова намистина (в-9/3119, гр. II – Варнас; тип III – Кулаков) – типова прикраса самбійських прусів IX-XII ст. Найбільш вірогідний час надходження її до Києва – X – перша половина XI ст., до масової розробки родовищ місцевого бурштину [496. – С. 118; 218. – С. 27. – Табл. XI III; 138. – С. 139-141].

Намистини колекції діляться на п'ять хронологічних градацій: VIII – перша половина X ст. – 11 екз.; IX-XI ст. – 19; X-XII ст. – 4; XII-XIII ст. – 3; XIII-XIV ст. – 10 екз. Водночас є зразки, котрі мали ширший або вужчий діапазон побутування: VIII-IX ст. – 2; IX-X ст. – 11; VIII-XI ст. – 3; X-XI ст. – 11. Проведений аналіз свідчить про перевагу намистин раніших за XI ст. зразків: 44 проти 18 з другої половини X до XIII-XIV ст.

Показовим є склад раніших прикрас: 13 – від візантійських склярів; 6 – з Північного Заходу Європи; 5 – з Кавказу або Центральної Азії; 2 – з дунайської Моравії. Ще 18 намистин можна віднести як до візантійських, так і північноєвропейських осередків. Особливо це стосується 16 кільцеподібних, зонних дрібних одночасткових бісерин або дво-, тричасткових пронизів з однобарвного чи безбарвного скла кінця I – початку II тис. н.е. (група IV:3,3а – Ладога; I – Новгород). З погляду на географію поширення, цілком природним буде припущення про надходження цих прикрас як від каролінгського Північного Заходу, так і з візантійського Південного Сходу. Надто прості у виготовленні, вони не потребували особливих прийомів технології. Водночас розвиток хімії склярства обох імперій відбувався на засадах римської традиції. Як на Півдні, так і на Півночі користувалися склом Na-Ca-Si, Na-K-Si. Наявність серед київських знахідок намистин, які походять з Північного Заходу, засвідчує їх скупченість на Верхньому Дніпрі, і навпаки – невиразність у Криму.

Серед намистин другої половини X – початку XIII ст. спостерігається тенденція до скорочення імпорту: 10 києворуських виробів проти 4 – з Візантії або Центральної Азії. Всі прикраси, датовані другою половиною XIII-XIV ст., належать до осередків центральноазіатського склярства.

Безсумнівно, раніші прикраси походили з поховань некрополя на Старокиївській горі. Надходження до Києва та археологізація цих намистин, найімовірніше, відбулися протягом другої половини IX – X ст. З поховання за обрядом кремації походила й сердолікова «монетоподібна» намистина в-11/3683 з перепаленою до втрати кольору поверхнею.

У контексті верхньої межі функціонування цього некрополя окремого розгляду варте намисто з поховання № 21 розкопок 1911 р. Низка окраси небіжчиці складалася з 12 скляних намистин, однієї сердолікової, між якими вміщені лазуритовий привісок, одна білонова колодочка та 11 «гудзиків-бубонців» з бронзи, вкритої золоченням. Чотири намистини – середземноморсько-сирійського походження (Корінф). Дві з них відповідають групі IV:37 Дмитріївського могильника; ці намистини характерні найпізнішим похованням – друга половина IX – X ст. [320. – С. 163-172. – Табл. 6. – Рис. 67:37; 250. – С. 321]. Наступна належить до типу 1:2 – «Саркел», інкрустована на кшталт «міллефіорі», датується IX-XI ст. Остання намистина з цієї серії – подібна до трьох прикрас з поховання № 83.

Сім намистин походять з центральноазіатських або північнокаспійських регіонів (група IV – «Стара Ладога»). Поширення 6 з них у Східну Європу стає помітним з другої половини X ст., а на Півночі Русі й у Волзькій Булгарії – навіть у XI-XII ст. [250. – С.328-331. – Рис. 6:3-5,26; 108. – С.182. – Рис. 65:36; 326. – С.174-175; 85. – С.42. – Табл.1:13]. Сьома – «очкова» з рожевої склопасти є реплікою на подібні скляні вироби, відомі євразійськими теренами з IX ст. [250. – С.329. – Рис. 6:15].

Остання скляна намистина низки зарахована до особливої підгрупи IV групи Староладозької класифікації, що не має аналогів на Півночі. Натомість, ці прикраси яскраво репрезентовані житлово-господарськими комплексами Києво-Подолу середини – другої половини X ст. [250. – С.78. – Рис. 2:40; 364. – С.90. – Рис. 42:II].

Восьмигранна подвійна піраміда з сердоліку належить до пересічного виду кам'яних намистин з пам'яток салтівського кола [123. – С.209-210, 215. – Рис. 2:8; 4:18. – Табл.18]. Цікавим є лазуритовий привісок. За кольором (індіго-синім) його можна віднести до сорту «ніілі» з бадахшанського родовища Сари-Санг. Він утілює постать з яскравими жіночими рисами. Антропоморфні амулети з лазуриту є типовою прикрасою середньовічних номадів від Уралу до Дунаю. У київському Подніпров'ї вони відомі лише за двома курганами некрополя другої половини XI – початку XIII ст. поблизу села Зеленьки, який залишено торками Чорноклобукського союзу. У Києві, окрім цієї, знайдено ще один подібний привісок, також на Старокиївській горі [256. – С.130, 131-132. – Рис. 2:25,60,64; 52. – С.65, 81. – Рис. 43:60; 319. – С.169-171,179. – Рис.10:2,4; 14:7].

Білонова колодочка вилита частками з наступним лютованням. Обопільна стулка форми, що походила з ювелірної майстерні 60-80 рр. X ст., відкритої на київському Подолі, поряд з іншими, мала відбиток майже ідентичної прикраси [115. – С.47-48. – Рис.9; 364. – С.92-94]. «Гудзики-бубонці» розподіляються на цілісно виливані та лютовані з двох шкаралупок. «Мода» на виливані «гудзики» та шкаралупові «бубонці» у Східній Європі поширювалася через салтівську культуру. У побуті міського населення вона набула популярності з другої половини X ст. [320. – С.107; 176. – С.380-381. – Табл. XIV, XI VIII; 184. – С. 66, 69-71. – Рис.6,7:1-5,17,32,45; 52. – С.65,67. – Рис.47; 369. – С.156. – Рис.62:15-17]. Незвичним було знаходження цих оздоб у складі намиста. Низки їх у X-XI, XIII-XIV ст. характерні були для поховального інвентаря фіно-угрів та північно-східних балтів. У Наддніпрянщині така оздоба шиї відома лише за похованнями X-XIII ст. Посем'я [107. – С.68-69. – Рис.12:27; 499. – P.107. – Pav.4:1; 279. – С.44-45. – Табл. 3,7; 278. – С.96-97, 123-124. – Рис.42].

Намисто небіжчиці висвітлює уподобання певної групи киянок X-XI ст. У ньому переважали центральноазійські вироби скляних прикрас. Чудовим індикатором етносу похованої є лазуритовий привісок. За матеріалами східноєвропейського степу та лісостепу такі амулети походять виключно з поховань торків, пізніше – половців та близьких до них берендеїв. За всіма ознаками вони втілювали постать загальноторкського родинного духу – Йєреху. Його ляльки у чувашів навіть у XIX ст. мали жіночу зовнішність. Вотівна приналежність підвіску прозоро визначає торчесько-половецьке походження померлої, що дає можливість чіткіше датувати комплекс. За літописом, торки на коні києво-руської

історії уперше з'являються під 985 р., коли їх кіннота була скерована Володимиром Святославичем на волзьких булгар. «Фінсько-балтський» спосіб оздоблення цього намиста – це, мабуть, данина своєрідному міському кітчу. Найімовірніша дата поховання – кінець X – початок XI ст.

До пізніх, не раніше другої половини X ст., належить і поховання № 83. Варто нагадати й поховання біля південно-західного рогу храму X ст., до складу якого входив саманідський дірхем 961-976 рр. [176. – С. 223]. Отже, Першохрам будувався серед діючого некрополя. Володимир Святославич та Ярослав Володимирович добре знались на топографії цього цвинтаря.

«Повість минулих літ» під 1007 р. сповішала: «Перенесини святии Богородицю». Реконструюючи цю не зовсім зрозумілу подію, Л.Є.Махновець слушно припускає, що тут йдеться про перенесення до храму раніш померлих князів. На його думку, це були Ізяслав Володимирович (помер у 1001 р.) та Всеслав Ізяславич (помер у 1003 р.). Проте не можна виключати й акції прилучення до церкви похованих на Старокиївській горі пращурів князя-неофіта. Подібне було вчинено Ярославом Мудрим 1044 р. з прахами Ярополка та Олега Святославичів. Й якщо перший з них був похований в околиці Вручого, то вбитого на сходах князівського терему 978 р. Ярополка ховали, вірогідно, на даному некрополі [322. – Ч. І. – С. 89, 104; 242. – С. 74].

Чудове узгодження щодо хронології комплексів мали й деякі намистини передмонгольського періоду та навали Батия: в-11/3040а – 3041а – із завалу «схованки»; в-8/5274 – знайдена під час розбору людських кістяків на рівні руїн північно-східної частини храму; в-8/5270 – також з братньої могили на північній ділянці котловану будівництва Художньої школи; в-8/5281 – у заповненні шару від північно-східного рогу церкви у бік Андріївського узвозу, разом з матапаном дожа Петера Зіані (1205-1228).

Інші групи скляних виробів свого часу були ретельно вивчені Ю.Л.Щаповою [451. – С. 106-116; 452. – С. 30-33, 37-40, 53-64, 97-102, 107-113, 126-132]. Найбільш численними є браслети – 884 фрагменти. Частина їх походила з розкопок майстерні, відкритої в 1907-1908 рр. у північній ділянці обійстя лікаря М.Петровського. Кольорові та формальні показники києво-руських виробів зведені до таблиці.

Давньоруські браслети за формою та кольором

Колір	Кількість браслетів за типами						
	Кручені	Гладенькі	Плаского-пуклі	Рубчасті	Складнокручені	Витi	Всього
Коричневий	175	74	17	4	2	1	273
Фіолетовий	78	106	7	—	4	—	195
Синій	67	48	7	2	—	1	125
Зелений	32	53	7	2	7	3	104
Бірюзовий	37	21	13	1	—	3	75
Жовтий	14	19	7	—	—	—	40
Всього	*403*	*321*	*58*	*9*	*13*	*8*	*812*

Імпортні браслети становлять 72 уламки. Кольорову гаму їх визначає синя, жовта, зрідка чорна барви. За технологічними ознаками вирізняються: візантійські – 11, причорноморські – 59, кавказькі – 2 екз. Зовнішні ознаки цих прикрас винесено до таблиці «Імпортні браслети за формою».

За сукупністю матеріалів, майстерня з розкопок 1907-1908 рр. повинна датуватися XII-XIII ст. Для встановлення часу появи імпортових браслетів важливе значення має парне поховання, відкрите у 1927 р. на обійсті Трубецьких. За інвентарем, до якого належало 6 фрагментів двох скляних браслетів, поховання відбулося у межах другої половини X – початку XI ст. [176. – С. 177–178. – Рис. 28; 183. – С. 47-48]. Поодинокі візантійські браслети у житлово-господарських комплексах Подолу з'являються у другій чверті XI ст. (дендродата – після 1033 р.). Виразна поява київських браслетів у культурному шарі Подолу відзначена останньою чвертю XI ст. [364. – С. 101–102, 107; 183. – С. 165. – № 32].

Імпортні браслети за формою

Форма	Кількість браслетів
Пласкоопуклі	27
Пласкоопуклі двічі	1
Пласкоопуклі ускладнені	4
Трикутні	10
Квадратні	1
Кручені	14
Гладенькі	15
Всього	*72*

Каблучки та персні. Скло

Каблучки та персні становлять 10 фрагментів. П'ять з них – брунатного, по два жовтого та зеленого, один – фіалкового скла. Мають напівовальний обід, виготовлені обгортанням скломаси навколо основи. Перснів – два. За Ю.Л.Щаповою, вони належать до різновиду шитково-нескладних. Щиток одного з них відтиснуто з декоративним заглибленням. До виробів майстерні з розкопок 1907-1908 рр. належить також вставка до шитка персня (в-21/4004): округла, напівовальна у перерізі, виготовлена у спосіб вільного формування на пласкість, скло напівпрозоре бірюзового забарвлення.

Посуд представляють 85 уламків, з яких 63 – денця. Всі зразки виготовлені у спосіб видування. Скло – типово київське: прозоре, майже безбарвне, але з характерною жовтизною. Візуально може належати до класу K-Pb-Si.

За денцями, сукупність фрагментів репрезентує види I-IV класифікації посуду Київської Русі Ю.Л.Щапової. До першого віднесено 8 гостроденцевих келихів. Хронологія їх появи у Києві – питання дискусійне. За новгородською стратиграфією, вони з'явилися у першій чверті XI ст. [452. – С. 55]. До другого належить посудина з широким денцем, яке безпосередньо переходить до опуклої, присадкуватої стінки. Третій – склянки конічної форми. Нарешті, найбільш поширений вид келиха – на піддоні з конусовим тулубом. За стратиграфічно-дендрохронологічною шкалою Києво-Подолу, три останні види поширюються протягом останньої чверті XI ст. [364. – С. 106–107].

Вивчення колекції скла «Десятинної церкви» неминуче ставить питання про виникнення власного київського склярства. Згідно з гіпотезою Ю.Л.Щапової, саме будівництво храму стало першопоштовхом до склоробства на Русі. Сталося це через залучення грецькими майстрами «кмітливих» киян до виготовлення мусії на оздоблення храму.

Спостереження за поширенням скла у чітко стратифікованих шарах Подолу дають можливість для відокремлення у нижніх горизонтах певної групи намистин. Візуально вони відрізняються від пересічних імпортових прикрас. Це «цитрини», зонні, пронизи та бісер, виготовлені у спосіб накручування (класичні візантійсько-сирійські «цитрини» робилися з тягнутої рурки). Скло – жовте або густосинє, від прозорого до майже глухого з нерегулярно розташованими баньками повітря. Поява їх пов'язана з 40-80 рр. X ст., хоча удавані «цитрини» виготовлялися подільськими склярами ще у XII ст. [114. – С. 105-106; 364. – С. 90. – Рис.42:П:25-30; 38. – С. 12-13. – Табл. 10:267/22, 268(5)]. Подібні намистини з колекції були визнані за ранню серію київських виробів. Крім намистин, у горизонті 913-972 рр. (дендрохронологічний інтервал) розкопу на Контрактовій площі (1972 р.) були знайдені фрагменти гостродінцевих келихів та краплинний натік скломаси, що

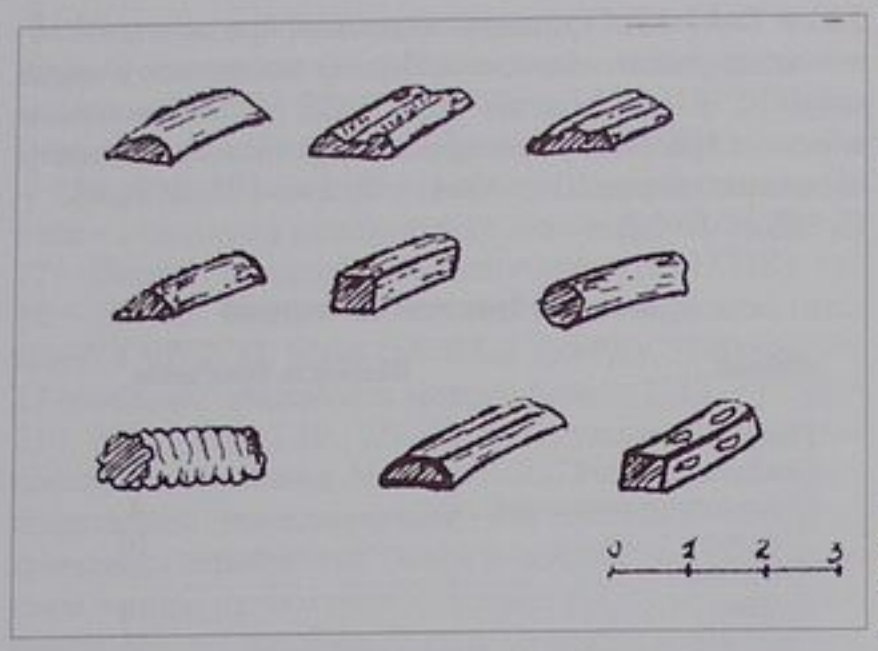

Форма давньоруських браслетів

Форма імпортних браслетів

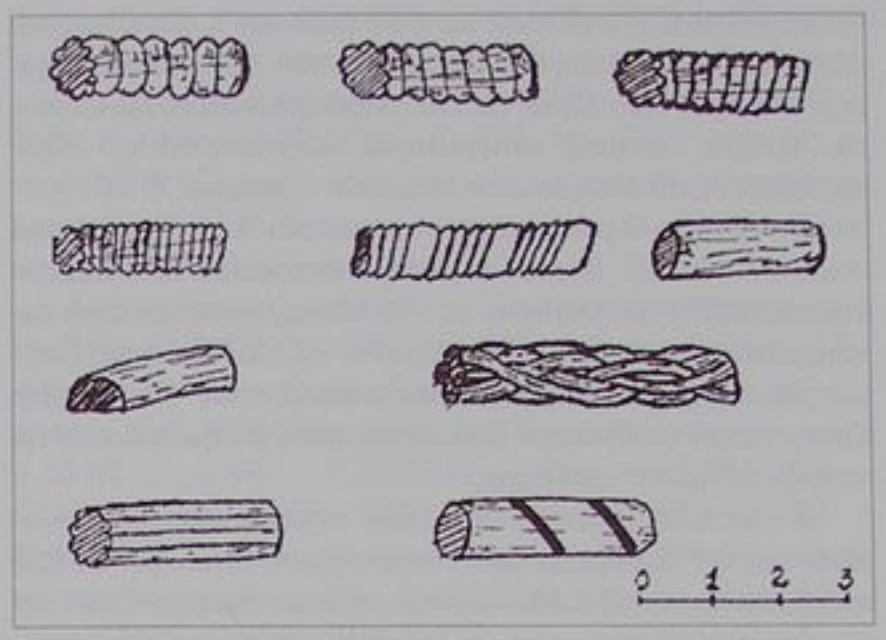

утворюється в процесі набору безпросередньо з тиглю. Характер келихів та скломаси однаковий: позбавленість кольору з блакитно-жовтим забарвленням [113. – С. 22–25, 56; 116. – Рис. 26; 364. – С. 82].

Такі намистини з теренів Верхніх Дніпра – Західної Двіни – Волги («в'ятичські») Ю.Л.Щапова на підставі хімічного складу скла відносить до візантійських [452. – С. 179-182; 453. – С. 175, 181-182]. Щоправда, за цією ж самою рецептурою (Na-Ca-K-Si) працювали склярі Північно-Західної Європи, майстерні яких виникли протягом VIII-X ст. Істотна різниця між північними та ранньокиївськими виробами полягає у тому, що європейській Півночі до Ладоги включно бракує уявних «цитрин». Хибні зразки, незагладженість слідів відокремлення у деяких намистин ранньої подільської серії дають право на припущення про їх місцеве виготовлення. Жовтизна прозорих стінок келихів з розкопок 1972 р., що є ознакою скла класу Pb-Si, разом з належністю до шару їх знахідки скалки тигельної скломаси, також свідчить на користь цього припущення.

Існуючих матеріалів цілком достатньо для того, щоб віднести виникнення київського склярства до середини X ст. Розбіжність імовірної рецептури (намистини – Na-Ca-K-Si; келихи – Pb-Si) – непокоєння не варта. Саме ці різновиди сировини у VIII-X ст. використовували склярі і Середземно-Чорноморської Візантії, і Надбалтійської Півночі. Зв'язок цих осередків склярства через Русь переконливо довела Ю.Л.Щапова на аналітичному рівні [453. – С. 43-47, 51-54]. З іншого боку, цей зв'язок припускає зародження тубільного склярства шляхом імпорту напівфабрикату. Майстри європейської Півночі не обійшли цієї фази у розвитку склярства, про що свідчить виробництво різноманітних прикрас та посуду із стопленої у тиглях готової скломаси у Хайтабу [471. – С. 247]. Традиція товарового виробництва скляного напівфабрикату та відтворення з нього виробів відома й київському склярству XI ст. [141. – С. 93-95, 98–99].

Як бачимо, початки києво-руського склярства складніші за школярство у мусіїстів Десятинної церкви. Присутність грецьких склярів на новобудовах Києва кінця X – початку XI ст. – це суттєвий, але подальший крок до створення дійсної, з власною рецептурою, школи виготовлення скла.

КІСТЯНІ ТА ДЕРЕВ'ЯНІ ВИРОБИ З КОЛЕКЦІЇ «ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА» У ЗБІРЦІ НМІУ

Марина СЕРГЄЄВА

1. Вироби з кістки та рогу

Обробка кістки та рогу у Київській Русі набула значного поширення. Цей матеріал придатний для виготовлення різноманітних речей – від простіших знарядь праці, наприклад, проколок та лощил з уламків кісток, до зразків високохудожнього різьблення. Якщо перші були продукцією домашнього ремесла – їх міг виготовити для себе кожен господар, останні потребували певних навичок та уміння, а також спеціального інструментарія, а отже, й спеціалізованого виробництва. Косторізні майстерні виявлено у різних містах Київської Русі, у тому числі кілька таких майстерень було у Києві [176. – С.470-471; 445; 365]. Саме з косторізним ремісничим комплексом, розташованим поблизу Десятинної церкви (а можливо, навіть з декількома комплексами), можна пов'язувати більшість знахідок, що увійшли до колекції НМІУ «Десятинна церква» (розкопки 1907-1908, 1911, 1936-1937 та 1938-1939 рр.).

Ще В.В.Хвойка, який у 1907-1908 рр. проводив археологічні дослідження на садибі Петровського, яка межує з Десятинною церквою з південного заходу, відзначав наявність тут слідів косторізного виробництва [422. – С.71-72]. Косторізну майстерню виявив під час розкопок 1936 р. також Т.М.Мовчанівський [176. – С.470]. Свідченням інтенсивної діяльності майстрів-косторізів на означеній території є наявність тут значної кількості сировини (кістки із слідами первісної обробки і без них, обпилені роги тощо) та напівфабрикатів на різних стадіях обробки. Вони репрезентують усі види технологічних операцій, що їх виявили дослідники давньоруського косторізного виробництва [358; 156; 353]: стесування ножем, розрубування та розпилювання, загладжування поверхні виробів напилком, свердлення, обточування на токарному верстаті, орнаментація готових виробів гравіруванням та плоскою різьбою – ножем, різцем або шилом, циркулем тощо.

Серед виробів, які репрезентують продукцію косторізних майстерень біля Десятинної церкви, насамперед слід згадати напівсферичні гудзики. У свій час В.В.Хвойка писав, що за матеріалами косторізного ремесла, які він виявив, можна відновити весь процес виробництва гудзиків [422. – С.72]. Те ж саме можна сказати й про майстерню, що її досліджував Т.М.Мовчанівський. Під час розкопок 1936 р., а також раніше – у 1907-1908 рр. – на території, що межує з Десятинною церквою, було знайдено як заготовки для гудзиків, напівфабрикати на різній стадії обробки, браковані вироби (у музеї їх зберігається 41 екземпляр), так і готові речі – орнаментовані і без орнаменту. На відміну від інших виробів з кістки, які репрезентовані поодинокими екземплярами, кістяних гудзиків знайдено більше 20. Напівсферичні гудзики належать до поширеної деталі костюма XII-XIII ст., їх знаходили як на давньоруських поселеннях [110. – Табл.XXX, 20; 353. – Табл.III, 37-39; 124. – Табл.XXI, 14,16], так і у Волзькій Болгарії [133. – С.232 – Рис.102, 8-10,15-26] і в похованнях кочівників, тому цілком природно, що у Києві їхнє виробництво набуло значного поширення. Майстерню, де виготовляли гудзики, знайдено також на горі Киселівці [445. – С.28]. Розмах виробництва цієї категорії кістяних виробів вказує на те, що воно було розраховане на ринок. Не виключено, що деякі майстри спеціалізувалися тільки на цій продукції. На можливість вузької спеціалізації окремих київських ремісників, принаймні у XII-XIII ст., вказує виявлення на Подолі майстерні, де виготовлялись лише вістря кістяних стріл [365].

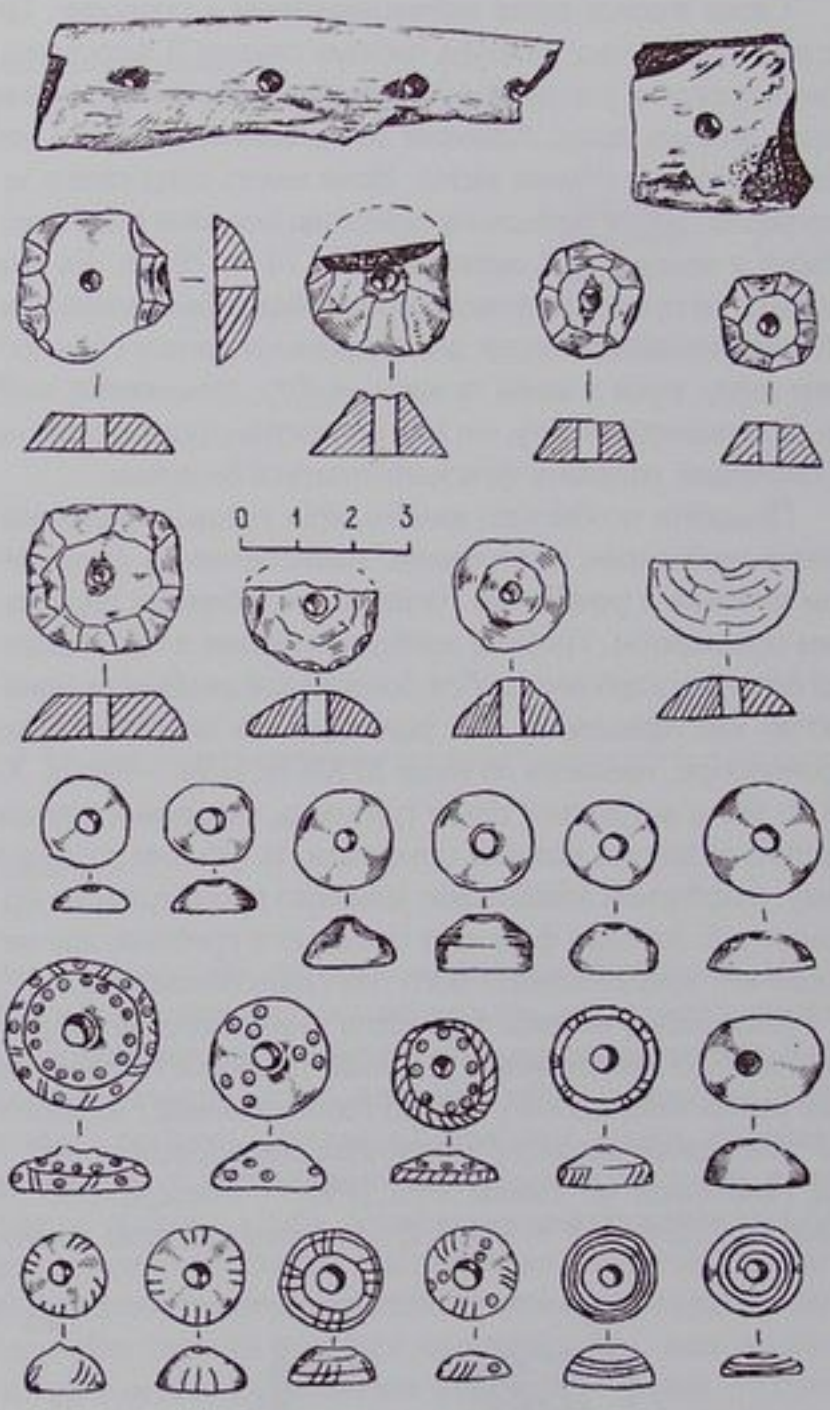

Кістяні гудзики (напівфабрикати на різних стадіях обробки та готові вироби)

З району Десятинної церкви походять також інші кістяні речі, значна частка яких могла вироблятися тут же – для продажу й на замовлення. Всі готові вироби, що є у колекції, можна розподілити на такі категорії:

- деталі озброєння та кінської збруї;
- знаряддя праці;
- побутові речі;
- речі особистого вжитку;
- ігри;
- культові речі;
- предмети невизначеного призначення.

Найчисленнішу групу становлять предмети озброєння та кінської збруї, що природно для Верхнього Києва, де зосереджувались садиби знаті та дружинників. Це накладки на лук та сагайдак, сагайдачна петля, вістря стріл – кулеподібні втулкові та ромбічного перетину з колодками – відповідно першого та сьомого типів за прийнятою класифікацією [266. – С.87], 2 кистені з рогу, псалій, застібка для кін-

ських пут, накладка на сідло, руків'я канчука тощо. До найбільш ранніх речей належать накладки на сагайдак з циркульним орнаментом, знайдені у похованні з тілоспаленням на південь від Десятинної церкви [176. – С.196-197], яке датується не пізніше IX-X ст. (інв.N в-9/1900-1904). Роговий псалій із складною орнаментацією та трилопатевим завершенням характерний для X-XI ст. [188. – С.15]. Більшість інших кістяних деталей озброєння та збруї не має вузької дати, за винятком стріл з колодками, які побутували на Русі переважно у XII-XIII ст. Всі описані речі належать до добре відомих типів зброї, поширеної на Русі і за її межами у X-XIII ст.

Серед знарядь праці найчисленнішими є проколки. Це кістки, в яких одна суглобна частина стесана й загострена. Таких проколок у колекції 10 цілих і 2 уламки (вістря). Іншим типом знарядь праці, близьким до проколок, є лощила, які виготовлялись з уламків кісток. Вони мають один кінець загострений і добре загладжену поверхню (наслідок вживання). Лощил у колекції три, завдовжки 65, 74 та 76 мм. Як вже вказано, це продукція домашнього ремесла. До знарядь праці можна ще віднести струг для шліфування древок стріл, кістяну голку, руків'я ножів та шила, муфту, різноманітні шайби. До предметів побуту, що їхня конкретна сфера вжитку не встановлена, належить фрагмент токарної балясини.

Предмети особистого вжитку, крім гудзиків, репрезентовані гребінцями, копоушками, намистиною та фрагментом шпильки з ромбічною голівкою, оздобленою циркульним орнаментом. Гребінці здебільш зроблені з однієї рогової пластини з зубцями з обох боків (цільні двобічні за прийнятою класифікацією). Їхні різновиди, за новгородською хронологією, належать до кінця XI-XIII ст. [194. – Рис.5]. X-XI ст. може датуватися тільки гребінець, складений з трьох частин, з'єднаний мідними штифтами, із зубцями з одного боку, оздоблений комбінацією лінійного та циркульного орнаменту. Є ще один фрагмент складеного гребінця, але невиразний, тому визначити його тип і дату неможливо.

Копоушок у колекції три. Одна з них збереглася фрагментарно, із завершенням у вигляді пташиної голівки, дві інші мають завершення у вигляді голови півника і належать до типу, добре відомого з розкопок давньоруських міст – від Новгорода до півдня Русі [156. – Рис.2,4; 353. – Табл.III, 21,24; 119. – Рис.4,2]. За новгородською хронологією, цей тип копоушок датується другою половиною XI – 70 рр. XII ст. [194. – С.165]. До категорії ігор можна віднести астрагали для гри в кості і шахові фігури. Колекція містить 11 астрагалів вівці без будь-яких слідів обробки, три просвердлених у центрі (заготовки для биток) і дві (вівці й корови) з графіті. Шахових фігур дві, обидві належать до символічних фігур і зроблені на токарному верстаті. За І.М.Ліндером, одну з них, циліндричну, порожнисту усередині, можна датувати XI-XII ст.; іншу, конічної форми на підставці з двома виступами-манжетами, він вважає за пізнішу і відносить, за формою, до XIII-XIV ст. [240. – С.65,120-121].

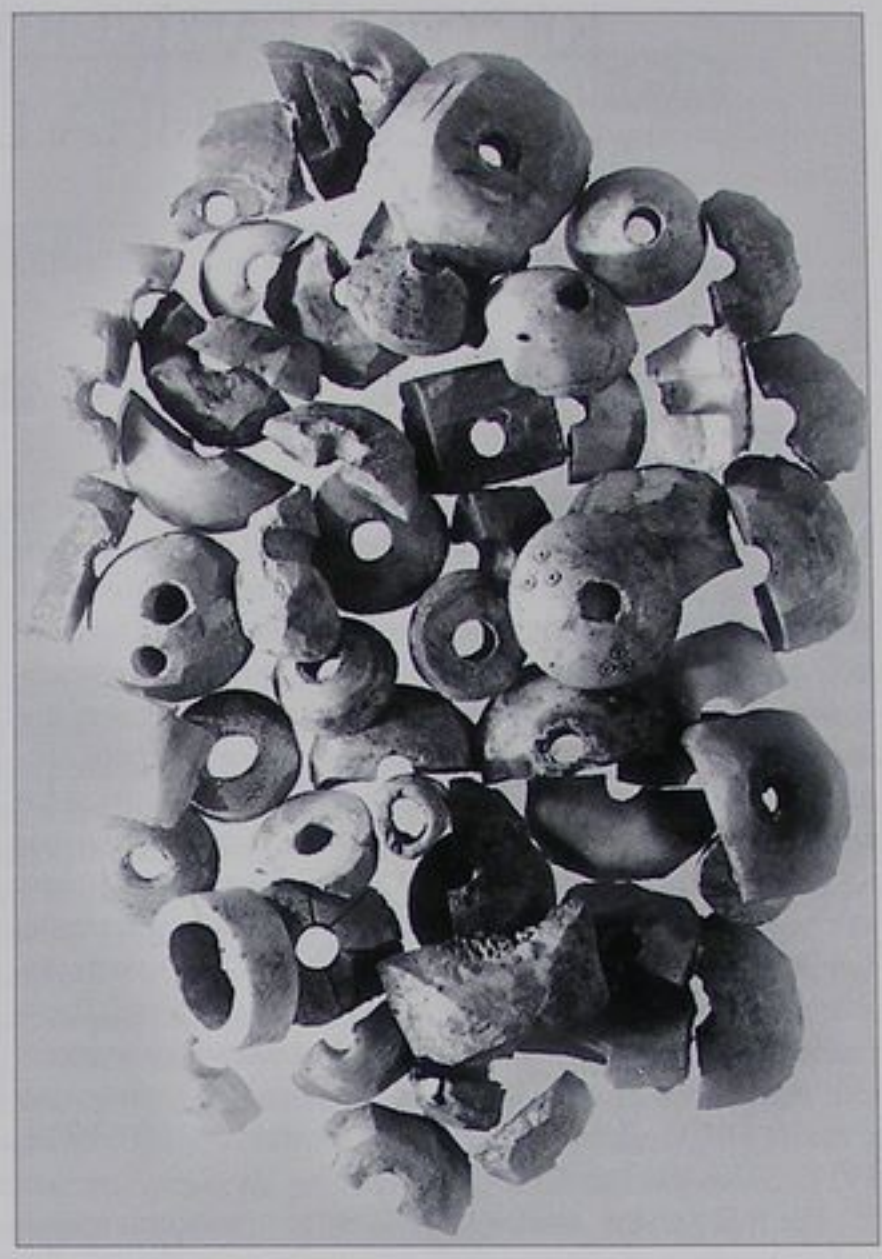

Кістяні гудзики та напівфабрикати з розкопок поблизу Десятинної церкви 1939 р. (фото з НА ІА НАНУ)

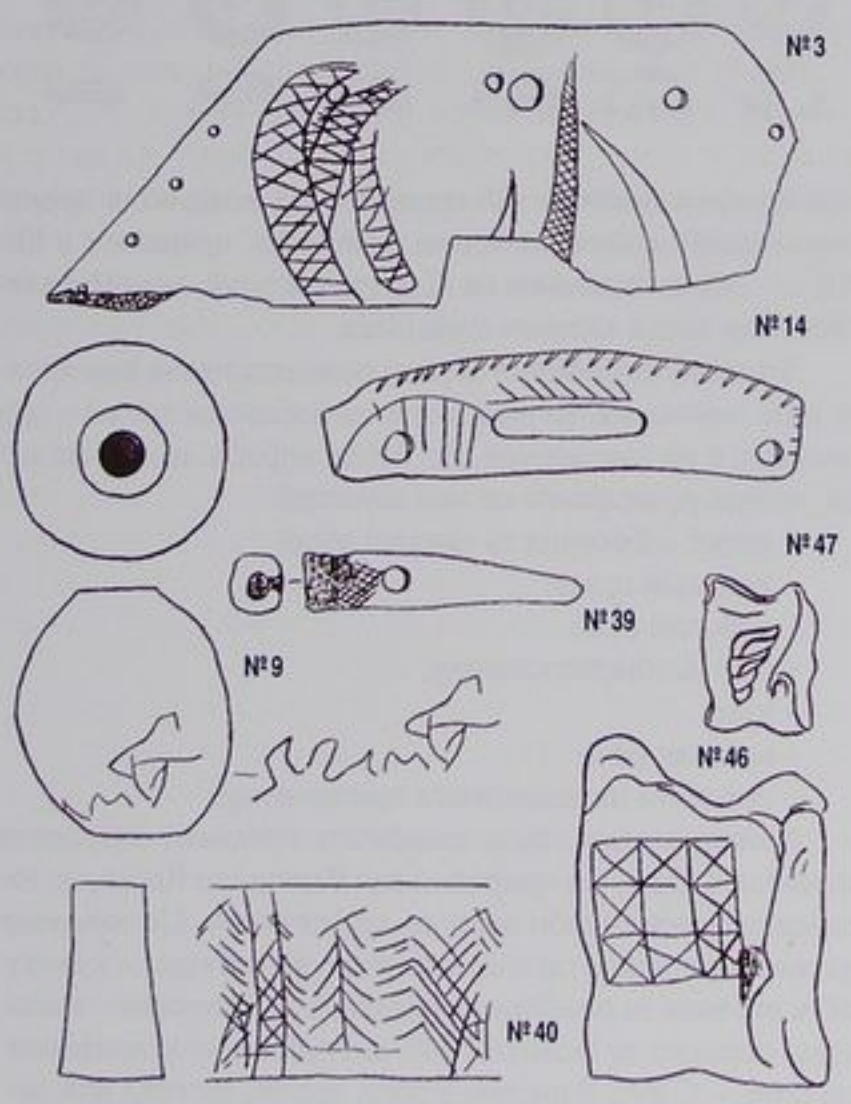

Кістяні вироби з графіті (№ за каталогом)

Культові речі репрезентовані предметом із заполірованої кістки з одним загостреним кінцем і наскрізним отвором у середній частині, який ми гіпотетично трактуємо як амулет. (Можлива інша інтерпретація речі: вона могла бути, наприклад, застібкою). Амулетами, можливо, були й ікла дикого кабана (у колекції їх шість): відомо, що цей звір відігравав важливу роль у язичницьких культах. Предмети християнського культу у колекції відсутні.

Нарешті, серед кістяних виробів є ще група речей, функціональне призначення яких встановити важко. Крім поодиноких предметів індивідуальної форми, це насамперед вироби у вигляді різноманітних рурок, іноді орнаментованих.

Отже, колекція складається із значної кількості кістяних виробів різноманітного призначення, які вживались у різних сферах життя. Нижче (у каталозі) ми надаємо короткий опис основної частини цих речей, за винятком напівфабрикатів і стандартних масових речей, лощил та проколок, астрагалів без графіті тощо, а також тих, що збереглися у незначних фрагментах. Гудзики описуються в окремій таблиці (табл. 1).

2. Вироби з дерева

Розкопки Десятинної церкви, серед іншого, дали кілька дерев'яних речей. Київський грунт не сприяє збереженості дерева, тому давньоруські дерев'яні вироби, що їх виявлено у Києві, за винятком нижніх культурних горизонтів Подолу, поодинокі, і кожна їх знахідка викликає певний інтерес. У тайнику Десятинної церкви під час досліджень 1939 р. [174. – С.119-140] було виявлено знаряддя праці (сокира, заступи,

Основні дані про напівсферичні гудзики з розкопок у районі Десятинної церкви

№ інвентарний	*Рік розкопок*	*Діаметр (мм)*	*Діаметр отвору (мм)*	*Висота (мм)*	*Орнамент*	*Примітки*
в-21/4055	1907-1908	20	5	9		
в-21/4053	1907-1908	18	5	8		
в-21/4040	1907-1908	18	5	7	вертикальні насічки	
в-21/4041	1907-1908	16	4	4,5		
в-21/4042	1907-1908	17	5	9		
в-21/4043	1907-1908	17	4	6,5		
в-21/4047	1907-1908	17	5	7,5	вертикальні насічки по краю	
в-21/4048	1907-1908	16	4	7,5	3 концентричні кола по тулубу, створені врізною лінією	
в-21/3980	1907-1908	22	5	9	3 трикутники вершинами угору, створені кожен трьома циркульними колами	
в-8/4708	1936	17	5	6	врізна спіральна лінія	
в-8/4709	1936	17,5	5	9		
в-8/4713	1936	16	6	8		фрагмент
в-8/4729	1936	17	4	8		фрагмент
в-8/4746	1936	25	4,5	7		фрагмент
в-8/8202	1936	19	6	6	насічки по боковій грані, по верхній площині – концентричні кола	
в-8/8570	1936	18	5-8	5		отвір овальної форми
в-8/8571	1936	19	5,5	7,5	вертикальні насічки по боковій площині	
в-8/8574	1936	17	5	7,5		
в-8/8575	1936	16	5	7,5		
в-8/8576	1936	18	5	10		
в-11/3667	1939	27	7	8,5	комбінація циркульного орнамента та насічок	
в-11/3084	1939	22	6	7	насічки по верхній та боковій площинах	
в-21/4054 (А 3668)*	1907-1908	20	6	8		
в-21/4049 (А 4094)*	1907-1908	15	7	8	вертикальні насічки	

* Два останні гудзики зараз зберігаються у Музеї історії Києва, у дужках дано їхній інвентарний номер у цьому музеї.

ножі) з дерев'яними руків'ями, які збереглися фрагментарно, і такі цікаві речі, як ладанка з двох дощечок та дві посудини токарної роботи: келих на ніжці-стояні та інший – із врізним візерунком. Останню посудину М.К.Каргер у публікації не зовсім точно назвав «блюдом», проте з малюнка, який він дає у книзі, добре видно, що вона досить глибока, подібна до келиха або миски [174. – С.123. – Рис.103]. За формою та якістю виробки, знайдений посуд можна вважати парадним. Виявлення згаданих речей у комплексі, який має конкретну дату загибелі (1240 р.), дозволяє надійно датувати їх початком XIII ст.

У колекції НМІУ зберігається одна з посудин – келих на ніжці. Він зроблений з кленового дерева* – породи, яку, за нашими спостереженнями, досить часто використовували для виготовлення токарного посуду у Києві, Воїні та Колодяжині, аналогічну ситуацію ми бачимо у Новгороді [193. – Табл.1]. Це пояснюється тим, що клен, через свою твердість та гарну текстуру, придатний саме для таких виробів. Крім келиха, колекція містить невиразні дрібні фрагменти стінок якихось посудин, обвуглений фрагмент руків'я, ймовірно, від заступа, з обструганого стовбура молодої сосни, та ще одного руків'я – з дуба, а також залишки соснових та дубових деталей конструкцій. Частину з них (обвуглені фрагменти) з певним ступенем вірогідності можна пов'язувати з конструкцією тайника або його облаштуванням, інші, загалом негоріле дерево (всі визначені фрагменти – сосна), – з похованнями у межах Десятинної церкви. Відомо, що сосна й дуб були основним матеріалом для архітектурних деталей і поховальних споруд давньоруського часу. Отже, у даному разі, як і в інших випадках, у Києві виявлено конструктивні деталі тільки з місцевих порід дерева, які й були основною, якщо не єдиною, сировиною для київських майстрів.

*Тут і далі дерево визначено автором.

ПРЯСЛИЦЯ З КОЛЕКЦІЇ «ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА»

Галина ГОНЧАРОВА

Пряслиця з рожевого шиферу є однією з найпоширеніших знахідок у культурному шарі населених пунктів Київської Русі.

Велику кількість шиферних пряслиць у колекції «Десятинна церква» НМІУ дали археологічні дослідження садиби Петровського, яка межує з Десятинною церквою з південного заходу.

Загальна кількість прясел у колекції – 113 та одна заготовка. Пряслиця різні за формою. Вони поділяються на біконічні (61 од.) з гострим ребром посередині та округлі (52 од.). Округлі в свою чергу поділяються на бочонкуваті та зонні. Розрізняються вони також за розмірами.

Типологічна таблиця

Тип	Зовнішній діаметр пряслиця									Всього
	діаметр 14-17 мм			діаметр 18-21 мм			діаметр 22-30 мм			
	низьке 4-6 мм	середнє 7-10 мм	високе 11-16 мм	низьке 4-6 мм	середнє 7-10 мм	високе 11-16 мм	низьке 4-6 мм	середнє 7-10 мм	високе 11-16 мм	
Біконічне	1	7	5	2	14	11	2	7	12	61
Округле	1	5	-	5	12	5	3	11	10	52
Всього	*2*	*12*	*5*	*7*	*26*	*16*	*5*	*18*	*22*	*113*

У південно-західній частині садиби Петровського, у 1907-1908 рр. під час розкопок В.В.Хвойки була знайдена майстерня по обробці каменю. На глибині від 0,7 м до 1,8 м залягала суцільна маса щебеню та шматки каміння – граніту, шиферу, вапняку та мармуру. Більша частина із слідами обробки [180. – С.198-199].

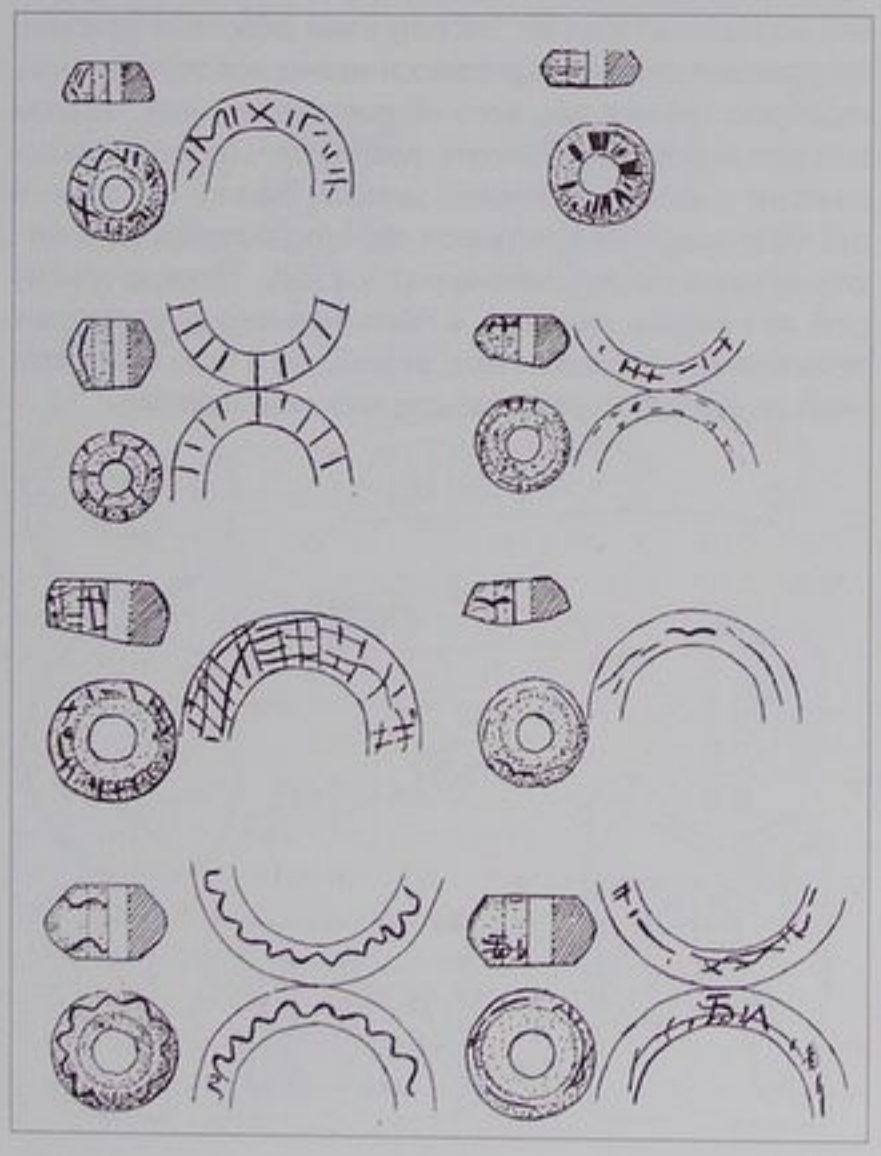

В.В.Хвойка пов'язує цю майстерню зі спорудженням Десятинної церкви [422. – С.69-70]. Із залишків шиферу могли виготовлятися такі дрібні речі, як пряслиця. Техніку виготовлення пряслиць дуже легко відновити за залишками виробництва, а також за формами готової продукції. Шиферну заготовку розміщували у спеціальному пристрої і за допомогою свердла оригінальної конструкції виточували виріб. Якщо крила свердла мали прямий робочий край, то пряслице було виконане у біконічній формі; а якщо дуговидний – то в округлій [355. – С.221].

Початок виробництва пряслиць, згідно з загальноприйнятою точкою зору, належить до кінця X ст. Але деякі вчені відносять його до більш раннього періоду – VII-VIII ст. (виробництво пряслиць в Овручі) [80. – С.92].

При обробці даної колекції здійснено спробу хронологічного поділу пряслиць, спираючись на виділені фахівцями типологічні зміни.

Хронологічна таблиця

Тип	к.X-І.XI ст.	ІІ.XI-І.XII ст.	ІІ.XII ст.	І.XIII ст.	Всього
	9,5-13 мм	8-9 мм	7-8 мм	5-7 мм	
Біконічне	7	15	22	17	61
Округле	10	21	12	9	52
Всього	*17*	*36*	*34*	*26*	*113*

Ранні прясла великі, високі, масивні і мають більший діаметр внутрішнього каналу в порівнянні з пряслицями пізнього часу. Це пояснюється вдосконаленням інструменту та постійним прагненням майстрів виготовляти більшу кількість виробів з тієї ж самої маси сировини. В результаті маємо графік поступового зменшення діаметра внутрішнього каналу залежно від часу. Пряслиця могли служити людині довгий час, тому в пізній період разом з маленькими зустрічаються і великі пряслиця, які використовувались для сучіння грубих ниток, хоча діаметр внутрішнього каналу міг бути однаковим.

Вісім пряслиць привертають увагу своїм оформленням. Добре відшліфована поверхня прикрашена хвилястою лінією, вертикальними рівними лініями по колу, хаотично розташованими або врізними біля отвору насічками.

Цікаві три пряслиця з графіті у вигляді літер «Б», «И», «М», «Х», «Г», «Ж» (див. мал.)

Шиферні пряслиця знаходили не тільки в житлах, а й у скарбах з дорогоцінними ювелірними виробами [176. – С.476]. Відомо, що в 1885 р. поблизу Десятинної церкви було знайдено пряслице з написом «Потворинъ прясльнь» [196. – С.127]. Написи на пряслах свідчать про високий рівень освіченості мешканців Києва.

Таким чином, значна кількість пряслиць у колекції «Десятинна церква» не є випадковою, вона обумовлена широким їх використанням у побуті.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТИЛЮ

Любов КЛОЧКО, Наталія БРЕДІС

Ткацтво – одне з феноменальних досягнень культури. Недаремно його вважали подарунком богів, і, мабуть, всі народи мали покровителів цього ремесла.

Вивчення текстилю розкриває різні аспекти історії народу: його технологічні досягнення, рівень господарства, зв'язки, естетичні та моральні норми, прийняті в суспільстві. Але специфіка матеріалу така, що дослідник стикається з великими проблемами. Насамперед це пов'язано з поганою збереженістю тканини. Невеличкі невиразні шматочки, а інколи просто пил не могли подати значної інформації.

Дослідження фрагментів тканин, знайдених під час розкопок Десятинної церкви, проводилось із залученням технічних засобів з метою визначення видової оцінки експонатів та виявлення їхніх технологічних ознак. Не виключено, що до колекції давньоруських знахідок могли потрапити також матеріали більш пізнього часу з розкопок М.К.Каргера. Завдяки впровадженню таких методів, як електронна та світлова мікроскопія, рентгенфлуоресцентний аналіз (РФА), джерелом інформації стали навіть фрагменти, що не підлягають реставрації. Наукова обробка результатів досліджень дозволила визначити додаткові, невидимі «на око» індивідуальні риси виробів ткацтва, особливості сировини, з якої виготовлявся текстиль, характеристики волокна та тканини: її структуру, технологію виготовлення, декоративні засоби.

За допомогою растрової електронної мікроскопії (РЕМ) та РФА одержані підтвердження результатів дослідження у вигляді фотознімків, що відбивають характерні морфологічні ознаки експонатів, та графіків спектрів вмісту хімічних елементів у складі досліджуваної речовини. Наявний фактичний матеріал дає підставу для ідентифікації досліджуваних залишків текстильних виробів за технологічними особливостями або іншими характерними ознаками.

Дослідження мікроструктурних характеристик невеличких фрагментів текстилю дозволяє уточнити типи волокон, їхню видову належність. Отже, виявилось, що всі волокна, з яких були виготовлені вироби з нашої колекції, розподіляються на дві групи: протеїнові (шовк) та рослинні (льон, рамі). Найбільша кількість залишків тканин належить до першої групи, тобто вироблені з шовку.

За мікроструктурними ознаками шовкові волокна мають циліндричну форму та гладку структуру поверхні, на зрізі внутрішній канал відсутній (рис. 1-3). За своїм складом шовковини фіброїнові, огорнуті зовні клейкою речовиною – серицином [387]. Під дією HNO_3 відбувається їхнє забарвлення в жовтий колір (з різною інтенсивністю), як свідчення протеїнової природи волокон. Дія HCl призводить до руйнації шовковини та її розчинення.

Під впливом часу та природних умов волокна археологічного шовку зазнали певних змін, але за головними ознаками їхня структура збереглася. Деякі шовкові нитки та волокна досліджуваних фрагментів текстилю дещо відрізняються за структурною побудовою від переважаючої більшості, що може бути свідченням змін їхніх фізико-механічних властивостей або різницею у походженні. Так, відомо, що за структурними особливостями спеціалісти розрізняють натуральний та дикий шовк. Останній одержують з коконів шовкопряда, не спеціально вирощених, а зібраних у природних умовах. Волокна дикого шовку стрічкоподібні, більш широкі, на поперечному зрізі мають форму трикутника (рис.4-5). Щодо фізико-механічних властивостей, то вони менш блискучі, темніші за кольором, міцніші, ніж волокна натурального шовку, і до того ж менше взаємодіють з різними реактивами [284].

Шовк як сировину для текстилю почали одержувати давно. За китайськими джерелами, що належать до 2640 р. до н. е., люди дістали «шовковичних черв'ячків» від богині Сі-Лін-Чі [287. – С.52]. Археологи фіксують залишки шовкової матерії в пам'ятках II тис. до н. е. [287. – С.55]. На нашій території шовковий текстиль знайдено у скіфських похованнях [8]. Мабуть, це був імпорт зі Сходу. Вважається, що впродовж багатьох століть Китай тримав монополію на виробництво та торгівлю шовком. Звідси він поширився в Індію, Середню та Передню Азію, з ним познайомились корейці та японці.

В Європі шовк і в давнину, і в період середньовіччя коштував дуже дорого. В римський час, наприклад, шовкова тканина цінувалася на вагу золота [287. – С.73]. Візантійський імператор Юстініан видав декрет про те, що фунт тканини (яка надходила з Персії) повинен коштувати вісім шматків золота [287. – С.73]. З VI ст. (точніше після 536 р.) налагоджується власне шовкоткацтво. Такі міста, як Константинополь, Солунь, Коринф, Фіви стають центрами виробництва текстилю, рівними за значенням Самарканду, Бухарі, Мерву в Середній Азії, Ширазу, Іезду, Нішапуру, Тебризу та Рею (Персія) [415. – С.57]. Трохи пізніше, ніж у Візантії, шовк почали ткати в Іспанії, Португалії, на Сицилії – тут він був запроваджений завдяки арабам. А перші майстерні в Італії з'явились лише в XI ст. [287. – С.60].

В Київській Русі ні шовківництва, ні шовкоткацтва не було. Але текстиль з цієї сировини використовували дуже широко. Так, в літописах читаємо, що паволоки разом із золотом Олег захопив як військовий трофей: «І прийшов Олег до Києва: ніс золото й паволоки...» [287. – С.71]. Княгиня Ольга одержала від візантійського імператора «золото, срібло, паволоки та різний посуд» [287. – С.68]. Шовкові тканини різного гатунку значились серед найважливіших товарів імпорту з Візантії та зі Сходу. Відома дослідниця М.В.Фехнер, вивчаючи численні рештки матерії, визначила, що знахідки фрагментів зосереджені, в основному, в басейнах Дніпра та Волги, тобто на шляхах сполучення між Європою та Сходом, Середземномор'ям [415. – С.58]. В XI-XII ст. шовкові тканини надходили з Тмутаракані на Таманському півострові в обмін на руське хутро [415. – С.71]. Все це свідчить про те, що коштовна матерія користувалась попитом насамперед серед аристократії. Але М.В.Фехнер дійшла висновку, що шовковий текстиль як оздоба одягу, головних уборів, святкового вбрання застосовувався і в середовищі «простого» люду: обшивали комір, манжети рукавів, налобні пов'язки [127. – С.4].

Інший вид сировини, виявлений при дослідженні залиш-

ків тканини з колекції Десятинної церкви, рослинного походження: льон та рамі. Волокна вироблені з них, зафіксовані тільки в двох випадках (в-11/2869, в-11/2935) (рис.6-9).

Щодо льону, то ця сировина була добре відома ще в глибоку давнину: в Єгипті з IV тис. до н. е. Про мистецтво єгипетських ткаль складали легенди. Можливо, саме звідси він поширився і в Європі. На території сучасної України шматочки лляної тканини відзначаються археологами в пам'ятках I тис. до н. е. [100. – С.88-90]. Традиція вирощування цієї рослини та вироблення з неї такстилю притаманна землеробним народам з давніх-давен, і вона не переривалась і в середньовіччя, і в новий час. Можна уявити, що лляне полотно у великій кількості ткали в Київській Русі та використовували для повсякденного одягу майже всі верстви населення. Але тканина з нашої колекції, до складу якої входить льон, мабуть, не місцевого походження. Бо іншою її складовою є шовк. Завдяки дослідженням фрагментів обпаленої тканини (в-11/2868-2869) виявлено, що її утворюють лляні нитки – основа, а піткання – шовкові. Таке поєднання робилося з метою заощадження коштовного волокна – шовку та, крім того, надання матерії нових якостей – щільності, міцності.

Виробництво текстилю з волокон диких рослин має також довгу історію: воно виникло раніше, ніж ткацтво із спеціально вирощуваних коноплі, льону. Деякі трави, з тих, що були сировиною для текстилю, залишились неокультуреними, хоч використовувались до нового часу. До таких належить кендир та рамі [400. – С.244]. Волокна, одержані після обробки цих рослин, тонкі як волосинка. Їх пряли як звичайну пряжу з допомогою веретена. Рамі належить до сімейства кропив'яних. Він росте на території Китаю та Середньої Азії. Тканина з його волокон на вигляд не відрізняється від шовку (в-11/2935) (рис.7-9).

За характером ниток всі рештки тканин із нашої збірки розподіляються також на дві групи: зроблені з крученого прядива та ниток із некрученого. Спеціалісти з ткацької справи пропонують такі визначення: прядиво – нитка, що складається з порівнято коротких текстильних волокон, з'єднаних круткою. Крученою ниткою називається нитка, яку склали кілька разів і скрутили [354. – С.22]. Спостереження М.В.Фехнер дають відомості, що візантійські майстерні виробляли тканини з тонкого крученого прядива. В деяких видах текстилю для основи використовували сильно кручене прядиво, а для піткання товсте, без крутки [415. – С.63]. Отже, в колекції з Десятинної церкви, в основному, представлені тканини візантійського походження, бо аналізи показують, що серед матеріалів переважають зразки саме крученого прядива (рис.10-12).

В майстернях Середньої Азії застосовувалась інша техніка ткацтва: для основи і піткання брали слабо кручене або зовсім некручене прядиво, як правило, однакової товщини. Тканина, одержана у такий спосіб, – рихла, більш м'яка у порівнянні з візантійськими. Ці особливості мають деякі фрагменти (в-11/2935, в-11/2868, в-11/2926).

Характеристики текстилю включають такі поняття, як його структура, декоративні засоби. Будова тканини залежить від способів переплетення основи та піткання. Головні види переплетень – полотняне, саржеве, атласне. Похідними від них є безліч варіантів схем взаємного розташування ниток. Всі вони застосовуються для одержання матерій різного гатунку [354. – С.41].

Найпростіше – полотняне переплетення: нитка основи перекривається ниткою піткання. Із шовкового прядива ткали тафту та фату. Різниця між ними в щільності розміщення ниток: перша характеризується майже повною відсутністю просвітів, а друга тим, що нитки лежать на значній відстані одна від одної. Зразки (в-11/2868,2869) тафти збереглись серед безлічі обгорілих шматочків. Тому важко визначити їхній колір та призначення. Досить щільна тканина, ймовірно, призначалась для пошиття одягу. Рештки фати (в-11/2935) – незначні за розміром клаптики золотаво-коричневого кольору. Найчастіше така матерія використовувалась для наміток, які носили жінки поверх очіпка.

Тканини саржевої структури також збереглись у невеличких фрагментах. Найчастіше – вони золотавого кольору (в-11/2928, 2926, 2930), один шматочок має червоне забарвлення. Саржева будова текстилю більш складна. Схема її виглядає так: перекриття від основи та піткання зсовуються в кожному ряду на одну нитку, тому на поверхні утворюються діагональні смуги (рис.1). Є два варіанти: на лицьовому боці переважають перекриття ниткою піткання, або навпаки – «діагональ» вироблена за рахунок основи [354. – С.45]. Залишки із складу нашої збірки походять від матерії різної будови. Спільним у них є те, що вони виткані з тонкого крученого прядива. Виділяються клаптики з оформленням у вигляді ритмічних смужок на поверхні. Для цього була використана більш товста нитка піткання (в-10/356, в-11/2926, 2930). Щоб отримати блискучу рівну поверхню, застосовували, мабуть, метод гарячої обробки вже готової саржевої тканини. Під мікроскопом добре видно, як здеформовані волокна шовку (в-11/2928).

Текстиль з блискучою поверхнею можна виробити атласним переплетенням: у цьому разі співвідношення перекриття піткання до основи починається від 1 : 5, тобто нитка піткання виходить на поверхню не менш ніж через п'ять ниток основи, а потім знову ховається. В нашій збірці є тільки один фрагмент тканини з такою будовою (в-10/357).

Особливий інтерес викликають тканини складної саржевої будови. Їх називають двосторонніми чи двошаровими. Вони утворюються двома основами та двома піткання-ми. Одна основа – корінна, вона переплітається з обома пітканнями – лицьовим та зворотним (кожне з них має свою схему переплетення). Друга – внутрішня чи підкладна – вільно лежить між нитками піткання. Призначення внутрішньої основи – зробити тканину більш щільною, еластичною, міцною. Крім того, коли вироблялись тканини з візерунками і вводились ще додаткові нитки піткання, підкладочна основа закривала те піткання, що не використовувалось [414. – С.132]. В нашій збірці є декілька клаптиків такої матерії – з візерунками та без них: в-11/2926-2927 – товста тканина світло-коричневого кольору з рослинним орнаментом. Ці тканини зроблені в техніці саржі з переважанням на лицьовому боці перекриття піткання. Для основи застосоване кручене прядиво, а для піткання – майже без крутки (рис.13). Все це характерно для майстерень Візантії.

Значну групу в нашій збірці утворюють залишки тасьми. М.В.Фехнер зазначає, що цей вид текстильних прикрас посідав значне місце в імпорті [414. – С.132]. Їх виробляли на спеціальних верстатах. Стрічки мають дві основи з крученого шовкового прядива та два піткання: з шовку (некрученого) та золотної нитки. Виробництво золотних ниток було налагоджено у Візантії з XI ст.: срібні позолочені смужки навивались на шовкову ниточку (можна сказати напрядались, тому золотні нитки називають ще пряденим золотом). До недавнього часу вважалось, що така техніка одержання коштовного декоративного матеріалу виникла не раніше XI ст. спочатку на Кіпрі, а потім у Візантії. Але археологічні розкопки сарматського кургану Соколова Могила відкрили існування пряденого золота вже в I ст. н. е. [130. – С.132]. В сарматський час використовували золото – тоненька стрічка спіралеподібно обмотувалась навколо нитки так, що витки щільно накладались один на одний. Вважається, що візантійські майстри для роботи брали срібну позолочену фольгу. Смужки з неї були товшими, ніж золоті, а отже при прядінні витки хоч і лягали близько один від одного, але не перекривались і тому не створювали враження суцільної нитки, як у сарматській пам'ятці [130. – С.132]. Справді, наші зразки мають саме такий вигляд: між звивами металевої смужки

(нагонна стрічка), що намотувалась на стрижневу нитку, утворились проміжки (рис.14-15). Але дослідження металу показує, що найімовірніше, це сплав срібла з золотом. Додаткову інформацію щодо технологічних особливостей виготовлення золотних ниток одержали завдяки проведенню неруйнівного РФА. За даними вимірів встановлено вміст хімічних елементів у складі металевих смужок, що навивались на шовкові нитки. У більшості випадків металева фольга має у найвищих концентраціях срібло (Ag) та золото (Au). Мідь (Cu), свинець (Pb), та залізо (Fe) входять до її складу як мікродомішки. В деяких випадках, крім вищезазначених домішків, зустрічається ще й бром (Br). Це може бути свідченням або різночасності виготовлення виробів, або відмінністю у технологіях майстрів. Адже солі брому у різних концентраціях входили до складу протрав, якими обробляли тканину під час фарбування.

Використання сплаву для виготовлення ниток, можливо, є ознакою певної майстерні. Виникає також припущення, що візантійські ремісники завжди застосовували саме сплави срібла з золотом, а не срібло з позолотою. Але щоб це підтвердити, треба провести додаткові аналізи металу, зібрати дані про велику кількість фрагментів текстилю з золотними нитками.

Отже, щоб одержати тасьму, шовкове піткання переплітали з двома основами. Лицьовий бік робили за схемою саржі, а зворотний – полотна. Одночасно вводили в роботу золотне піткання, яке утворювало візерунок на лицьовому боці. На стрічках ми бачимо орнамент у вигляді плетінки та зигзагоподібний (в-5084-5088).

Золотну нитку використовували також для гаптування. В цей час серед місцевих вишивальниць найбільш поширеними були дві техніки: «прикріп» та «проєм» [416. – С.3-13]. На нашому зразку видно, як щільно покладені нитки закріплювались стібками шовкових ниток – тобто техніка «прикріп» (рис.16).

Звертають на себе увагу ще деякі фрагменти текстилю, що були серед знахідок на території Десятинної церкви. Вони слугували основою для кріплення декоративних елементів: перлинок, платівок з дорогоцінних металів, коштовних каменів. Ці рештки походять з так званого тайника (див.статтю Л.Пекарської «Дорогоцінності тайника Десятинної церкви»). Зараз вони зберігаються у фондах Музею історичних коштовностей України. Це шовкові смужки світло-коричневого кольору, саржевої структури. Одна з них – АЗС-686: три фрагменти тканини (завдовжки 3, 4, 6 см) у вигляді смужки завширшки 2 см з підшитими потайними стібками краями. На стрічку нашивались у вигляді візерунка перлинки та золоті платівки. Як вважає дослідниця групи речей з тайника Л.Пекарська, ця прикраса є діалемою досить рідкісного типу.

Ще кілька фрагментів – АЗС-688: смужки зі срібними круглими опуклими платівками.

Привертають увагу залишки так званого ожерелка: АЗС-693. Три фрагменти подвійної шовкової смужки (завширшки 2,5 см, завдовжки 3, 8, 14 см) з золотими платівками, оздобленими скляними вставками коричневого та зеленого кольору.

Результати проведених досліджень дають підставу для підтвердження візантійського походження більшості текстильних виробів, знайдених під час розкопок Десятинної церкви, і збігаються з визначенням технологічних ознак дослідниками стародавнього текстилю.

1. Фрагмент шовкової тканини саржевої будови (в-11/2928)

3. Наявність однорідної структури волокон на поперечному зрізі свідчить про їх фіброїнове походження

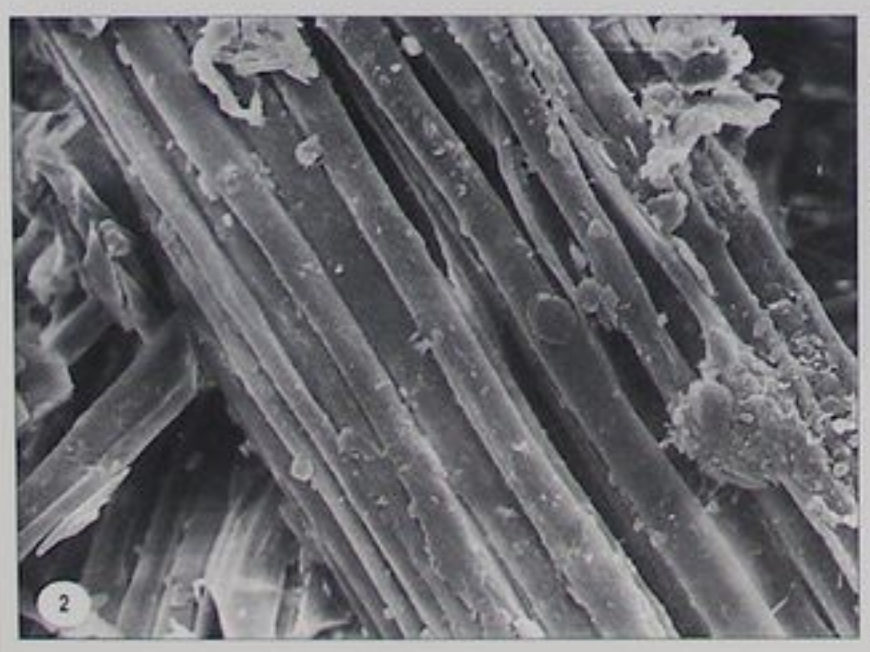

2. Елементарні волокна шовкової нитки, щільно з'єднані між собою клейкою речовиною - серецином. Товщина волокон - 5-7 мкм

4. Фрагмент обпаленої тканини полотняного переплетення (в-11/2868)

5. Стрічкоподібні волокна з обпаленої тканини. Товщина волокон у поперечнику - до 23 мкм

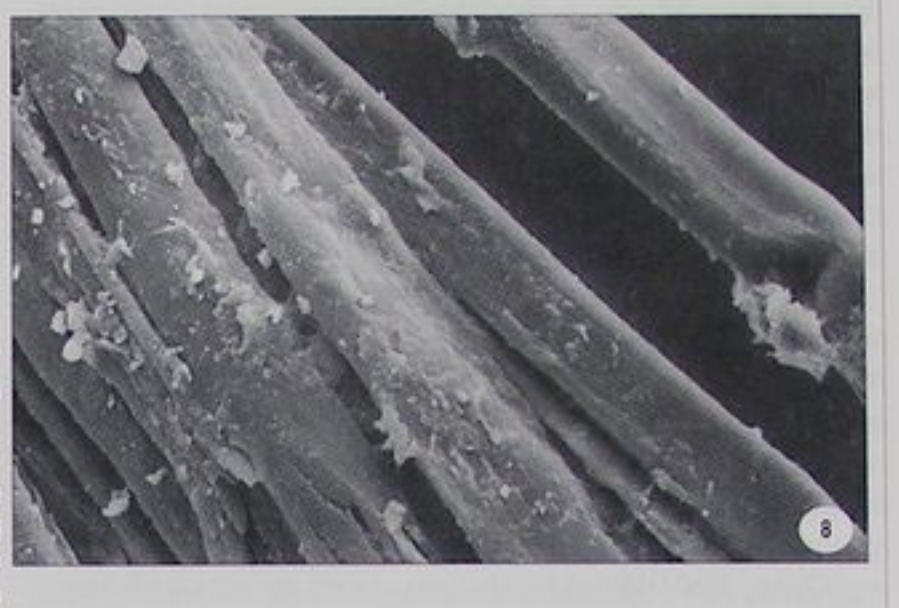

8. Волокна з основи тканини (в-11/2935). Товщина волокон - 10-14 мкм. Характер деформації на поверхні свідчить про їх рослинне походження

6. Волокна льону з основи обпаленої тканини (в-11/2869). Товщина волокон - 5-10 мкм

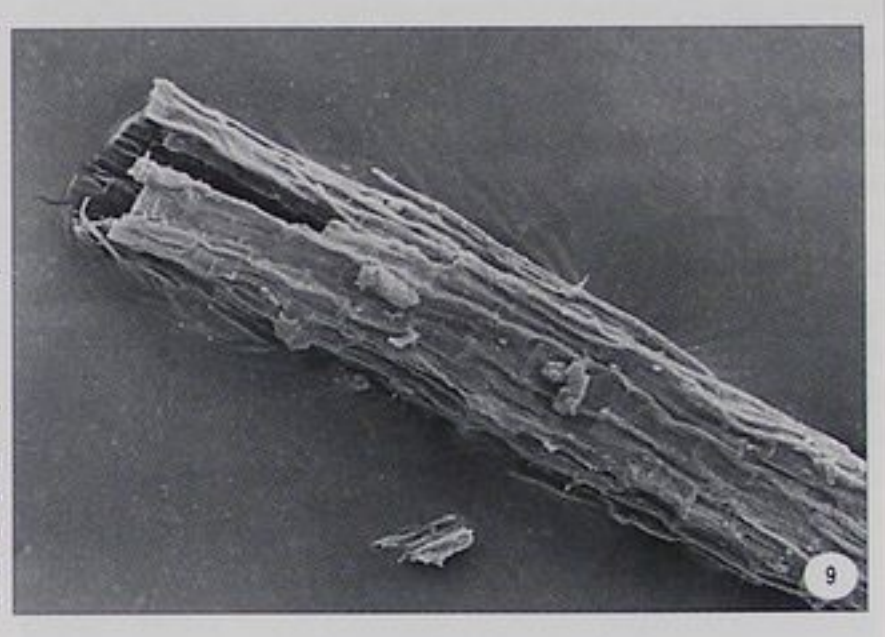

9. Нитка піткання рослинного походження (рамі?) (в-11/2935). Товщина нитки -110 мкм

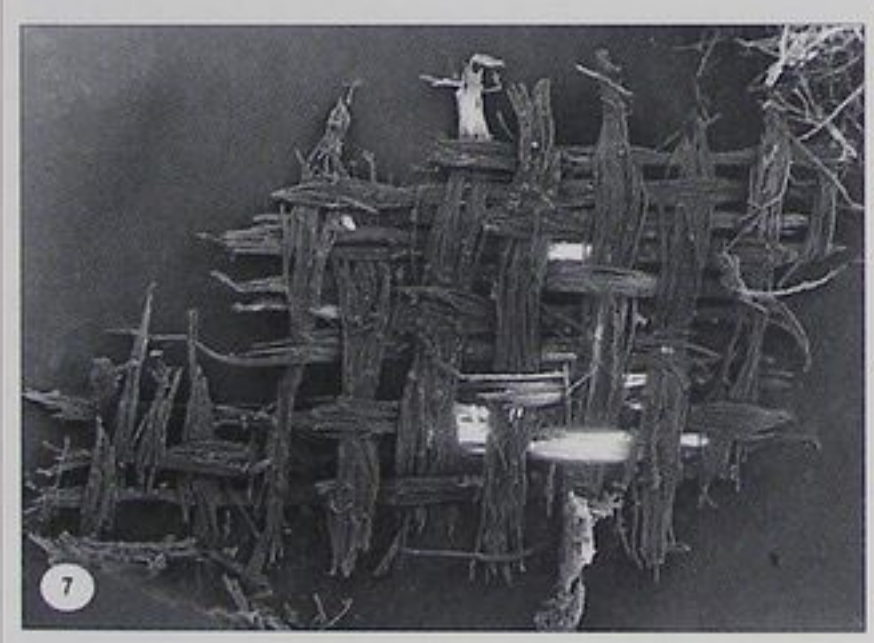

7. Фрагмент тканини рідкого полотняного переплетення (в-11/2935). За своїми технологічними ознаками має середньоазіатське походження

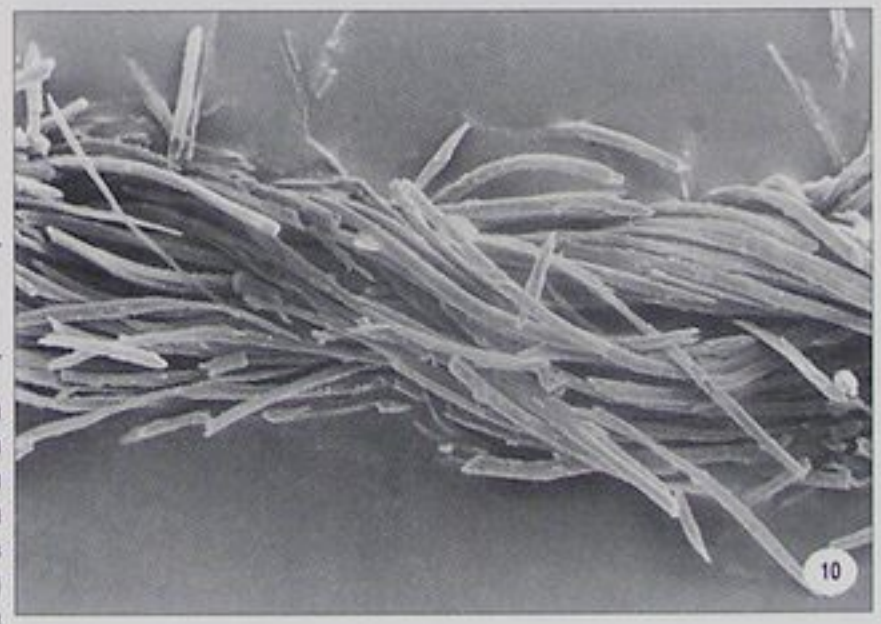

10. Складна нерівновагова шовкова нитка з основи тканини з вишивкою хрестами (в -11/2868). Скручена в два складення вправо (S) з правим направленням крутки простої нитки

11. Складна рівновагова шовкова нитка з вишивки на тканині (в -11/2868)

14. Характер навивання металевої смужки на шовкову кручену нитку відповідає візантійській техніці ткацтва (в-10/313)

12. Складна рівновагова нитка з тасьми (в-11/2928)

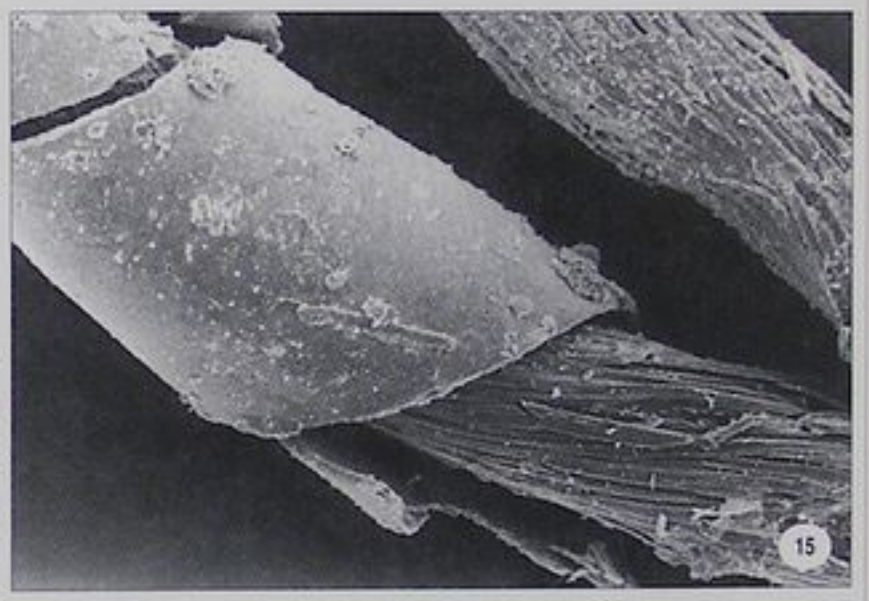

15. Золота нитка з незначним крученням стрижньової шовкової нитки вправо (S) (в- 10/313)

13. Переплетення ниток саржевої тканини: основа - з крученням вліво (2); піткання - некручене

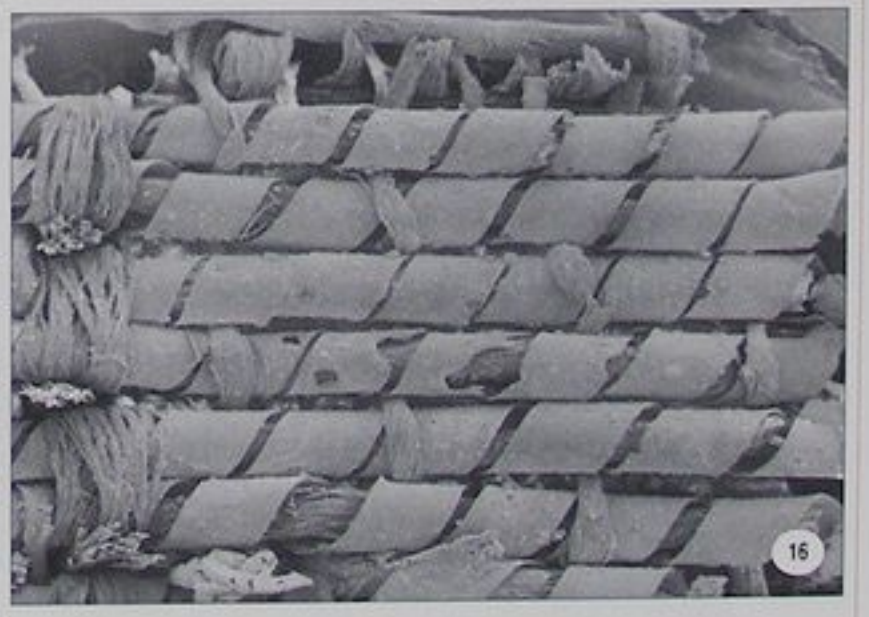

16. Щільно укладені золоті нитки двобічної тканини, закріплені стібками в одну та дві шовкові нитки технікою «прикріп» (в-10/313)

КАТАЛОГ

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ТА МОЗАЇЧНА ПІДЛОГА

31

1

1. Фрагмент кладки стовпа з напівколонкою з обробленою зовнішньою поверхнею, фрагмент півколонки з напівкруглою цеглою завширшки 12 см.
Відстань між лініями підрізки 12 см.
Кінець X ст.
Вапняно-цем'янковий розчин, обпалена глина. Тісто пористе, крихке, червонястого кольору, з домішками кварцевого піску та польового шпату*.
60 x 31 x 28;
22 x 15,5 x 12 см.
Нз "СК", УФАА МА 43 а, б, СМАА 12/16 (1364, 1365); розкопки Д.П.Натансон, 1937 р., на північ від північно-східного кута храму (ділянка № 2), "із заваленої стінки X ст.".
Каргер, 1950. – С. 79. – Рис. 53; 1961. – Т.2. – С. 49, 50. – Табл. VII, 3.

2. Фрагмент напівколонки (без цегли).
Має сліди розпису на зовнішній обробленій поверхні, лінія підрізки збереглася понизу.
Кінець X ст.
Вапняно-цем'янковий розчин. 14,5 x 14,5 x 7,5 см.
НМІУ, в-21/4057, 29243; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

3. Фрагмент кладки зубчастого цегляного карниза з обробленою зовнішньою поверхнею.
Цегла з одним трикутним торцем завширшки 15 см, відстань між лініями підрізки – 6–7 см.
Вапняно-цем'янковий розчин, обпалена глина червонястого кольору.
53 x 40 x 20 см.
Нз "СК", б/н; розкопки Д.П.Натансон, 1937 р., ділянка № 2, "із заваленої стінки X ст.".
(Щоденник № 1. – № 123 (194).
Каргер, 1961. – Т.2. – С. 49, 50.

* Надалі для глин цього ґатунку будемо наводити тільки колір.

Обпалена глина червонястого кольору.
33 x 30 x 2–2,5 см.
Нз "СК", КД/39 1900 (1594); розкопки М.К.Каргера, 1939 р., в південно-західній частині руїн церкви.
Яма № 6.
Рис. 1,1 на с.55.

6. Плінфа зі слідами собачих лап з постілістого боку, краї прямі, склеєна, поганої формовки, з перекосом.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
32 x 32 x 2–2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8317 (1335 а, в, г); розкопки 1937 р., "із заваленої стінки X ст.".
Фото на с.57.

Нз "СК", СМАА 8276 (1309); розкопки 1937 р., ділянка № 3, "з фундаменту старої Десятинної церкви".

9. Плінфа, краї скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
32 x 32,5 x 2,5–3 см.
Нз "СК", б/н.

10. Плінфа, два краї прямі, два скошені, поганої формовки, склеєна.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
32 x 31,5 x 2,2–3 см.
Нз "СК", СМАА 8322 (1340), 8323, 8263 (1343); розкопки 1937 р., "із заваленої стінки X ст.".

3

4. Фрагмент кладки з обробленою зовнішньою поверхнею та уступом (двоуступчаста ніша ?).
Збереглися гнізда від чотирьох плінф (дві завбільшки 30 x 30 см, одна – біля уступа завширшки 18 см і уламок). Відстань між лініями підрізки 5–7 см, з одного боку є вертикальна борізда. Уступ заглиблено на 8 см, протилежний лицьовому бік має загладжену поверхню.
Кінець X ст.
Вапняно-цем'янковий розчин. 65 x 55 x 27 см.
НМІУ, в-21/4540, 29135; розкопки В.В.Хвойки, 1908 р., з розвалин Десятинної церкви.

5. Плінфа з відбитками крапель дощу і налипанням вапняного розчину, краї скошені, (поганої формовки, один край відбитий.
Кінець X ст.

7. Плінфа з відбитками крапель дощу, краї скошені, поганої формовки, відбитий кут.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору. 32 x 32 x 2,5–3 см.
Нз "СК", СМАА 4087 (КД 3909, 1610); розкопки М.К.Каргера, 1939 р., у західній частині центрального нефа. Яма № 2.
Рис. 1, 2 на с.55.

8. Плінфа з відбитками крапель дощу і налипанням вапняно-цем'янкового розчину з постілістого боку, краї скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору. Тісто пористе, крихке, з домішками кварцевого піску, польового шпату та окислів заліза* .
32 x 32 x 2–2,5 см.

* Надалі для глин цього ґатунку наводимо тільки колір.

11. Плінфа зі слідами лап собаки, налипанням вапняно-цем'янкового розчину, два краї прямі, два скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору.
32 x 31 x 2,5–3 см.
Нз "СК", УФАА МА 68 (с-з 1912, КД/3916); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. Яма № 2.
Рис. 1, 3 на с. 55.

12, 13. Плінфа, три краї скошені, один прямий, №12 склеєна, кут відбито.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
32 x 30 x 2,5;
32 x 30 x 2–2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8110 (КД 3914 (1898); КД 3911 (1905); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Рис. 1,4 на с.55.

14. Плінфа з налипанням вапняно-цем'янкового розчину, два краї прямі, два скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
31,5 x 30,5 x 2–3 см.
Нз "СК", КД/39 1838 (?); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

15. Плінфа з налипанням вапняно-цем'янкового розчину, два краї прямі, два скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
31,5 x 30 x 3–3,5 см.
Нз "СК", СМАА 8277 (К/37, № 3, 170); розкопки 1937 р., ділянка № 3, "з фундаменту старої Десятинної церкви".
Рис. 1, 5 на с.55.

16. Плінфа з налипанням вапняно-цем'янкового розчину, два краї прямі, два скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору.
31,5 x 30–29 x 2,5 см.
Нз "СК", КД/39 1556 (1901); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 2.

17. Плінфа, один край прямий, три скошені, поганої формовки, склеєна.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору.
31 x 31 x 2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8296 (1308); розкопки 1937 р., ділянка № 3, "з фундаменту старої Десятинної церкви".

18. Плінфа, краї скошені, склеєна, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору.
31 x 31 x 2–2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8288 (1310б), 8292 (КД/37, № 3, 170), 8291; розкопки 1937 р., ділянка № 3, "з фундаменту старої Десятинної церкви".
Рис. 1,6 на с.55.

19. Плінфа зі слідами лап собаки (?) і налипанням вапняно-цем'янкового розчину, три краї скошені, один прямий, поганої формовки, склеєна.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
31 x 31 x 2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8111 (КД 3912 (1387); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 2.

20, 21. Плінфа з налипанням вапняно-цем'янкового розчину, два краї прямі, два скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
31 x 30 x 2,5–3 см;
31 x 30 x 2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8266, 8267 (1306 а, б); розкопки 1937 р., ділянка № 3, "з фундаменту старої Десятинної церкви".
Друга б/н.
Рис. 1, 7 на с.55.

22. Плінфа в цем'янковому розчині, один бік якого оброблений і має підрізку на відстані від 10,5 до 12 см.
Плінфа з відбитками крапель дощу, три краї скошені, один прямий, розколота.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору, вапняно-цем'янковий розчин.
31 x 30–29 x 2,5 см.
Нз "СК", 1545; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

і 8300 (1311/а), К/37, № 3, 170; розкопки 1937 р., ділянка № 3, "з фундаменту старої Десятинної церкви".

25. Плінфа у вапняно-цем'янковому розчині, шари розчину завтовшки 5,5 і 3,5 см.
Кінець X ст.Обпалена глина червонястого кольору, вапняно-цем'янковий розчин.
30 x 30 x 2,5 см.
Нз "СК", КД/39 3907/1451; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Рис. 1, 8 на с.55.

23. Плінфа, три краї скошені, один прямий, поганої формовки, склеєна.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
30,5 x 30,5 x 2,5–3 см.
Нз "СК", СМАА 4082 (КД 3979 /1589/ і КД/39 3918/1874); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 2.

24. Плінфа зі слідами лап собаки і налипанням вапняно-цем'янкового розчину, два краї прямі, два скошені, поганої формовки, склеєна.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
30,5 x 30 x 2,5 см. Нз "СК", СМАА 8278 (1311б)

26. Плінфа із зображенням двох пар переплетених дуг на постілістому боці, зроблених пальцями, краї скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
30 x 29 x 2,5 см.
Нз "СК", УФАА МА № 67 (с–з 1913, КД 3927); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. Яма № 2.
Рис. 1, 9 на с.55.

27. Плінфа з відбитками крапель дощу, два краї прямі, два скошені, поганої формовки з перекосом, прогнута.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору.
29,5 x 28,5 x 2,5 см.

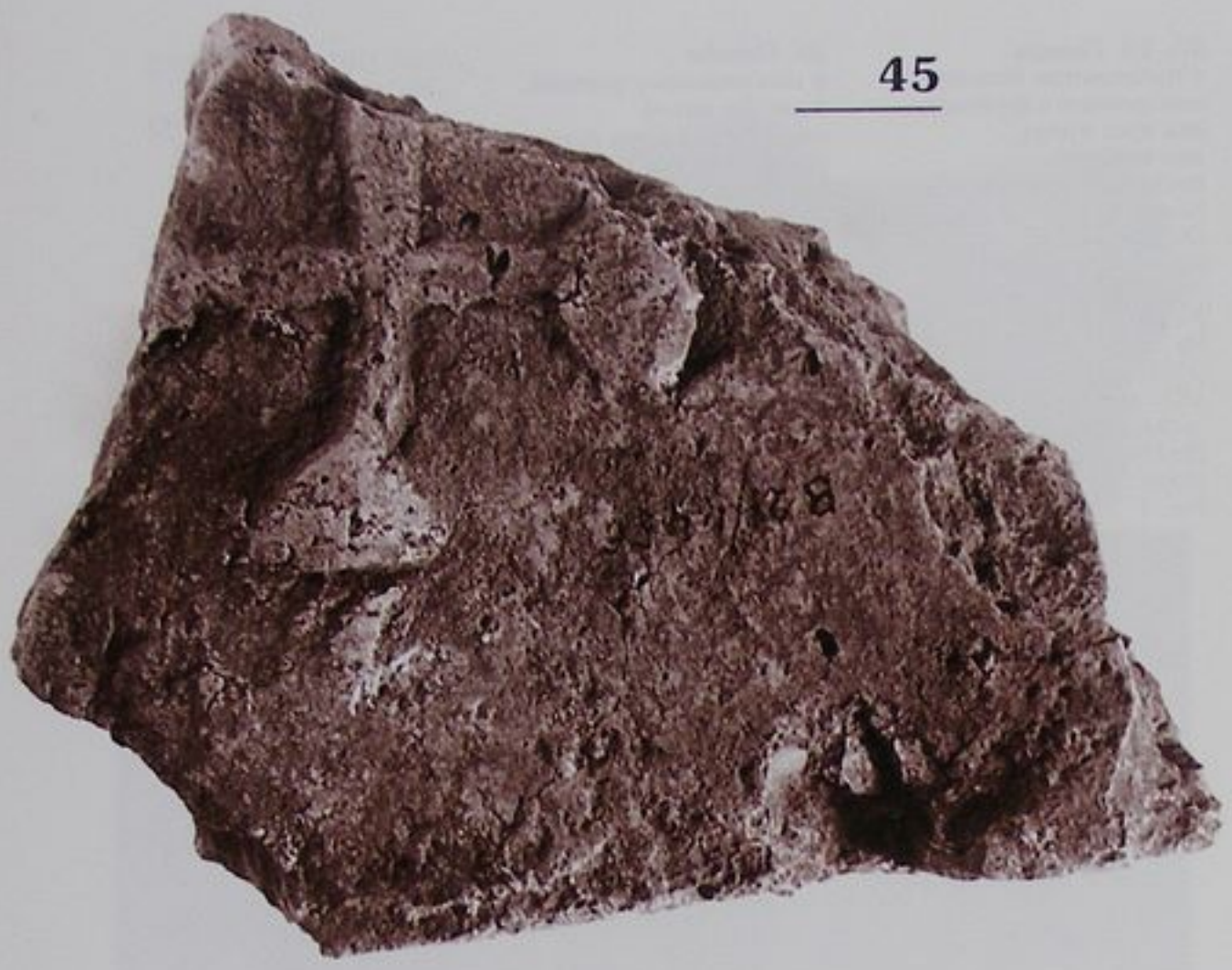

45

Нз "СК", КД 3976 (1902); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. Яма № 2.

28. Фрагмент плінфи із зображенням трьох заокруглених і двох прямих ліній між ними, зроблених пальцем по сирій глині, краї прямі, формовка добра.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору, тісто щільне, з домішками крупних зерен кварцу.
23 x 16 x 2,5 см. Нз "СК", СМАА 8113 (1241); розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., "Цегельня".

29. Плінфа з налипанням вапняно-цем'янкового розчину, краї прямі, формовка добра, відбитий кут.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
34,2 x 25,8 x 2,5-2,7 см.
НМІУ, в-8/8646; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Рис. 1, 10 на с.55.

30. Плінфа-"половинка" з налипанням вапняного розчину, три краї прямі, один скошений, формовка добра.
Кінець X ст.
Обпалена глина білого кольору, тісто щільне, із випаленими домішками.
14-13 x 30 x 2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8085 /1, 2 (КД /39 1796); розкопки М.К.Каргера, 1939 р., біля східної частини церкви.
Рис. 1, 11 на с.55.

31. Плінфа-"половинка" із зображенням штампованого (стертого) знаку, що нагадує відомий родовий князівський знак Володимира Святославича.
Зверху ще по сирій глині пальцем проведена овальна лінія. Краї рівні, формовка добра, але цегла прогнута, відбиті два кути.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
14 x 31 x 2,5-2,7 см.
НМІУ, в-4932 (29204); розкопки В.В.Хвойки на садибі Петровського, 1907-1908 рр.
Рис. 1, 12 на с.55.

32. Плінфа-"половинка", краї прямі, заокруглені з боку постілі, формовка добра, відбитий кут.
Кінець X с.
Обпалена глина червонувато-брунатного кольору.
33 x 15 x 2,8-3 см.
Нз "СК", СМАА 8086 (КД/ 39 1793, 114); розкопки М.К.Каргера, 1939 р., у східній частині церкви, із засипки ровів.
Рис. 1, 13 на с.55.

33. Фрагмент кладки з обробленою зовнішньою поверхнею та уступом (двоуступчаста ніша?).
Зверху відбитки фрагментів трьох плінф та дві плінфи-"половинки", одна ціла завбільшки 17,5 x 30 x 2,5 см, три краї скошені, один прямий, формовка добра.
Друга подібна, але фрагментована.
Вмонтований у дерев'яну раму.
Кінець X ст.
Цегла, вапняно-цем'янковий розчин. Обпалена глина червонястого кольору.
68 x 39 x 19 см.
Нз "СК", УФАА МА № 65, СМАА 12/17; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Рис. 1, 14 на с.55.

34. Плінфа-"половинка", три краї прямі, один скошений, формовка добра.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
19,5 x 32 x 2,7 см.
Нз "СК", СМАА 8326 (1349, а, 6, 842); розкопки 1937 р., "із заваленої стінки X ст.".
Рис. 1, 15 на с.55.

35. Плінфа-"половинка", краї рівні, формовка добра.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
17 x 30 x 2,5 см.
Нз "СК", КД 3934 (1892); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. Яма № 2.
Рис. 1, 14 на с.55.

36. Фрагмент лекальної плінфи із напівкруглим торцем завширшки 16 см, краї прямі, формовка добра.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору, тісто щільне.
16 x 21,5 x 2-2,3 см.
НМІУ, в-8/6027; розкопки 1936 р., рів.
Рис. 1, 16 на с.55.

37. Фрагмент лекальної плінфи із напівкруглим торцем завширшки 13 см, краї прямі, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
13 x 17-19 x 2,5 см.
Нз "СК", СМАА 8316 (1331, 842); розкопки 1937 р., "із заваленої стінки X ст.".
Рис. 1, 17 на с.55.

38. Фрагмент лекальної плінфи-"утюжок", завширшки 12 см, краї прямі, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору, тісто щільне з випаленими домішками.
12 x 16,5 x 3-3,8 см.
НМІУ, в-21/1836; розкопки Д.В.Мілєєва, 1911, 1914 рр.
Рис. 1, 18 на с.55.

39. Плінфа з одним трикутним торцем, кут - краї прямі, останні скошені, поганої формовки.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
Нз "СК", СМАА 8293 (1319, 424); розкопки 1937 р.
Рис. 1, 19 на с.55.

40. Фрагмент плінфи трапецієподібної форми, краї прямі, формовка добра, налипання вапняно-цем'янкового і вапняно-піщаного розчинів, склеєна.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
10-15,5 (нижня основа мала близько 30 см) x 26 x 2,5 см.
МІК, А-4502/1; розкопки Г.Ю.Івакіна, 1974 р. на Подолі (Житній ринок), з кладки багатогранного стовпа.
Рис. 1, 20 на с.55.
Івакін, 1979. - С. 120. - Рис. 11.1.

41. Велика лекальна плінфа у формі зрізаного напівкруга, краї прямі, формовка добра, прогнута, склеєна.
На одній з площин гострим предметом по сирій глині продряпано невеликий значок, що нагадує князівський знак Володимира Святославича.
Плінфа належала до утопленого ряду.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-жовтого кольору.
57 x 36 x 3,5-4 см.
МІК, А-4502/2; розкопки Г.Ю.Івакіна, 1974 р. на Подолі (Житній ринок), з кладки багатогранного стовпа.
Рис. 1, 21 на с.55.
Івакін, 1979. - С. 121. - Рис. 11, 2.

42. Плінфа трикутної форми (близько 25,5 x 25,5 x 23 см), краї прямі, формовка добра, прогнута, відбитий кут.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонувато-жовтого кольору.
25,6 x 22 x 15 см, завтовшки 3 см.
НМІУ, в-21/1812 (29202); розкопки В.В.Хвойки, 1907-1908 рр.
Рис. 1, 22 на с.55.
Холостенко, 1965. - Рис. 8.

43. Уламок плінфи із фрагментом клейма з грецькими літерами.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
10,2 x 10,5 x 2,5 см.
НМІУ, в-21/4458; розкопки 1914 р.

44. Фрагмент плінфи-"половинки" завширшки 16,5 см з відбитком рельєфного знаку у вигляді князівського родового герба Володимира Святославича, краї прямі, формовка добра, налипання вапняно-цем'янкового розчину.
Кінець X ст.
Обпалена глина червонястого кольору.
16,5 x 15,5 x 2,7 см.
НМІУ, в-4553/111, 28296; розкопки В.В.Хвойки, 1907 р.
Болсуновский, 1908. - С.3. - Рис. А; Рыбаков, 1948. - С. 359-560; Каргер, 1958. - Т.1. - С. 455. - XXXI.

45. Фрагмент черепиці (?) з рельєфним штампованим (ледь змазано) зображенням хреста, край прямий, зображення на відстані 4,5 см від краю.
Кінець X ст.
Обпалена глина, тісто червоного кольору, щільне, без зайвих домішок.
12 x 10,5 x 2,5 см.
НМІУ, в-21/4456; Десятинна церква, розкопки 1914 р.

Мозаїчна підлога

1. Мозаїчна підлога.
Фрагмент.
Прямокутний "мозаїчний килим" з кругом-омфалієм у центрі та чотирма чвертями круга по кутах.
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, кварцит, порфірит, аргеліт, вапняно-цем'янковий розчин. Доповнення зеленою смальтою, полив'яними плитками, цементом.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
175 x 102 см (видима частина), 186 x 155 x 12 см (з рамою).
Національний заповідник "Софія Київська"* ,
УФАА МА 584; розкопки 1824–1826 рр.
Айналов, 1905. – С. 6; Каргер, 1961. – Т. 2. – С. 56–58. – Табл. XIII.

2. Мозаїчна підлога.
Фрагмент з шестикутних продовгуватих плиток білого мармуру, квадратних шиферних плиток між ними та невеликих трикутних кольорових плиток з кожного боку квадрата.
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, кварцит, порфірит, пірофілітовий сланець, вапняно-цем'янковий розчин. Доповнення зеленою смальтою, цементом.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
76 x 57 см (видима частина), 87 x 73 x 20,5 см (з рамкою).
Нз "СК", УФАА МА 583; розкопки 1824-1826 рр.
Айналов, 1905.– С. 6.
Каргер, 1961.– Т.2. – С. 57–58.

3. Плита підлоги прямокутна.
Кінець X ст.
Білий з прожилками мармур.
Тесання, шліфування.
30 x 13 x 5 см.
Нз "СК", СМАА 8072 (КД/39, 569; 1723); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

4. Плита підлоги прямокутна.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець.
Тесання. 27 x 18 x 5,5 см.
Нз "СК", 1513 (КД/38, 47); розкопки, 1938 р.

5. Плита підлоги квадратна.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець.
Тесання. 22 x 22 x 3–4,5 см.
Нз "СК", 1553 (КД/39, 3944); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

6. Плита підлоги прямокутна.
Кінець X ст.
Кварцевий пісковик.
Тесання, шліфування.
22,3 x 11 x 3,5–4,8 см.
Нз "СК", 1511 (КД/38, 46); розкопки 1938 р.

7. Фігурна плита підлоги.
Фрагмент.
Решітки смуг двох півкіл, що спираються на пряму смугу.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець.
Тесання. 19 x 13 x 2,8 см.
Нз "СК", УФАА МА 74 (563); розкопки до 1940 р.

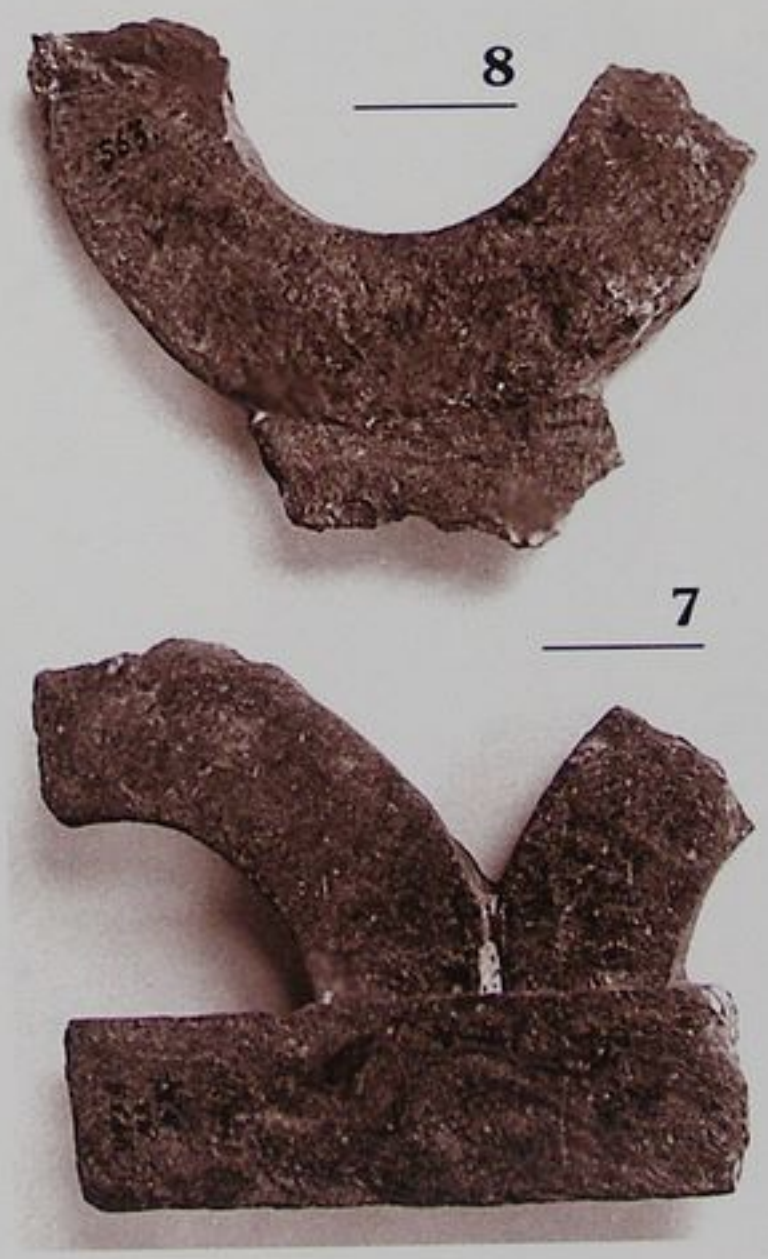

8. Фігурна плита підлоги.
Фрагмент. Решітки прямої смуги та кола.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець.
Тесання. 18 x 15 x 4 см.
Нз "СК", УФАА МА 87 (130); розкопки до 1940 р.

9. Мозаїчна підлога.
Фрагмент. Мозаїчний набір, ідентичний кутовій частині "доріжки" (УФАА МА 583).
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, пірофілітовий сланець, вапняно-цем'янковий, вапняно-пісковий розчини. Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
31 x 21 x 8 см. Нз "СК", УФАА МА 79 (613); УФАА МА 89 (613); СМАА 4141 (613); розкопки до 1940 р.

10. Мозаїчна підлога.
Фрагмент. Мозаїчний малюнок, подібний до деталі УФАА МА 583. Дві видовжені шестикутні плитки, з'єднані однією короткою стороною під прямим кутом. В середині кута мала трикутна плитка, квадратна плитка середнього розміру з мармуру (замість шиферу), мала чотирикутна плитка на місці трикутної.
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, вапняно-цем'янковий розчин.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
21 x 15 x 9 см.
Нз "СК", СМАА 8226 (КД/39, 2685); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

11. Мозаїчна підлога.
Фрагмент. Чотирикутна плитка з чотирма малими трикутними. Мозаїчний малюнок, ідентичний деталі фрагмента за інв. № СМАА 8226.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, вапняно-цем'янковий розчин.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
8,5 x 6,5 x 4 см.
Нз "СК", УФАА МА 79 (КД/39); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1961. – Т.2. – Табл. XXXII.

* Далі Нз "СК".

12. Мозаїчна підлога.
Фрагмент.
Видовжена шестикутна плитка, мала трикутна.
Мозаїчний малюнок, ідентичний деталі УФАА МА 583.
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, вапняно-цем'янковий розчин.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
15 x 11–11,5 x 4,5 см.
Нз "СК", СМАА 7631 (КД/39, 1992, С3 1923); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1961.– Т.2. – Табл. XXXII.

13. Мозаїчна підлога.
Фрагмент.
Шестикутна видовжена плитка, мала трикутна.
Мозаїчний малюнок, ідентичний деталі УФАА МА 583.
Кінець X ст.
Білий з прожилками мармур, порфірит, вапняно-цем'янковий розчин.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
15 x 12 x 3 см.
Нз "СК", СМАА 8089 (КД/39, 1989; 1673); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

14. Мозаїчна підлога.
Фрагмент.
Шестикутна видовжена плитка, мала трикутна.
Мозаїчний малюнок, ідентичний деталі УФАА МА 583.
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, вапняно-цем'янковий розчин.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
15 x 13 x 3–5 см.
Нз "СК", СМАА 7691 (1737); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.(?)

15. Мозаїчна підлога.
Фрагмент.
Деталь смути кола.
Малі чотирикутні плитки чергуються у шаховому порядку.
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, вапняно-цем'янковий розчин.
Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
13,5 x 10,5 x 5 см.
Нз "СК", С3 1924 (КД/39, 1990); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1961. – Т. 2. – Табл. XXXII.

16. Мозаїчна підлога.
Фрагмент.
Малі чотирикутні плитки чергуються у шаховому порядку.
Кінець X ст.
Білий з прожилками та кольоровий мармур, вапняно-цем'янковий розчин. Тесання, шліфування, мозаїчний набір.
13 x 12,5 x 6,5 см.
НМІУ, в-11/2931 (КД/39, 1991); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1961. – Т. 2. – Табл. XXXII.

17. Плитка підлоги.
Фрагмент.
Кінець X ст.
Кераміка, полива.
12,5 x 10 x 3,3 см.
НМІУ, в-9/3353; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.
Каргер, 1961. – Т. 2. – С. 58. – Рис. 18.

18. Плитка підлоги трикутна.
Кінець X ст.
Кераміка, полива.
7,5 x 7,5 x 5,7см, товщина 1,7 см.
НМІУ, в-8/8516 (К-36, 3439); розкопки Т.М. Мовчанівського, 1936 р.

1

2

АРХІТЕКТУРНО-ПЛАСТИЧНИЙ ДЕКОР ТА САРКОФАГИ

8

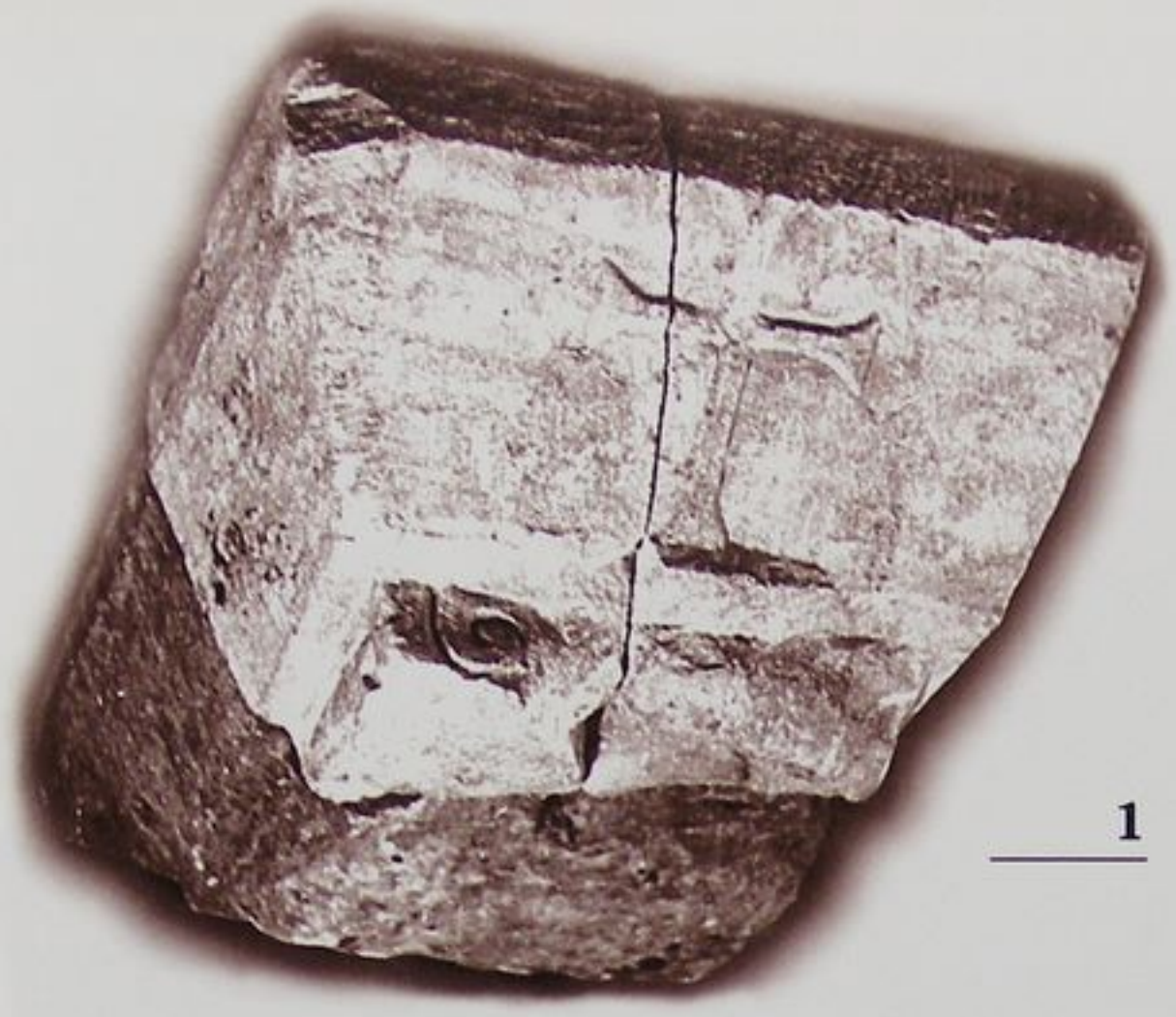

1

1. Імпостна іонійська капітель.
X ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
100 x 74 (плита імпоста), 46 x 46 x 37 см.
Національний заповідник "Софія Київська"*, УФАА МА 515 (1144), СМАА 9362.
Складається з трьох фрагментів, один з яких з XIX ст. зберігався у лапідарії Софійського музею, два інших знайдені під час розкопок Г.Ю.Івакіна у 1973–1974 рр. католицького собору на Подолі.
Рис. на с.61.

* Оскільки більшість деталей пластичного декору зберігається в лапідарії музею, далі місце зберігання вказуватиметься тільки для інших музеїв.

Нельговский, 1973. – Рис. 1, 3; Івакін, 1979. – С. 107–124; Ивакин, Пуцко, 1980. – С. 293–299; Килиевич, 1982. – С. 66; Комеч, 1987. – С. 168, 169, 221, 222.

2. Імпостна капітель, фрагментована.
Кінець X ст.
Вапняк; рельєф, шліфування.
51 x 52 (імпост); 52 x 30 x 29 см.
УФАА МА 107; розкопки М.К.Каргера 1938 р. у південному нефі.
Каргер, 1950. – С. 79, 80. – Рис. 54; 1961. – Т.2. – Рис. 17; Ивакин, Пуцко, 1980. – С. 299.

3. Капітель.
Оббита з усіх боків, крім нижньої площадки, посередині якої розмішено зачеканений отвір.
Кінець X ст.
Пісковик; різьблення.
44 x 23 x 24 см.
ДЦ/39 1551; розкопки М.К.Каргера 1939 р. у західній частині центрального нефа.
Каргер, 1950. – С. 119.

4. Імпост або база пілястра (?), фрагментована (складається з двох уламків).
Кінець X ст.
Вапняк; різьблення, шліфування.
70–35 x 30 x 27 см.
УФАА МА 44, СМАА 12/8.
Рис. на с. 62.

5. Карнизна плита, уламок.
Профільована поличкою, викружкою та ще трьома поличками.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець; різьблення, шліфування.
41 x 44 x 17 см.
КД/38 148; розкопки М.К.Каргера, 1938 р.

6. Карнизна плита, уламок.
Профільована простим карнизним скосом.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець; різьблення, шліфування.
35 x 30 x 8,5 см.
КД/39 1541; розкопки М.К.Каргера 1939 р. у західній частині центрального нефа.
Яма № 2.

7. Подібна до №6 карнизна плита, уламок.
Пірофілітовий сланець; різьблення, шліфування.
21 x 16,5 x 5,5 см.
НМІУ, в–8 5769 (К/36 2660); розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп Г, гл. 1,1 м.

9. Імпост або база маленької колонки, фрагмент.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
27 x 24 x 17 см. А адсм 430, КД/39 3724 (1432); розкопки М.К.Каргера 1939 р. в південно–західній частині руїн церкви.
Яма № 6.

10. База колонки (?), уламок.
Сильно оббита.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
22 x 19 x 11,5 см (діаметр близько 30 см).
НМІУ, Вд 3403, 29180; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

11–15. Карниз, уламки.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
22 x 14,5 x 11; 20 x 11,5 x 11; 17 x 10 x 11; 30 x 11,5 x 11,5; 27,5 x 13 x 11,5 і 19 x 13 x 11,5 см.
КД/39 3668 (1475); КД/39 3675 (1437); КД/39 3689 (1479); КД/39 3669 (1407); КД/39 3687 (1463) і КД/39 3671 (останні стикуються); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. Яма № 6.
Рис. на с.62.

9

8. Карниз або капітель з розеткою на скосі, уламок.
Кінець X ст.
Вапняк; різьблення, рельєф, шліфування.
26 x 17 x 18,5 см.
А адсм 424, КД/39 4030 (1539); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Випадкова знахідка біля західної стіни церкви.
Архіпова, 1991. – Рис. 3;5. – С. 109.

16–18. Карниз, уламки.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
КД/39 3657; КД/39 3667 (1528); КД/39 3896 (1552); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 6.
Рис. на с.62.

5

33

2

38

24

20 x 20 x 14–18 см.
КД/39 3692 (1482); КД/39 3690 (1528); КД/39 3663 (1529); 1559; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 6.
Каргер, 1950. – Рис. 57, 1.
Рис. на с.63.

19. Уламок архітектурної деталі (цоколь?).
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування. 16 x 18 x 9 см.
КД/39 3676 (1420 б); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 6.
Рис. на с.62.

20, 21. Одвірок, уламки.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
36 x 16 x 15 см;
16 x 21 x 15,5 см.
КД/39 3720 (1524); КД/39 3684 (1532); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 6.

22. Одвірок, уламок.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
10 x 10, 5 x 17 см.
Кд/39 3683; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 6.
Рис. на с.63.

23. Одвірок, уламки.
Профільований паличками різного виносу, карнизними скосами та напіввалом. Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
36 x 39 x 16 см;
37 x 29 x 15 см;
29 x 18 x 15,5 см;

24, 25. Поріг або цоколь, уламки.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
34 x 20 x 13 см;
48 x 31 x 19 см.
КД/39 84 (1540); розкопки М.К.Каргера 1938 р.
в південно-західній частині руїн церкви.

26. Уламок краю плити облицювання (?) із профільованою рамкою по краю з лицьового боку.
З тильного – рештки цем'янкового розчину.
Кінець X ст.
Білий мармур; різьблення, полірування. 17 x 8 x 6–2 см.
СМАА 8100 (КД/39 3691); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 6.
Рис. на с.63.

27. Уламок кута плити облицювання (?).
З лицьового боку рештки рельєфного зображення, з тильного – цем'янкового розчину.
Кінець X ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
17 x 18,5 x 6,5 см.
НМІУ, Вд 3422.
Рис. на с.63.

28. Уламок краю плити облицювання з рельєфним зображенням пелюстки розетки (?).
Кінець X (?) ст.
Білий дрібнозернистий мармур; рельєф, полірування.
6 x 5,3 x 1,8 см.
НМІУ, в-21/3943; розкопки Д.В.Мілєєва 1911 р. або В.В.Хвойки 1907–1908 рр.

29. Плита вівтарної огорожі, уламки.
Сьогодні відомі з фотографії. Має рельєфні зображення з обох боків.
Кінець X ст.
Білий мармур; рельєф.
Розкопки Д.В.Мілєєва, 1908 р. Знайдений у наповненні підваленних ровів у східній частині церкви.
ОАК 1908 г., 1912. – С. 137. – Рис. 194 а, б; Каргер, 1961. – Т.2. – С. 56. – Табл. IX; Пушко, 1983. – С. 129; Архіпова, 1991. – С.99–101.

30. Плита вівтарної огорожі з плетеним орнаментом у ромбі, уламки.
Більше відома з фотографії.
Кінець X ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
11,5 x 8 x 3,5 см.
А адсм 443; СМАА 8071 (КД/39 3652); розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Яма № 6.
Каргер, 1950. – С. 112. – Рис. 56; 1961. – Табл. X; Пушко, 1983. – С. 129; Архіпова, 1991. – С. 101, 102. – Рис. 1, 3, 4.

31. Плита вівтарної огорожі з рельєфним плетеним орнаментом (збереглися незначні рештки) у складнопрофільованій рамці, уламки. Мають рельєфні зображення з обох боків.
Кінець X ст.
Білий мармур, рельєф, полірування.
21 x 17 x 6 см;
16 x 12,5 x 6 см;
21,5 x 17,5 x 6 см.
А адсм 447, КД/39 3627 (1480); КД/39 3651 (1507); 1517;

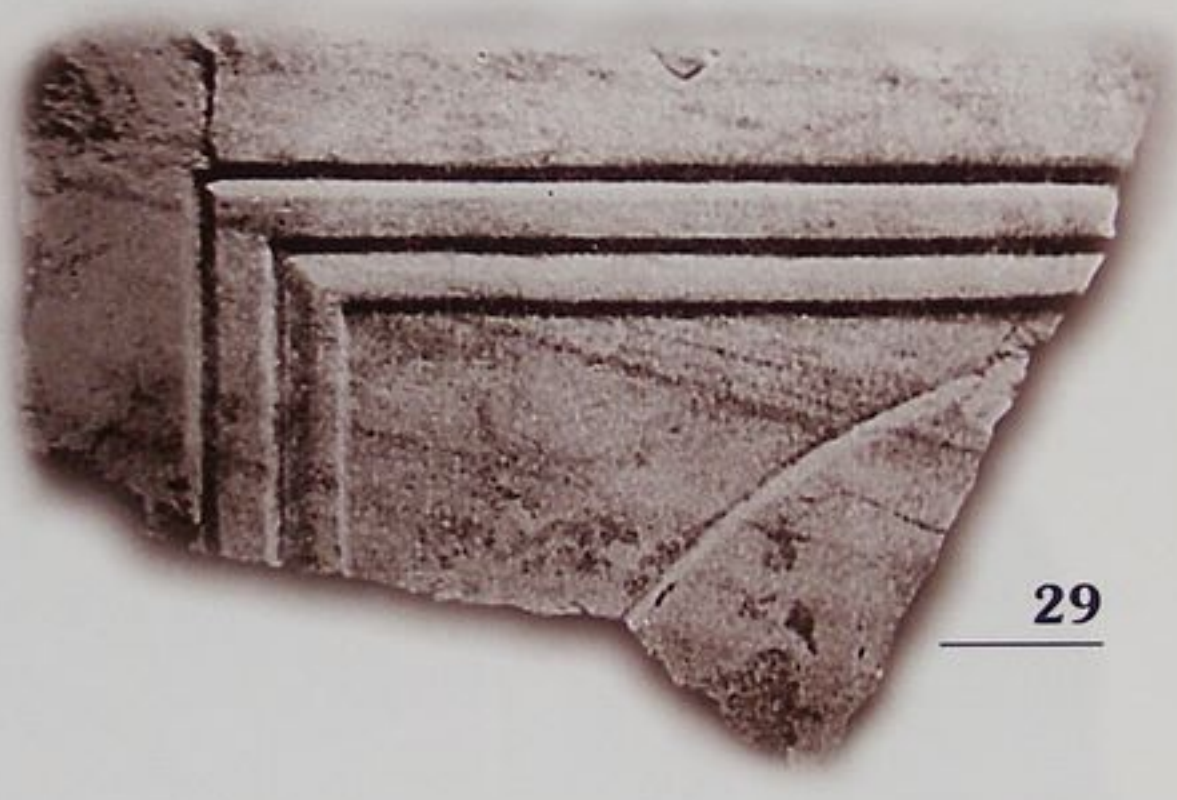

29

29а

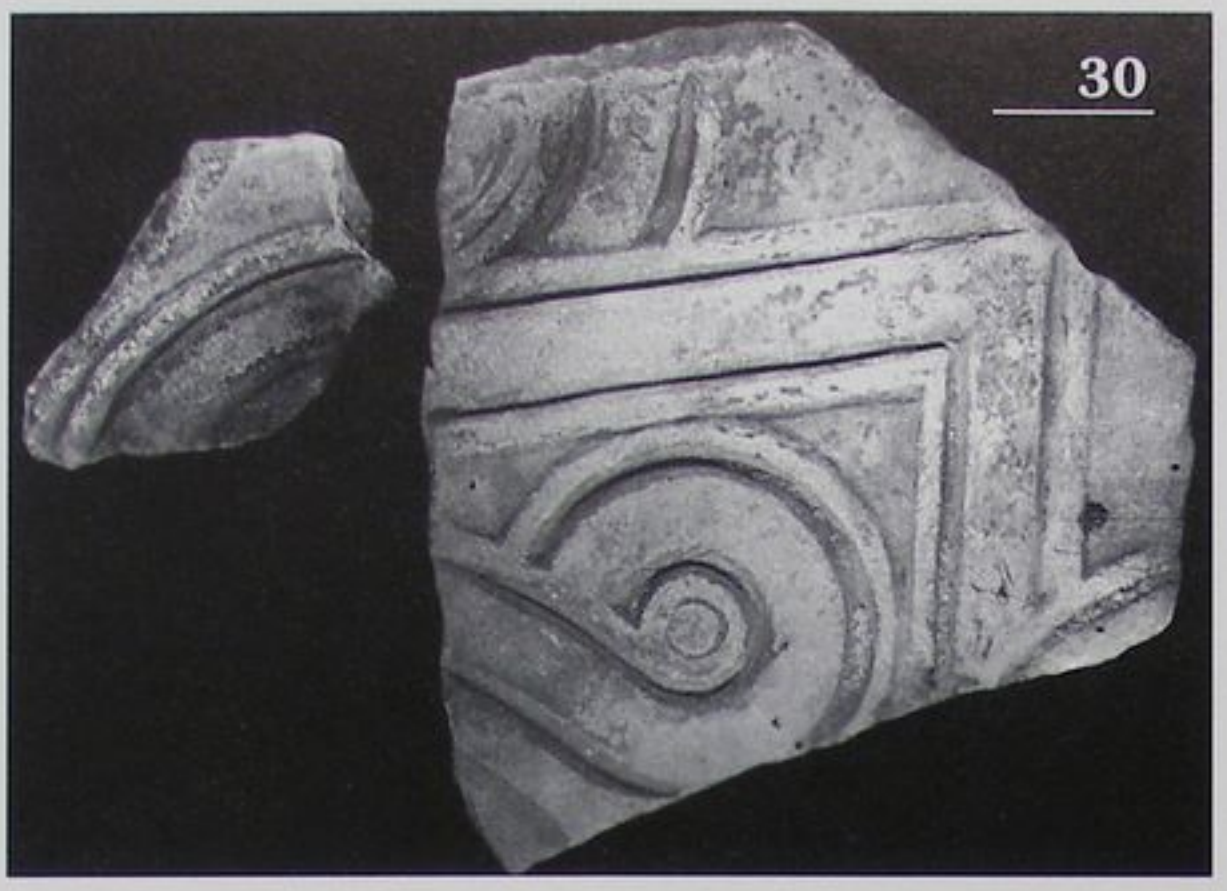

розкопки М.К.Каргера, 1939 р. Яма № 6. Каргер, 1950. – С. 112. – Рис. 56; 1961. – Т.2. – Табл. X.

32. Уламок архітектурної деталі, прикрашений пелюсткою трикутної форми.
Кінець X ст.
Білий мармур; рельєф.
11 x 10 x 12 см.
А адсм 431, СМАА 8200 (КД/39 583); розкопки М.К.Каргера 1939 р.

33. Плита огорожі хорів з плетеним орнаментом і хрестом в медальйоні, уламок.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець; рельєф, шліфування.
28 x 20 x близько 4 см (зкол).
НМІУ, Вд 3397; розкопки XIX ст., вірогідно, 1857 р. на садибі Климовича.
Сементовский, Гаммершмидт, 1857. – Тетр.V. – С. 36.

34. Плита огорожі хорів з плетеним орнаментом в ромбі, уламок.
Кінець X ст.
Пірофілітовий сланець; рельєф, шліфування.
28 x 22 x близько 5 см (зкол).
НМІУ, Вд 3395; місце знахідки невідоме.

35. Уламок (плити?) із зображенням гілочки.
Кінець X – початок XI ст.
Пірофілітовий сланець; рельєф, обтісування.
7,5 x 5,5 x 1,3 см.
ДЕ, ЭРА-5 341; розкопки Д.В.Мілєєва 1908 р.
Рис. на с.62.

36. Уламок краю плити з рештками плетеного орнаменту.
XII ст.
Пірофілітовий сланець; рельєф, шліфування.
22 x 19,5 x 5 см.
НМІУ, Вд 3358 (29278); розкопки В.В.Хвойки 1907–1908 рр.

37. Уламок краю плити з профільованою рамкою і рельєфним зображенням зігнутих смуг.
Кінець X–XII ст.
Пірофілітовий сланець; рельєф, шліфування.
39 x 37 x 6 см.
НМІУ, Вд 3396 (29282); розкопки В.В.Хвойки 1907–1908 рр.

38. Рельєф із зображенням Богоматері Одигітрії, фрагментовано.
Друга половина XII – початок XIII ст.
Пісковик; рельєф.
56 x 75 x близько 24 см.
НМІУ, в-4860.
Місце знахідки невідоме. Пов'язується з Десятинною церквою.
Холостенко, 1969. – С. 19–51; Вагнер, 1974. – С.118; Пушко, 1981. – С. 223–231; Гусева, 1986. – С.12–30; Архипова, 1996 (у друці).

39. Фрагмент фризу з грецькими літерами ω'με.
Правий торець прямокутної форми грубо обтесаний, лівий обламаний.
Кінець X ст.
Вапняк; рельєф.
123 x 23 x 18–23 см.
А адсм 437, СМАА 12/11, УФАА 32 (1398).
Рис. на с.64.

40. Фрагмент фризу з грецькими літерами Н:О.
Правий торець прямокутної форми грубо обтесаний, лівий обламаний.
Вапняк піщанистий; рельєф.
62 x 14 x 23 см.
А адсм 440, СМАА 12/11, УФАА МА 32 (1403).
Рис. на с.64.

41. Фрагмент фризу з грецькою літерою (?), торці обламані.
Літера має сліди ремонту, ймовірно, фіта.
Кінець X ст.
Вапняк; рельєф.
30,5 x 23 x 15 см.
А адсм 441, СМАА 12/11, УФАА МА 32 (1405).
Рис. на с.64.

42. Фрагмент фризу з грецькими літерами: (права половинка омеги) С О і рештки четвертої.
Складається з двох уламків.
Лівий торець прямокутної форми грубо обтесаний, правий обламаний.
Вапняк; рельєф.
116 x 23 x 19,5–18 см.
А адсм, СМАА 12/11, УФАА МА 32 (1399 і 1400).
Рис. на с.64.

45. Фрагмент фризу з грецькою літерою А, обидва торці обламані.
Вапняк; рельєф.
63 x 13,5 x 24 см.
А адсм 451, СМАА 12/11, УФАА МА 32 (1404).
Рис. на с.64.

46. Фрагмент фризу з грецькою літерою С, обидва торці обламані.
Вапняк; рельєф.
38 x 14,5 x 24 см.
А адсм 452, СМАА 12/11, УФАА МА 32 (1401).
Краткое, 1829. – С. 20; Оглоблин, 1889. – С. 578; Айналов, 1905. – С. 9–11; Орловский, 1910. – С. 142–148; Пушко, 1981. – С. 229–231; Архипова, 1996. – С. 249–255.
Рис. на с.64.

47. Саркофаг із шести гладких плит.
XI–XII ст.
Пірофілітовий сланець; обтісування, шліфування.
273 x 112 x 97 см.
УФАА МА 538. Вперше знайдений у XVII ст. Петром Могилою та атрибутований як саркофаг князя Володимира Святославича. Під час розкопок 1908 р. відкритий вдруге в південному нефі храму.
Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры, 1795. – С. 80; Закревский, 1868. – Т.1.– С. 282–289; Вельмин, 1910. – С. 133; Каргер, 1940. – С. 15.

74

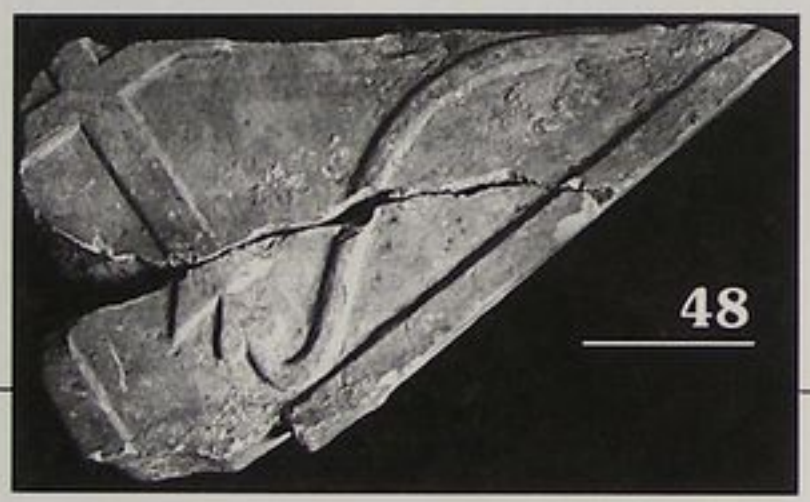

48

48a

48. Уламок віка саркофага. Наріжний монолітний блок (складається з двох фрагментів).
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування*.
60 x 36 x 35 см.
А адсм 435, СМАА 8200 (КД/39 3653); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Каргер, 1941. – С. 75–85; 1950. – С. 115. – Рис. 81, а, б; Архіпова, 1991. – С. 102. – Рис. 1, 5, 6.

49. Уламок акротерію саркофага із зображенням хреста.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
28 x 14,5 x 13 см.
НМІУ, Вд 3404, місце знахідки невідоме.

* Зворотний бік фрагментів саркофага ретельно обтесаний.

50. Уламок з рельєфним зображенням гілки хреста.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
7,5 x 7 x 7 см.
НМІУ, Вд 3336; місце знахідки невідоме.

51. Уламок віка саркофага. Наріжний монолітний блок.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
31 x 23 x 39 см.
А адсм 434, КД/39 3655 (1567); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Каргер, 1941. – С. 75–85; 1950. – С. 115. – Рис. 81, г; Архіпова, 1991. – С. 102. – Рис. 2, 1.

52. Уламок віка саркофага із зображенням стебла.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
23 x 13,5 x 6–9 см.
А адсм 427, КД/39 3654 (1900); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Каргер, 1941. – С. 75–85; 1950. – С. 115. – Рис. 81, в; Архіпова, 1991. – С. 102.

53. Уламки саркофага із зображенням багатопелюсткової розетки.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур, рельєф, полірування.
15 x 12 x 9, 5–10 см; 9–11–9,5 см.
А адсм 432, 433, КД/39 3648 А і Б (1416); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Каргер, 1941. – С. 75–85; 1950. – С. 115. – Рис. 81, д, е.; Архіпова, 1991. – С. 102.

54. Уламок віка саркофага із зображенням деревця (складається з двох шматків).
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
19 x 35 x 10–14 см.
А адсм 414, КД/39 3649 А і 3649 Б (1417 А і 1417 Б); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Архіпова, 1991. – С. 102. – Рис. 2, 3.

55. Уламок віка (?) саркофага з рештками рамки і рельєфного зображення.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур, рельєф, полірування.
38 x 11 x 9–14 см.
А адсм 415, КД/39 3662 (ДЦ 1454); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Архіпова, 1991. – С. 104. – Рис. 2, 6.

34

37

39

42

41

56. Уламок віка саркофага із зображенням квітучої гілки і двох літер (К і А).
Кінець X – початок XI ст.
Мармур білий; рельєф, полірування.
33,5 x 17,5 x 7,5–11 см.
А адсм 448, КД/39 3643 (1541); розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.
Холостенко, 1951. – С. 88; Архіпова, 1991. – С. 104, 105. – Рис. 2, 4.

59. Уламок ящика саркофага з профільованою рамкою та обробленим торцем.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
30 x 13 x 15,5–12 см.
А адсм 426, КД/39 3665; розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.
Архіпова, 1991. – С. 102–104.

60. Уламок ящика саркофага з профільованою рамкою.
Наріжна частина (одна стінка збита).
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
32 x 20 x 9,5–13 см.
А адсм 416, КД/39 3697 (1547).
Архіпова, 1991. – С. 104.

61. Уламок краю ящика саркофага (?) з пазом на торці.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
24 x 8 x 8,5 см.
НМІУ, в-21/1854; розкопки Д.В.Мілєєва 1911, 1914 рр.

62. Уламок краю ящика саркофага з пазом на торці, профільованою рамкою і збитим рельєфом.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
18 x 17 x 9,5 см.
НМІУ, в-21/1863 (29177); розкопки В.В.Хвойки 1907–1908 рр.

63. Уламок краю ящика саркофага з рамкою, збитим рельєфом кола великого діаметра і пазом на торці.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
11,5 x 15 x 10,5 см.
А адсм 421, КД/39 3672 (ДЦ 1420); розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.

64. Аналогічний №63.
12 x 16 x 11,5 см.
А адсм 420, КД/39 3703 (ДЦ 1422).

65. Аналогічний №№63,64.
12 x 8,5 x 11 см.
А адсм 419, КД/39 3666 (1508).

65, всередині кола частина гілки хреста.
19 x 20 x 10,5–11,5 см.
А адсм 418, КД/39 3658 (1453).
Архіпова, 1991. – С. 105–106.
Рис. на с.66.

67. Монолітний блок з рештками рельєфного зображення кола великого діаметра, всередині якого вміщено хрест. Має дві поліровані поверхні, що сходяться під кутом.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
28 x 25 x 19,5 см.
№ 1559; розкопки М.К.Каргера 1939 р.

68. Уламок віка (?) саркофага з великою розеткою у медальйоні і профільованою рамкою (складається з двох уламків).
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
32 x 26 x 7,5–19 см.
А адсм 417, УФАА МА 29, СМАА 12/6, КД/39 3656, 3660 (ДЦ 1449); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Архіпова, 1991. – С. 106. – Рис. 3, 4.
Рис. на с.66.

69. Уламок із зображенням кінчика хреста.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; обтісування, рельєф, полірування.
13 x 9 x 10,5 см.
А адсм 428, КД/39 3756 (ДЦ 1485); розкопки М.К.Каргера 1939 р. Яма № 6.
Архіпова, 1991. – С. 106.

70. Уламок із зображенням гілки хреста з "брунькою" під нею.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
21 x 17,5 x 8 см.
А адсм 425, СМАА 8200, КД/39 3654; розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.
Архіпова, 1991. – С. 106. – Рис. 3, 2.

28

57. Уламки краю віка саркофага із пазом на торці та зображенням квітучих гілок (один фрагмент втрачений, другий – більший – розбитий).
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
32 x 15 x 7,5–9 см; 8,5 x 4,5 x 9 см.
А адсм 422, СМАА 15/51 (1465), КД/39; А адсм 429, КД/39 3644 (ДЦ 1415); розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.
Холостенко, 1951. – С. 88; Архіпова, 1991. – С. 104. – Рис. 2, 2.

58. Уламки краю віка саркофага, аналогічні №64.
Відомі за фотографією. Науковий архів Інституту археології НАНУ № 8276; розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Холостенко, 1951. – С. 88; Архіпова, 1991. – С. 104. – Рис. 2, 5.

75

40

45

46

43–44

71. Уламок плити (?) із зображенням гілки хреста і зігнутого стебла під нею (складається з двох уламків).
Зворотний бік відполірований.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; рельєф, полірування.
9 x 32 x 12 см.
А адсм 443, УФАА МА 550, СМАА 8200, КД/39 3646 (1512); розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.
Архіпова, 1991. – С. 106. – Рис. 3,3.

72. Гладка покришка саркофага (?) з середини з бортиком по периметру.
Кінець X – початок XI ст.
Білий мармур; різьблення, полірування.
50 x 28 x 12–14 см.
КД/39 3701 (1502); розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.

73. Аналогічний №79.
41 x 15 x 18 см.
КД/39 1481; розкопки М.К.Каргера 1939 р.
Яма № 6.

74. Саркофаг у вигляді будинку з двосхилим дахом, прикрашений плетеним орнаментом, хрестами й кипарисами.
XI ст.
Пірофілітовий сланець; обтісування, рельєф, шліфування.
198 x 97 x 112 см.
УФАА МА 529, СМАА 12/1, А 45; розкопки М.Єфімова 1826 р.

Вдруге досліджувався Д.В.Мілєєвим у 1908 р. Знайдений біля північної стіни церкви, був обкладений цегляною кладкою давньоруського часу.
Краткое, 1829. – С. 15–18; Вельмин, 1910. – С. 127, 128, 133, 144, 145; ОАК за 1908 г., 1912. – С. 153–156; Макаренко, 1930. – С. 46–49; Каргер, 1940. – С. 17; 1950. – С. 106–108. – Рис. 77, 78; Grabar, 1976. – P. 86–88. – Pl. LVIII, в; Пушко, 1983. – С. 52, 53.

75. Восьмигранна колона з профільною базою.
Понизу стягнута залізним обручем. Фрагментована, складається з трьох уламків.
XII ст. (?).
Вапняк (?), різьблення, шліфування.
63 x 64 (база) x 66 см.
Ширина колони – 32 см, висота – 40 см.
НМІУ, в-4552/1151; випадкова знахідка на садибі Десятинної церкви.
Фото на с. 63.
Холостенко, 1965. – С. 75, 76. – Рис. 3; Пушко, 1991. – С. 95.

36

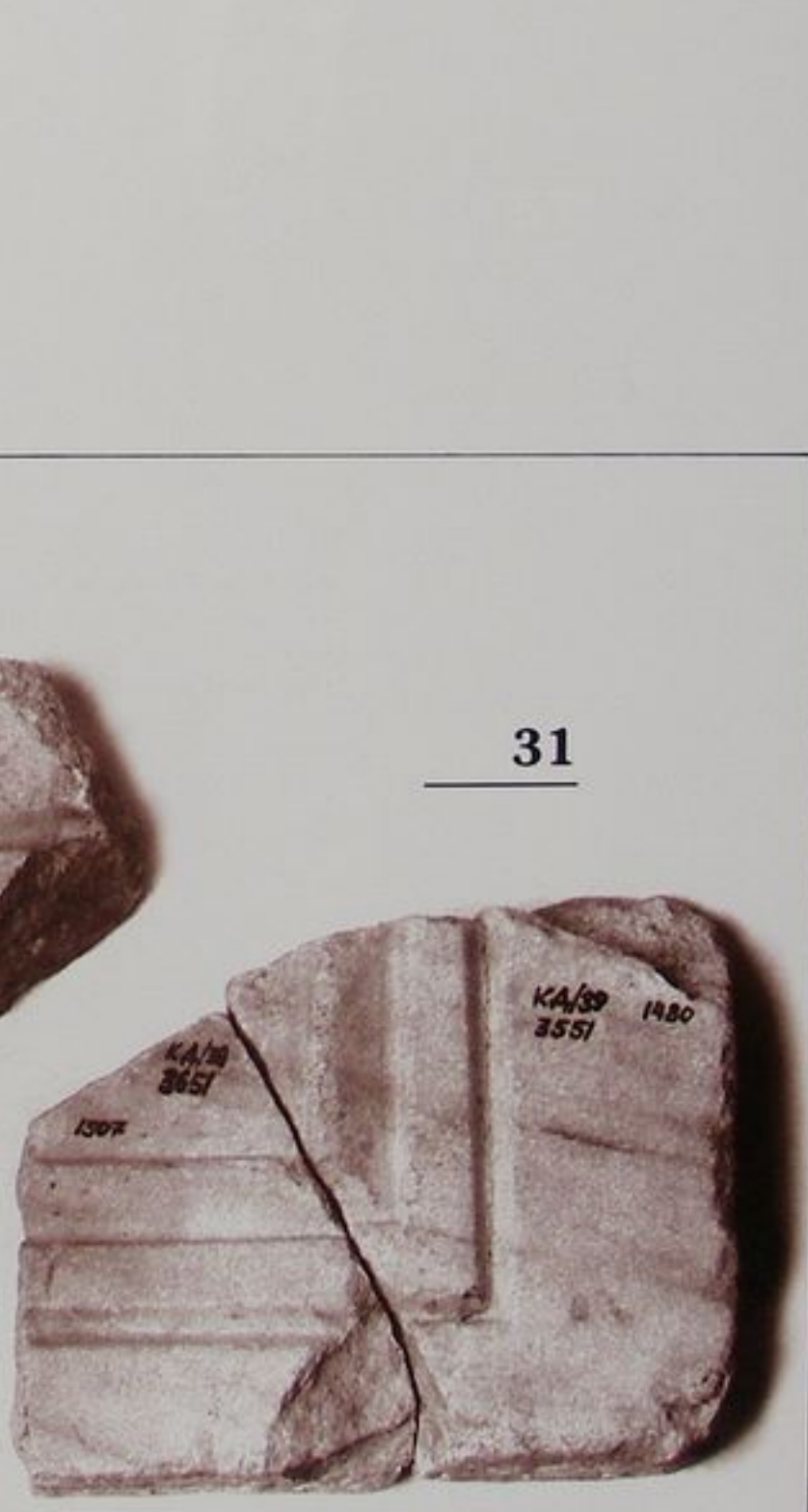

31

50

49

53

56

57

52

57

54

66

68

58

70

64

ФРАГМЕНТИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ З КОЛЕКЦІЇ НМІУ

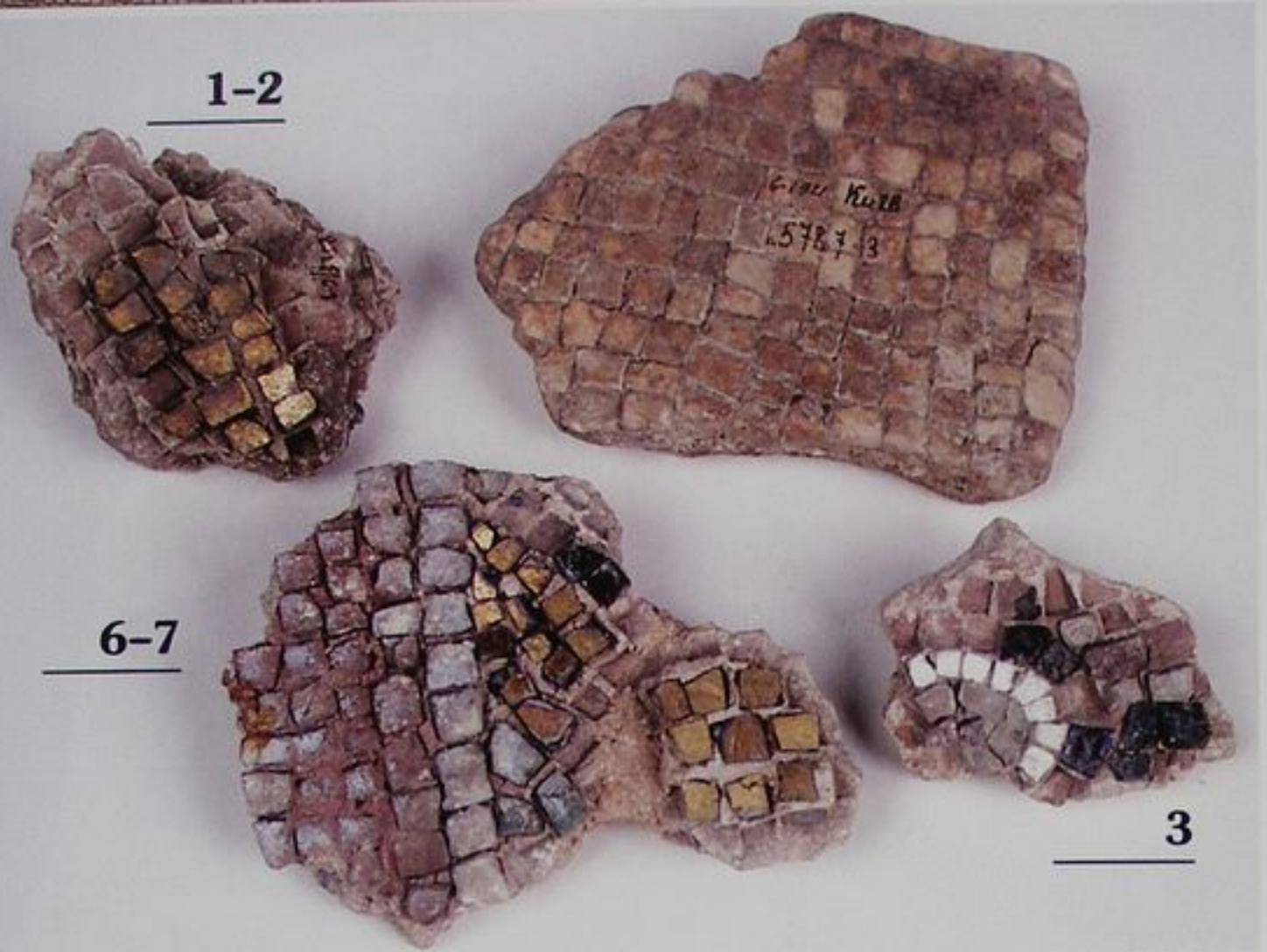
1–2
6–7
3

18–24

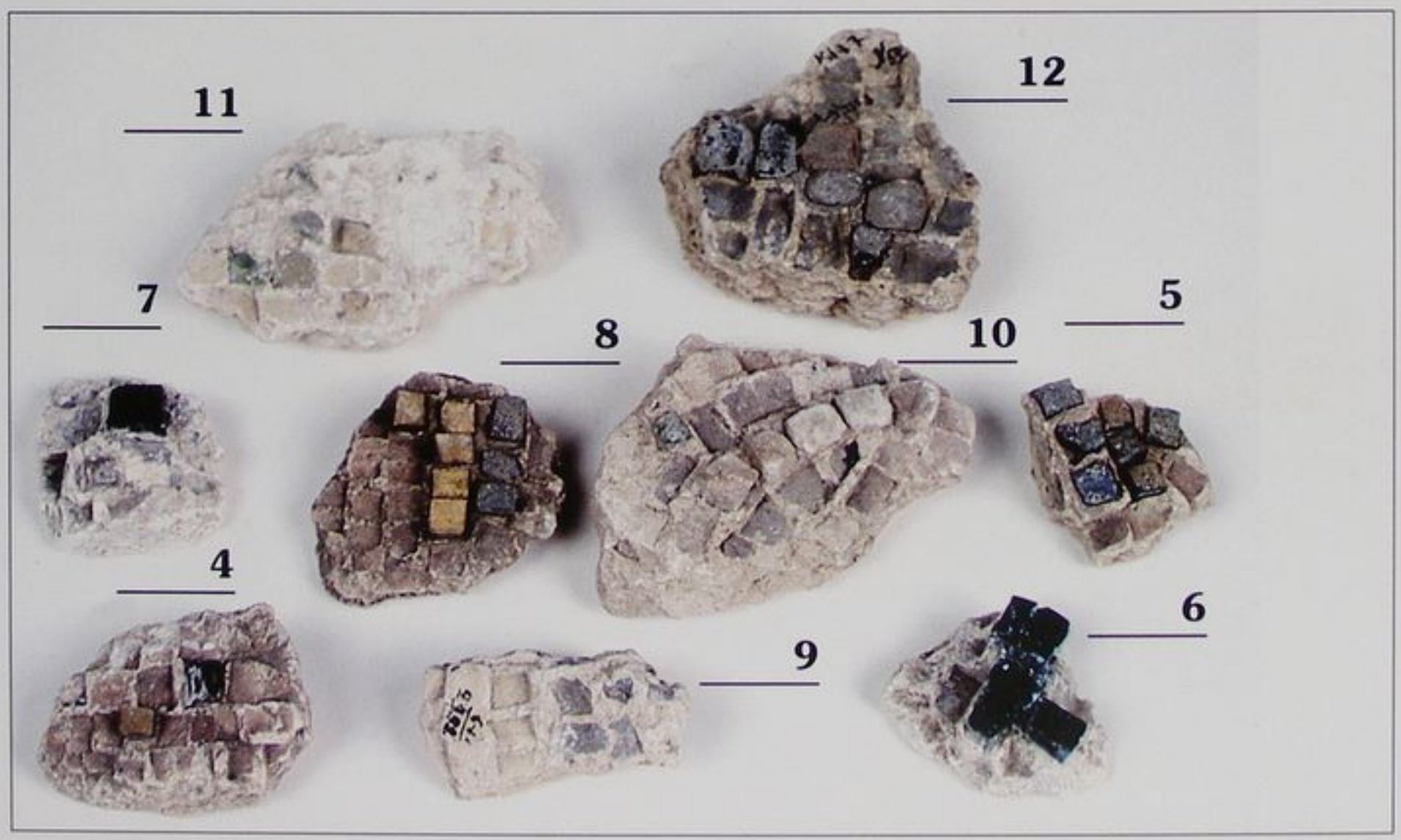
11
12
7
8
10
5
4
9
6

14

15

1. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
Смальта. Набір по червоному фресковому підмальовку.
80 x 65 x 25.
НМІУ, в-9/3358/1.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

2. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
Смальта.
Набір по червоному фресковому підмальовку.
60 x 60 x 25.
НМІУ, в-9/3358/2.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

3. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
Смальта,
природний камінь. Набір по червоному фресковому підмальовку.
55 x 60 x 17.
НМІУ, в-21/3959.
1911 р., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

4. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
Смальта.
Набір по червоному фресковому підмальовку.
75 x 50 x 12.
НМІУ, в-4552/661.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

5. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
Смальта.
Набір по червоному фресковому підмальовку.
30 x 28 x 17.
НМІУ, в-9/3300.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

6. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
Смальта.
Набір по червоному фресковому підмальовку.
40 x 45 x 15.
НМІУ, в-9/3301.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.
Кілієвич, 1982.

7. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
Смальта.
Набір по червоному та чорному фресковому підмальовку.
85 x 75 x 20.
НМІУ, в-9/3302.
1937 р., південна стіна Десятинної церкви, садиба Слюсаревського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

8. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
Смальта.
Набір по червоному фресковому підмальовку.
50 x 40 x 20.
НМІУ, в-9/3303.
1937 р., південна стіна Десятинної церкви, садиба Слюсаревського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

9. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
Смальта.
Набір по червоному фресковому підмальовку.
80 x 65 x 25.
НМІУ, в-11/2392.
1939 р., садиба Петровського, руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера.

10. Фрагмент мозаїки.
Кінець X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
Смальта, природний камінь.
Набір по червоному фресковому підмальовку.
80 x 50 x 20.
НМІУ, в-11/2991.
1939 р., садиба Петровського, руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера.

11. Фрагмент мозаїки.
XI-XII ст.
Тиньк вапняно-карбонатний, двошаровий. Смальта.
Набір по червоному та жовтому фресковому підмальовку.
80 x 50 x 15.
НМІУ, в-4553/45.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

12. Фрагмент мозаїки.
XI-XII ст.
Тиньк вапняно-карбонатний, двошаровий. Смальта.
Набір по чорному фресковому підмальовку.
45 x 35 x 15.
НМІУ, в-9/3304/01.
1937 р., південна частина Десятинної церкви, садиба Слюсаревського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

13. Фрагмент мозаїки.
XI-XII ст.
Тиньк вапняно-карбонатний, одношаровий. Смальта. Набір по чорному фресковому підмальовку.
35 x 40 x 17.
НМІУ, в-9/3304/2.
1937 р., південна частина Десятинної церкви, садиба Слюсаревського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

14. Фрагмент фрески із зображенням лику.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
70 x 55 x 20.
НМІУ, в-21/1911.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Коренюк, Фурман, 1988.

15. Фрагмент фрески із зображенням ніжки.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
70 x 55 x 21.
НМІУ, в-11/2950.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

16. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
85 x 120 x 11.
НМІУ, в-21/3933.
Хв.288854, С. 58217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

17. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
100 x 60 x 18.
НМІУ, в-21/4052, Хв.28898, С. 58217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

18. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
120 x 125 x 21.
НМІУ, в-21/1910, С. 57870.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

19. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
100 x 65 x 13.
НМІУ, в-21/4552/2, Хв.28898, С. 58217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

20. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
100 x 98 x 15.
НМІУ, в-21/4052/4, Хв.28217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

21. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
100 x 70 x 20.
НМІУ, в-21/4052/11, Хв.28898, С. 58217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

22. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
95 x 20 x 20.
НМІУ, в-21/4052/12, Хв.28542, С. 58217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

23. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
65 x 43 x 12.
НМІУ, в-21/1908, Хв.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

24. Фрагмент фрески із зображенням деталей завиткового орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
100 x 125 x 28.
НМІУ, в-21/3933, С. 86292, 18265 – Київ.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

25. Фрагмент фрески із зображенням деталей завиткового орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
118 x 100 x 20.
НМІУ, в-11/3024.
1939 р., садиба та руїни Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера.

26. Фрагмент фрески із зображенням деталей декорування одягу.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
145 x 19 x 55.
НМІУ, в-4552/1068, 17681, С. 68298, 18266.
1894 р., Десятинний провулок. Випадкова знахідка.

27. Фрагмент фрески із зображенням деталей декорування одягу. "Перлини".
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
120 x 80 x 18.
НМІУ, в-21/1909, Хв. 29031.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

28. Фрагмент фрески із зображенням деталей декорування одягу. "Перлини".
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
100 x 85 x 20.
НМІУ, в-21/3122.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

29. Фрагмент фрески із зображенням деталей декорування одягу. "Перлини".
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
80 x 90 x 18.
НМІУ, в-8/5074.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

30. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
145 x 100 x 28.
НМІУ, в-21/2510.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

31. Фрагмент фрески із зображенням деталей стрічково-рослинного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
100 x 143 x 25.
НМІУ, в-21/2519.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

32. Фрагмент фрески із зображенням розробки складок одягу.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
145 x 160 x 28.
НМІУ, в-21/4393.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

33. Фрагмент фрески із зображенням частин розгранки орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
100 x 60 x 25.
НМІУ, в-21/3380.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

34. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
115 x 90 x 28.
НМІУ, в-21/3009.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

35. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
115 x 95 x 54.
НМІУ, в-21/2145.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

36. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
110 x 80 x 25.
НМІУ, в-8/7369.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

37. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
80 x 70 x 40.
НМІУ, в-11/1403,
КД 39 – 588.
1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера.

38. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
125 x 13 x 35.
НМІУ, в-11/1405,
КД 39 – 564.
1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера.

39. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
120 x 70 x 38.
НМІУ, в-11/1407.
1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера.

40. Фрагмент фрески із шаром затирання (intonaco).
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
100 x 70 x 50.
НМІУ, в-21/2202.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

41. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
70 x 45 x 20.
НМІУ, в-21/2210.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

42. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
70 x 50 x 25.
НМІУ, в-21/2563.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

43. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, тришаровий.
95 x 47 x 29.
НМІУ, в-21/1939,
Хв. 28949.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

44. Фрагмент фрески із зображенням деталей розробки складок одягу.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, чотиришаровий.
70 x 100 x 50.
НМІУ, в-8/6622.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

45. Фрагмент фрески із зображенням деталей орнаменту.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
125 x 95 x 50.
НМІУ, в-21/2107.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

46. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
50 x 40 x 18.
НМІУ, в-21/4377.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

47. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
55 x 60 x 21.
НМІУ, в-21/3196.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

48. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
45 x 35 x 20.
НМІУ, в-21/2257.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

49. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
45 x 34 x 16.
НМІУ, в-21/3407.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

50. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
50 x 55 x 18.
НМІУ, в-21/3138.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

51. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
40 x 50 x 18.
НМІУ, в-21/2141.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

52. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
55 x 70 x 18.
НМІУ, в-21/2148.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

53. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
28 x 57 x 18.
НМІУ, в-21/2652.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

54. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
45 x 28 x 15.
НМІУ, в-21/3358.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

55. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
52 x 60 x 17.
НМІУ, в-21/3340.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

26
29
16
27
25
61
62

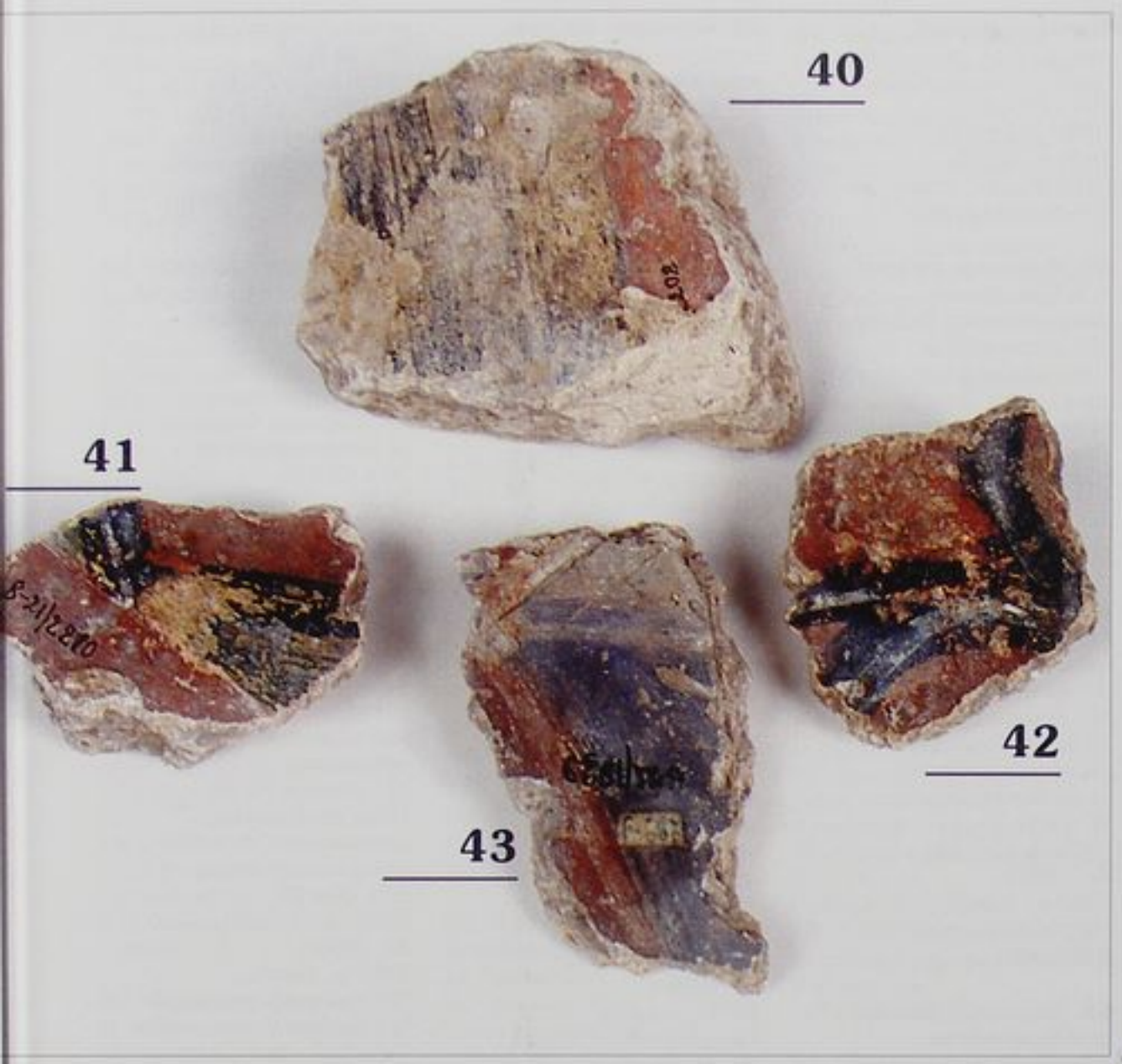
40
41
42
43

60
58
59

47
57
49
46
53
55
51
56
54
48
52
50

56. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
48 x 38 x 18.
НМІУ, в-21/3273.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

57. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
38 x 25 x 21.
НМІУ, в-21/3658.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

58. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
25 x 38 x 21.
НМІУ, в-21/3692.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

59. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
НМІУ, в-21/2479.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

60. Фрагмент фрески з графіті.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, одношаровий.
НМІУ, в-21/2588.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

61. Фрагмент фрески із зображенням стрічково-рослинного орнаментального мотиву. Крин.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
145 x 100 x 45.
НМІУ, в-8/8605,
К 36 – 745.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

62. Фрагмент фрески із зображенням стрічково-рослинного орнаментального мотиву. Крин.
X ст.
Тиньк цем'янково-шлаково-карбонатний, двошаровий.
50 x 55 x 40.
НМІУ, в-21/2914.
1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна.

63. Фрагмент зовнішнього затирання стіни.
X ст.
Тиньк цем'янково-карбонатний, двошаровий.
Грав'я по сирому тиньку.
100 x 83 x 40.
НМІУ, в-8/6857.
1936 р., садиба Петровського, розкопки Т.М.Мовчанівського.

64. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, двошаровий. Фреска на вапняному молоці.
75 x 55 x 30.
НМІУ, в-21/1893.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

65. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву. (Розробка деталей одягу?).
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, двошаровий. Фреска на вапняному молоці.
90 x 80 x 35.
НМІУ, в-21/1924,
Хв. 28932.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

66. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
78 x 50 x 18.
НМІУ, в-21/2080,
Хв. 28958.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

67. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
55 x 39 x 14.
НМІУ, в-21/2005,
Хв. 28861.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

68. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, двошаровий. Фреска на вапняному молоці.
75 x 55 x 22.
НМІУ, в-21/1914.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

69. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
45 x 65 x 25.
НМІУ, в-21/2067.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

70. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
52 x 40 x 20.
НМІУ, в-21/4052/9,
Хв. 28847, С. 58217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

71. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
45 x 55 x 20.
НМІУ, в-21/2005/1.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

72. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
50 x 25 x 15.
НМІУ, в-21/2059,
Хв. 28844.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

73. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
40 x 22 x 15.
НМІУ, в-21/2049,
Хв. 28853.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

74. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
40 x 27 x 15.
НМІУ, в-21/4062/14,
С. 58217.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.

75. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
55 x 45 x 18.
НМІУ, в-21/1952,
Хв. 29073.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Табл.XIII. – 8.

76. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
50 x 34 x 18.
НМІУ, в-21/2016,
Хв. 29097.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Табл.XIII. – 9.

77. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
70 x 62 x 18.
НМІУ, в-21/2044,
Хв. 28875.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Табл.XIV. – 1.

78. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
80 x 60 x 20.
НМІУ, в-21/2065,
Хв. 28953.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Табл.XIV. – 2.

79. Фрагмент фрески із зображенням деталей квітково-листяного орнаменту.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
40 x 50 x 12.
НМІУ, в-21/405222, 57872.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Табл.XIV. – 3.

80. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
70 x 62 x 18.
НМІУ, в-4553/108,
Хв. 29125.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Табл.XIV. – 4.

81. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці.
45 x 55 x 13.
НМІУ, в-21/2032,
Хв. 28076.
1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки.
Табл.XIV. – 5.

82. Фрагмент фрески із зображенням дугоподібних ліній.
XI – початок XII ст.
Тиньк карбонатний,

одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 80 x 60 x 15. НМІУ, в-21/1976. 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XIV. – 6.

83. Фрагмент фрески із зображенням смуг. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 35 x 35 x 25. НМІУ, в-21/2034, Хв. 28922. 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XV. – 1.

84. Фрагмент фрески із зображенням смуг. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 40 x 32 x 25. НМІУ, в-21/1935, Хв. 29082. 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XV. – 2.

85. Фрагмент фрески із зображенням смуг. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 62 x 40 x 22. НМІУ, в-21/1966, Хв. (втрачений). 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XV. – 3.

86. Фрагмент фрески із зображенням невизначеного мотиву. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 75 x 45 x 20. НМІУ, в-21/2027, Хв. 28804. 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XV. – 4.

87. Фрагмент фрески із зображенням смуг. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 80 x 66 x 22. НМІУ, в-21/1902, Хв. 28893, С.63299. 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XIV. – 5.

88. Фрагмент фрески із зображенням смуг та горошин. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 70 x 57 x 22. НМІУ, в-21/2014, Хв. 29081. 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XIV. – 6.

89. Фрагмент фрески із зображенням прямих ліній, що сходяться під різними кутами. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний, одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 80 x 70 x 25. НМІУ, в-21/4052/19. 1907 р., садиба Петровського, розкопки В.В.Хвойки. Табл.XIV. – 7.

90. Фрагмент фрески із зображенням смуг та горошин. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 61 x 60 x 20. НМІУ, в-11/1700. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVI. – 1.

91. Фрагмент фрески із зображенням смуг та горошин. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 60 x 57 x 20. НМІУ, в-11/1880. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVI. – 2.

92. Фрагмент фрески із зображенням смуг та горошин. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 78 x 65 x 22. НМІУ, в-11/3129. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVI. – 3.

93. Фрагмент фрески із зображенням смуг та горошин. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 60 x 70 x 20. НМІУ, в-11/2859. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVI. – 4.

94. Фрагмент фрески із зображенням смуг та горошин. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 50 x 58 x 20. НМІУ, в-11/1869. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVI. – 5.

95. Фрагмент фрески із кольоровими смугами. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), двошаровий. Фреска на вапняному молоці. 75 x 55 x 20. НМІУ, в-11/1414. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVII. – 1.

96. Фрагмент фрески із синім набілом. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 82 x 55 x 24. НМІУ, в-11/1814. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVII. – 2.

97. Фрагмент фрески із синім набілом. XI – початок XII ст. Тиньк карбонатний (глинистий), одношаровий. Фреска на вапняному молоці. 50 x 45 x 24. НМІУ, в-11/1845. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVII. – 3.

98. Фрагмент зовнішнього отинькування. (Людина, яка їде у санях). XI–XII ст. Тиньк цем'янково-карбонатний, двошаровий. Грав'я по сухому затертому тиньку. 60 x 110 x 28. НМІУ, в-21/3325. 1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна. Табл.XVIII. – 1.

99. Фрагмент зовнішнього отинькування. (Птахи). XI–XII ст. Тиньк цем'янково-карбонатний, одношаровий. Грав'я по сухому затертому тиньку. 80 x 73 x 52. НМІУ, в-21/2173. 1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна. Табл.XVIII. – 2.

100. Фрагмент зовнішнього отинькування. (Частина тулуба та хвоста птаха?). XI–XII ст. Тиньк цем'янково-карбонатний, одношаровий. Грав'я по сухому затертому тиньку. 50 x 40 x 15. НМІУ, в-21/2313. 1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна. Табл.XVIII. – 3.

101. Фрагмент зовнішнього отинькування. (Дві лінії, що схрещуються). XI–XII ст. Тиньк цем'янково-карбонатний, одношаровий. Грав'я по сухому затертому тиньку. 60 x 45 x 15. НМІУ, в-21/2992. 1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна. Табл.XVIII. – 4.

102. Фрагмент зовнішнього отинькування з елементами живописної декорації. XI–XII ст. Тиньк цем'янково-карбонатний, одношаровий. Фреска по сирому тиньку. Графіті. 30 x 50 x 15. НМІУ, в-21/2697. 1911, 1914 рр., південно-західна частина садиби Десятинної церкви, розкопки Д.В.Мілєєва, С.П.Вельміна. Табл.XVIII. – 5.

103. Фрагмент зовнішнього отинькування з елементами живописної декорації. XI–XII ст. Тиньк цем'янково-карбонатний, одношаровий. Грав'я по сирому тиньку. Графіті. 55 x 38 x 12. НМІУ, в-11/1557. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVIII. – 6.

104. Фрагмент зовнішнього отинькування. XI–XII ст. Тиньк цем'янково-карбонатний, одношаровий. Графіті. 60 x 35 x 12. НМІУ, в-11/1639. 1939 р., руїни та садиба Десятинної церкви, розкопки М.К.Каргера. Табл.XVIII. – 7.

87
81
89
78
77
82
80
88
86
85

93

92

94

91

ФРАГМЕНТИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА "СОФІЯ КИЇВСЬКА"

1. Фрагмент зображення обличчя.
X ст.
Тиньк, фреска.
Складається з двох частин:
1) 9,6 x 7,8 x 2,5 см;
2) 6,8 x 6 x 2,5 см.
Національний заповідник "Софія Київська" *, СМАА-7741 (1280); СМАА-7766 (1288); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Коренюк, Фурман, 1988. – № 61. – Рис. 4 б на с. 65. – Табл. I.

2. Фрагмент зображення одягу.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,9 x 5,5 x 2,7 см.
Нз "СК", СМАА-7715 (1282); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Коренюк, Фурман, 1988. – Рис. 3 б на с. 64. – Табл. II – 1.

3. Фрагмент зображення одягу.
X ст.
Тиньк, фреска.
5,9 x 4 x 1,5 см.
Нз "СК", СМАА-8098 (1261); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Табл. II – 2.

4. Фрагмент зображення одягу.
X ст.
Тиньк, фреска.
5,8 x 5,8 x 3 см.
Нз "СК", СМАА-7886 (1061); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. II – 3.

5. Фрагмент зображення одягу.
X ст.
Тиньк, фреска.
11 x 10 x 4 см.
Нз "СК", СМАА-7775 (1271); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Табл. II – 4.

6. Фрагмент зображення одягу.
X ст.
Тиньк, фреска.
4,3 x 3,3 x 2,5 см.
Нз "СК", СМАА-7735; розкопки Т.М.Мовчанівського в садибі Десятинної церкви, 1936–1937 рр. Табл. II – 5.

7. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
11 x 9,3 x 2,6 см.
Нз "СК", СМАА-7742; розкопки Т.М.Мовчанівського в садибі Десятинної церкви, 1936–1937 р. Табл. III – 1.

8. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска. 8,5 x 7 x 2 см.
Нз "СК", СМАА-7704 (1270); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Коренюк, Фурман, 1988. – Рис. I а на с. 62. – Табл. III – 2.

9. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
10 x 9 x 8 см.
Нз "СК", СМАА-7776 (1270); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Коренюк, Фурман, 1988. – Рис. I б на с. 62. – Табл. III – 3.

10. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
10,5 x 7,5 x 2,2 см.
Нз "СК", СМАА-7748 (1270); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Табл. III – 4.

11. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
25 x 23 x 4,5 см.
Нз "СК", СМАА-8329 (1224а); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Коренюк, Фурман, 1988. – Рис. 2 на с. 63. – Табл. IV–1.

12. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
16 x 5,9 x 3,2 см.
Нз "СК", СМАА-8329 (1224б); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. IV – 2.

13. Фрагмент розпису багатогранного стовпа (з двома лицьовими поверхнями).
X ст.
Тиньк, фреска.
23 x 13 x 5 см; 20 x 9 x 5 см.
Нз "СК", СМАА-8329 (291); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. V.

14. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,7 x 6,8 x 5 см.
Нз "СК", СМАА-8173 (163); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VI – 1.

15. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
5,8 x 6 x 1,6 см.
Нз "СК", СМАА-8132 (351); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VI – 2.

16. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
10,8 x 9,8 x 2,2 см.
Нз "СК", СМАА-8117 (554); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VI – 3.

17. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,8 x 7,9 x 3,4 см.
Нз "СК", СМАА-7711 (207); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VI – 4.

18. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
3,9 x 5,4 x 2,4 см.
Нз "СК", СМАА-7710 (1267); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Табл. VI – 5.

19. Фрагмент зображення орнаменту.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,2 x 4,8 x 3,2 см.
Нз "СК", СМАА-7719 (1267); розкопки Т.М.Мовчанівського біля північно-східного рогу Десятинної церкви, 1937 р. Табл. VI – 6.

20. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
4 x 3,2 x 4 см.
Нз "СК", СМАА-8109 (797); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VII – 1.

21. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
7,8 x 8,5 x 1,5 см.
Нз "СК", СМАА-8161 (1137); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VII – 2.

22. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
6 x 5,5 x 2 см.
Нз "СК", СМАА-7895 (995); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VII – 3.

23. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
4 x 3,8 x 1,7 см.
Нз "СК", СМАА-8251 (59); розкопки Т.М.Мовчанівського в районі північно-східного палацу, 1936 р. Табл. VII – 4.

24. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
3,2 x 4,8 x 1,7 см.
Нз "СК", СМАА-8251 (676);

*Далі Нз "СК".

розкопки
Т.М.Мовчанівського
в районі північно-східного
палацу, 1936 р.
Табл. VII – 5.

25. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
3,5 x 3,2 x 1,5 см.
Нз "СК", 665; розкопки
Т.М.Мовчанівського
в районі північно-східного
палацу, 1936 р.
Табл. VII – 6.

26. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,2 x 3,7 x 2 см.
Нз "СК", СМАА-8254 (696);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
в районі північно-східного
палацу, 1936 р.
Табл. VII – 7.

27. Фрагмент зображення полілітії.
X ст.
Тиньк, фреска.
10 x 6,5 x 3 см.
Нз "СК", 8172 (108 в);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
в районі північно-східного
палацу, 1936 р.
Табл. VIII – 1.

28. Фрагмент зображення полілітії.
X ст.
Тиньк, фреска.
12 x 12,5 x 2,9 см.
Нз "СК", СМАА-8172
(108/2); розкопки
Т.М.Мовчанівського
в районі північно-східного
палацу, 1936 р.
Табл. VIII – 2.

29. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
7 x 5,5 x 3,4 см.
Нз "СК", СМАА-8098 (1261);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви,
1937 р.
Табл. IX – 1.

30. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
4,3 x 5,5 x 3 см.
Нз "СК", СМАА-8098 (1261);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви,
1937 р.
Табл. IX – 2.

31. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
8 x 8,2 x 3,3 см.
Нз "СК", СМАА-8024 (1376);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

32. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
2,9 x 4,6 x 1,2 см.
Нз "СК", СМАА-8043 (1397);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

33. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
7 x 4,5 x 2 см.
Нз "СК", СМАА-8093 (1259);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

34. Фрагмент фрески з двома лицьовими поверхнями.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,6 x 7,5 x 2,2 см;
5 x 2 x 2,3 см.
Нз "СК", СМАА-8024 (1346);
розкопки М.К.Каргера
в садибі
Десятинної церкви, 1939 р.

35. Фрагмент розпису пучкового стовпа.
X ст.
Тиньк, фреска.
9 x 6,5 x 2,7 см.
Нз "СК", СМАА-8024 (1376);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

36. Фрагмент розпису пучкового стовпа.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,4 x 4 x 2,3 см.
Нз "СК", СМАА-8024 (1376);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

37. Фрагмент розпису пучкового стовпа.
X ст.
Тиньк, фреска.
4 x 4,5 x 2 см.
Нз "СК", 1376; розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

38. Фрагмент розпису поребрикового карниза.
X ст.
Тиньк, фреска.
6 x 4,8 x 3 см.
Нз "СК", СМАА-8094 (1387);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

39. Фрагмент розпису поребрикового карниза з двома лицьовими поверхнями.
X ст.
Тиньк, фреска.
8,7 x 9 x 2,2 см;
3,4 x 4,8 x 2,2 см.
Нз "СК", МЖ-227; розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

40. Фрагмент розпису поребрикового карниза з трьома лицьовими поверхнями.
X ст.
Тиньк, фреска.
4,5 x 3,5 x 2,5 см;
4,3 x 5 x 2 см;
3,5 x 2,9 x 1,7 см.
Нз "СК", 1388; розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

41. Фрагмент розпису поребрикового карниза з трьома лицьовими поверхнями.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,5 x 6,3 x 1,4 см;
4,7 x 3 x 5 см;
6 x 3 x 3,2 см.
Нз "СК", СМАА-8031 (1386);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

42. Фрагмент фрески з двома лицьовими поверхнями.
X ст.
Тиньк, фреска.
9,2 x 6 x 4,5 см;
9,3 x 4,5 x 5 см.
Нз "СК", СМАА-7640;
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

43. Фрагмент фрески.
X ст.
Тиньк, фреска.
4,6 x 5,9 x 1 см.
Нз "СК", СМАА-8003 (1371);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

44. Фрагмент фрески з трьома лицьовими поверхнями.
X ст.
Тиньк, фреска.
6,6 x 4 x 1,2 см;
1,4 x 3,5 см;
3 x 1,5 см.
Нз "СК", СМАА-7629 (1368);
розкопки
Т.М.Мовчанівського
біля північно-східного рогу
Десятинної церкви, 1937 р.

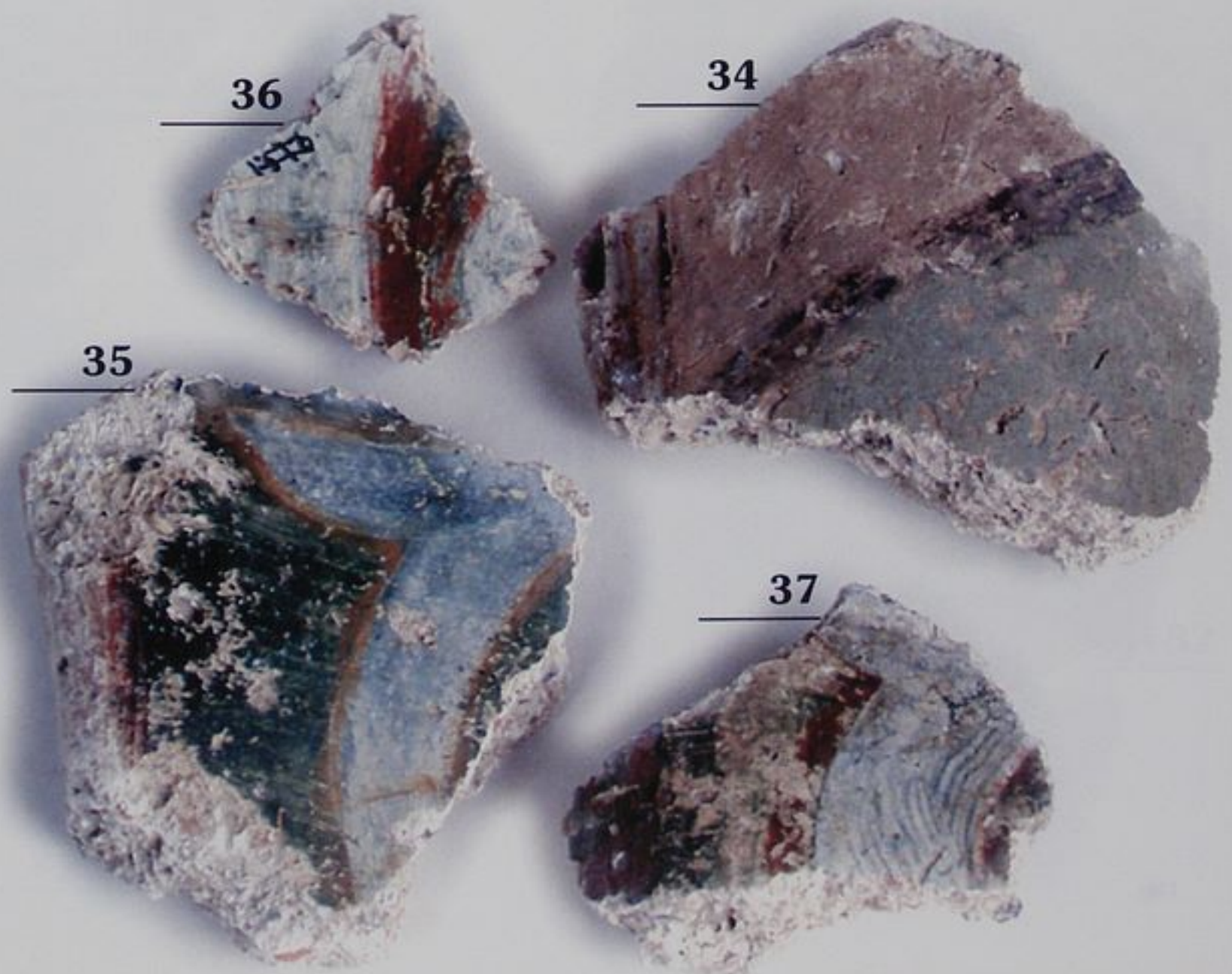

1

42

44

43

12

11

13

18

19

14

15

17

16

27

28

38–41

7–10

20–26

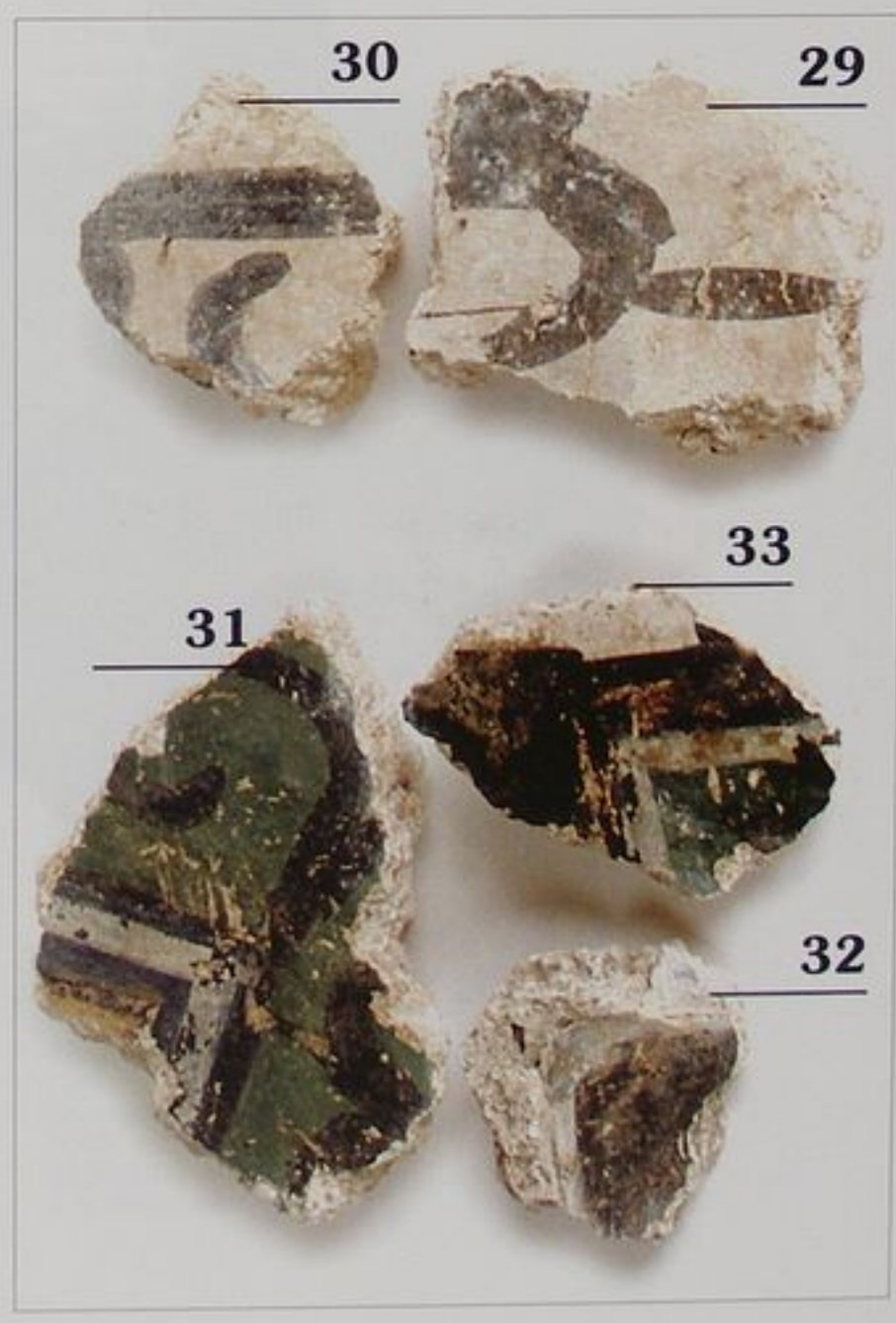
30
29
33
31
32

5
3
6
4
2

ПРЕДМЕТИ КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

22

1. Дзвін (фрагментовано).
XII–XIII ст.
Бронза; лиття.
Висота – 463 мм,
діаметр – 460 мм.
НМІУ, в–5293; розкопки
Т.М.Мовчанівського, 1937 р.
(неподалік фундаментів
храму – на схід від залишків
капища).

2. Хрест процесійний.
X–XI ст.
Залізо, бронза; кування,
посріблення, чернення.
610 х 350 мм.
НМІУ, в–4553/81; розкопки
В.В.Хвойки, серпень 1908 р.
(братська могила
на південний схід
від Десятинної церкви).
Хвойка, 1913. – С. 75;
Макаренко, 1915. – Рис. 2
(кат. 443).

3. Стулка енколпіону
з рельєфним зображенням
Розп'яття у середині
та погруддям святих
у медальйонах
на кінцівках (зверху –
Пантократор, у бокових –
Марія, Іоанн).
Середина XI – початок XIII ст.

Бронза; лиття, гравірування.
95 х 78 мм.
НМІУ, в–8/8575а
(КД 36, 57481); розкопки
Т.М.Мовчанівського,
1936 р.

4. Стулка енколпіону
з рельєфним зображенням
Богоматері з немовлям
(Одигітрія) у осередді
та погруддям трьох святих
у медальйонах – на кінцівках
(зверху та по боках).
Середина XI – початок XIII ст.
Бронза; лиття, гравірування.
96 х 69 мм.
НМІУ, в–9/3329; розкопки
Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

5. Стулка енколпіону
з рельєфним зображенням
Богоматері з немовлям
(Одигітрія) – у осередді
та погруддям святих
у медальйонах –
на кінцівках
(верхня відсутня).
Середина XI – початок
XIII ст.
Бронза; лиття,
гравірування. 65 х 70 мм.
НМІУ, в–21/4030
(с. 57781, 28778); розкопки
Д.В.Мілєєва, 1911, 1914 рр.

6. Стулка енколпіону
з рельєфним зображенням
Богоматері з немовлям
(Одигітрія) у осередді
та погруддям святих
у медальйонах – на кінцівках.
Фрагментована.
Середина XI – початок XIII ст.
Бронза; лиття, гравірування.
68 х 40 мм.
НМІУ, в–21/4035 (28789,
9523); розкопки Д.В.Мілєєва,
1911, 1914 рр.

7. Стулка енколпіону
з рельєфним зображенням
Богоматері з немовлям
(Одигітрія) у осередді
та черневим зображенням
погруддя святих
на кінцівках
(зверху та по боках).
Фрагментована.
Середина XI – початок XIII ст.
Бронза; лиття, гравірування.
80 х 53 мм.
НМІУ, в–209.

8. Енколпіон
з рельєфним зображенням
на лицьовому боці
Розп'яття – у осередді
та погруддя Марії, св.Іоанна,
св.Миколая, св.Георгія –
на кінцівках круглих
медальйонів. На зворотному
боці – Богоматір у зріст
(Ассунта) у осередді

2

та погруддя св.Петра,
св.Василія, св.Козьми,
св.Дем'яна на медальйонах.
Зображення супроводжується
дзеркальним написом
колонкою
"Св.Богородиця, помагай".
Перша чверть XIII ст.
Бронза; лиття. 95 х 56 мм.
НМІУ, в–11/3883; розкопки
М.К.Каргера, 1939 р.
(тайник).
Каргер, 1958. –
Табл. XCIX.

9. Енколпіон
з рельєфним зображенням
на лицьовому боці Розп'яття
у осередді та погруддя Марії,
св. Іоанна,
св.Миколая,
св.Георгія – на кінцівках
круглих медальйонів.
На зворотному боці –
Богоматір
у зріст (Ассунта)
у осередді та погруддя
св.Петра, св.Василія,
св.Козьми, св.Дем'яна
у круглих медальйонах
на кінцівках. Зображення
супроводжується дзеркальним
написом колонкою
"Св.Богородиця, помагай".
Фрагменти.
Перша чверть XIII ст.
Бронза; лиття. 82 х 59 мм.
НМІУ, в–8/5617, 5657,
5636, 5626, 5703; розкопки
Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

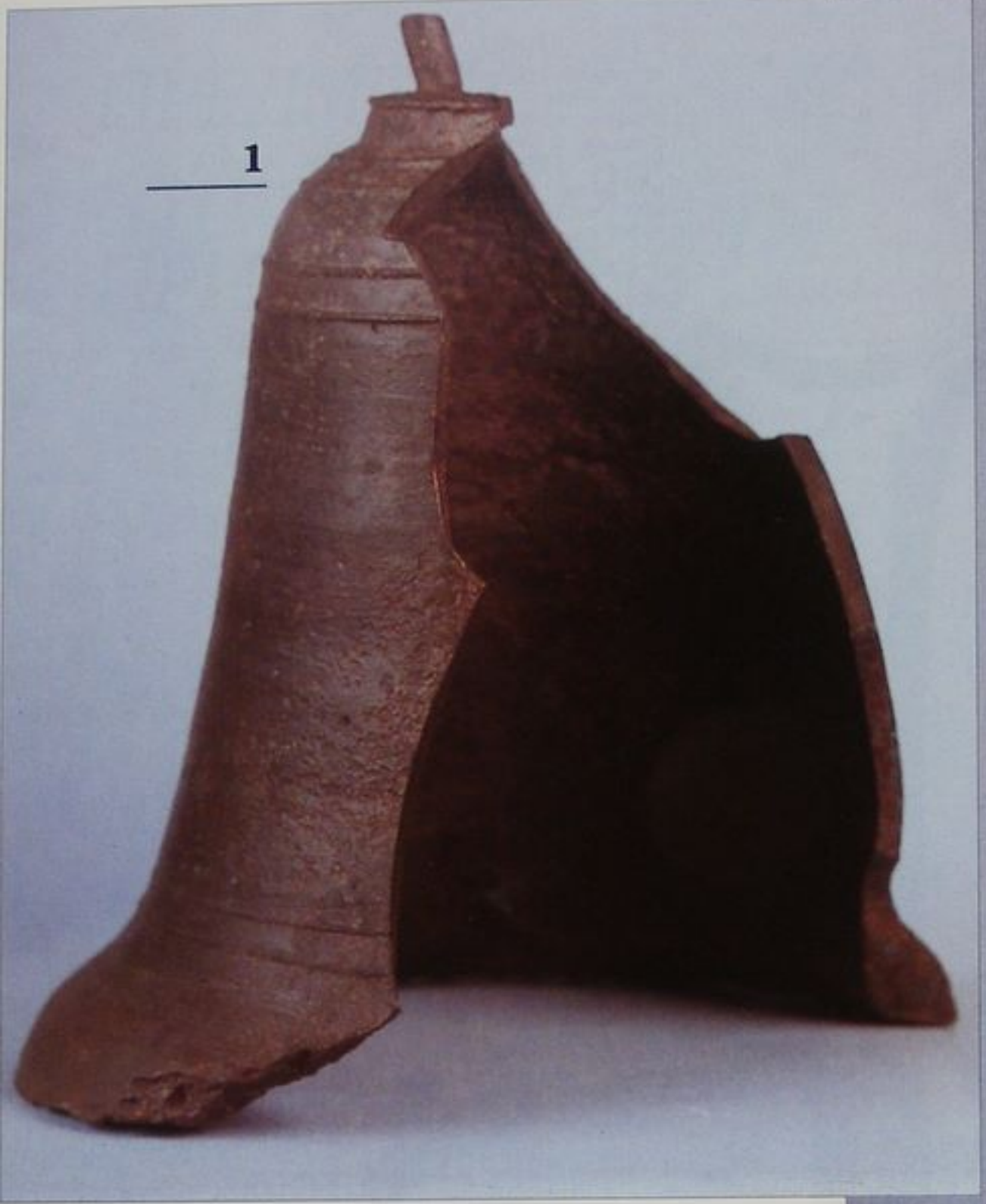

1

21

1

23

33

36

35

7

10. Стулка енколпіону
з рельєфним зображенням Розп'яття у осередді та погруддя Марії, св. Іоанна і архангелів – у медальйонах на кінцівках.
Середина XII ст.
Бронза; лиття.
80 x 53 мм.
НМІУ, в-8/5620; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

11. Енколпіон
рельєфно-черневий із зображенням Розп'яття у осередді та погруддя святих (у бокових медальйонах) і хреста на лицьовому боці горішнього медальйона. На зворотному – зображення Богоматері у зріст (Ассунта) у осередді та погруддя святих у горішньому та бокових медальйонах.
Друга чверть XII – перша половина XIII ст.
Бронза; лиття.
73 x 43 мм.
НМІУ, в-8/5609, 5643; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

12. Стулка енколпіону
із заглибленим зображенням восьмикінцевого хреста з сяйвом у осередді та монограми у медальйонах.
Початок XIII ст.
Бронза; лиття, гравірування, чернення.
60 x 40 мм.
НМІУ, в-21/4038 (28785); розкопки Д.В.Мілєєва, 1911, 1914 рр.

13. Енколпіон
з рельєфним зображенням Розп'яття у осередді та погруддя святих у медальйонах на кінцівках з лицьового боку. На зворотному – заглиблене зображення восьмикінцевого хреста з сяйвом у осередді та монограми у медальйонах.
Початок XIII ст.
Бронза; лиття, гравірування, чернення.
60 x 40 мм.
МІК, А 4071 (28774); розкопки 1907–1908 рр.

14. Енколпіон
квадрифолійної форми з прямими кінцями і заглибленим зображенням хреста з сяйвом у осередді.
XII ст.
Бронза; лиття, гравірування, чернення.
45 x 20 мм.
НМІУ, в-9/3342; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

15. Хрест натільний
чотирикінцевий з ромбоподібним заглибленням у осередді з обох боків. Кінцівки профільовані.
XI–XII ст.
Бронза; лиття.
24 x 20 мм.
НМІУ, в-8/8321; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

16. Хрест натільний
чотирикінцевий, прямий.
XI–XII ст.
Порфірід роговообманковий.
30 x 20 мм.
НМІУ, в-4553/133; розкопки В.В.Хвойки, 1908 р., садиба Петровського.

17. Хрест
чотирикінцевий, прямий.
XII–XIII ст.
Скло. 30 x 20 мм.
НМІУ, в-11/3082; розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).

18. Хрест натільний
чотирикінцевий, прямий.
XI–XIII ст.
Граніт сірого кольору.
20 x 18 мм.
НМІУ, в-11/3661; розкопки Д.В.Мілєєва, 1911, 1914 рр.

19. Хрест натільний
чотирикінцевий, прямий.
XI–XIII ст.
Камінь рожевого кольору.
25 x 20 мм.
НМІУ, в-8/5696; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

20. Підвісок ажурний
у вигляді восьмикінцевого хреста, вписаного у коло.
XII–XIII ст.
Мідь; лиття.
25 x 27 мм.
НМІУ, в-8/8340; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

21. Підвісок двосторонній
круглої форми з черневими зображеннями святого – на лицьовому боці, розквітлого хреста – на зворотному.
XII ст.
Мідь; лиття, чернення.
30 x 20 мм.
НМІУ, в-8/5653; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

22. Іконка-підвісок
(однобічна) з погрудним зображенням Богоматері з немовлям (Єлеуса). Монограми по боках. Фрагментована.
XII–XIII ст.
Глина; штампування.
75 x 50 x 7 мм.
НМІУ, в-4553/26 (30148, с. 56882); розкопки В.В.Хвойки, 1908 р., садиба Петровського.

23. Складова ажурна платівка центральної частини лампадофору.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття. 50 х 280 мм.
НМІУ, в-21/1961; розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 або 1913 р.

24. Складова ажурна платівка вертикального кріплення центральної частини лампадофору.
Фрагментована, розпрямлена.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття. 80 х 140 мм.
НМІУ, в-21/1693; розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 р. (?)

25. Ажурна платівка центральної частини лампадофору.
Фрагментована.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття. 75 х 80 мм.
НМІУ, в-21/1692; розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 р. (?)

26. "Чашечка"-піддон свічника лампадофору.
Фрагментована, розтріскана.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Діаметр 110 мм.
НМІУ, в-21/4480; розкопки Д.В.Мілєєва, 1914 р.

27. "Чашечка"-піддон свічника лампадофору.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Діаметр – 43 мм;
діаметр отвору – 6 мм.
НМІУ, в-11/3086; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

28. "Чашечка"-піддон свічника лампадофору.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття. Діаметр – 73; отвір – 8,5 х 8,5 мм.
НМІУ, в-8/5624, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. (ділянка № 0, кв. V, п. № 2937).

29. Кріпильна платівка лампадофору.
Фрагментована.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Довжина – 82 мм.
НМІУ, в-21/4459; розкопки Д.В.Мілєєва, 1914 р.

30. Гачок для кріплення ланцюга лампадофору.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Довжина – 58 мм.
НМІУ, в-21/1695; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

31. Гачок для кріплення ланцюга лампадофору.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Довжина збер. – 37 мм.
НМІУ, в-21/4479; розкопки Д.В.Мілєєва, 1914 р.

32. Ланцюг лампадофору.
Збереглося 11 ланок.
XI–XIII ст.
Бронза; кування.
Довжина – 200 мм.
НМІУ, в-21/1696; розкопки Д.В.Мілєєва (?), 1907–1908 рр.

33. Лампада.
Деформована, втрачено днище.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Верхній діаметр – 100 мм; висота збер. – 50 мм.
НМІУ, в-1458/1; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

34. Лампади верхня частина.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття. 30 х 76 мм.
НМІУ, в-21/1694; розкопки Д.В.Мілєєва або В.В.Хвойки.

35. Розподільник ланцюгів лампади.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття. 42 х 44 мм; висота – 66 мм.
НМІУ, в-3840; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

36. Розподільник ланцюгів лампади.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття. 53 х 55 мм; висота – 44 мм.
НМІУ, в-21/4018; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

37. Ланцюг для підвішування лампади.
Збереглося 2 ланки.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Довжина – 50 мм.
НМІУ, в-21/4017; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

38. Ланцюг для підвішування лампади.
Збереглося 12 ланок.
XI–XIII ст.
Бронза; лиття.
Довжина – 185 мм.
НМІУ, в-3829; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

24

3

6

5

10

4

14

12

8

9

11

ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ З КОЛЕКЦІЙ "ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА" У НМІУ ТА МІКУ

28

72

1. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 960°.
Зернь, скань, волочіння.
40 х 42 мм,
вага – 11,55 г.
НМІУ, ДРА 1236, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

2. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 960°.
Зернь, скань, волочіння.
41 х 36 мм,
вага – 12,9 г.
НМІУ, ДРА 1238, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

3. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 960°.
Зернь, скань, волочіння.

44 х 44 мм,
вага – 15,19 г.
НМІУ, ДРА 1237, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

4. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 958°.
Зернь, скань, волочіння.
38 мм,
вага – 7,3 г.
МІКУ, Ср–530, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

5. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 958°.
Зернь, скань, волочіння.
47 х 40 мм,
вага – 12,3 г.
МІКУ, Ср–539, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

6. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 958°.
Зернь, скань, волочіння.
35 х 31 мм,
вага – 6,3 г.
МІКУ, Ср–537, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

7. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 958°.
Зернь, скань, волочіння.
41 х 34 мм,
вага – 9,8 г.
МІКУ, Ср–538, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

8. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 925°.
Зернь, скань, волочіння.
35 х 34 мм,
вага – 9,0 г.
МІКУ, АЗС 536, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68.

9. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 900°.
Зернь, скань, волочіння.
40 х 39 мм,
вага – 11,35 г.
НМІУ, ДРА 1239, скарб, випадкова знахідка, до 1899 р.
Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – С. 95. – № 225.

10. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 900°.
Зернь, скань, волочіння.
36 х 36 мм,
вага – 8,44 г.
НМІУ, ДРА 1240, скарб, випадкова знахідка, до 1899 р.
Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – С. 95. – № 223.

11. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 900°.
Зернь, скань, волочіння.
44 х 41 мм,
вага – 11,1 г.
НМІУ, ДРА 1241, скарб, випадкова знахідка, до 1899 р.
Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – С. 95. – № 222.

12. Кільце скроневе трибусинне.
XI–XIII ст.
Срібло 900°.
Зернь, скань, волочіння.
44 х 45 мм, вага – 12,85 г.
НМІУ, ДРА–1242, скарб, випадкова знахідка, до 1899 р.
Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – С. 95. – № 221.
Публікується вперше.

13. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Срібло 900°. Волочіння.
21 х 25 мм, вага – 1,32 г.
НМІУ, ДРА 1255, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

14. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Золото 750°. Волочіння.
17 х 12 мм,
вага – 1,63 г.
МІКУ, АЗС 921, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

39

40

41

30

32

28

9–12

31

57

25

26

14

24

27

4–6

7–8

15. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Срібло 960°.
Волочіння, кування.
23 х 25 мм,
вага – 3,15 г.
НМІУ, ДРА 1254, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

16. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Бронза. Волочіння.
15 х 18 мм.
НМІУ, в–8/8336, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

17. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Бронза. Волочіння.
21 мм.
НМІУ, в–8/5707, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

18. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Бронза. Волочіння.
16 мм.
НМІУ, в–8/5711, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

19. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Бронза. Волочіння.
24 х 25 мм.
НМІУ, в–9/3340, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

20. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Бронза. Волочіння.
19 мм.
НМІУ, в–21/4485, розкопки Д.В.Мілєєва, 1908–1914 рр.

21. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Білий метал.
Волочіння, кування.
24 мм.
НМІУ, в–8/8314, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

22. Кільце скроневе персневидне.
X–XIII ст.
Бронза. Волочіння, кування.
20 х 23 мм.
НМІУ, в–8/8613, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

23. Кільце скроневе браслетоподібне з намистинками.
X–XIII ст.
Бронза, скло. Волочіння.
38 х 44 мм.
НМІУ, в–8/5687, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

24. Колт із зображенням сиринів.
Друга половина XI–XIIст.
Золото 750°.
Перегородчаста емаль.
44 мм,
вага – 19,01 г.
МІКУ, АЗС–909, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина, 1954. – С. 108. – № 67. – Табл. XXXIII, 1; Макарова, 1975. – С. 103 (№ 8). – Табл. 1,8.

25. Колт із зображенням сиринів.
Друга половина XI–XII ст.
Золото 583°. Перегородчасті емалі, тиснення.
60 х 42 мм, вага – 21,91 г.
МІКУ, ДМ–6481, скарб, випадкова знахідка, 1842 р. Корзухина, 1954. – С. 105–106. – № 65; Макарова, 1975. – С. 103 (№ 11). – Табл. 2, 3 – 4.

26. Рясна.
XI–XIII ст.
Золото 750°. Тиснення.
Колодочка – 27 х 7 мм,
вага – 12,07 г.
МІКУ, АЗС–906, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина, 1954. – С. 108. – № 67. – Табл. XXXIII, 3.

27. Рясна.
XI–XIII ст.
Срібло 875°, 960°. Тиснення.
Колодочка – 27 х 7 мм.
НМІУ, МІКУ, ДРА–1262, АЗС 687, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX.

28. Рясна.
Кінець XII – початок XIII ст.
Срібло 875°. Тиснення.
Колодочка – 22 х 7 мм.
НМІУ, ДРА 1263, скарб, випадкова знахідка, до 1899 р.
Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – С.95. – № 228.

29. Перстень круглодротовий.
XI–XII ст.
Бронза. Лиття.
20 мм.
НМІУ, в–8/8315, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

30. Перстень щитковосерединний.
XII–XIII ст.
Срібло 958°. Лиття.
22 мм, вага – 4,0 г.
МІКУ, Ср–660, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX, 14.

31. Перстень щитковосерединний.
XI–XIII ст.
Бронза. Лиття.
26 мм.
НМІУ, в–8/5615, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

32. Перстень щитковосерединний.
Друга половина XII – початок XIII ст.
Срібло 600°. Лиття, гравірування, чернь.
22 мм, вага – 4,2 г.
МІКУ, Ср–671, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX, 16; Макарова, 1986. – С. 128 (№ 51). – Рис. 15.

33. Перстень щитковосерединний.
XII – XIII ст.
Срібло 960°.
Лиття, гравірування.
23 мм, вага – 13,8 г.
МІКУ, АЗС 662, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина, 1954. – С. 108. – №68. – Табл. XXIX.

34. Перстень щитковосерединний, фрагмент.
XII–XIII ст.
Олов'янисто–свинцевий сплав. Лиття. 19 мм.
НМІУ, в–8/8312, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

35. Перстень щитковосерединний.
XIII–XIV ст.

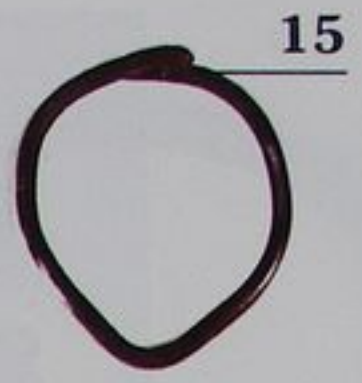

Бронза. Лиття, чеканка.
19 х 23 мм.
НМІУ, в–8/8330, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

36. Перстень вузькопластинчастий.
X–XIII ст.
Бронза. Лиття. 17 х 24 мм.
НМІУ, в–11/3225, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

37. Перстень із вставкою.
XIII–XIV ст.
Бронза. Лиття. 21 х 24 мм.
НМІУ, в–9/2802, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

38. Перстень із вставкою.
XIII–XIV ст.
Олов'янисто–свинцевий сплав. Лиття.
24 мм.
НМІУ, в–9/3394, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

39. Браслет витий з черненими кінцівками.
XII ст.
Срібло 600°.
Лиття, волочіння, кування, чернь, гравірування.
70 мм,
вага – 37,8 г.
МІКУ, Ср–608, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936. Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX, 17; Макарова, 1986. – С. 127 (№ 27).

40. Браслет витий з черненими кінцівками.
XII ст.
Срібло 900°.
Лиття, волочіння, кування, чернь, гравірування.
74 мм,
вага – 47,6 г.
МІКУ, Ср–609, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX, 11; Макарова, 1986. – С. 128 (№ 43).

41. Браслет витий з черненими кінцівками.
XII ст.
Срібло 600°.
Лиття, волочіння, кування, чернь, гравірування.
70 мм,
вага – 60,4 г.
МІКУ, Ср–610, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Корзухина,1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX, 12; Макарова, 1986. – С. 128 (№ 22).

1–3

42. Браслет круглодротовий, фрагмент.
X–XIV ст.
Бронза.
Лиття, кування.
26 мм.
НМІУ, в-8/5674, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

43. Браслет псевдовитий, фрагмент.
XI–XIV ст.
Бронза. Лиття.
50 мм.
НМІУ, в-8/4434, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

44. Привісок криновидний, фрагментований.
XII–XIII ст.
Срібло 900°.
Тиснення.
26 х 18 мм,
вага – 1,28 г.
НМІУ, ДРА 1253, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

45. Привісок-бубонець грушоподібний з хрестовидним прорізом.
Кінець X – середина XII ст.
Бронза. Лиття.
21 х 15 мм.
НМІУ, в-8/5466, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

46. Привісок-бубонець кулеподібний з лінійним прорізом.
Кінець XI – друга половина XIII ст.
Бронза. Лиття.
31 х 22 мм.
НМІУ, в-8/8313, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

47. Привісок-бубонець кулеподібний з лінійним прорізом.
XI – XIII ст.
Бронза.
Тиснення. 14 х 10 мм.
НМІУ, в-8/5465, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

48. Привісок ажурний.
VIII – IX ст.
Бронза. Лиття.
40 х 35 мм.
НМІУ, в-11/2936, розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).

49. Гудзик кулеподібний.
XI–XII ст.
Бронза. Лиття.
15 х 9 мм.
НМІУ, в-8/5705, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

50. Гудзик кулеподібний.
XI–XIV ст.
Бронза. Лиття.
9 х 6 мм.
НМІУ, в-11/3224, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

51. Гудзик кулеподібний.
Кінець XI – середина XIII ст.
Срібло 900°.
Лиття. 15 х 9 мм,
вага – 2,5 г.
НМІУ, ДРА 162, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

52. Гудзик кулеподібний.
Кінець XI – середина XIII ст.
Срібло 875°.
Лиття. 15 х 9 мм,
вага – 1,0 г.
НМІУ, ДРА 118, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

53.Стержневий гудзик.
XII – XIII ст.
Бронза. Лиття.
30 мм.
НМІУ, в-8/8335, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

54. Фібула підковоподібна, спіралеконечна.
Друга половина IX–X ст.
Бронза. Волочіння, кування. 20 х 25 мм.
НМІУ, в-8/4236, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

55. Фібула підковоподібна спіралеконечна.
X–XII ст.
Бронза. Лиття.
38 х 39,5 мм.
НМІУ, в-9/3345, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

56. Бляшка нашивна.
XII–XIII ст.
Мідь. Тиснення.
12 х 23 мм.
НМІУ, в-9/3337, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

57. Бляшка нашивна.
XII – початок XIII ст.
Мідь з позолотою.
Тиснення, перегородчаста емаль.
31 мм.
НМІУ, в-5251, скарб, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Корзухина, 1954. – С. 108. – № 68. – Табл. XXIX,3; Макарова, 1975. – С. 126 (№ 155).

58. Бляшка накладна.
Кінець X – XI ст.
Білий метал.
Лиття. 21 х 19 мм.
НМІУ, в-9/3336, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

59. Пряжка ремінна.
XII ст.
Бронза. Лиття.
28 х 19 мм.
НМІУ, в-8/5288, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

60. Пряжка ліроподібна, фрагмент.
XI – перша половина XIII ст.
Бронза. Лиття.
18 х 22 мм.
НМІУ, в-8/8327, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

61. Пряжка ліроподібна, фрагмент.
XI – перша половина XIII ст.
Бронза. Лиття.
16 х 27 мм.
НМІУ, в-8/8318, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

62. Пряжка ремінна.
Друга половина X – середина XI ст.
Бронза. Лиття.
Рамка: 34 х 30 мм, язичок: 21 мм (по збереженій частині).
НМІУ, в-11/3075, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

63. Меч із залишками піхов.
Перша половина XI ст.
Чорний метал, срібло 925°.
Кування, лиття, гравірування, чернь.
Клинок: – 560 мм, наконечник:
181 х 25–49 мм,
вага – 266 г.
НМІУ, ДРА 1249, поховання № 16, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1940. – С. 12–20.

64. Бляшка накладна.
Перша половина XI ст.
Срібло 960°. Лиття, гравірування, чернь.
15 х 9 мм, вага – 1,0 г.
НМІУ, ДРА 1246, поховання № 16, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1940. – С. 12–20.

65. Бляшка накладна.
Перша половина XI ст.
Срібло 960°. Лиття, гравірування, чернь.
15 х 9 мм,
вага – 1,0 г.
НМІУ, ДРА 1247, поховання № 16, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1940. – С. 12–20.

66. Наконечник ременя.
Перша половина XI ст.
Срібло 925°.
Лиття, гравірування, чернь.
73 х 12 мм,
вага – 18,32 г.
НМІУ, ДРА 1248, поховання № 16, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1940. – С. 12–20.

67. Пряжка ремінна.
Перша половина XI ст.
Срібло 960°.
Лиття, гравірування, чернь.
37 х 10–18 мм,
вага – 7,9 г.
НМІУ, ДРА-1245, поховання № 16, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1940. – С. 12–20.

68. Накладка ремінна.
Перша половина XI ст.
Срібло 960°.
Лиття. 23 х 23 мм,
вага – 6,40 г.
НМІУ, ДРА 1244, поховання № 16, розкопки М.К.Каргера, 1939 р.
Каргер, 1940. – С. 12–20.

69. Книжкова застібка кинджалоподібна.
XII–XIII ст.
Бронза. Лиття, кування.
Довжина – 31 мм.
НМІУ, в-21/4002, розкопки Д.Мілєєва, 1908–1914 рр.

70. Книжкова застібка ліроподібна.
XII–XIII ст.
Бронза. Лиття.
Довжина – 23 мм.
НМІУ, в-21/4012, розкопки Д.Мілєєва, 1908–1914 рр.

71. Книжкова застібка ліроподібна.
XII–XIII ст.
Бронза. Лиття.
25 см.
НМІУ, в-8/8323, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

72. Гривна шийна.
X–XIII ст.
Срібло 900°.
Волочіння, кування.
200 мм,
вага – 105,2 г.
МІКУ, Ср 518, розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – С.135. – Рис.100.

Хелен Еванс

ЮВЕЛІРНІ ВИРОБИ ЗІ СКАРБІВ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Колекція Метрополітен Музею (Нью-Йорк)

5

4

1

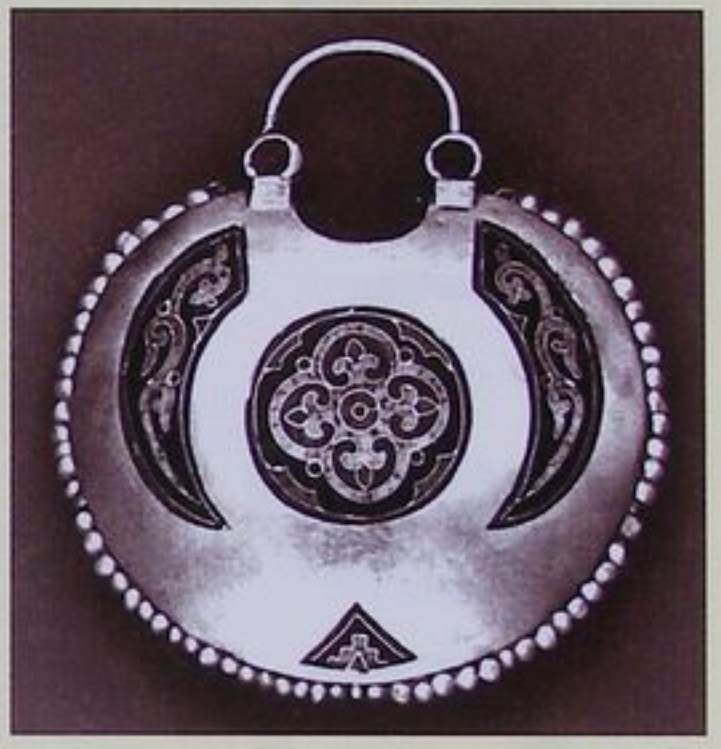

1. Колт.
XI–XII ст.
Золото. Перегородчаста емаль, тиснення.
Довжина – 60 х 54 мм.
Метрополітен музей.
17.190.679, скарб, випадкова знахідка, 1842 р.
Patricia S. Griffin, 1993. – P.7. – Fig. 1, 2.

2. Колт.
XI–XII ст.
Золото. Перегородчаста емаль.
Довжина – 64 х 59 мм.
Метрополітен музей.
17.190.680, скарб, випадкова знахідка, 1842 р.
Patricia S. Griffin, 1993. – P.7. – Fig. 3, 4.

3. Колт.
XI–XII ст.
Золото. Перегородчаста емаль.
Довжина – 54 х 48 мм.
Метрополітен музей.
17.190.684, скарб, випадкова знахідка, 1842 р.
Patricia S. Griffin, 1993. – P. 7. – Fig. 5, 6.

4. Рясна.
XII–XIII ст.
Золото. Перегородчаста емаль.
111 х 29 мм.
Метрополітен музей,
17.190.681, скарб, випадкова знахідка, 1842 р.
Patricia S. Griffin, 1993. – P.8. – Fig. 7.

5. Рясна.
XII–XIII ст.
Золото. Перегородчаста емаль.
127 х 27 мм.
Метрополітен музей,
17.190.682, скарб, випадкова знахідка, 1842 р.
Patricia S. Griffin, 1993. – P. 8. – Fig. 8.

1

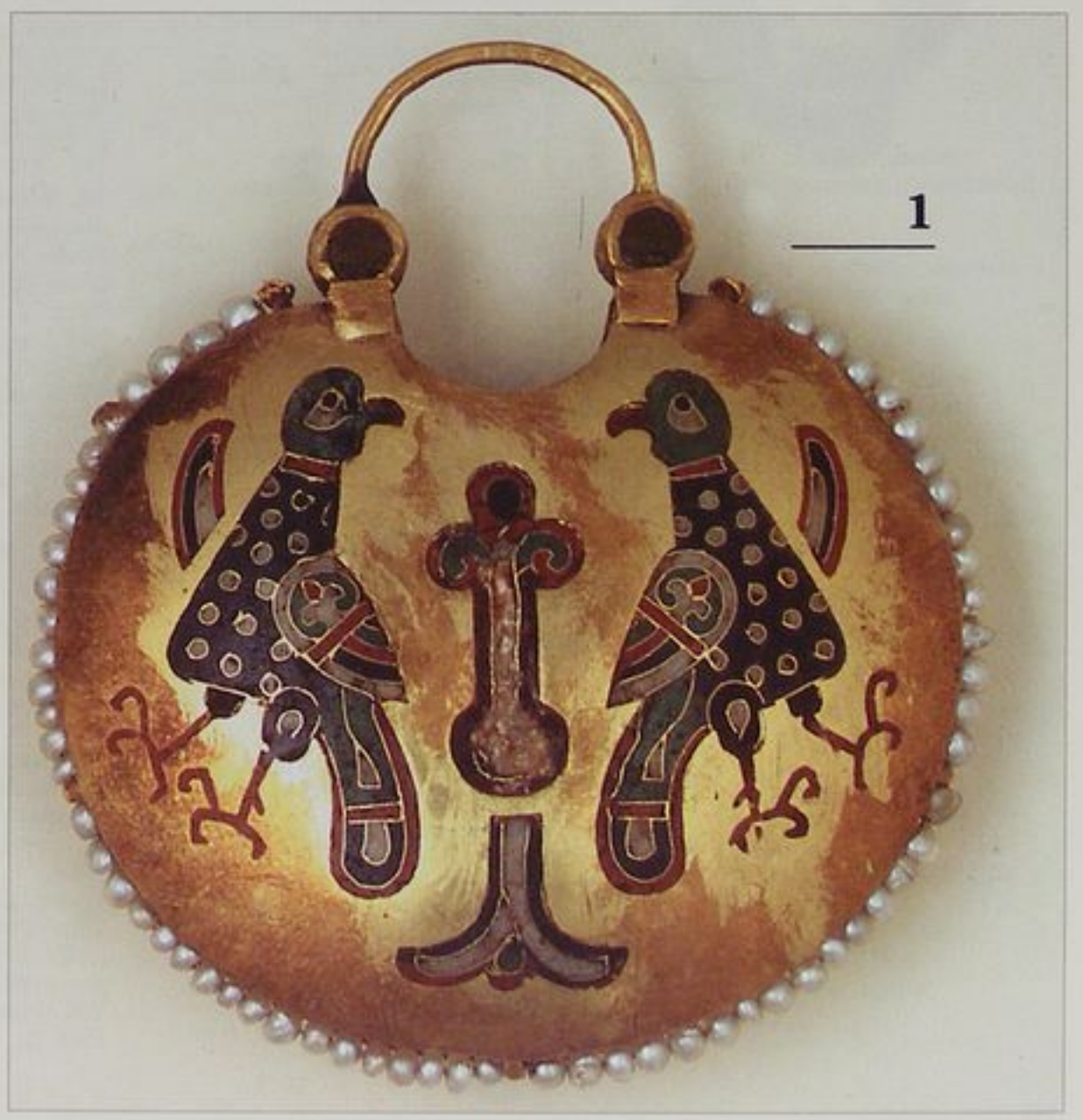

3

2

2

СФРАГІСТИЧНІ ТА НУМІЗМАТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

3

1. Печать кн.Святослава Ігоревича
945–972 рр.
Av.: Зображення геральдичного князівського знаку у вигляді геометризованого двозубця. Круговий напис.
Rv.: Аналогічно Av.
Діаметр – 25–26 мм.
Сковзання матриць під час відтискування.
Втрачена; розкопки Д.В.Мілєєва, 1912 р.
Опубліковано: Лихачев Н.П. Сфрагистический альбом. Комплект фототипических таблиц и машинописный текст// Архив ЛОИА ф. 35, оп. 2, д. 444, т. LIII, 14; Петров, 1913.– № 5. – С. 64; Петров, 1913. – С. 145; Артамонов, 1962. – С. 430; Орешников, 1930. – С. 93–95; Орешников, 1936. – Т. I. – С.35, 93; Истрин, 1961. – С. 296; Янин, 1970. – С. 38–41, 166; Моця, Сыромятников, 1984. – С. 84, 85; Янин, 1985. – Табл. 155,1; Молчанов, 1986. – С. 185; Молчанов, 1988. – Печать князя Святослава Игоревича (К вопросу о сфрагистических атрибутах документов внешней политики Древней Руси X в.)// Внешняя политика Древней Руси. – М. – С. 50–52.

2. Печать митрополита Іоанна II.
1076/77 – 1089 рр.
Av.: Погрудне зображення Богоматері Нікопеї у точечному обідку; збережений ліворуч напис: М–Р.
Rv.: П'ятирядковий грецький напис у точечному обідку:
+ Θ̄ΚЄŔ
ΘTwCwΔΥ
ΛϚ̄ωMHTPO
ΠOΛIT H
PωCIÁ

+ Θ(εοτό)κε β(οή)Ѵ
θ(ει) τῶ σῶ δουѴ
λ(ω)́ Iω(άννη) μητροѴ
πολίτη
Ρωσια(s)

+ Богородиця, поможи рабу своєму Іоанну, митрополиту Росії
Діаметр – 25 х 27,5 мм; діаметр матриці – 21 х 22 мм; товщина платівки – 3,5 мм.
Виготовлена з монолітної заготовки.
Пошкоджена внаслідок механічної очистки від нашарування патини.
НМІУ, в–5272; випадкова знахідка поблизу садиби Десятинної церкви, 1956 р.
Опубл.: Soloviev A.V., 1963. Zu den Metropolitensiegeln des Kiewer Russlands //Byzantinischezeitschritf. № 56. – S. 319.
Taf. VII,2; Янин В.Л., 1970. Актовые печати Древней Руси. Т. 1. Печати X – начала XIII в.– М. – С. 50–51, 174, 175, № 44.
Згад.: Порфиридов, 1959. – С. 91; Янин, 1962. – № 2. – С. 166; Янин, Литаврин, 1962. – С. 207; Купранис, 1994. – С. 208–209.

3. Печать із зображенням Богоматері та рядковим грецьким написом.
XI ст.
Av.: Поясне зображення Богоматері у точечному обідку.
Rv.: П'ятирядковий грецький напис у точечному обідку:
. KЄRO
. ΘЄI . .
. . ΔY . .
. . .
. . .

+[Θ](εοτό)κε βοѴ
[θ́]θει [τῶ]
[σῶ] δου[λῳ]
. . .
. . .

+ Богородиця, поможи рабу своєму...

Діаметр – 22 х 26, товщина платівки – 3 мм.
Відтиснута з двох платівок.
Внаслідок неякісного відбитку зображення та напис інтерпретовані повністю бути не можуть.
НМІУ, в–5072; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р. (виявлена 2.VI.37 р. на дільниці № 2, польовий № 481).
Публікується вперше.

4. Печать із зображенням Богоматері (?) та святого.
Не раніше першої третi XII ст (?)
Av.: Поясне зображення Богоматері (?).
Rv.: Зображення святого у зріст.
Діаметр – 17 мм.
Поверхні затерті.
Музей історії міста Києва, А 3904; розкопки Київської постійно діючої археологічної експедиції ІА НАН України (Старокиївський загін) в північно–східній частині Старокиївської гори, 1971 р.
Походить з матеріалів житла № 3, що розташовувалося неподалік південно–східної стіни храму.
Кілієвич, 1975. – С. 37. – Рис. 8; Ивакин, 1981. – С. 403. – Рис. 173.

1

2

4

2

4

1

6

10

12

11

11

10

7

8

5

14

3

13

1. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Ісмаїл ібн Ахмед (279–295 р.х./892–907), м.Шаш, 287 р.х. (900). Срібло 700°, карбування. 29 х 23 мм, вага – 1,9 г. МІКУ, Ср–719, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині). Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

2. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Ісмаїл ібн Ахмед (279–295 р.х./892–907), м.Шаш, 288 р.х. (900–901). Срібло 700°, карбування. діаметр – 25 мм, вага – 2,2 г. МІКУ, Ср–720, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині. Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

3. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Ісмаїл ібн Ахмед (279–295 р.х./892–907), м.Самарканд, 288 р.х. (900). Срібло, карбування. 26 х 17 мм, вага – 1,7 г. МІКУ, Ср–724, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині. Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

4. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Ахмед ібн Ісмаїл (295–301 р.х./907–913), м. Самарканд, 300 р.х. (1912–1913). Срібло 700°, карбування. 2,7 х 2,5 мм, вага – 1,9 г. МІКУ, Ср–722, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині. Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

5. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Наср ібн Ахмед (301–331 р.х./914–943), м.Шаш, 310 р.х. (922–923). Срібло 700°, карбування. 2,6 х 2,2 мм, вага – 2,1 г. МІКУ, Ср–723, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині. Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

6. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Наср ібн Ахмед (914–943), м.Шаш, дата у відламаній частині монети. Срібло 700°, карбування. 27 х 26 мм, вага – 2,6 г. МІКУ, Ср–721, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині. Каргер, 1958. Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

7. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Наср ібн Ахмед (301–331 р.х./914–943), м.Мерв, 302 р.х. (914–915). Срібло, карбування. 26 х 23 мм, вага – 1,5 г. МІКУ, Ср–717, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині. Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

8. Монета куфічний дірхем.
Арабський халіфат. Саманіди. Наср ібн Ахмед (301–331 р.х./914–943), м.Шаш. Срібло, карбування. 26 х 23 мм, вага – 2,0 г. МІКУ, Ср–718, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р. Поховання воїна з рабинею, на північний захід від Десятинної церкви, у складі намиста рабині. Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 179–180. – Поховання № 112.

9. Фрагмент куфічного дірхема.
Арабський халіфат. Саманіди (?), більш точне визначення неможливе через погане збереження монети. XI ст. Срібло 700°, карбування. 16 х 10 мм, вага – 0,33 г. НМІУ, ДРА–1243, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

10. Монета матапан (венеціанський гріш).
Венеціанська республіка. Дож Енріко Дондоло (1192–1205). Av.: У центрі поля зображення покровителя Венеціанської республіки святого Марка, який вручає дожу прапор. Між ними вертикальний напис: "DVX". По краю поля легенда: E.DONDOL – S.N.VENETI. Rv.: У центрі поля зображення Ісуса Христа на троні. По обидва боки від нього літери: "IC" – "XC". Монета плакетована золотом, з припаяним вушком. Срібло 900°, карбування, плакетування. Діаметр – 21 мм, вага – 2,0 г. НМІУ, НД–750, розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник). Каргер, 1941. – С. 75–85; Каргер, 1958. – С. 498–502; Толочко, 1976. – С. 200.

11. Монета матапан (венеціанський гріш).
Венеціанська республіка. Дож П'єтро Зіані (1205–1228). Av.: У центрі поля зображення покровителя Венеціанської республіки святого Марка, який вручає дожу прапор. Між ними вертикальний напис: "DVX". По краю поля легенда: P.SIANI – S.N.VENETI. Поле обрамлене крапковим обідком. Rv.: У центрі поля зображення Ісуса Христа на троні. По обидва боки від нього літери: "IC" – "XC". По краю поля крапковий обідок. Срібло 958°, карбування. Діаметр – 20 мм, вага – 1,9 г. НМІУ, AR–11830; розкопки Т.М. Мовчанівського, 20.07.1936 р. Мовчанівський Т.М. Щоденник № 4 експедиційного сезону 1936 р. – С. 32–33. – Архів ІА НАН України. – Ф. 20. – № 85; Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 422.

12. Монетна гривна київського типу.
XI – 40-ві рр. XIII ст. Срібло 960°, лиття. 40 х 85 мм, вага – 163,75 г. НМІУ, АЗС–485, точні дані про обставини і час знаходження гривни не збереглись.

13. Гиря вагова.
Кінець IX–XI ст. Має лінзовидну форму, кругла в основі з плоским дном та випуклою поверхнею. На плоскій основі грецька літера "N". Мідь, лиття. Діаметр – 57 мм, висота – 10,5 мм, вага – 132,87 г. НМІУ, в–21/4083, розкопки В.В.Хвойки 1907–1908 рр. у садибі Петровського, північна частина, склоробна майстерня. Знайдено біля печі на глибині 3,8 м. Хвойка, 1913. – С. 71; Корзухина, 1946. – С. 53; Рыбаков, 1948. – С. 379; Каргер, 1958. – Т. 1. – С. 399; Килиевич, 1982. – С. 168.

14. Гиря вагова.
XI – початок XIII ст. Має форму ромбовидного бруска із заокругленими краями. Свинець, лиття. 21 х 80 мм, вага – 53,06 г. НМІУ, в–21/4013, розкопки В.В.Хвойки 1907–1908 рр. у садибі Петровського.

СКЛЯНІ ВИРОБИ

29
45
52
64
56
58
54
36
46
41
39
65
34
55
44
36
51
53
61
31
38
48
35
47
32
59
37
30
50
40
62
27
33
42
43
60

49

1–26. Низка з 12 різних скляних, однієї кам'яної, однієї металевої намистин, одного кам'яного підвіска та 11 металевих "гудзиків-бубонців".
Русь, Середземномор'я (Корінф), Центральна Азія – Північний Прикаспій.
Остання чверть X – перша половина XI ст. (за комплексом).
Скло: накручування скломаси на стрижень; нарізка тягнутої рурки та інкрустація. Бронза, білон: виливання, лютування. Каміння: різьблення.
НМІУ, в–21/4057 б (28406); розкопки Д.В.Мілєєва 1911 р., поховання 21 за 2,55 м на захід від південно-східного рогу храму X ст.

27. Намистина зеленуватого кольору, циліндричної форми, прозора, з рубцьованою поверхнею.
Північно-Західна Європа, Скандинавія.
VIII – перша половина X ст.
Скло: накручування скляної маси на стрижень.
18 х 13 мм, діаметр отвору – 4–5 мм.
НМІУ, в–5278, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

28. Намистина молочно-білого кольору, непрозора, з полисковою загладженою поверхнею, куляста.
Скандинавська напіввиспа.
VIII–X ст.
Скло: накручування скляної маси на стрижень, вогневе полірування. 9 х 8 мм, діаметр отвору – 2–3 мм.
НМІУ, в–8/5276 (2940), розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., ділянка "N–0", кв. 1, розкоп "ШБ" – від середини північної межі садиби Десятинної церкви на схід.

29. Намистина "печінкового" кольору; шестикутна призма з невиразною огранкою; непрозора.
Скандинавська напіввиспа.
VIII–X ст.
Скло: накручування скляної маси у рурку, з наступним відокремленням та гарячою формовкою на пласкість.
6 х 8 мм, діаметр отвору – 2,5 х 3 мм.
НМІУ, в–8/5285, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

30. Намистина утято-подвійноконусова, зеленого кольору, напівпрозора.
Скандинавська напіввиспа, Південно-Західна Надбалтика.
IX–X ст; XII–XIII ст. – згідно з заповненням.
Скло: накручування скломаси у рурку з наступним відокремленням та гарячою формовкою. 12 х 6 мм, діаметр отвору – 2,5 мм.
НМІУ, в–8 – 5273, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., південно-західна частина колишньої садиби Петровського у бік північного паркану нової Десятинної церкви, заповнення "хлібних ям".

31. Намистина куляста з волошкового напівпрозорого скла.
Північний Захід Європи.
Кінець IX – початок XI ст.
Скло: накручування скляної маси на стрижень. 9 х 8 мм, діаметр отвору – 2 мм.
НМІУ, в–8/4534, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., ділянка "Nord" від північно-східного рогу церкви X ст. у бік Андріївського узвозу, заповнення "рубленої будівлі".

32. Намистина утято-сферикова, синього глухого скла, із "смугастою" інкрустацією жовтого кольору.
Близький Схід або Північний Захід Європи. IX–XI ст.
Скло: накручування, інкрустація, вогневе полірування. 12 х 10 мм, діаметр отвору – 3,5 мм.
НМІУ, в–8/5284, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

33. Намистина кулеподібна, дещо утята, з дрібно рубцьованою поверхнею, блакитного кольору, "кавунової" зовнішності.
Велика Моравія, Подунав'я Середньої течії. IX–X ст.
Скло: накручування, рубцювання поверхні.
19 х 17 мм; діаметр отвору – 5,5–6 мм.
НМІУ, в–8/5245, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

34. Намистина бісерна, кільцеподібна з прозорого бірюзового скла.
Візантія, Сирія або Північний Захід Європи.
Кінець I – початок II тис. н.е.
Скло: накручування на стрижень. 4 х 3 мм, діаметр отвору – 0,5 мм.
НМІУ, в–8/5277, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р, розкоп А, ділянка "0st", кв. 1, ріг вул. Володимирської та Андріївського узвозу під мурованим парканом нової церкви.

35. Намистина еліпсова з прозорого позбавленого кольору скла; поверхня рубцьована.
Середземномор'я.
Друга половина IX – перша половина XI ст.
Скло: накручування на стрижень. 16 х 14 мм, діаметр отвору – 3 мм.
НМІУ, в–8/5276 (999), розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп "Ш–8" – південно-західна частина колишньої садиби Петровського у бік північної межі подвір'я Десятинної церкви.

36. Намистина багатошарового барвистого скла, циліндрова, фрагмент.
Близький Схід або Північний Кавказ.
VIII–X ст.
Скло: обгортання навколо стрижня. 21 х 10 мм, діаметр отвору – 3,5 мм.
НМІУ, в–8/4475, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

37. Намистина куляста чорного глухого скла з рельєфною інкрустацією білої стрічки у вигляді "очків".
Середземномор'я або Кавказ.
IX–XI ст.
Скло: формування зі скляного стрижня з наступним поздовженим проколюванням, пошарова інкрустація.
10 х 10, 5 х 8 мм; діаметр отвору – 2 х 3,5–1 мм.
НМІУ, в–8/5293, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

38. Намистина чорного скла, подвійно-трапецеїдальна, з пластичним візерунком.
Середземномор'я або Центральна Азія. X–XI ст.
Скло: накручування, інкрустація, вогневе полірування. 13 х 15 мм, діаметр отвору – 3,5–4 мм.
НМІУ, в–8/5297; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

39. Намистина чорного скла подвійно-трапецеїдальна, з пластичним візерунком.
Середземномор'я, Центральна Азія або грецьке виробництво Києва.
X–XII ст.
Скло: накручування, інкрустація, вогневе полірування. 16,5 х 10 мм, діаметр отвору – 4–5 мм.
НМІУ, в–8/5289; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

40. Намистина куляста чорного скла "очкова".
Центральна Азія (Афрасіаб) або Північний Прикаспій.
X–XI ст.
Скло: накручування, інкрустація у мозаїчний та стрічковий спосіб.
13 х 11 мм, діаметр отвору – 1,5–3 мм.
НМІУ, в–8/5299, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

41. Намистина сферично-утята, жовтого прозорого скла.
Київ.
Середина X–XI ст.
Скло: накручування.
8 х 8,5 мм, діаметр отвору – 3 мм.
НМІУ, в–8/5279, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп "Ш–8" – "А" у південно-західній частині колишньої садиби Петровського у бік північної межі подвір'я Десятинної церкви за віссю: південь-захід.

42. Намистина зонна, жовто-зеленого, майже безбарвного прозорого скла.
Київ.
XI–XII ст.
Скло: накручування.
13,5 х 8,5 мм, діаметр отвору – 4–5 мм.
НМІУ, в–8/5300; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп "Ш–8" – "А".

43. Намистина куляста зеленого непрозорого скла.
Київ.
Початок XI – початок XIII ст.
Скло: накручування.
11 х 9,5 мм, діаметр отвору – 2,5–3 мм.
НМІУ, в–8/5444; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп "Ш–8" – "А", ділянка "Ost" під мурованою стіною обійстя нової церкви на розі вул. Володимирської та Андріївського узвозу, розбірка шару XII–XIII ст. разом з енколпіоном з рештками вкладинки.

44. Намистина чотирнадцятигранна, кубічної основи, синього напівпрозорого скла.
Центральна Азія (Афрасіаб) або Кавказ (Афон).
VIII–X ст.
Скло: різьблення, свердління у холодний спосіб. 20 х 7 мм, діаметр отвору – 5 мм.
НМІУ, в–8/5292; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

45. Намистина біконічна з гранчастою поверхнею, зеленого напівпрозорого скла.
Центральна Азія або Північний Кавказ.
VIII–X ст.
Скло: різьблення, свердління у холодний спосіб.
14 х 12 мм, діаметр отвору – 1,5–3 мм.
НМІУ, в–8/5298; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп "А", ділянка "N–O", від північно-східного кута церкви у західному напрямку до вул. Володимирської.

46. Намистина-пронизка, двочасткова, блакитного глухого скла, куляста.
Волзька Булгарія, Золота Орда. XIII – початок XIV ст.
Скло: накручування з наступним відокремленням часток від рурки.
11 х 8,5 х 9 мм, діаметр отвору – 3 мм.
НМІУ, в–8/5274, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розбір людських кістяків на рівні руїн церкви у північно-східній її частині.

47. Намистина куляста, жовтого глухого скла з візерунком у вигляді "війчастих очків".
Центральна Азія (Хорезм), Золота Орда. XII–XIV ст.
Скло: накручування, інкрустація з наступною вогневою обробкою.
22 х 10 мм, діаметр отвору – 2,5–3 мм.

НМІУ, в-8/5270; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розбірка людських кістяків у шурфі № 2 на північній ділянці котловану будівництва Художньої школи.

48. Намистина куляста, пастова.
Центральна Азія або Поволжя.
XIII–XIV ст.
Керамічна паста: формування на стрижні, обпалювання до полиску. 12 х 10 мм; діаметр отвору – 3–3,5 мм.
НМІУ, в-8/5281; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., траншея за віссю захід – південь від північно-східного рогу храму X ст. у шарі разом з венеціанським матапаном дожа Петера Зіані (1205–1228 рр.).

49. Низка з 16 зонних та призматичних (п'яти та 14-гранних) скляних синього кольору та трьох сердолікових намистин.
Візантія, Сирія, Крим.
IX–XI ст.
Друга половина X – початок XI ст. (за комплексом).
Скло: накручування, нарізка тягнутої рурки з наступним формуванням на площині; каміння: різьблення, огранка.
НМІУ, в-9/3371–3375; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р., поховання жінки з дитиною на схід від центральної апсиди храму X ст. (№ 83 за М.К.Каргером, частина великого намиста небіжчиці, неоприлюднена).

50. Намистина грушоподібна, з барвистим "міллефіорі" на яскраво-синій основі.
Єгипет, Середземномор'я, Балкани. VIII–X ст.
Скло: формування з тягнутого стрижня з наступним прокалюванням упоперек. 16 х 14 мм, діаметр отвору – 1,5 мм.
НМІУ, в-9/3177–3122; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

51. Намистина куляста, яскраво-волошкового скла, "очкова", фрагмент.
Середземномор'я або Рейнські осередки Північного Заходу Європи.
IX–XI ст.
Скло: накручування, краплинна інкрустація. 15 х 11,5 мм, діаметр отвору – 4,5–5 мм.
НМІУ, в-9/3121; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

52. Намистина циліндрована, тришарова.
Кавказ або Центральна Азія – Булгар.
X–XII ст.
Скло: накручування, інкрустація пошарова. 12,5 х 13–13,5 мм, діаметр отвору – 4–4,5 мм.
НМІУ, в-7/3177; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

53. Намистина нерегулярно-кубічна, жовтого напівпрозорого скла.
Візантія – Сирія або Кавказ.
VIII–X ст.
Скло: витягування стрижня з наступним поздовжнім прокалюванням. 7,5 х 6,5 мм; діаметр отвору – 5,5–2,2 мм.
НМІУ, в-9/3122; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

54. Намистина "цитринова".
Візантія – Сирія.
VIII – початок XI ст.
Скло: розтягування рурки з наступним відокремленням шипцями. 6 х 6 мм, діаметр отвору 0,5 мм.
НМІУ, в-11/2865, розкопки М.К.Каргера, 1939 р., південно-західний кут колишнього обійстя Петровського.

55. Намистина циліндрова з огранкою на шестикутник, яскраво-жовта.
Візантія – Сирія.
VIII–X ст.
Скло: ділення на частини тягнутої гранчастої рурки. 5 х 4,5 мм, діаметр отвору – 2 мм.
НМІУ, в-11/3654, розкопки М.К.Каргера, 1939 р., сад колишнього обійстя Слюсаревського з боку будинку № 4 по Десятинному провулку.

56. Намистина каблучкового вигляду брунатно-жовтого скла з "міллефіорі".
Єгипет, Середземномор'я, Балкани.
VIII–XI ст.
Скло: обгортання плоскої смуги навколо стрижня, інкрустація. Діаметр – 11,5 х 12 мм; висота – 4–5,5 мм; діаметр отвору – 10 х 11 мм, переріз обіду – 2,5 х 3–4 мм.
НМІУ, в-11/3660, розкопки М.К.Каргера, 1939 р., сад колишнього обійстя Слюсаревського з боку будинку № 4 по Десятинному провулку.

57. Намистина еліпсова з прозорого позбавленого кольору скла, з рубцьованою поверхнею.
Середземномор'я.
IX–XI ст.
Скло: витягування скляної рурки, загладжування площин навколо каналу, рубцювання. 16 х 14 мм, діаметр отвору – 1,5 мм.
НМІУ, в-11/3658, розкопки М.К.Каргера, 1939 р., руїни храму X ст.

58. Намистина овальна ("яйцеподібна"), зеленого напівпрозорого скла.
Північний Кавказ (Дар'яльська ущелина).
IX–X ст.
Скло: видування розтягнутої рурки (наповнення повітряною банькою). 9 х 7 мм, діаметр отвору – 2–2,5 мм.
НМІУ, в-11/3682, розкопки М.К.Каргера, 1939 р., південно-західний кут колишнього обійстя Петровського на розі з Андріївським узвозом.

59. Намистина зонна з брудно-зеленого непрозорого скла.
Київ.
Середина XI – початок XIII ст.
Скло: накручування, вогневе полірування. 11 х 7 мм, діаметр отвору – 4 мм.
НМІУ, в-11/1347; розкопки М.К.Каргера, 1939 р., сад колишнього обійстя Слюсаревського з боку будинку № 4 по Десятинному провулку.

60. Намистини (дві) кулястої форми, світло-брунатного кольору, з керамічної пасти, вкритої густою синьою поливою.
Золота Орда.
Друга половина XIII – XIV ст.
Керамічна паста: формування на стрижень, опалення до самополиску. 10 х 8 мм; діаметр отвору – 1; 1,5 мм.
НМІУ, в-11/3040–3041; розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – С. 128.

61. Намистина кулясто-конічна, вкрита бірюзовою поливою, з рубцьованою поверхнею.
Золота Орда.
XIII–XIV.
Кашин: формування, опалення до самополиску. 11 х 9 мм; діаметр отвору – 2 мм.
НМІУ, в-11/1314 (5458); розкопки М.К.Каргера, 1939 р., руїни храму X ст.

62. Намистина овальна, вкрита бірюзовою поливою, з рубцьованою поверхнею.
Золота Орда.
XIII–XIV ст.
Кашин: формування, опалення до самополиску. 14 х 12 мм, діаметр отвору – 3 мм.
НМІУ, в-11/3658 (1808); розкопки М.К.Каргера, 1939 р., руїни храму X ст.

63. Намистина кільцеподібна, з невиразно рубцьованою поверхнею, зеленого глухого скла.
Золота Орда, Волзька Булгарія.
XIII–XIV ст.
Скло: поздовжній прокол стрижня з наступним рубцюванням. 7,5 х 6,5 – 5 мм; діаметр отвору – 3–1 мм.
НМІУ, в-11/3658 (7231); розкопки М.К.Каргера, 1939 р., сад колишнього обійстя Слюсаревського з боку будинку № 4 по Десятинному провулку.

64. Намистина кільцеподібна, з невиразно рубцьованою поверхнею, зеленого глухого скла.
Золота Орда, Волзька Булгарія.
XIII–XIV ст.
Скло: поздовжній прокол стрижня з наступним рубцюванням. 7–8 х 5 мм; діаметр отвору – 3–2 мм.
НМІУ, в-11/3659; розкопки М.К.Каргера, 1939 р., сад колишнього обійстя Слюсаревського з боку будинку № 4 по Десятинному провулку.

65. Намистина еліпсової нерегулярної зовнішності.
Закавказзя.
VIII–IX ст.
Халцедон-сапфірит: ручне різьблення. 13 х 6 мм, діаметр отвору – 3 мм.
НМІУ, в-8/5629; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп "Ш-8" – у південно-західній частині колишнього обійстя Петровського у бік північної межі подвір'я нової Десятинної церкви.

66. Намистина зонна "пласка", фрагмент.
Південно-Східна Балтія.
IX–XI ст.
Бурштин напівпрозорий, бестардового різновиду у токарний спосіб. 12,5 х 5 мм, діаметр отвору – 4 мм.
НМІУ, в-9/3114; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

67. Намистина плоско-округла, "монетоподібна", перепалена.
Кавказ, Крим.
VIII–IX ст.
Сердолік: різьблення. 15 х 14 х 6 мм; діаметр отвору – 2–3 мм.
НМІУ, в-11/3683; розкопки М.К.Каргера, 1939 р., південно-західний кут колишнього обійстя Петровського на розі з Андріївським узвозом.

68. Вставка до персня плоско-опукла у перерізі, округла за формою.
Східна Європа.
XII–XIII.
Скло: вільне формування скляної маси на пласкість у напіврідкому стані. Діаметр – 16 мм; заввишки – 7 мм.
НМІУ, в-21/4004; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна та склоробна майстерні).

ЛИВАРНІ ФОРМИ
XII–XIII століття

7

1

2

3

4

8

6

5

9

1. Формочка для відливання колту із зображенням грифонів (дві стулки склеєні з восьми фрагментів).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
90 x 56 x 20 мм.
НМІУ, в-11/2885, в-11/2884; розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – Рис. 2, 5; Орлов, 1975. – С. 209.

14

2. Стулка формочки для відливання зіркоподібного колту (склеєна з шести фрагментів).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
106 x 70 x 23 мм.
НМІУ, в-11/2883 (КД-39, 3770); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – Рис. 85 (6).

3. Стулка формочки для відливання зіркоподібного колту (склеєна з трьох фрагментів).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
94 x 70 x 25 мм.
НМІУ, в-11/2889 (КД-39, 3776); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – Рис. 85 (3).

4. Стулка формочки для відливання зіркоподібного колту (склеєна з трьох фрагментів).
На гурті є графіті.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
116 x 70 x 23 мм.
НМІУ, в-11/2887 (КД-39, 3769); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – Рис. 85 (4).

5. Стулка формочки для відливання колту (фрагмент).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
100 x 43 x 20 мм.
НМІУ, в-1903 (28106, ф. 20012); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.
Каргер, 1958. – Табл. 1.

6. Стулка формочки для відливання колту (фрагмент).
На гурті є графіті.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
62 x 40 x 20 мм.
НМІУ, в-1906 (28105, ф. 20010); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. II.

7. Стулка формочки для відливання пластинчастого браслета (склеєна з двох фрагментів).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
80 x 60 x 27 мм.
НМІУ, в-4553/114 (28103, ф. 20004); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. I.

8. Стулка формочки для відливання псевдовитого браслета зі сканевим перевиттям (фрагмент).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
98 x 42 x 28 мм.
НМІУ, в-11/2888 (КД-39, 3759); розкопки М.К.Каргера, 1939 рр. (тайник).
Каргер, 1958. – Табл. V.

10

9. Формочка для відливання тринамистинного скроневого кільця (збереглося дві стулки).
На гурті є графіті.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
77 x 17 x 18 мм.
100 x 17 x 20 мм.
НМІУ, в-11/2894 (КД-39, 3763), в-11/2891 (КД-39, 3764); розкопки М.К.Каргера, 1939 рр. (тайник).
Каргер, 1950. – Рис. 84.

XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
98 x 16 x 20 мм.
70 x 16 x 20 мм.
НМІУ, в-11/2886 (КД-39, 3707), розкопки М.К.Каргера, 1939 рр. (тайник), в-21/4074 (28111, ф. 20016), розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 р.р. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1950. – Рис. 84.

11. Формочка для відливання тринамистинного скроневого кільця (збереглося дві стулки).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
85 x 20 x 20 мм,
35 x 20 x 20 мм.

11–13

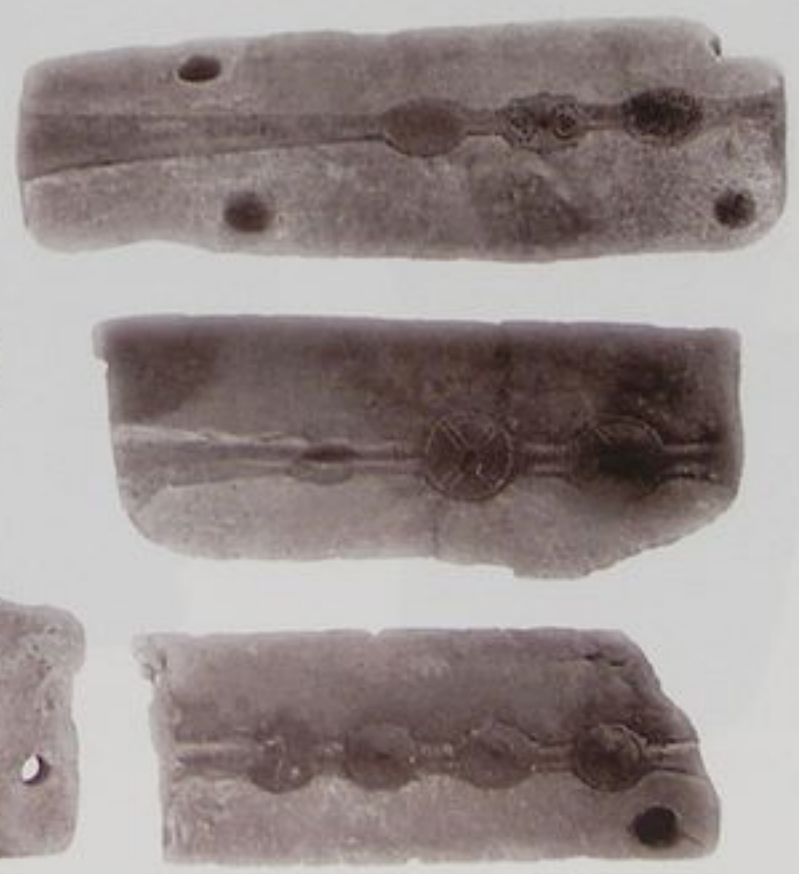

15

НМІУ, в–11/2895 (КД–39, 3768), в–11/2890 (КД–39, 3761); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – Рис. 84.

12. Стулка формочки для відливання тринамистинного скроневого кільця.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло–сірий.
100 х 22 х 28 мм.
НМІУ, в–11/2892 (КД–39, 3765); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. – Рис. 84.

13. Стулка формочки для відливання тринамистинного скроневого кільця (збереглося два фрагменти).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло–сірий.
52 х 22 х 17 мм,
40 х 20 х 20 мм.
НМІУ, в–11/2893 (КД–39, 3762); розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник),
в–9/3778 (К–37, 6911); розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. VI.

22

21

15

14. Стулка формочки для відливання тринамистинного скроневого кільця.
На звороті є графіті.
Пірофіліт світло–сірий.
103 х 22 х 22 мм.
НМІУ, в–8/8520; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп А на північний захід від Десятинної церкви.
Корзухіна, 1950. – Рис. 5 (1, 2).

15. Стулка двобічна від формочки для відливання двох різних виробів круглої форми.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло–сірий.
75 х 35 х 30 мм.
НМІУ, в–1905 (28107, ф. 20013); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. II.

16. Стулка формочки для відливання двох овальних намистин (склеєна з двох фрагментів).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло–сірий.
114 х 25 х 30 мм.
НМІУ, в–1902, в–4553/61 (28115, ф. 20020); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. III.

17. Стулка для відливання однієї овальної намистини.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло–сірий.
100 х 20 х 23 мм.
НМІУ, в–21/4075 (28112, 20717); розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 р.
Каргер, 1958. – Табл. III.

16–18

18. Стулка формочки для відливання двох овальних намистин.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
85 х 20 х 24 мм.
НМІУ, в-1901
(28113, ф. 20018); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. III.

19. Стулка формочки для відливання трьох колодочок рясни (на звороті – чверть зображення енколпіону).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
70 х 50 х 15 мм.
НМІУ, в-3705
(28108, ф. 20009); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. XV.

20. Стулка двобічна від формочки для відливання круглих підвісок із зображенням Богородиці й святого (фрагмент).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
70 х 30 х 17 мм.
НМІУ, в-2154 (57527).
Каргер, 1958. – Табл. XVI.

21. Стулка двобічна від формочки для відливання енколпіону (фрагмент).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
160 х 100 х 25 мм.
НМІУ, в-1904
(28110, ф. 20008); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. XVII.

22. Стулка-серединк формочки для відливання енколпіону (фрагмент).
Відноситься до стулки в-1904.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
125 х 100 х 15 мм.
НМІУ, в-2153
(28109, ф. 20007); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. XVII.

23. Стулка двобічна від формочки для відливання середньощиткових перснів.
На другому боці – зображення у вигляді круглих підвісок та гудзиків.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
70 х 88 х 30 мм.
НМІУ, в-2155 (с. 69268).
Каргер, 1958. – Табл. XV.

24. Стулка формочки для відливання дрібних виробів.
Фрагмент має зображення з трьох боків.
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
45 х 40 х 12 мм.
НМІУ, в-8/8522
(К-36, 1481); розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р., розкоп Ш, кв. 8, на північний захід від Десятинної церкви.
Каргер, 1958. – Табл. XVI.

25. Стулки від формочок для відливання кістеней (сім стулок).
XII–XIII ст.
Глина
від 55 до 67 х від 51 до 55 х від 10 до 20 мм.
НМІУ, в-21/4076–4082; розкопки Д.В.Мілєєва.
Каргер, 1958. – С. 381. – Рис. 83.

26. Стулка від формочки для відливання кілець (перснів).
XII–XIII ст.
Пірофіліт світло-сірий.
75 х 45 х 25 мм.
НМІУ, в-21/4072
(2816, ф. 20006); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (ювелірна майстерня).
Каргер, 1958. – Табл. XX.

27. Трафарет для нанесення контурів зображення на колтах.
XII–XIII ст.
Бронза. 40 х 50 х 0,5 мм.
НМІУ, в-1525 (28575); розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр. (склоробна майстерня).
Корзухина, 1946. – С. 53.

19

27

24

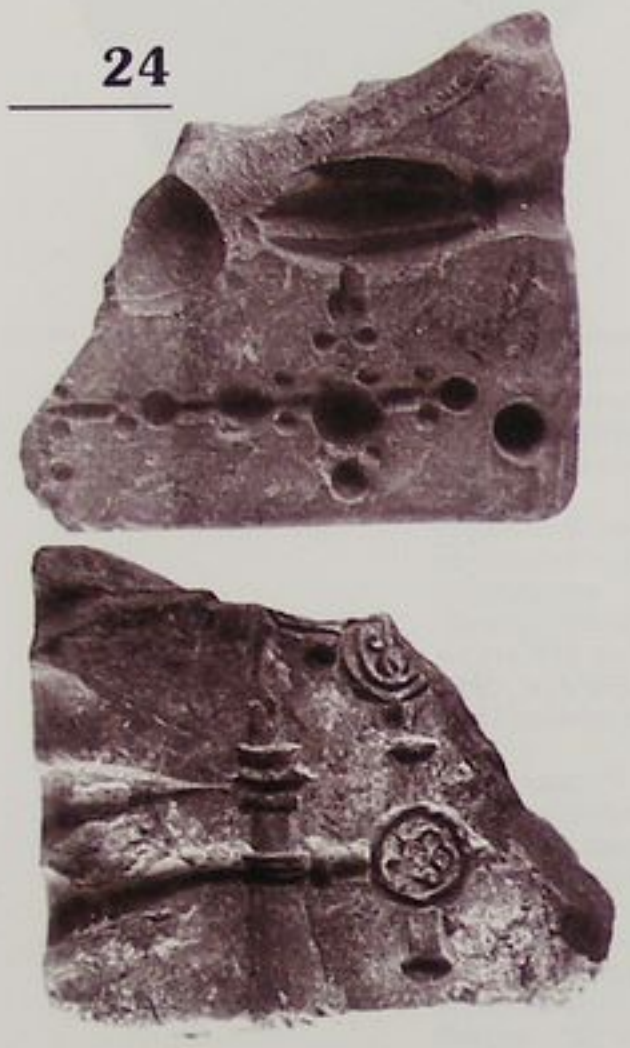

23

25

КЕРАМІЧНІ ВИРОБИ

17

13

6

1. Виріб керамічний
з нанесеними з обох боків після випалювання лініями (можливо, повторно використана стінка посудини).
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Діаметр – 40 мм,
висота – 10 мм.
НМІУ, в-8/4986; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

2. Глечик.
На денці клеймо, зміщене від центру: хрест, вписаний в концентричне кільце.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 100 мм,
вінця – 74 мм, денця – 64 мм.
НМІУ, в-8/1144, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

3. Глечик.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 145 мм,
вінця – 66 мм, денця – 66 мм.
НМІУ, в-8/8566, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

4. Горщик.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 120 мм,
вінця – 110 мм,
денця – 66 мм.
НМІУ, в-8/1649, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

5. Горщик.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 120 мм,
вінця – 110 мм,
денця – 70 мм.
НМІУ, в-8/2586, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

6. Горщик.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання. Висота – 98 мм,
вінця – 105 мм, денця – 60 мм.
НМІУ, в-8/8498, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

7. Амфорка київського типу.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 166 мм,
вінця – 54 мм, денця – 66 мм.
НМІУ, в-8/8565, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

8. Ллячка-тигельок.
Має прямокутну форму. Середня частина її розділена перегородкою на дві частини. В одній збереглися залишки поливи жовтого кольору, в другій – зеленого.
З одного боку ллячки невелика ручка-держачок, з другого – два отвори для лиття поливи.
XII ст.
Кераміка. Ліплення, випалювання.
Довжина – 166 мм,
висота – 50 мм,
ширина – 46 мм,
отворів – 6 мм.
НМІУ, в-21/3989, розкопки Д.В. Мілєєва, 1911 р.
Каргер, 1958. – С. 467.

9. Амфорка київського типу.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 150 мм,
вінця – 70 мм, денця – 68 мм.
НМІУ, в-8/8495, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

10. Горщик.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, ліплення, випалювання.
Висота – 180 мм,
вінця – 90 мм,
денця – 84 мм.
НМІУ, в-8/8494, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

7

9

11. Горщик.
IX–X ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, ліплення, випалювання.
Висота – 96 мм,
вінця – 80 мм, денця – 60 мм.
НМІУ, в-21/4524, розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 р.
(можливо, поховання 99 за реєстром М.К.Каргера).
Каргер,1958. – С. 163.

12. Черпак.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 50 мм,
вінця – 80 мм, денця – 50 мм,
довжина ручки – 40 мм.
НМІУ, в-8/8496, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

13. Горщик.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 154 мм,
вінця – 150 мм, денця – 74 мм.
НМІУ, в-21/4525, розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 р.

14. Тигельок.
XII ст.
Кераміка, ліплення, випалювання.
Висота – 25 мм,
діаметр вінця – 42 мм,
діаметр денця – 30 мм.
НМІУ, в-4553/28, розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

15. Тигельок-ллячка.
Фрагмент.
XII ст.
Кераміка, ліплення, випалювання.
Висота – 32 мм,
ширина – 60 мм,
довжина – 50 мм.
НМІУ, в-1907, розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.
Каргер, 1958. – С. 467.

16. Виріб керамічний (штамп?).
З одного боку предмета після випалювання прокреслено хрест, вписаний в концентричне кільце.
XII ст.
Кераміка. Ліплення, випалювання.
Довжина – 60 мм,
ширина – 32 мм, 50 мм.
НМІУ, в-4553/8, розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.
Каргер, 1958. – Табл. XVI.

17. Горщик.
XII ст.
Кераміка. Формування на гончарному крузі, випалювання.
Висота – 170 мм,
вінця – 110 мм, денця – 86 мм.
НМІУ, в-11/2334, розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1958. – С. 419.

18. Фрагмент блюда (денце).
Візантійська Тавріка.
XIII ст.
Кераміка, полива.
69 х 71 мм.
НМІУ, в-8/2605, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

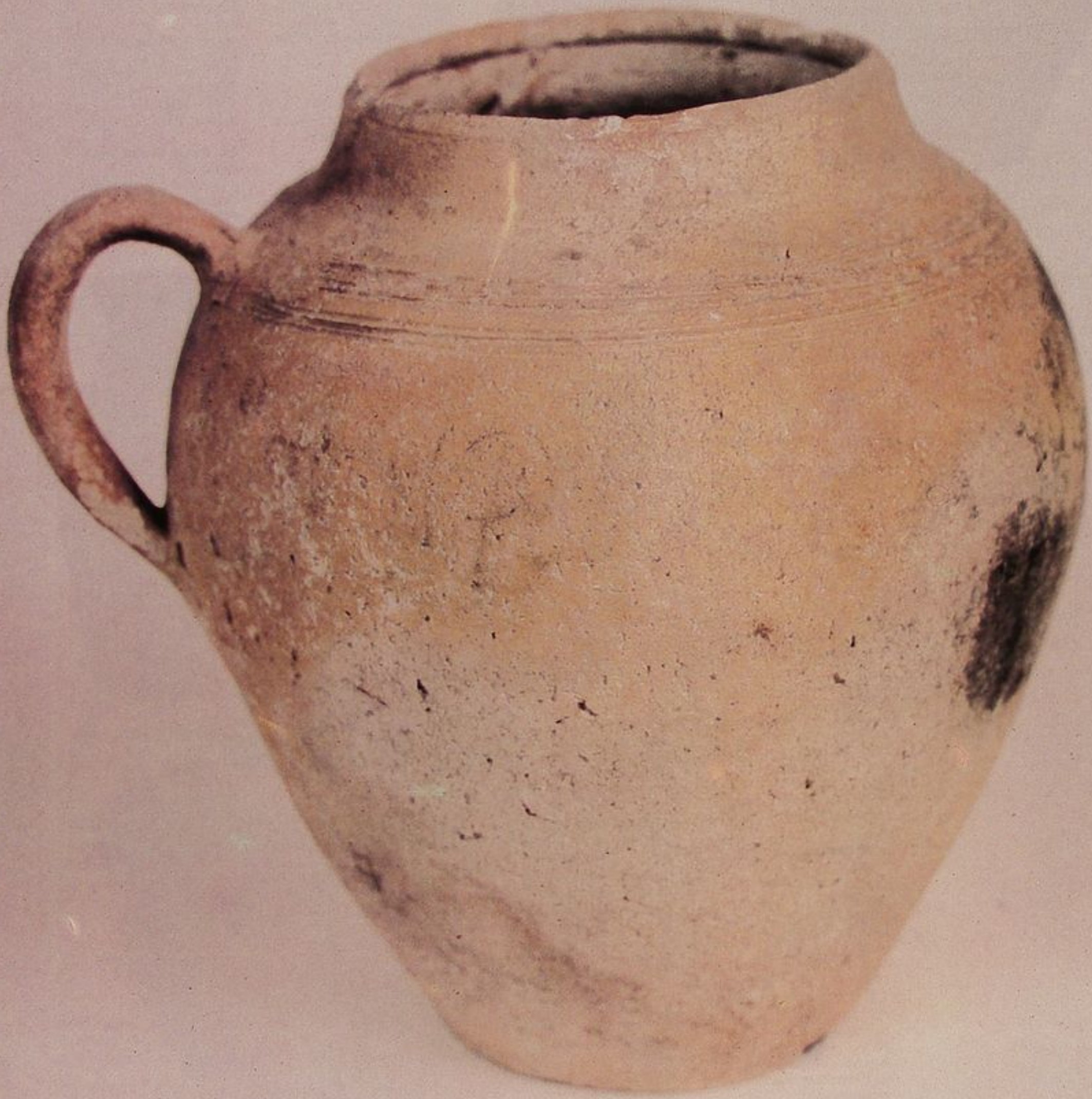

18

15

8

3

2

10

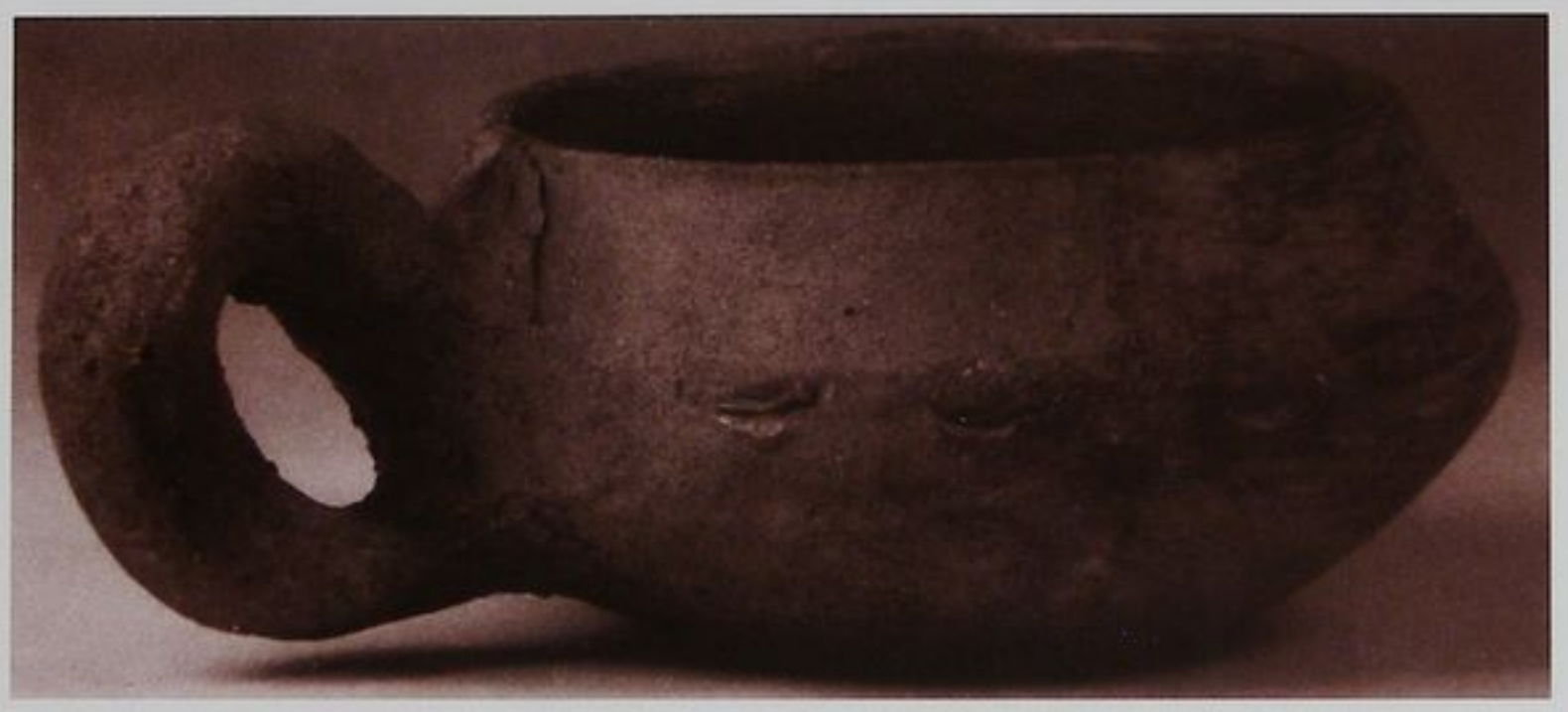

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА ДЕРЕВА

1

30–35

38

39

17

7

16

2

15

Вироби з кістки

1. Накладка на сагайдак.
Фрагмент.
X–XIII ст.
63,5 x 41 мм.
НМІУ, в–9/3142; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

2. Накладка на сагайдак.
Фрагмент. Орнаментована комбінацією шахового орнаменту та плетінки.
X–XIII ст.
44 x 40 мм.
НМІУ, в–9/3141, в–9/3143; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

3. Накладка.
Фрагмент. Одна поверхня сколота, на другій – продряпано малюнок, який зберігся фрагментарно.
X–XIII ст.
140 x 52 мм.
НМІУ, в–9/3328, в–9/3330; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

4. Накладка.
Фрагмент. X–XIII ст.
103 x 5,5 мм,
діаметр отворів – 2 мм.
НМІУ, в–8/8363; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

5. Накладка на лук, бокова.
IV тип (Федоров-Давыдов, 1966. – С. 25).
X–XIII ст.
131 x 22 мм.
НМІУ, в–11/3496; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

6. Накладки на сагайдак.
Фрагменти. Орнамент циркульний.
IX–X ст.
Ширина – 12 мм.
НМІУ, в–9/1900–1904; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р. Каргер, 1958. – С. 197. – Рис. 42.

7. Руків'я канчука.
Фрагмент.
X–XIII ст.
НМІУ, в–21/4056; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

8. Кистень.
X–XIII ст.
50 x 46 мм,
діаметр отвору – 8 мм.
НМІУ, в–8/8190; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

9. Кистень.
По корпусу – графіті у вигляді хвилястої лінії та знака, що не розшифровується.
X–XIII ст.
44,5 x 42 мм,
діаметр отвору – 8 мм.
НМІУ, в–8/8189; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

10. Наконечник стріли.
X–XIV ст.
56,5 x 10 мм,
діаметр втулки – 7 мм.
НМІУ, в–9/1413; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

11. Наконечник стріли.
Аналогічно №10.
58 x 9 мм,
діаметр втулки – 7 мм.
НМІУ, в–8/8359, розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

12. Наконечник стріли.
XII–XIII ст.
77 x 13,5 мм.
НМІУ, в–21/3992; розкопки В.В.Хвойки, 1911 р.

13. Наконечник стріли.
XII–XIII ст.
85 x 16 мм.
НМІУ, в–9/3385; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

14. Петля від сагайдака.
На одному з боків – графіті (комбінація прямих і дугоподібної ліній), по спинці насічки.
X–XIII ст.
86 x 25 мм,
отвір – 28 x 6 мм.
НМІУ, в–8/4621; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

15. Псалій.
Тип 1 в (Кирпичников, 1973. – С. 12).
З одного боку орнаментований комбінацією плетінки та ялинкового орнаменту.
X–XI ст.
141 x 14,5 мм,
діаметр отворів – 5 мм.
НМІУ, в–9/3327; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

16. Застібка для кінських пут.
X–XIII ст.
69 x 17 мм,
отвір 24 x 5 мм.
НМІУ, в–21/3983; розкопки В.В.Хвойки, 1911 р.

1–6

17. Струг для шліфування древок стріл.
X–XIII ст.
110 x 22 мм.
НМІУ, в–21/4062; розкопки В.В.Хвойки, 1908 р.
Медведев, 1966. – Табл. 11,19.

18. Руків'я шила.
Фрагмент.
X–XIII ст.
78 (збережена довжина) x 10 мм,
діаметр втулки – 3 мм.
НМІУ, в–11/3499; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

19. Руків'я ножа з трубчастої кістки.
X–XIII ст.
54 x 17 мм,
діаметр втулки – 10 x 6 мм.
НМІУ, в–11/3498; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

20. Руків'я ножа з трубчастої кістки із залишками залізного леза.
X–XIII ст.
64 x 14 мм.
НМІУ, в–8/8344; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

21. Голка.
X–XIII ст.
Довжина – 83 мм.
НМІУ, в–10/769; розкопки М.К.Каргера, 1938 р.

22. Балясина.
Фрагмент.
Орнамент врізний у вигляді паралельних ліній.
Отвір наскрізний.
X–XIII ст.
55 x 39 мм,
діаметр отвору – 11 мм.
НМІУ, в–8/4635; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

23. Копоушка.
Руків'я циліндричне, гранчасте, з обох боків обмежене валиками, завершення оздоблене голівкою півника.
Друга половина XI – перша половина XII ст.
95 x 10 мм.
НМІУ, в–21/3991; розкопки В.В.Хвойки, 1911 р.

24. Копоушка.
Руків'я циліндричне, гранчасте, завершене стилізованою пташиною голівкою.
XI–XIII ст.
54 x 7,5 мм.
НМІУ, в–8/8572; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Каргер, 1958. – Табл. XCIII.

25. Копоушка.
Руків'я циліндричне із сітчастим орнаментом, завершення оздоблене голівкою півника.
Друга половина XI – перша половина XII ст.
78 x 7 x 7 мм.
НМІУ, в–11/3501, розкопки М.К.Каргера.

26. Муфта з обрізку трубчастої кістки.
X–XIII ст.
21 x 15 мм,
діаметр отвору – 13 x 9 мм.
НМІУ, в–8/8573; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

Діаметр – 20 мм,
товщина – 3 мм,
діаметр отвору – 4 мм.
НМІУ, в–8/8578; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

29. Шайба.
У центрі наскрізний отвір.
X–XIII ст.
Діаметр – 13,5 мм,
товщина – 5 мм,
діаметр отвору – 4 мм.
НМІУ, в–8/4745; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

30. Гребінець.
Фрагмент. Двобічний, суцільний, прямокутної форми, з одного боку зубці навмисно стесані, а поверхня заполірована. Неорнаментований.

27. Шайба.
У центрі наскрізний отвір.
X–XIII ст.
Діаметр – 14 мм,
товщина – 2 мм,
діаметр отвору – 1,5 мм.
НМІУ, в–8/8350; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

28. Шайба.
Обидві поверхні вкриті насічками, у центрі наскрізний отвір.
X–XIII ст.

XII–XIII ст.
НМІУ, в–11/3495; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

31. Гребінець.
Двобічний, суцільний, прямокутної форми, поверхня ретельно заполірована.
З обох боків циркульний орнамент.
Кінець XI – XIII ст.
32 x 56 мм.
НМІУ, в–21/3986; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

32. Гребінець.
Двобічний, суцільний, прямокутний, неорнаментований.
XI–XIII ст.
60 х 49 мм.
НМІУ, в-8/8617; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Каргер, 1958. – Табл. XCIII.

33. Гребінець.
Аналогічний № 32. Фрагмент.
XI–XIII ст.
Ширина – 44 мм.
НМІУ, в-8/8351; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Каргер, 1958. – Табл. XCIII.

34. Гребінець.
Двобічний, суцільний, трапецієподібної форми.
З одного боку циркульний орнамент.
XII–XIII ст.
Довжина – 37–47 мм.
НМІУ, в-21/3984; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

35. Гребінець.
Складений з трьох частин, однобічний.
По краях орнаментований поперечними перпендикулярними лініями, у середній частині – циркульний орнамент.
X – середина XI ст.
75 х 21 мм.
НМІУ, в-8/8352; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

36. Шпилька (?).
Фрагмент. Голівка ромбічної форми, оздоблена циркульним орнаментом.
XI–XIII ст.
НМІУ, в-21/3987; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

37. Намистина зонна.
X–XIII ст.
Діаметр – 16,5 мм, висота – 8 мм, діаметр отвору – 6 мм.
НМІУ, в-21/4050; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

38. Шахова фігура.
Форма циліндрична, порожниста усередині.
Виріб токарної роботи.
XI–XIII ст.
Діаметр – 22 мм, висота – 21 мм.
НМІУ, в-8/8618; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.
Линдер, 1975. – С. 65; Шовкопляс, 1965. – Рис. 2; 5.

40. Амулет (?).
Один кінець рівно обрізаний, вкритий продряпаним сітчастим орнаментом, другий загострений. У середній частині наскрізний отвір.
X–XIII ст.
51 х 10 мм, діаметр отвору – 4 мм.
НМІУ, в-8/8358; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

41. Кістяна ручка орнаментована.
X–XIII ст.
36 х 20 мм.
НМІУ, в-21/4059; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

42. Кістяна рурка, вкрита циркульним орнаментом в три ряди.
X–XIII ст.
34 х 15 мм.
НМІУ, в-9/1905; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

43. Рогова пластина.
З одного боку фігурний виріз.
X–XIII ст.
84 х 28 мм.
НМІУ, в-21/4060; розкопки В.В.Хвойки, 1907–1908 рр.

44. Кістяний виріб.
З одного боку видовжений, закінчується напівкруглою лопаттю, з обох боків – рельєфним сітчастим ромбом. У середній частині наскрізний отвір.
X–XIII ст.
69,5 х 16,5 мм.
НМІУ, в-8/4685; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

45. Кістяний виріб.
Прямокутної форми, з одного боку закінчується вістрям. У середній частині наскрізний отвір.
X–XIII ст.
47,5 х 14,5 мм, діаметр отвору – 5,5 мм.
НМІУ, в-8/8364; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

46. Кістяний виріб з ребра великої худоби.
Ближче до краю два наскрізних отвори.
X–XIII ст.
Довжина, що збереглася, – 92 мм, діаметр отворів – 5 мм.
НМІУ, в-8/8343; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

47. Астрагал великої рогатої худоби.
З одного боку продряпаний малюнок "грального дошки", розкресленої на квадрати. Поля крайніх квадратів закреслені хрестами.
X–XIII ст.
НМІУ, в-8/4695; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

48. Астрагал вівці.
З одного боку продряпана плетінка.
X–XIII ст.
НМІУ, в-11/3510; розкопки М.К.Каргера, 1939 р.

Вироби з дерева

1. Келих на високій ніжці-стояні.
Токарна робота. Клен.
Перша половина XIII ст.
Діаметр по вінцях – 150 мм, висота – 73 мм.
НМІУ, в-11/2879, 2881, 2882; розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1951. – Рис. 103; 1958. – Табл. XCI.

2. Руків'я.
Фрагмент. Сосна.
Перша половина XIII ст.
Діаметр – 35 мм.
НМІУ, в-11/2251, 2255; розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).

3. Руків'я (?).
Фрагмент.
Перша половина XIII ст.
Дуб. Діаметр – 30 мм.
НМІУ, в-11/2259; розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).

4. "Ладанка" з двох прямокутних дощок з пазами для зв'язування мотузком.
У середині збереглися залишки тканини і засушений лист.
Перша половина XIII ст.
Дерево (сосна) доброї збереженості.
190 х 37 мм, товщина кожної дошечки – 2,5 мм.
МІКУ АЗС-711; розкопки М.К.Каргера, 1939 р. (тайник).
Каргер, 1951. – Рис. 102.

4

ПРЕДМЕТИ ОЗБРОЄННЯ (ЗНАХІДКИ ПОЗА ПОХОВАЛЬНИМИ КОМПЛЕКСАМИ)

1

19–20

2–9

1. Наконечник списа.
Перша половина XI ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 350 мм;
перо – 230 х 17 мм;
втулка – 120 мм.
НМІУ, в-8/4082; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

2. Наконечник стріли.
Середина XI ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 99 мм; вістря – 47 мм; шийка – 32 мм.
НМІУ, в-8/4062; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

3. Наконечник стріли.
XI – середина XIII ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 75 мм;
вістря – 32 мм.
НМІУ, в-8/4074; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

4. Наконечник стріли.
X – XIV ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 76 мм;
вістря – 47 мм.
НМІУ, в-8/3985; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

5. Наконечник стріли.
X – XIV ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 76 мм;
вістря – 47 мм.
НМІУ, в-8/3986; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

6. Наконечник стріли.
IX – початок XI ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 94 мм;
вістря – 55 мм:
шийка – 3 мм.
НМІУ, в-8/4160; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

7. Наконечник стріли.
Середина IX – XIV ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 57 мм;
вістря – 28 х 27 мм:
шийка – 20 мм.
НМІУ, в-8/4073; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

8. Наконечник стріли.
Друга половина XI – XIV ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 76 мм;
вістря – 22 мм;
шийка – 10 мм;
НМІУ, в-9/3393; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

9. Наконечник стріли.
IX – XI ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 60 мм;
вістря – 48 х 21 мм.
НМІУ, в-9/3080; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

10. Наконечник стріли.
Середина XI – XIV ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 57 мм; вістря – 28 х 27 мм; шийка – 20 мм.
НМІУ, в-21/1761; розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 р.

11. Наконечник стріли.
XIII – XIV ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 78 мм;
вістря (фрагмент) – 39 мм;
шийка – 32 мм.
НМІУ, в-21/1737;
розкопки Д.В.Мілєєва, 1911 р.

12. Наконечник стріли.
IX – XI ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 64 мм;
вістря – 50 х 18 мм.
НМІУ, в-8/4309; розкопки Т.М.Мовчанівського, 1936 р.

10–17

21

13. Наконечник стріли.
XI ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 56 мм;
вістря – 17 х 14 мм;
шийка – 16 мм.
НМІУ, в-8/4308; розкопки
Т.М.Мовчанівського, 1938 р.

14. Наконечник стріли.
X–XIII ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 14 мм;
вістря – 62 мм;
шийка – 17 мм.
НМІУ, в-8/2827; розкопки
Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

15. Наконечник стріли.
Середина XIII ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 54 мм;
вістря (фрагмент) – 31 х 33 мм.
НМІУ, в-11/2998; розкопки
М.К.Каргера, 1939 р.
(тайник).

16. Наконечник стріли.
Середина XIII ст.
Чорний метал, ковка.
41 х 21 мм (фрагмент).
НМІУ, в-11/2999; розкопки
М.К.Каргера, 1939 р.
(тайник).

17. Наконечник стріли.
Середина XIII ст.
Чорний метал, ковка.
L (загальна) – 64 мм
(черешок обламаний);
вістря – 60 х 27 мм.
НМІУ, в-11/2998; розкопки
М.К.Каргера, 1939 р.
(тайник).

18. Фрагмент клинка меча.
Друга половина XIII – XV ст.
Чорний метал, ковка.
L – 280 мм.
НМІУ, в-21/1717; розкопки
Д.В.Мілєєва, 1911 р.

19. Наконечник піхов меча.
Друга половина XIII – XV ст.
Чорний метал, ковка,
залишки інкрустації
кольоровим металом.
L – 101 мм; с – 25 х 15 мм.
НМІУ, в-9/3068; розкопки
Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

20. Наконечник піхов меча.
Друга половина XIII – XV ст.
Чорний метал, ковка,
залишки інкрустації
кольоровим металом.
L – 90 мм; с – 30 х 21 мм.
НМІУ, в-9/3079; розкопки
Т.М.Мовчанівського, 1937 р.

21. Шолом сфероконічний.
Перша половина –
середина XIII ст.
Чорний метал, тканина
(відбитки); ковка, клепання.
Висота – 203 мм.
НМІУ, в-11/3027;
розкопки М.К.Каргера,
1939 р. (тайник).
Каргер, 1950. –
С. 121–123. –
Рис. 86.

22. Панцирні пластини.
(400 шт.).
XII – середина XIII ст.
Чорний метал, тканина
(відбитки); ковка.
22–28 х 11 мм.
НМІУ, в-8/3003;
розкопки
Т.М.Мовчанівського,
1936 р.

23. Панцирні пластини.
(11 шт.).
XIII – XIV ст.
Чорний метал, ковка.
63–74 х 24 мм.
НМІУ, в-11/3125,
3288–3297; розкопки
М.К.Каргера, 1939 р.

22

23

ЗНАХІДКИ З РОЗКОПОК ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ У КОЛЕКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО ЕРМІТАЖУ (Санкт-Петербург)

1

2

Світлана РЯБЦЕВА

У відділі історії російської культури
Державного Ермітажу зберігається
досить представницька колекція
(понад 5 тис. предметів) матеріалів
із розкопок, проведених
у 1908–1914 рр. під керівництвом
Д.В.Мілєєва і в 1948 р. М.К.Каргера
на території садиби Десятинної церкви
в Києві. Переважна більшість
експонатів перейшла в Ермітаж
на початку 50-х рр. із ІІМК.
Невелику їх частину було передано
у 1989 р. із Інституту археології.
Деякі знахідки
із розкопок Д.В.Мілєєва
було надруковано
в його Звітах
і Вістях Археологічної комісії
за 1909–1914 рр. Речі, привезені
з Києва, доставлені в Археологічну
комісію. В нерозпакованих ящиках
вони пролежали у підвалах
ІІМК АН СРСР до 1939 р.,
доки їх складанням не зайнялись
Г.Ф.Корзухіна та М.К.Каргер.
В подальшому частина речей
із розкопок Д.В.Мілєєва,
а також із більш пізніх робіт
М.К.Каргера були видані цими
дослідниками.
Деякі предмети з цієї колекції й досі
не знайшли свого відображення
в жодних виданнях
і друкуються вперше.
Мабуть, найбільш показовою частиною
ермітажної колекції
з розкопок Десятинної церкви
вважається добірка матеріалів,
що стосуються оздоблення храму
і прилеглих до нього палаців.
Це – плінфа,
а також понад 4 тис. фрагментів
фресок.
Ермітажний матеріал дає уявлення
і про оздоблення храму.
В колекції є фрагменти шиферних
плиток із гніздами для мозаїчних вставок,
виконаних із різноманітних порід
каменю, власне мозаїчні набори,
а також поливні плитки підлоги.
Колекція містить також деталі
освітлювальних приладів
домонгольського храму.
Цікавими є і зразки ювелірних прикрас
із розкопок Десятинної церкви.
В ермітажній колекції зберігається
частина речей із двох скарбів,
знайдених експедицією,
що працювала у 1909 р.
під керівництвом Д.В.Мілєєва
на схід від апсид Десятинної церкви,
а також із поховань, розташованих
поряд із храмом.
Серед них срібні з чорнінням колти,
різноманітні скроневі кільця, фібули,
браслети, персні.
У похованнях знайдені й деталі
вбрання, гудзики, кістяні гребінці,
намисто, хрести, коромисло
від терезів.
Досить-таки різноманітна добірка
виробів із чорного металу також
належить до цього зібрання.
До неї входять кілька екземплярів
черешкових стріл, кінської упряжі,
кінські підкови, льодохідні шипи,
навісні замки, ключі, підкови
на чоботи, ковані цвяхи.
Вироби із скла представлені деталями
давньоруського посуду київського
виробництва,
фрагментами браслетів та перснів.
У колекції з розкопок
Десятинної церкви міститься
понад 300 фрагментів
різноманітного керамічного
посуду (XI–XV ст.) – горщиків, мисок,
глечиків, амфор.
Особливо слід відзначити наявність
фрагментів кераміки,
виконаної візантійськими
та золотоординськими майстрами.

Ювелірна справа

Скарб, знайдений 29 травня 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва на схід від апсид Десятинної церкви

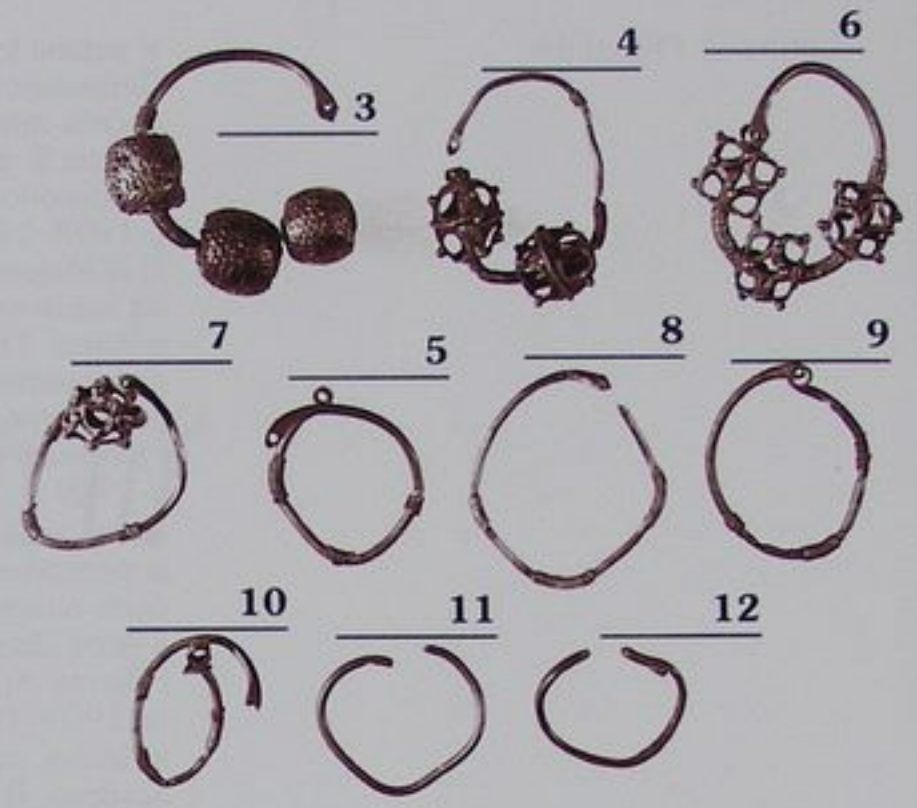

1. Колт із багатопроменевою облямівкою.
Кінець XII – початок XIII ст.
Срібло. 5,4 х 5 см.
На лицьовому боці колта зображений фантастичний звір, що йде, з розкинутими крилами і піднятим хвостом. На зворотному боці колта – шиток із гравірованим зображенням плетінки.
Державний Ермітаж. ЕРА – 5а/166, старий номер 6942; одержаний з ЛОІА 30.05.89 р. у складі змішаної колекції матеріалів із розкопок Д.В.Мілєєва і М.К.Каргера.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI, 1,2. – Рис. 1, 1а.

13

2. Колт.
Фрагмент. Зберігся лише обниз з частиною променів.
Срібло. Діаметр – 5,3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/167; надійшов із ЛОІА 30.05.1989 р.
Корзухина, 1954. – С. 110.

3. Кільце скроневе тринамистове.
Кінець X – середина XI ст.
Срібло. Діаметр – 3,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/169, старий номер 6941; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI. 10.

14

4. Скроневе тринамистове кільце.
Два фрагменти.
Срібло. 3,2 х 0,1 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/145, 146; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI. 8. – Рис. 2.1.

5. Кільце скроневе.
Два фрагменти.
Срібло. Діаметр – 1,7 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/177, 178; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Рис. 5.6.

6. Тринамистове скроневе кільце.
Срібло. Діаметр – 3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/135; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1957. – С. 110. – Табл. XXXI, 7. – Рис. 2.3.

7. Тринамистове скроневе кільце.
Срібло. Діаметр – 3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/144, надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI, 9. – Рис. 2.2.

8. Скроневе персневидне кільце.
Срібло. Діаметр – 3,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/136, старий номер 9392; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Рис. 2.7.

9. Скроневе кільце.
Срібло. Діаметр – 3,9 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/137, старий номер 9392; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Рис. 2.6.

10. Скроневе кільце.
Срібло. Діаметр – 2,6 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/138, старий номер 3317; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Рис. 2.8.

11. Скроневе персневидне кільце.
Срібло. Діаметр – 3,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/158; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI, 3. – Рис. 2.9.

12. Скроневе кільце.
Срібло. Діаметр – 2,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/159; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI, 4. – Рис. 2.10.

13. Кручений дводротяний циткоконечний браслет.
Срібло. 7,5 х 6,5 см.
Надійшов із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI, 5. – Рис. 3.2.

14. Кручений браслет із припаяними фігурними щитками, прикрашений гравіровкою і чернінням.
Срібло. 6,6 х 6,2 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/164; надійшов із ЛОІА 30.05.89 р.
Корзухина, 1954. – С. 110. – Табл. XXXI, 6. – Рис. 3.1.

Скарб, знайдений у 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва на схід від апсид Десятинної церкви

15. Колт з багатопроменевою облямівкою.
Фрагмент.
Середина XII – початок XIII ст.
Срібло. Щитки: 2,5 х 1,5 см і 2 х 1 см. Обниз: діаметр – 5,5 см.
Дужка – 1,8 х 0,15 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/165; надійшов із ЛОІА 30.05.89 р.
СПБ. – 1909. – С. 125, 126. Вельмин, 1910. – № 7–8. – С. 109; Корзухина, 1954. – С. 109. – Рис. 4.

16. Фрагмент колта.
Срібло. Обниз: діаметр – 5,1 см.
Щитки: 1,5 х 1 см і 1,8 х 1,6 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/168; надійшов із ЛОІА 30.05.89 р.
Вельмин, 1910. – № 7–8. – С. 109; Корзухина, 1954. – С. 109.

Ювелірні прикраси із розкопок Десятинної церкви

17. Кільце скроневе тринамистове.
Середина XII ст.
Срібло. 3 х 2,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/134, старий номер 9868; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдено під час розкопок Д.В.Мілєєва у 1909 р.
Рис. 5.1.

18. Кільце скроневе тринамистове.
Срібло. Діаметр – 3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/173; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдено під час розкопок Д.В.Мілєєва у 1909 р.
Рис. 5.3.

19. Тринамистове скроневе кільце.
(Три фрагменти).
Срібло. Діаметр – 1,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/174–176; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Рис. 5.5

20. Кільце скроневе тринамистове.
Срібло. Діаметр – 2,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/170; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Належить до розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 5.4.

21. Скроневе кільце.
Срібло. Діаметр – 2,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/139, старий номер 5651; надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдено у 1909 р. під час розкопок Д.В.Мілєєва.

22. Кільця скроневі, дротяні, персневидні, незімкнуті.
(17 штук).
Срібло.
Діаметри – 2 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/94 – ЕРА–15/11, надійшли із ЛОІА 27.02.53 р.
Знайдені під час розкопок Д.В.Мілєєва у 1909 р.
Рис. 6.

23. Скроневе персневидне кільце з незімкнутими кільцями.
Бронза. Діаметр – 1,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/131, надійшло із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдено під час розкопок Д.В.Мілєєва у 1909 р.

24. Скроневе персневидне кільце.
Бронза. 2,8 х 1,9 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/25, старий номер КД–48/321, надійшло із ІІМК 27.02.53 р.
Знайдено у 1948 р. під час розкопок М.К.Каргера.
Каргер, 1958. – Табл. LVIII.

25. Персневидне скроневе кільце.
2,4 х 2,2 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА 16/22, надійшло із ІІМК 27.02.53 р.
Знайдено під час розкопок М.К.Каргера у 1948 р.
Каргер, 1958. – Табл. LVIII. – Рис. 7.1.

26. Персневидне скроневе кільце.
Бронза. 2,1 х 1,9 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА 16/23, старий номер КД–48/632, надійшло із ІІМК 27.02.53 р.
Знайдено під час розкопок М.К.Каргера у 1948 р.
Каргер, 1958. – Табл. LVIII. – Рис. 7.2.

27. Уламок пластинчастого браслета.
Кінець XII–XIII ст.
9,5 х 1,8 х 0,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/104, надійшов із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдений під час розкопок Д.В.Мілєєва у 1909 р.
Рис. 8.

27

Предмети вбрання

Фібули

28. Фібула підковоподібна лита з багатогранними головками.
Кінець IX –
перша половина X ст.
Бронза. 7,4 х 6,3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/87, старий номер КД–167, надійшла із ІМК 27.02.53 р.
Належить до розкопок Д.В.Мілєєва 1909 р.
Рис. 9.1.

29. Фібула підковоподібна спіралеконечна.
X – початок XIII ст.
Бронза. 4,7 х 0,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/155, надійшла із ЛОІА 30.05.89 р.
Походить із розкопок Д.В.Мілєєва поховання 28 у склепі 7 (за М.К.Каргером – поховання 111).
Каргер, 1958. – Табл. XVI.7.

30. Фібула зі спіралеподібними кінцями.
X–XIII ст.
Бронза. 3 х 0,3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/125, старий номер 5184, надійшла із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдена під час розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 9.3.

28–30

Гудзики й бубонці

31. Гудзики литі з вушком.
(17 штук).
XI–XV ст.
Бронза. 1,5 х 0,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/187–203, надійшли з ІІМК 28.02.53 р.
Знайдені під час розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 10. 1–3.

32. Бубонці гладенькі, круглі з лінійним прорізом.
XI–XV ст.
Бронза, посріблення.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/155–157, надійшли з ІІМК 28.02.53 р.
Походять з розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 10.5, 6.7.

33

31–32

Підвіски

33. Підвісок петлеподібний псевдовитий.
X–XII ст.
Бронза. 1,6 х 2,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/122, старий номер КД–134, передана з ІІМК 27.02.53 р.
Знайдений під час розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 10.1.

Гарнітура поясна ремінна

34. Пряжка ліроподібна.
XI–XII ст.
Бронза. 2,3 х 2,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/89, надійшла з ІІМК 27.02.53 р.
Знайдена під час розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 11.1.

35. Лита пряжка з овальною рамкою.
XI–XII ст.
Бронза. 3,2 х 2,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/88, надійшла з ІІМК 27.02.53 р.
Знайдена під час розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 11.1.

36. Пряжка напівкругла, орнаментована косими надсічками.
1076–1281 рр.
Бронза. 2,5 х 2,3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/21, старий номер КД–48/334, надійшла з ІІМК 27.02.53 р.
Знайдена під час розкопок М.К.Каргера.
Рис. 11.4.

37. Кільце поясне.
X–XV ст.
Бронза. 4 х 0,7 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/1022, надійшло з ЛОІА 27.02.53 р.
Знайдено під час розкопок Д.В.Мілєєва.
Каргер, 1958. – Табл. LVIII.
Рис. 11.5.

Накладки книжкові

38. Застібка книжкова у вигляді мініатюрного кинджальчика.
Бронза. 2,4 х 0,7 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/129, надійшла з ІІМК 27.02.53 р.
Рис. 12.1.

39. Застібка книжкова.
Бронза. 3 х 1,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5/126, надійшла з ІІМК 17.07.50 р.
Походить з розкопок Д.В.Мілєєва.
Рис. 12.2.

Хрести, образки

42–49

40

41

40. Фрагмент окладу іконки.
Остання чверть XII – початок XIII ст.
3 x 1,1 см.
Державний Ермітаж, надійшов з ІІМК 30.05.50 р.
Знайдено під час розкопок Д.В.Мілєєва.

41. Іконка у низькому ковчезі із зображенням молодого безбородого святого.
Бронза. 2,2 x 1,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/156, надійшла з ЛОІА 30.05.89 р.
Походить із розкопок Д.В.Мілєєва.

42. Хрестик чотирикінцевий.
XIII ст.
1,9 x 1,3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/45, надійшов з ІІМК 27.02.53 р.
Походить з розкопок М.К.Каргера.

43. Хрестик чотирикінцевий.
XIII ст.
Лазурит. 2,6 x 1,4 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/44, надійшов з ЛОІА 27.03.53 р.
Походить з розкопок М.К.Каргера.

44. Хрестик у вигляді квадрифолія.
Бурштин. 2,1 x 1,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/47, надійшов з ЛОІА 27.02.53 р.
Походить із розкопок М.К.Каргера.

45. Хрест чотирикутний.
Кварцит. 1,8 x 1,7 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/46, надійшов з ЛОІА 27.02.53 р.
Походить з розкопок М.К.Каргера.

46. Хрестик чотирикутний.
XII–XIII ст.
Бурштин. 2,5 x 1,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/232, надійшов з ЛОІА 30.05.89 р.
Походить з розкопок Д.В.Мілєєва.

47. Енколпіон.
Фрагмент. XII–XIII ст.
Бронза. 4,4 x 3,1 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/7, надійшов з ІІМК 27.02.53 р.
Походить із розкопок М.К.Каргера.

48. Вушко від енколпіона.
XII–XIII ст.
Бронза. 2,2 x 1,6 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/18, надійшло з ІІМК 27.02.53 р.
Походить із розкопок М.К.Каргера.

49. Хрестик мініатюрний чотирикінцевий.
Друга чверть XI – середина XIII ст.
Бронза. 1,7 x 1,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 11/125, надійшов із ІІМК 27.02.53 р.
Походить із розкопок М.К.Каргера.

Вироби із кістки

50. Різьблена балясинка.
Кістка. 3,7 х 0,6 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/242,
надійшла із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдена під час розкопок
Д.В.Мілєєва.

51. Накладка різьблена.
Кістка. 5 х 1,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/235, старий номер
КД–166,
надійшла із ІІМК 27.03.53 р.
Знайдена під час розкопок
Д.В.Мілєєва.

52. Шашка пласка точена з орнаментом у вигляді концентричних ліній.
Кістка. 2,2 х 0,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/234, старий номер
КД–123,
надійшла із ІІМК 27.02.53 р.
Знайдена під час розкопок
Д.В.Мілєєва.

53. Фрагмент гребеня двобічного.
X – початок XIII ст.
Кістка. 4,9 х 1,1 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/226, старий номер
8/КД 1908,
надійшов із ІІМК 27.02.53 р.
Знайдений під час розкопок
Д.В.Мілєєва.

54. Ложка орнаментована по ручці плетеній.
Кістка. 18 х 5 х 1,2 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/237,
надійшла із ЛОІА 30.05.89 р.
Знайдена під час розкопок
Д.В.Мілєєва, поховання 28
(110 за М.К.Каргером).
Каргер, 1958. – Т. 1. –
Табл. XVII.

55. Гребінь однобічний з неорнаментованою накладкою.
X–XI ст.
Кістка. 10 х 3 х 0,8 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/234, старий номер
8531, надійшов
із ЛОІА 30.05.89 р.
Походить з розкопок
Д.В.Мілєєва із поховання 28
(110 за М.К.Каргером).
Каргер, 1958. – Т. 1. –
Табл. XVII.

55

53

54

50

52

51

56. Лита деталь від свічника у вигляді розетки.
Бронза. Діаметр – 6 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/147,
надійшла із ЛОІА 30.05.89 р.
Походить з розкопок
Д.В.Мілєєва.

57. Свічник, фрагмент.
Бронза. 5,5 х 1,1 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/14,
надійшов із ІІМК 27.02.53 р.
Походить з розкопок
М.К.Каргера 1948 р.
із "майстерні ливарника".
Каргер, 1958. – С. 389. –
Рис. 88.

58. Фрагмент хороса.
Бронза. 7 х 3,6 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/15, старий номер
КД-48/292, надійшов
із ІІМК 27.02.53 р.
Походить із розкопок
М.К.Каргера 1948 р.
із "майстерні ливарника".
Каргер, 1953. –
Табл. LVIII.

59. Розетка від окуття (ймовірно, дверна).
Бронза. 9,8 х 9,4 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/13,
надійшла із ІІМК 27.02.53 р.
Походить із розкопок
М.К.Каргера 1948 р.
із "майстерні ливарника"
Каргер, 1953. – С. 339. –
Рис. 88

59

60

60. Вушко від дзвона.
Бронза. 7,5 х 5,5 х 6,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 16/12,
надійшло із ІІМК 27.02.53 р.
Походить з розкопок
М.К.Каргера 1948 р.
із "майстерні ливарника".
Каргер, 1953. – С. 389. –
Рис. 88.

61. Гак від хороса.
Бронза. 8 х 4,5 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 15/18,
надійшов із ІІМК 27.02.53 р.
Походить з розкопок
Д.В.Мілєєва.

62. Гачок бронзовий, ймовірно, від хороса.
3,2 х 1 х 0,3 см.
Державний Ермітаж.
ЕРА – 5а/405,
надійшов із ЛОІА 30.05.89 р.
Походить із розкопок
Д.В.Мілєєва.

62

61

58

56

57

В.ЗАЛЕССЬКА,
О.ІВАНОВ,
С.РЯБЦЕВА

Кераміка

У відділі історії російської культури Державного Ермітажу зберігається достатньо презентативна колекція кераміки із розкопок Десятинної церкви (понад трьохсот фрагментів). Мабуть, найцікавішою її частиною є порівняно малочисельна добірка фрагментів імпортної кераміки, що походить із розкопок М.К.Каргера. Звертають увагу невеликі фрагменти (ЕРА – 5а/322) білоглиняного посуду з чорними хвилями, які візантійські місіонери використовували як чашечки для причащання неофітів молоком і хлібом. Вважалося, що подібно до немовлят, які смакують молоком, так само й обережний до нової віри і нового життя припадає до божественного знання. Фрагменти подібного посуду були знайдені в Афінах (X–XI ст.), Коринфі, Фесалоніці, Керчі (друга половина IX – початок XI ст.), в Херсоні та Саркелі (IX–X ст.), Константинополі (X ст.), Новгороді (кінець X ст.).

XIII ст. може бути датований великий фрагмент стінки червоноглиняного керамічного посуду з гравірованим орнаментом у вигляді вузла плетениці, заповненого жовтою і зеленою поливою (ЕРА – 5а/310) [кат. 4]. А.Л.Якобсон вважав, що подібний посуд міг бути завезений у Київ із Херсонеса (Корсунь). Посуд, орнаментований таким чином і розписаний у подібній гамі, має малоазійське походження і був поширений у Візантії та її провінціях. Щодо фрагмента денця білоглиняного посуду, оздобленого смугою з гравірованим хвилястим і рослинним орнаментом [кат. 3], то аналоги йому ми знаходимо в пам'ятках Анатолії другої половини XIII–XIV ст. Фрагменти білоглиняної кераміки з гравірованим орнаментом і зеленою поливою (ЕРА – 5а/281, 286, 285) [кат. 5–7] належать посуду, виготовленому у візантійських центрах Причорномор'я. Кашинна кераміка в нашому зібранні представлена двома десятками фрагментів (див. с.202). Судячи з характеру текстів і написів, ця кераміка належить до виробів ремісників Золотої Орди і датується кінцем XIII–XIV ст.

1

2

3

4

5

6

7

Зоя ЛЬВОВА,
Юрій ЛЕСМАН,
Світлана РЯБЦЕВА

Намисто

Розглянемо намистини, що входять до складу намиста з поховання 14, згідно з М.К.Каргером [177. – Табл. 5.2]. Поховання було відкрите у 1909 р. Д.В.Мілєєвим на схід від апсиди Десятинної церкви і являло собою соснову труну, в якій був розчищений жіночий кістяк, орієнтований головою на захід. Було знайдено понад сорок сердолікових і скляних намистин, три маленьких хрестики і самандський дирхем, карбований за часів Ісмаїла ібн Ахмада (892–907 рр.) [177. – С. 143]. Нині вдалося вичленити з цього поховання чотири сердолікові намистини – дві призматичні, одна – чотирнадцятигранна, одна – "горобинка" (ЕРА – 5а/181–184) [кат. 1–4].
Подібне намисто було поширене у X – на початку XI ст. Аналогічне намисто зустрічається серед старожитностей Бірки, Старої Ладоги, Білої Вежі, Салтова.
Одна намистина із гешира (ЕРА – 5а/192) [кат. 5].
Таке намисто зустрічається у пам'ятках Закавказзя і датується IX–XI ст.,
одна намистина з єгипетського фаянсу [кат. 11].
Аналогічне намисто було знайдено у Саркелі–Білій Вежі у шарах 30–60 рр. X ст. і побутувало до середини XI ст. Чотири очкуваті кручені намистини [кат. 7–10] були аналогічні до тих, які зустрічались у Києві, Гньоздові, Саркелі у комплексах кінця X – першої чверті XI ст.
Зонні намистини (на фотографії М.К.Каргера наведено чотири), а всього їх – сім (ЕРА – 5а/197–204) [кат. 20–35], поширені у пам'ятках X–XIV ст. (у Приладозьких курганах, Смоленську, Гньоздовських курганах, у Новгороді).
Синя рубчаста, зварена із тягнутої трубочки намистина (ЕРА – 5а/208) [кат. 12] зустрічається у X – першій половині XI ст.
Цікавими є дві пласкі скляні намистини (ЕРА – 5а/205, 206).
Одна [кат. 14] виконана із заглушеного темно–оранжевого скла, пофарбованого мідно–залізним сплавом. Аналогічні намистини зустрічаються у могильниках Салтово–Маяцької культури.
Друга намистина [кат. 15] зварена із кількох вічок (ядро печінкового кольору, сіруваті й зелені війки, рудне обрамлення і смужки таких самих кольорів). Переважання оранжевого кольору уподібнює її до попередньої намистини.
Із поховання 15, за М.К.Каргером, походить намисто ЕРА – 5а/186, 210–223 [кат. 27–33]. Це поховання було здійснене у грунтовій могилі, виритій у материку [177. – С. 143]. Намистини, що входять до складу намиста з цього поховання (непрозорі, зонні, цитриноподібні та дрібно–ребристі), можна датувати X–XI ст.

1–6

7–15

16–26

27–39

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИЗ	АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗВЕСТИЯ И ЗАМЕТКИ
АЛЮР	АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕТОПИСЬ ЮЖНОЙ РОССИИ
АСГЭ	АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ СБОРНИК ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА
ВВ	ВИЗАНТИЙСКИЙ ВРЕМЕННИК
ВНИИР	ВСЕСОЮЗНЫЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ РЕСТАВРАЦИИ
ГИА	ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ (МОСКВА)
ГИМ	ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ (МОСКВА)
ДАКО	ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ДАМК	ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МІСТА КИЄВА
ЖМНП	ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
ЗОРСА	ЗАПИСКИ ОТДЕЛЕНИЯ РУССКО-СЛАВЯНСКОЙ АРХЕОЛОГИИ
ЗРАО	ЗАПИСКИ РУССКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
ИАК	ИЗВЕСТИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ
ИАН	ИМПЕРАТОРСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ІАК	ІМПЕРАТОРСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КОМІСІЯ (САНКТ-ПЕТЕРБУРГ)
ІР ЦНБ	ІНСТИТУТ РУКОПИСУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. В.І.ВЕРНАДСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
КДА	КИЕВСКАЯ ДУХОВНАЯ АКАДЕМИЯ
КС	КИЕВСКАЯ СТАРИНА
КСИА	КРАТКИЕ СООБЩЕНИЯ О ДОКЛАДАХ И ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК СССР
КСИА АН УССР	КРАТКИЕ СООБЩЕНИЯ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК УССР
КСИИМК	КРАТКИЕ СООБЩЕНИЯ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
КІМ	КИЇВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ЛОИА	ЛЕНИНГРАДСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ АКАДЕМИИ НАУК СССР
МДАПВ	МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ З АРХЕОЛОГІЇ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНІ
МИА	МАТЕРИАЛЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ ПО АРХЕОЛОГИИ СССР
МІК	МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА
МІКУ	МУЗЕЙ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ
НА ИИМК РАН	НАУЧНЫЙ АРХИВ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
НА НМУОМ	НАУКОВИЙ АРХІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА
НА ІА НАНУ	НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
НЗ "СК"	НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК "СОФІЯ КИЇВСЬКА"
НМІУ	НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НТШ	НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т.Г.ШЕВЧЕНКА
ОАК	ОТЧЕТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ
ОИДР	ОБЩЕСТВО ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ РОССИЙСКИХ
ПВЛ	ПОВЕСТЬ ВРЕМЕННЫХ ЛЕТ
ПСРЛ	ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ РУССКИХ ЛЕТОПИСЕЙ
РАИМК	РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
РО РНБ	РУКОПИСНЫЙ ОТДЕЛ РОССИЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОТЕКИ
СА	СОВЕТСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ
САИ	СВОД АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ
ТГЭ	ТРУДЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА
УНТ	УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО
УІЖ	УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ХДІМ	ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
ЦДІА	ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ (КИЇВ)
ЧИОНЛ	ЧТЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА
ЧОІДР	ЧТЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕ ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ РОССИЙСКИХ ПРИ МОСКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Бобровский Т., Зоценко В., Трухан А.* Отчет об исследованиях по ул. Нижний Вал, 43 в 1989 г. – НА ІА НАНУ. Ф. Е/1990.
2. ГИА России. – Ф. 789, оп. 1. – Ч. 2. – Д. 495.
3. ГИА России. – Ф. 934, оп. 2, д. 1115, л. 3 об.
4. *Голубева Л., Малевский А.Д.* Дневник полевых исследований. – НА ІА НАНУ. – 1936. – № 34. – Ф. 20.
5. ДАКО. – Ф. 1542, оп. од. 530.
6. ДАМК. – Ф. 19, оп. 1, од. 1393.
7. *Зацепіна Г.* Київська археологічна експедиція 1936 р. на садибі Десятинної церкви. Картковий щоденник розкопів. – НА ІА НАНУ. – ІІМК. – К., 1936. – № 19. – 40 карт.
8. Звіт Інгульської археологічної експедиції про розкопки в 1986 р. – НА ІА НАНУ.
9. ІР ЦНБ. – ДА 695, спр. 511.
10. ІР ЦНБ. – Ф. І, од. 65317, арк. 1 об.
11. ІР ЦНБ. – Ф. ІІ, од. 22941.
12. ІР ЦНБ. – Ф. ІІ, од. 22952, арк. 62.
13. ІР ЦНБ. – Ф. ІІ, од. 22955, арк. 34.
14. ІР ЦНБ. – Ф. 169, од. 489, арк. 5. об. 6.
15. ІР ЦНБ. – Ф. 175, од. 1057, арк. 27.
16. *Каманин И.* О восстановлении Десятинной церкви (1887). – ІР ЦНБ. – Ф. 83, од. 21.
17. *Корзухина Г.Ф.* Дневник раскопок на территории Киевского детинца. – НА ІА НАНУ. – 1936. – Ф. 20. – № 60.
18. Лекційна книжка студента Київського Університету св. Володимира С.Вельміна. – ДАМК. – Ф. 16, оп. 469, од. 1501.
19. Лист Археологічної комісії протоієрею о. Петру Вельміну від 3 жовтня 1917 р. – ІР ЦНБ. – Ф. 152. – № 163.
20. Лист Козловської В. до Шероцького К. від 3.11.1916. – ІР ЦНБ. – Ф. 1, од. 12677 «а», арк. 1.
21. Лист Мілєєва Д.В. до Фармаковського Б.В. від 15.07.1908. – МІК, інв. № ДК 4423.
22. Лист Хвойки В.В. до Кондакова Н.П. (чернетка). – Б.д. – ІР ЦНБ. – Ф. 153, од. 52.
23. Лист Шероцького К.В. до Ради професорів Українського народного університету у Києві від 15.10.1917. – НА НМУОМ. – Ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 27.
24. *Лихачев Н.П.* Сфрагистический альбом. Комплект фототипических таблиц и машинописный текст. – НА ИИМК РАН. – Ф. 35, оп. 2, д. 144. – Т. LIII, 14.
25. *Мілєєв Д.В.* Польові креслення та замальовки до розкопок Десятинної церкви 1908–1911, 1914 рр. – ІР ЦНБ. – Ф. 152. – № 163, зошити І–VII.
26. *Мовчанівський Т.М.* Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої Десятинної церкви. – НА ІА НАНУ. – ІІМК. – Ф. № 20–24.
27. *Мовчанівський Т.М.* Щоденник розкопів 1937 р. на будівництві Художньої школи. – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – № 37, щоденник 4.
28. *Натансон Д.Н.* Щоденник польових досліджень 1937. – НА ІА НАНУ. – 1937. – Ф. 20. – № 54.
29. *Натансон Д.Н.* Щоденник № 1 1937 (Ділянка № 2). – НА ІА НАНУ. – Ф. 20. – № 40.
30. О введении дополнительной регистрации на фрагментах Десятинной церкви. – НА ИИМК РАН. – Ф. 3. – № 387. – Л. 14.
31. О возбуждении ходатайства о передаче в Академию Истории Материальной Культуры фрагментов киевской Десятинной церкви, находившихся в Музее бывшего Археологического общества. – НА ИИМК РАН. – Ф. 2. – Оп. 1. – № 28. – Л. 12, 12 об., 14.
32. О поступлении в Музей Имп. Русского Археологического общества фрагментов из раскопок близ Десятинной церкви в Киеве. – НА ИИМК РАН. – Ф. 3. – № 302. – Л. 87.
33. О разборе коллекции Шероцким. – НА ИИМК РАН. – Ф. 21. – № 344.
34. Особиста справа студента С.Вельміна. – ДАМК. – Ф. 16, оп. 469, од. 331.
35. Просьба Академии Истории Материальной Культуры в Совет Русского археологического общества разрешить Сычеву Н.П., Маслову А.Ф., Кудрявцеву А.И., Дурново Л.А. заниматься изучением фрагментов Десятинной церкви. – НА ИИМК РАН. – Ф. 3. – № 387. – Л. 3, II.
36. Распоряжение археологической комиссии о передаче материалов из раскопок Десятинной церкви под надзор Шероцкого в Киевский Городской Музей. – НА ИИМК РАН. – Ф. 1. – № 30. – Л. 90.
37. РО РНБ. – Ф. 542, ед. 211, л. 6.
38. *Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Тимощук В.Н.* Отчет об исследованиях северо–западной части Подола в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – Ф. Е/1990.
39. ЦДІА. – Ф. 127, оп. 230, ед. 295.
40. ЦДІА. – Ф. 222, оп. 1, д. 274.

41. *Абрамович Д.И.* Жития св. муч. Бориса и Глеба и службы им // Памятники древнерусской литературы. – Пг., 1916. – Вып. 2.
42. А.Д. Об открытии основания Десятинной церкви // Отечественные записки. – 1824. – Ч. 20. – № 56. – Декабрь.
43. *Айналов Д.В., Редин Е.* Древние памятники искусства Киева. – Харьков, 1899.
44. *Айналов Д.В.* Мраморы в инкрустации Киево–Софийского собора и Десятинной церкви // Труды XII Археологического съезда 1902 г. – М., 1905. – Т. III.
45. *Айналов Д.В.* История Древне–Русского искусства. – К. – СПб., 1915. – Вып. 1.
46. *Айналов Д.В.* Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе. – М., 1915.
47. *Айналов Д.В.* К вопросу о строительной деятельности Св.Владимира // Сб. в память святого равноапостольного князя Владимира 1. – Б.м., 1917.
48. *Айналов Д.В.* Судьба Киевского художественного наследия // ЗРАО. – СПб., 1918. – Т. XII.
49. *Андрощук Ф.А.* Хронология Шестовицкого могильника // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. – Одесса, 1995.
50. *Андрощук Ф.О.* Хронологія і проблеми топографії Шестовицького могильника // Археологія. – 1995. – № 4.
51. *Андрощук Ф.О., Осадчий Р.М.* Про культурний тип та конструктивно–ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (на матеріалах Києва і Чернігова) // Археологія. – 1994. – № 4.
52. *Артамонов М.И.* Саркел–Белая Вежа // МИА, 1958. – № 62.
53. *Архипова Є.І.* Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві // Археологія. – 1991. – № 2.
54. *Архипова Є.І.* Про грецький напис із Десятинної церкви // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К., 1995.
55. *Архипова Є.І.* Кам'яна пластика в зодчестві Києва XII ст. // Археологія. – 1996 (у друці).
56. *Асєєв Ю.С.* Орнаменти Софії Київської. – К., 1949.
57. *Асєєв Ю.С.* Архітектура Київської Русі X – початку XII ст.// Історія українського мистецтва. – К., 1966. – Т. 1.
58. *Асєєв Ю.С.* Джерела мистецтва Київської Русі. – К., 1980.
59. *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. – К., 1982.
60. *Банк А.В.* Прикладное искусство Византии IX–XII вв. – М., 1978.
61. *Бегунов Ю.К.* Русское слово о чуде Климента Римского и кирилло–мефодиевская традиция // Slavia. – Praha, 1974.
62. *Белецкий А.А.* Греческие надписи на мозаиках Софии Киевской // Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М., 1960.
63. *Беляшевский Н.Ф.* Десятинная церковь. Документы, известия и заметки // КС. – 1888. – Июль.
64. *Берлинский М.Ф.* О Десятинной церкви в Киеве // Труды и Летописи ОИДР. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1.
65. *Берлінський М.Ф.* Історія міста Києва. – К., 1991.
66. *Берлинский М.Ф.* Краткое описание Киева. – К., 1991.
67. *Бетин Д.В.* Об архитектурной композиции древнерусских выносных иконостасов // Древнерусское искусство. – М., 1970.
68. *Бліфельд Д.І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977.
69. *Бобринский А.А.* Гончарство Восточной Европы. – М., 1978.
70. *Богусевич В.А.* Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве по материалам раскопок 1951 г. // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3.
71. *Богусевич В.А.* Про феодальні двори Києва XI–XIII ст. // Археологія. – 1957. – Т. XI.
72. *Богуславский О.И.* О хронологии Юго–Восточного Приладожья IX–XIII вв. // Проблемы хронологии и периодизации в археологии. – Л., 1991.
73. *Болсуновский К.* Древние гирьки, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам. – К., 1898.
74. *Болсуновский К.В.* Родовой знак Рюриковичей Великих Князей Киевских. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде в г. Чернигове. – К., 1908.
75. *Болховитинов Е.И. (Евгений).* План Первоначальной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением оного // Отечественные записки. – 1825. – Кн. 59. – Ч. 21. – Март.
76. *Болховитинов Е.И. (Евгений).* Описание Киево–Печерской лавры. – К., 1826.
77. *Большаков Л.Н., Раппопорт П.А.* Раскопки церкви Климента в Старой Ладоге // Новое в археологии Северо–Запада СССР. – Л., 1985.
78. *Боплан Г.Л.* Опис України. – К., 1990.

79. *Бордонос Т.Г., Рудич Д.С.* Судебно–биологическая экспертиза мелких частиц древесины // Методическое пособие для судебных экспертов. Редакционно–издательский отдел МВД УССР. – К., 1970.
80. *Брайчевський М.Ю.* Про датування шиферних пряслиць // Археологія. – 1950. – Т. 4.
81. *Брайчевський М.Ю.* Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.
82. *Брайчевський М.Ю.* В.В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія // Археологія. – 1989. – № 3.
83. *Брунов Н.И.* Рецензия на книгу М.К.Каргера // Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – К., 1950.
84. *Брунов Н.И.* К вопросу о некоторых связях русской архитектуры с зодчеством южных славян // Архитектурное наследство. – М., 1952. – Т. 2.
85. *Бусятская Н.Н.* Стеклянные изделия городов Поволжья (XIII–XIV вв.) // Средневековые памятники Поволжья. – М., 1976.
86. *Вагнер Г.К.* Проблемы жанров в древнерусском искусстве. – М., 1974.
87. *Вагнер Г.К.* Белокаменная резьба древнего Суздаля. – М., 1975.
88. *Вагнер Г.К.* Искусство мыслить в камне (Опыт функциональной типологии памятников древнерусской архитектуры). – М., 1990.
89. *Вельмин С.П.* Археологические изыскания в Императорской археологической комиссии в 1908–1909 годах на территории Древнего Киева // Военно–исторический вестник. – 1910. – № 7–8.
90. *Вельмин С.П.* Раскопки Императорской Археологической комиссии в Киеве в усадьбе Десятинной церкви летом 1914 // Университетские известия. – 1914. – Октябрь. – Прибавление II.
91. *Вздорнов Г.И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX в. – М., 1986.
92. *Висоцький С.О.* Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // Слов'яно–руські старожитності. – К., 1969.
93. *Витрувий.* Десять книг об архитектуре. – М., 1936.
94. *Воронин Н.Н.* Жилище // История культуры древней Руси. – М.–Л., 1948. – Т. 1.
95. *Воронин Н.Н.* Зодчество Северо–Восточной Руси XII–XV вв. – М., 1961. – Т. 1.
96. *Воронин Н.Н.* Зодчество Северо–Восточной Руси XII–XV вв. – М., 1962. – Т. 2.
97. Воскресенская летопись. – ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. 7.
98. Всеобщая история архитектуры. Средние века. – Л.–М., 1966. – Т. 3.
99. Выписки А.А.Спицина из дневника раскопок В.В.Хвойко на усадьбе Петровского в 1907 г. // СА. – 1956. – XXV.
100. *Гаврилюк Н.А.* Домашнее производство и быт степных скифов. – К., 1989.
101. Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. – К., 1857. – Тетрадь V.
102. *Галкин Л.Л.* Стеклоделательная мастерская на городище Селлитренное // СА. – 1984. – № 2.
103. *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк – К., 1991.
104. *Герасимов Т.* Антични и средневековни монети в България. – София, 1975.
105. *Голубев С.Т.* К истории Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII столетия // Труды КДА. – 1899. – Кн. 1. – Январь.
106. *Голубева Л.А.* Киевский некрополь // МИА. – 1949. – № 11.
107. *Голубева Л.А.* Археологические памятники веси на Белом Озере // СА. – 1962. – № 3.
108. *Голубева С.А.* Весь и славяне на Белом Озере. – М., 1973.
109. *Голубинский Е.Е.* История русской церкви: период первый киевский или домонгольский. – М., 1881. – Т. 1.
110. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К., 1950.
111. *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1975.
112. *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1993. – Т. II.
113. *Гупало К.Н.* Подол в древнем Киеве. – К., 1982.
114. *Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю.* Набор литейных форм для поясных украшений // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981.
115. *Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А.* Дослідження київського Подолу (1974–1975 рр.) // Археологія Києва. – К., 1979.
116. *Гупало К.М., Толочко П.П.* Давньокиївський Поділ в світлі археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К., 1975.
117. *Гусева Э.К.* О ранних изображениях Одигитрии в искусстве Древней Руси // Русское искусство XI–XIII веков. – М., 1986.
118. *Гущин А.С.* Памятники художественного ремесла Древней Руси X–XIII вв. – Л., 1936.
119. *Давидан О.И.* Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. – 1966. – Вып. 8.
120. *Даркевич В.П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.) // САИ. – М., 1966. – № 50.
121. *Даркевич В.П., Фролов В.П.* Старорязанский клад 1974 // Древняя Русь и славяне. – М., 1978.
122. *Даркевич В.П.* Светское искусство Византии. – М., 1975.
123. *Деопик В.Б.* Классификация бус Юго–Восточной Европы // СА. – 1961. – № 3.
124. *Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* Древнеруське місто Воїнь. – К., 1966.
125. *Долгорукий Н.М.* Славны бубны за горами или путешествие мое кое–куда 1810 г. // ЧОИДР. – 1869. – Кн. 3.
126. *Домбровский О.И.* Херсонесская коллекция средневековых архитектурных деталей // Сообщения Херсонесского музея. – Симферополь, 1963. – Вып. III.
127. Древнерусское золотное шитье X–XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея // Средневековые древности Восточной Европы. – М., 1993.
128. Древняя и Новая Россия. – М., 1881. – Кн. II. (Письма митрополита Евгения к Анастасевичу).
129. *Елкина А.К.* Крашение дублировочных материалов естественными органическими и кубовыми красителями // Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация, ВНИИР, 6 (36). – М., 1980.

130. *Елкина А.К.* О тканях и золотном шитье из Соколовой Могилы // Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. – К., 1986.
131. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж–Нью–Йорк, 1984. – Т. 10.
132. *Ернст Ф.* Київська архітектура XVII віку. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926.
133. *Закирова И.А.* Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. – М., 1988.
134. *Закревский Н.Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1.
135. *Закревский Н.Н.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2.
136. Замечания на книгу: Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве // Московский Телеграф. – 1830. – № 11.
137. *Захарченко М.М.* Киев теперь и прежде. – К., 1888.
138. *Зоценко В.Н.* Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981.
139. *Зоценко В.М.* Експорт зброї Києва в Південно–Східну Прибалтику // Археологія. – 1983. – № 44.
140. *Зоценко В.Н.* О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X – перв. пол. XIII вв.) // Археологические исследования Киева, 1978–1983. – К., 1985.
141. *Зоценко В.М., Брайчевська О.А.* Ремісничий осередок XI–XII ст. на київському Подолі // Стародавній Київ. – К., 1993.
142. ИАК. Приб. к вып. 27. – СПб. – 1908.
143. ИАК. Приб. к вып. 31. – СПб. – 1909.
144. ИАК. Приб. к вып. 32. – СПб. – 1909.
145. ИАК. Приб. к вып. 34. – СПб. – 1910.
146. ИАК. Приб. к вып. 39. – СПб. – 1911.
147. ИАК. Приб. к вып. 42. – СПб. – 1911.
148. ИАК. Приб. к вып. 44. – СПб. – 1912.
149. ИАК. Приб. к вып. 48. – СПб. – 1913.
150. ИАК. Приб. к вып. 57. – СПб. – 1915.
151. *Івакін Г.Ю.* До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979.
152. *Ивакин Г.Ю., Пуцко В.Г.* Импостная капитель из киевских находок // СА. – 1980. – № 1.
153. *Иванов И.В., Топоров В.Н.* Славянские моделирующие системы. – М., 1965.
154. *Ивановский А.* Памяти просвященного Евгения, митрополита Киевского // ЖМНП. – 1867. – Декабрь.
155. Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 г. // Труды и Записки МОИДР. – М., 1826. – Кн. 1. – Ч. III.
156. *Изюмова С.А.* Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси // КСИИМК. – 1949. – Вып. 30.
157. Иконе /Вајцман К., Алибегашвили Г., Вольскаја А., Бабич Г., Хатзидакис М., Алпатов М., Воинеску Т. – Београд. – 1983.
158. *Иконников В.С.* Обзор переписки графа Н.П.Румянцева с М.Ф.Берлинским // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. 1. – К., 1888.
159. *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков // СПб. – 1921.
160. *Ильин А.А.* Топография кладов древнерусских монет X–XI вв. и монет удельного периода // Труды нумизматической комиссии РА ИМК. – Л., 1924. – Т. 5.
161. *Ильин М.А.* Топография кладов древнерусских монет X–XI вв. и монет удельного периода // Труды нумизматической комиссии РА ИМК. – Л., 1924. – Т. 5.
162. *Иоаннесян О.М.* О раннем этапе развития галицкого зодчества // КСИА. – М., 1981. – Вып. 164.
163. *Иоаннесян О.М.* Храмы–ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. – М., 1984.
164. *Иоаннесян О.М.* Основные этапы развития галицкого зодчества // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988.
165. *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2.
166. Искусство Византии в собраниях СССР // Каталог выставки. – М., 1977. – Т. 2.
167. *Йорданов И.* Анхиало – според данните на сфрагистиката // Археология. – София. – 1993. – Кн. 3.
168. *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1989. – Т. I.
169. *Каргер М.К.* Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви // КСИИМК. – 1940. – Вып. IV.
170. *Каргер М.К.* К вопросу о саркофагах кн. Владимира и Анны // КСИИМК. – 1940. – Вып. VII.
171. *Каргер М.К.* Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // КСИИМК. – 1941. – Вып. X.
172. *Каргер М.К.* К истории византийской сфрагистики // Византийский сборник. – М.–Л., 1945.
173. *Каргер М.К.* К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода // Труды Всероссийской Академии художеств. – М.–Л., 1947. – Т. 1.
174. *Каргер М.К.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). – К., 1950.
175. *Каргер М.К.* Древний Киев. По следам древних культур // Древняя Русь. – М., 1953.
176. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М.–Л., 1958. – Т. 1.
177. *Каргер М.К.* Древний Киев. – М.–Л., 1961. – Т. 2.
178. Киев в русской поэзии. – К., 1878.
179. *Кілієвич С.Р.* Дослідження Старокиївської гори // Стародавній Київ. – К., 1975.
180. *Кілієвич С.Р.* Археологічна карта Київського дитинця // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976.
181. *Кілієвич С.Р.* До питання про будівельну справу в Києві в X ст. // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979.
182. *Килиевич С.Р.* На горе Старокиевской. – К., 1982.
183. *Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. – К., 1982.
184. *Килиевич С.Р., Орлов Р.С.* Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева (1978–1983). – К., 1985.
185. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М–Л., 1966. – Т. 1. – САИ, Е1–36.
186. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы,

кистени IX–XIII вв.
// САИ. – 1966. – Е1–36.
187. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. – М.–Л., 1971. – Т. 3. – САИ, Е1–36.
188. *Кирпичников А.Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси // IX–XIII вв. // САИ. – 1973. – Е1–36.
189. Клад в усадьбе Б.А.Орлова на Трехсвятительской ул. в г. Киеве // АЛЮР за 1901 г. – К., 1901. – Т. III.
190. *Ковалевская В.Б.* Северный Кавказ в X–XIII вв. // Степи Евразии в эпоху Средневековья. – М., 1981.
191. *Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово–Северской земле. – Белград, 1987.
192. *Колчин Б.А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. – 1953. – № 32.
193. *Колчин Б.А.* Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. – 1968. – Вып. Е1–55.
194. *Колчин Б.А.* Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. – М., 1982.
195. *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. – М., 1987.
196. *Кондаков Н.П.* Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода. – СПб., 1896.
197. *Кондаков Н.П.* Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – СПб., 1906.
198. *Кондаков Н.П.* Иконография Богоматери. – Пг., 1915. – Т. 2.
199. *Кондаков Н.П.* Греческие изображения первых русских князей // Сб. в память святого равноапостольного князя Владимира I. – Б.м., 1917.
200. *Коренюк Ю.О., Фурман Р.В.* Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // Археологія. – 1988. – № 61.
201. *Коренюк Ю.О.* Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд київського дитинця // Археологія. – 1990. – № 3.
202. *Корзухина Г.Ф.* О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси X–XII вв. // КСИИМК. – М., 1946. – Вып. XIII.
203. *Коренюк Ю., Фурман Р.* Фрагменты фресок Десятинной церкви из фондов Софийского музея // XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. – М., 1991.
204. *Корзухина Г.Ф.* Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания // СА. – 1950. – Т. 14.
205. *Корзухина Г.Ф.* Русские клады X–XIII вв. – М.–Л., 1954.
206. *Корзухина Г.Ф.* Новые данные о раскопках В.В.Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // СА. – 1956. – Т. 25.
207. *Корзухина Г.Ф.* К реконструкции Десятинной церкви // СА. – 1957. – № 2.
208. *Корзухина Г.Ф.* О памятниках «корсунского дела» на Руси // ВВ. – 1958. – Т. 14.
209. *Корзухина Г.Ф.* Из истории древнерусского оружия // СА. – 1950. – № 13.
210. *Корзухина Г.Ф.* Русские клады в зарубежных собраниях // КСИА. – 1972. – № 129.
211. *Косолапов А.И.* Некоторые аспекты экспертизы исторического металла: по экспертизе произведений изобразительного искусства // Материалы конференции. Государственная Третьяковская галерея. – М., 1995.
212. *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
213. Краткое историческое описание Киево–Печерской лавры. – К., 1795.
214. Краткое историческое описание Первопрестольной Соборной Десятинной церкви в Киеве // СПб., 1829.
215. *Кропоткин В.В.* Клады византийских монет на территории СССР // САИ. – М., 1962. – Вып. Е 4–4.
216. *Крупский А.К.* Кирпичное производство // Энциклопедический словарь (Брокгауз и Ефрон). – СПб., 1895. – Т. 15. – Кн. 29.
217. *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977.
218. *Кулаков В.И.* Древности пруссов VI–XIII вв. // САИ. – 1990. – Г. 1–9.
219. *Купранис А.А.* Печать Иоанна, митрополита России // Новгород и Новгородская земля. – Новгород, 1994. – Вып. 8.
220. Лаврентиевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1.
221. Лаврентиевская летопись // ПСРЛ (под ред. Я.И.Бередникова). – СПб., 1846. – Т. 1.
222. *Лазарев В.Н.* Новый памятник станковой живописи и образ Георгия воина в византийском и древнерусском искусстве. – ВВ. – М., 1953. – Т. 6.
223. *Лазарев В.Н.* Мозаики Софии Киевской. – М., 1960.
224. *Лазарев В.Н.* Византийская живопись. – М., 1971.
225. *Лазарев В.Н.* Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон // Византийская живопись. – М., 1971.
226. *Лазарев В.Н.* История византийской живописи. – М., 1986.
227. *Латышев В.В.* Сборник греческих надписей христианских времен на Южной Руси. – СПб., 1896.
228. *Лашкарев П.А.* Что осталось от древнекиевской церкви Спаса на Берестове // Церковно–археологические очерки, исследования и рефераты. – К., 1898.
229. *Лебединцев П.Г.* Церковь Спаса на Берестове в Киеве, бывшая придворною св. вел. князя Владимира, древнейшая всех ныне действующих в России церквей. – К., 1862.
230. *Лебединцев П.Г.* Описание Киево–Софийского собора. – К., 1882.
231. *Левашова В.П.* Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М., 1967.
232. *Леопардов Н., Чернев Н.* Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках. – К., 1891. – Вып. 1, 2, 3–4.
233. *Лепер Л.Х.* Херсонесские надписи, найденные в 1911 г. // ИАК. – Вып. 45.
234. *Лесман Ю.М.* Погребальные памятники Новгородской земли и Новгорода (проблемы синхронизации) // Археологические исследования Новгородской земли. – ЛГУ.
235. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. // ПСРЛ (под редакцией А.Ф.Бычкова). – СПб., 1862. – Т. 9.

236. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1971.
237. Летопись по Лаврентьевскому списку. – СПб., 1872.
238. Летописи белорусско–литовские // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 31.
239. *Лидов А.М.* Образ «Христа–архиерея» в иконографической программе Софии охридской. – Београд. – 1986. – № 17.
240. *Линдер И.М.* Шахматы на Руси. – М., 1975.
241. *Ліньова Е.А., Мезенцева Г.Г.* Гончарне виробництво на посаді Белгорода Київського // Вісник Київського університету. – 1980. – № 22.
242. «Літопис Руський» (пер. Л.Махновця). – К., 1989.
243. *Лихачев Н.П.* Историческое значение итало–греческой иконописи. Изображения Богоматери в произведениях итало–греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон. – СПб., 1911.
244. *Лихачев Н.П.* Моливдовулы греческого Востока. – М., 1991.
245. *Логвин Г.Н.* Софія Київська. – К., 1971.
246. *Логвин Г.Н.* Новые исследования древнерусской архитектуры. – К., 1978.
247. *Логвин Г.Н.* Киев. – М., 1982.
248. *Логвин Г.Н.* Первоначальный облик Десятинной церкви в Киеве // Древности славян и Руси. – М., 1988.
249. *Логвин Г.Н.* Архитектура храма на Клове // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1990.
250. *Львова З.А.* Стеклянные браслеты и бусы из Саркела–Белой Вежи // МИА. – 1959. – № 75.
251. *Львова З.А.* Стеклянные бусы Старой Ладоги // АСГЭ. – 1968. – № 10.
252. *Ляскоронский В.Г.* О судьбе археологической находки, сделанной в Киеве около 1827 г. // ЧИОНЛ. – Кн. 12. – К., 1898.
253. *Ляскоронский В.Г.* Судьба одной археологической находки // ЖМНП. – 1913. – Март.
254. *Макаренко Н.* Выставка церковных древностей в музее барона Штиглица // Старые годы. – СПб., 1915.
255. *Макаренко М.Є.* Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – 1930. – Вип. 1.
256. *Макарова Т.И.* Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X–XII вв. // АСГЭ. – 1962. – № 4.
257. *Макарова Т.И.* Перегородчатые эмали Древней Руси. – М., 1975.
258. *Макарова Т.И.* Симметрия в растительном орнаменте Древней Руси // Древняя Русь и славяне. – М., 1978.
259. *Макарова Т.И., Плетнева С.А.* Пояс знатного воина из Саркела // СА. – 1983. – № 2.
260. *Макарова Т.И.* Черневое дело Древней Руси. – М., 1986.
261. *Максимович М.А.* Обозрение старого Киева // Собр. соч. – К., 1877. – Т. 2.
262. *Малевская М.В.* Применение брускового кирпича в архитектуре Западной Руси второй половины XIII–XIV вв. // СА. – 1989. – № 4.
263. *Мальм В.А.* Подковообразные и кольцевидные застежки–фибулы // Очерки по истории русской деревни. – М., 1967.
264. *Мальм В.А., Фехнер М.Ф.* Привески–бубенчики // Очерки по истории русской деревни. – М., 1967.
265. *Медведев А.Ф.* К истории пластинчатого доспеха на Руси // СА. – 1959. – № 2.
266. *Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел XIII–XIV вв. //САИ. – 1966. – Е1–36.
267. *Медынцева А.А.* О датировке некоторых типов энколпионов // Археологический сборник. – МГУ. – 1961.
268. *Мезенцева Г.Г.* Давньоруські керамічні світильники та свічники // Археологія. – К., 1973. – № 10.
269. *Менделеев Д.И.* Глина /Энциклопедический словарь (Брокгауз и Ефрон) // СПб. – 1893. – Т. 8а. – Кн. 16.
270. *Мілер М.* Таємниці Десятинної церкви //Наша культура. – Вінніпег, 1952. – Ч. 9/174.
271. *Мильчик М.И., Штендер Г.М.* Западные камеры собора Мирожского монастыря во Пскове (К вопросу о первоначальной композиции храма) // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988.
272. *Младенова Я.* Античната вила Армира край Ивайловград. – София, 1991.
273. *Могытыч И.Р.* Результаты исследования церкви Пантелеймона близ Галича // КСИА. – 1982. – Вып. 172.
274. *Молдован А.И.* Слово о законе и благодати Илариона. – К., 1984.
275. *Молчанов А.А.* Печать князя Святослава Игоревича (к вопросу о сфрагистических атрибутах документов внешней политики Древней Руси X в. // Внешняя политика Древней Руси. – М., 1988.
276. *Монгайт А.Л.* Рязанские гирьки // КСИИМК. – 1946. – Вып. XIV.
277. *Монгайт А.Л.* Старая Рязань // МИА. – 1955. – № 49–М.
278. *Моця О.П.* Населення південно–руських земель IX–XIII ст. – К., 1983.
279. *Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К., 1990.
280. *Мошин В.* Послание русского митрополита Леона об опресноках в Охридской рукописи. – Bs., 1963.
281. *Мугуревич Э.С.* Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. – Рига, 1965.
282. *Мурьянов М.Ф.* О летописных статьях 1039 и 1131 гг. // Летописи и хроники, 1973. – М., 1974.
283. *Мысливец Й.* Происхождение «Деисуса». // Византия. Древние славяне. Южная Русь. Западная Европа. – М., 1973.
284. *Насекин Н. и др.* Микроскопические и физико–механические исследования волокнистых материалов. – М.–Л., 1934.
285. *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII века. – М., 1969.
286. *Наумов Е.П.* К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» // Летописи и хроники. – 1973. – М., 1974.
287. *Неелов В.И.* Ткачество от плетельных рам до многозевных машин. – М., 1986.
288. *Нельговский Ю.А.* Мраморы Софии Киевской // София Киевская. Материалы исследований. – К., 1973.
289. *Николаева Т.Н.* Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. // САИ. – 1983. – Е1–60.

290. *Никольская Т.В.* Литейные формочки древнерусского Серенска // Культура Средневековой Руси. – Л., 1974.
291. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.–Л., 1950.
292. *Новицкая М.А.* Золотная вышивка Киевской Руси. – Byzantinoslavica. – Prague, 1972. – Т. XXXIII.
293. Новое в археологии Киева. – К., 1981.
294. О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // ЖМНП. – К., 1836. – Ч. XII.
295. ОАК за 1903. – СПб., 1906.
296. ОАК за 1908. – СПб., 1913.
297. ОАК за 1913–1915. – СПб., 1918.
298. *Оболенский М.* О двух древнейших святынях в Киеве: мощах св. Климента и кресте вел. кн. Ольги // Киевлянин. – 1850. – Кн. 3.
299. *Оглоблин Н.Н.* Из архива мелочей о Киеве XVII в. // КС. – 1888. – Т. 25. – Май-июнь.
300. *Оловянишников Н.И.* История колоколов и колокололитейного искусства. – М., 1912.
301. Описание Десятинной церкви в Киеве. – К., 1872.
302. Описание Киево–Софийского собора и Киевской иерархии. – К., 1825.
303. Описание города Киева составлено землемером А.А.Масловским в 1805 году // Киев в фондах ЦНБ АН УССР. – К., 1984. Публикация Л.А.Пономаренко.
304. Описи Київського намісництва кінця XVIII ст. – К., 1989.
305. *Орлов Р.С.* Символіка зображень на київському браслеті–наручні // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. – К., 1976.
306. *Орлов Р.С.* Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в IX–XI вв. // Культура и искусство средневекового города. – М., 1984.
307. *Орловский П.* Церковно–археологическая заметка // Труды КДА. – 1910. – Кн. IX. – Сентябрь.
308. «Отчет...» // ЖМНП. – К., 1839. – Ч. XXI.
309. *Павлова В.В.* Скарб давньоруських жіночих прикрас, виявлений 1986 року у Києві на Копиревому кінці // Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. – К., 1990.
310. Память и похвала Владимиру Иакова Мниха // Кузьмин А.Г. Русские летописи как источник по истории древней Руси. – М., 1967.
311. *Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто, 1961.
312. *Пекарська Л.В., Пуцко В.Г.* Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва // Археологія. – 1989. – № 3.
313. Переписка митрополита Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым... – Воронеж, 1868. – Вып. I–III.
314. *Петров Н.И.* Историко–топографические очерки древнего Киева. – К., 1897.
315. *Петров Н.И.* Указатель церковно–археологического музея при Киевской Духовной академии. – К., 1897.
316. *Петров Н.И.* Альбом достопримечательностей церковно–археологического музея Киевской духовной академии. – К., 1915. – Вып. 4–5.
317. Письмо А.С.Анненкова киевскому генерал–губернатору Д.Г.Бибикову // КС. – 1894. – № 4, XV. – Апрель.
318. Письмо Д.И.Хвостову от 9 ноября 1827 г. // Переписка Евгения с Державиным. – СПб., 1868.
319. *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62.
320. *Плетнева С.А.* На славяно–хазарском пограничье. – М., 1989.
321. Повъсть Временныхъ лът по Ипатскому списку. Изданіе Археографической комиссіи. – СПб., 1871.
322. Повесть временных лет. – М.–Л., 1950. – Т. 1.
323. Повесть временных лет. – М.–Л., 1950. – Т. 2.
324. *Повстенко О.* Катедра св. Софії у Києві. – Нью–Йорк, 1954.
325. *Погодин М.* О Десятинной церкви // Московские ведомости. – 1875. – № 84.
326. *Полубояринова М.Д.* Стеклянные изделия Болгарского городища. Город Болгар. – М., 1988.
327. *Полубояринова М.Д.* Полудрагоценные камни и янтарь в Древнем Новгороде // Новгородские археологические чтения. – Новгород, 1991.
328. *Полянський Ю.* Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. CXIX.
329. *Порфиридов Н.Г.* Очерки памятников новгородской сфрагистики. Печати владык Великого Новгорода // Новгородский исторический сборник. – 1959. – Вып. 9.
330. *Потин В.М.* Топография находок западно–европейских монет X–XIII вв. на территории древней Руси // ТГЭ. – 1967. – № 9.
331. *Прилинг О.* Россия и папский престол. – М., 1912.
332. *Приселков М.Д.* Очерки по церковно–политической истории Киевской Руси X–XII вв. – СПб., 1913.
333. Протокол заседания Отделения Русской и славянской археологии Русского Археологического общества 28.02.1909. // ЗОРСА. – СПб., 1913. – Т. 9.
334. *Пунин А.А.* Архитектура Петербурга середины XIX века. – Л., 1990.
335. Путешествие Платона митрополита Московского... в Киев... в 1804 г. – СПб., 1813.
336. *Пуцко В.Г.* Каменный рельеф из киевских находок // СА. – 1981. – № 2.
337. *Пуцко В.Г.* Киевская скульптура XI века // Byzantinoslavica. – 1982. – Т. XIII. – F. I.
338. *Пуцко В.Г.* Византийский художественный импорт в древнем Киеве // Slavia Antiqva. – Poznan, 1983. – T.XXIX.
339. *Пуцко В.Г.* Искусство Киевской Руси на рубеже XII–XIII вв. // Исследования «Слова о полку Игореве». – Л., 1986.
340. *Пуцко В.Г.* Киевский крест–энколпион с Княжей Горы // Slavia Antiqva. – 1988. – Т. XXXI.
341. *Пуцко В.Г.* Про заснування Десятинної церкви в Києві // УІЖ. – 1990. – № 9.
342. Радзивиловская летопись // ПСРЛ. – Л., 1989. – Т. 38.
343. *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. – М., 1988.
344. *Раппопорт П.А.* «Старая кафедра» в окрестностях Владимира–Волынского // СА. – 1977. – № 4.
345. *Раппопорт П.А.* Русская архитектура

на рубеже XII–XIII вв. // Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции. – М., 1977.
346. *Раппопорт П.А.* Полоцкое зодчество XII в. // СА. – 1980. – № 3.
347. *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X–XIII вв. // САИ. – Л., 1982. – Вып. Е 1–47.
348. *Раппопорт П.А.* Из истории киево–черниговского зодчества XII в. // КСИА. – 1984. – Вып. 179.
349. *Раппопорт П.А.* Зодчество Древней Руси. – Л., 1986.
350. *Раппопорт П.А.* Древнерусская архитектура. – СПб., 1993.
351. *Раппопорт П.А.* Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. – СПб., 1994.
352. *Раппопорт П.А., Иоаннесян О.М.* О взаимосвязи русских архитектурных школ на рубеже XII и XIII вв. // Студеница и византиска око 1200 године. – Београд, 1988.
353. *Ратич О.О.* Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2.
354. *Розанов Ф.М.* Строение и проектирование тканей. – М., 1953.
355. *Розенфельд Р.Л.* О производстве и датировке Овручских пряслиц // СА. – 1964. – № 4.
356. *Русанова И.П.* Курганы полян // САИ. – 1966.
357. Русская старина. – СПб., 1881. – Т. XXXII.
358. *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. – М., 1948.
359. *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. – М., 1963.
360. *Рыбаков Б.А.* Русские карты Московии XV – начала XVI века. – М., 1974.
361. *Рындина Н.В.* О древнерусском литье «навыплеск» // СА. – 1962. – № 2.
362. *Сабурова М.А.* Стоячие воротники и «ожерелки» в древнерусской одежде // Средневековая Русь. – М., 1976.
363. *Савенко А.* Древнейший киевский «город» и остатки дворцов великокняжеской эпохи // Исторический вестник. – 1909. – Март.
364. *Сагайдак М.А.* Давньокиївський Поділ. – К., 1991.
365. *Сагайдак М.А., Сергеєва М.С., Михайлов П.С.* Нові знахідки ремесла у Києві // Проблеми археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы конференции. – Харьков, 1995. – С. 88–89.
366. *Сахаров П.* Сказания русского народа (путешествие А.Суханова). – СПб., 1849. – Т. II. – Ч. VIII.
367. Сборник материалов для исторической топографии Киева и 14 его окрестностей. – К., 1874.
368. *Седов В.В.* Восточные славяне VI–XIII вв. // Археология СССР. – М., 1982.
369. *Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода. – М., 1981.
370. *Семейкин Н.* Максим Федорович Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской Академии и его учено–литературная деятельность. – К., 1916.
371. *Сементовский Н.М.* Церковь Десятинная Рождества Пресвятыя Богородицы. – К., 1857.
372. *Сементовский Н.М.* Древнейшая в России церковь Спаса на Берестове, построенная св. великим князем Владимиром в Киеве в 989 г. – К., 1877.
373. *Сементовский Н.* Киев и его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1900.
374. *Сементовский Н.Н., Гаммершмидт А.* Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. – К., 1857.
375. *Середа А.* Некролог К.В.Шероцького // Збірник секції мистецтва УНТ. – К., 1921.
376. Синопсис. – СПб., 1795.
377. *Соболевский А.И.* Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 3.
378. *Соломоник Э.И.* Новые греческие лапидарные надписи средневекового Крыма // Византийская Таврика. – К., 1991.
379. *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. – Л., 1983.
380. Список русских городов дальних и ближних // Летописи и хроники, 1973. – М., 1974.
381. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1902. – Т. 2.
382. *Ставиский В.И., Калюк А.П.* О производстве голосников в Киеве в конце X–XII вв. // Актуальные проблемы историко–археологических исследований. – К., 1987.
383. *Стріленко Ю.М.* Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів в Софії Київській // Стародавній Київ. – К., 1975.
384. *Стріленко Ю.М., Нестеренко Т.Е.* Дослідження будівельних розчинів і плінф пам'яток архітектури стародавнього Києва X–XII ст. // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979.
385. *Султанов Н.О.* Адам Олсарий. Подробное описание голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636, 1639 годах. – М., 1870.
386. *Сычев Н.П.* Древнейший фрагмент русско–византийской живописи: Сборник статей по археологии и византиноведению. Семинариум им. Н.П.Кондакова 2. – Прага. – 1928.
387. Текстильное материаловедение. – М., 1961.
388. *Терновский Ф.А.* К.А.Лохвицкий и его жизнь в Киеве // Киевлянин. – 1865. – № 145.
389. *Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – 1952. – Т. 40.
390. *Толочко П.П.* Про приналежність і функціональне призначення діадем і барм в Древній Русі // Археологія. – 1963. – Т. XV.
391. *Толочко П.П.* Топографія скарбів монетних гривен у Києві // Археологія. – К., 1966. – Т. XX.
392. *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970.
393. *Толочко П.П.* Нове у вивченні Києва // Археологія. – 1978. – Т. 26.
394. *Толочко П.П.* Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. – К., 1980.
395. *Толочко П.П.* Древний Киев. – К., 1983.
396. *Толочко П.П.* Літописи Київської Русі. – К., 1994.
397. *Толочко П.П., Гупало К.М.* Розкопки Києва у 1969–1970 рр. // Стародавній Київ. – К., 1975.

398. *Толстой И.И.* Византийские монеты. – Барнаул, 1991. – Вып. 10.
399. *Толстой И.И., Кондаков Н.П.* Русские древности в памятниках искусства. – СПб., 1897. – Вып. V.
400. *Томина Т.И.* Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1989.
401. *Тоцька І.Ф.* Про час виникнення розписів галерей Софії Київської // Стародавній Київ. – К., 1975.
402. *Тоцька І.Ф., Єрко О.Ф.* До історії північної галереї Софії Київської // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976.
403. Труды и летописи ОИДР. – М., 1830. – Ч. V. – Кн. I.
404. Труды и летописи ОИДР. – М., 1837. – Ч. VIII.
405. *Тухтина Н.В.* Средневековые славянские гончарные клейма // Труды ГИМ. – М., 1960. – Вып. 37.
406. *Тыниссон Е., Граудонис Я.* Раскопки ливских курганом в Кримулде // Известия Латвийской АН ССР. – Рига, 1961.
407. *Уваров А.С.* Суздальское оплечье. // Сборник мелких трудов. – М., 1910.
408. Указатель Святыни и Священных достопамятностей Киева. – К., 1850.
409. Указатель Святыни и священных достопамятностей Киева. – К., 1867.
410. Указатель Святыни и священных достопамятностей Киева. – К., 1889.
411. Указатель выставки при III Археологическом съезде в Киеве 1874 г. 2-22 августа. – К., 1874.
412. *Федоров–Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.
413. *Фехнер М.В.* Шейные гривны // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. Труды ГИМ. – М., 1967. – Вып. 43.
414. *Фехнер М.В.* Изделия шелкоткацких мастерских Византии в Древней Руси // СА. – 1977. – № 3.
415. *Фехнер М.В.* Шелковые ткани в Средневековой Восточной Европе // СА. – 1982. – № 2.
416. *Фехнер М.В.* Древнерусское золотое шитье X–XIII вв. в собрании ГИМ // Средневековые древности Восточной Европы. – М., 1993.
417. *Формозов А.А.* Пушкин и древности. Наблюдения археолога. – М., 1979.
418. *Ханенко Б.И. и В.Н.* Древности русские. Кресты и образки. – К., 1899. – Вып. 1.
419. *Ханенко Б.И. и В.Н.* Древности Приднепровья. – К., 1902. – Вып. V.
420. *Харламов В.А.* Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К., 1985.
421. *Харламов В.О.* Дослідження Успенського собору Києво–Печерської лаври 1986 р. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К., 1993.
422. *Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913.
423. *Хойновский И.А.* Раскопки великокняжеского двора древнего города Киева, проведенные весной 1892 г.: Археологически–историческое исследование. – К., 1893.
424. *Холостенко Н.* Неизвестные памятники монументальной скульптуры древней Руси // Искусство. – 1951. – № 3. – С. 84–91.
425. *Холостенко М.В.* З історії зодчества Древньої Русі // Археологія. – 1965. – Т. XIX.
426. *Холостенко Н.В.* Открытие в Чернигове // Декоративное искусство. – 1967. – № 5.
427. *Холостенко Н.* Памятник древнерусской пластики // Искусство. – 1969. – № 5.
428. *Худяков Ю.С.* Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск, 1991.
429. *Чангова Й.* Средновековното селище над тракийския град Севтополис. – София, 1972.
430. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса // КС. – 1896. – № 6, 10–12.
431. *Черепнин Л.В.* «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды // Исторические записки. – М., 1948. – № 25.
432. *Чернышев Н.* О дворцах княжеских, бывших в Киеве и упоминаемых в летописях // Памятная книжка Киевской губернии на 1856 год. – К., 1855.
433. ЧИОНЛ. – М., 1888. – Т. 2.
434. ЧОИДР. – М., 1882. – Т. 1.
435. *Чуистова Л.И.* Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье // Археология и история Боспора. – Симферополь, 1952. – Т. II.
436. *Шахматов А.А.* Как называется первый русский святой мученик? // Известия Императорской Академии Наук. – 1907. – № 9.
437. *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира. – СПб., 1906.
438. *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – XX.
439. Шедевры живописи музеев СССР. – М., 1974.
440. *Щербина В.И.* Первый киевский археолог М.Ф.Берлинский // КС. – 1896. – Октябрь–декабрь.
441. *Шероцкий К.В.* Кіевь. Путеводитель с иллюстрациями. – К., 1917.
442. *Шероцький К.В.* Старовинне мистецтво на Україні. – К., 1918.
443. *Школьникова Н.А.* Стеклянные украшения конца I тыс. н.э. на территории Поднепровья // СА. – 1978. – № 1.
444. *Шмит Ф.И.* Заметки о поздневизантийских храмовых росписях // ВВ. – XXII (1915–1916). – 1916. – Вып. 1–2.
445. *Шовкопляс А.М.* Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3.
446. *Шовкопляс Г.М.* Знаки на древньоруському посуді з Києва // Археологія. – К., 1964. – Т. 17.
447. *Шовкопляс Г.М.* Найдавніші шашки і шахи з Києва // Археологія. – 1965. – Т. 19.
448. *Штендер Г.М.* Трехлопастное покрытие церкви Спаса на Берестове // Памятники культуры. Новые открытия. 1980. – Л., 1981.
449. *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989.
450. *Щапова Ю.Л.* Стеклянные бусы древнего Новгорода // МИА. – 1956. – № 55.
451. *Щапова Ю.Л.* Скляні браслети Київщини // Археологія. – 1968. – Т. 21.

452. *Щапова Ю.Л.* Стекло Киевской Руси. – М., 1972.
453. *Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. – М., 1983.
454. *Якобсон А.Л.* Раннесредневековый Херсонес // МИА. – 1959. – № 63.
455. *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. – М., 1956.
456. *Янин В.Л.* Печати с надписью «Дьнѣслово» // СА. – 1962. – № 2.
457. *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – Т. 1.
458. *Янин В.Л.* Очерки комплексного источниковедения. – М., 1977.
459. *Янин В.Л.* Вислые актовые печати // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985.
460. *Янин В.Л., Литаврин Г.Г.* Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник. А.В.Арциховскому к 60-летию со дня рождения и 35-летию научной, педагогической и общественной деятельности. – М., 1962.
457z. 1000 Jahre Russische Kunst, USSR, 1988.
458z. *Alison Frantz M.* Byzantine Illuminated Ornament. A Study in Chronology // Art Bulletin. – 1934. – Vol. XVI.
459z. Archäologische und naturwissenschafltiche Untersuchungen an Siedlungen in deutschen Kustengebiet, Bd I. – Weinheim, 1984.
460z. *Boures L.* The Cross of Adrianople. Benaki museum. – Athens, 1980.
461. Catalogue of the Superb Collection of rings formed by the late Monsieur B.Builbou of Paris. – London, 1937.
462. *Chropovsky B.* Krasa slovienskieho sperku. – Bratislava, 1978.
463. *Chropovsky B.* The Slavs. – Prague, 1989.
464. *Deer J.* The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily // Dumborton Oaks Studies. – 1959.
465. *Dekan J., Poulik J.* Velka Morava. – Bratislava, 1979.
466. *Yenisehirlioglu F.* La ceramique clacure de Gulpinar // Bulletin de correspondanes hellenique – 1989 – Supplement XVIII – (Paris).
467. *Grabar A.* La precieuse croix de la Lavra Saint Athanase au Mont Athos // Cahiers Archeologiques – 1969. – XIX.
468. *Grabar A.* Sculptures Byzantines du Moyen Age (XI–e – XIV–e siecle). – Paris, 1976.
469. *Hammarberg I., Malmer B., Zacharisson T.* Byzantine coins found in Sweden. – Stokholm, 1989.
470. *Jamberini C. di Scarcia.* Prontuario delle monete, oselle e bolle di Venezia. – Bolonia, 1971.
471. *Jankuhn H.* Heithabu. – Neumunster, 1972.
472. *Jansson I.* Kleine Rundspangen: Birka II: 1. Systematish Analysen die Graber Funde. – Stockholm, 1984.
473. *Jansson I.* Systematishe Analysen Birka. – Birka II:1. – Stockholm, 1984.
474. *Jansson I.* Ovala spanbucklor. – Upsala, 1985.
475. *Kunciene O.* IX–XIIIa. stiklo karoliai Lietuvje // Lietuvos archeologoja. – 1981. – № 2.
476. Lietuvos arscheologijas atlasas – Vilnius. – 1987. – T. IV.
477. *Lovecchio M.* La sculptura Bizantina Dell XI secolo nell Museo di San Nicolo di Bari / Melanges de L'ecolo Francaise de Rome. – Rome, 1981. – T. 93.
478. *Lundström A.* Sarvey of the glass from Helgo. – Exavations at Helgo. – 1981. – VII.
479. *Mango C.* Bizantine brick stamps // American Journal of Archaeology. – 1950. – Vol. 54.
480. *Mango C.* Architektura bizantina. – Milano, 1978.
481. *Oakeshott R.E.* The archaeology of Weapons. – London, 1960.
482. Orient argenti dall Ermitage. – Milano, 1986.
483. *Particia S. Griffin.* Jewellery From Kiew // Jewellery Studies. – 1993.
484. *Paulsen P.* Die schwertortbander der Wikingerzeit. – Stuttgart, 1953.
485. *Pfister R.* Les tissus orientaux de la Bible de Theodulf // Coptic Studies in Honor of W.E. Crum Bulletin of the Byzantine institute II. – Boston, 1950.
486. *Podskalsky G.* Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237). Anhange I. Die Metropoliten und Fursten der Kiever Rus' (zusammengestellt von Andrzej Poppe. Warschau). – Munchen, 1982.
487. *Rosenthal L.* Au royaume de la perle. – Paris, 1919.
488. *Ruttkay A.* Umenie kovane v zbraniach. – Bratislava, 1978.
489. *Seibt W.* Die byzantinischen Bleisiegel in Osterreich. Teil 1. – Wien, 1978.
490. Seibt W. Prosopographische Konsequenzen aus der Umdatierung von Grumel, Regesten 933 // JOB. – 1973. – Bd. 22.
491. *Soloviev A.V.* Zu den Metropolitensiegeln des Kiewer Russlands // Byzantinische Zeitschrift. – 1963. – № 56.
492. Splendeur de Byzance. 1982.
493. *Tõnisson E.* Die Gauja-Liven und ihre Materialle Kultur. – Tallinn, 1974.
494. *Trypanis C.A.* Fourteen Early Byzantine Cantica // In: Wiener Bizantinische Studien V. – Wien, 1968.
495. *Tunmark-Nylen L.* Ringnadeln. – Birka II:1. – Stockholm, 1984.
496. *Varnas A.* Gintaro apdirbimas. – Lietuviu materialine kultura IX–XIII a. – Vilnius, 1978. – T. 1.
497. *Vocotopoulos P.L.* The concealed coures technique: Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik. – Wien, 1979. – Bd. 28.
498. *Volkaite-Kulikauskene R.* Lvetuvai IX–XIII amziais. – Vilnius, 1970.
499. *Volkaite-Kulikauskiene R., Luchtanas A.* Narkunu senkapio 1976 m tyrinejimai. – Lietuvos arscheologija, 1, 1979, p. 101–109.
500. *W.N.Zaleskaja.* Byzantine white-clay painted bowls and cylix-type cups // Church and people in Buzantium-Buzantine Studies – Manchester, 1986.
501. *Weitzmann K.* Die Byzantine Buchmalerei des 9 und 10 Jahrhunderte. – Berlin, 1935.
502. *Weitzmann K.* The Moses Cross at Sinai // Dymbarton Oaks Papers 17. – 1963.
503. *Weitzmann K.* – The Icon. – New York, 1978.
504. *Winfield D.C.* Bysantine Wall Painting Method // Dymbarton Oaks Papers. – 1968. – Vol. 28.
505. *Wroth W.* Imperial byzantine coins in the British museum. – Chicago, MCMLXVI. – C. IXXV–IXXVIII.
506. *Zak J.* Eine skandinavische mittelalterliche Eisenlanzenspitze aus Grosspolen. Meddelanden fran Lunds universitets historiska museum. – Lund, 1959.

Здобуті нові матеріали значно доповнили, а де в чому і змінили наші знання про будівництво архітектурного ансамблю міста Володимира, а також історію території Старокиївської гори, на якій був зведений перший християнський храм Руси.

Фундаментний рів третьої перемички південної галереї. Розкопки Десятинної церкви 1939 р.

Мовчанівський
Теодосій Миколайович
(1899-1938 рр.)
Керівник археологічних
розкопок на садибі
Десятинної
церкви в 1936–1938 рр.

Учасники археологічних досліджень
1936 р. у польовому
камеральному приміщенні
(І.В.Бондар, В.К.Гончаров та інші)

Група робітників та наукових
співробітників археологічної
експедиції 1936 р. на північній
ділянці садиби Десятинної
церкви: крайній справа керівник
Т.М.Мовчанівський
(Фото з НА ІА НАНУ, № 7938, 497)

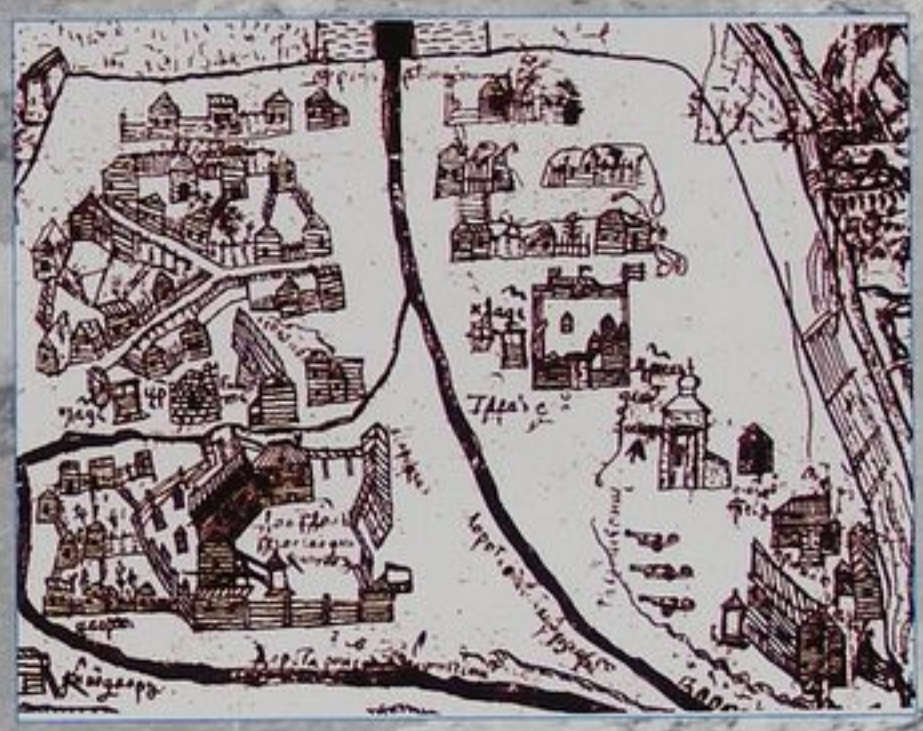

Десятинна церква
на плані І. Ушакова.
Кінець XVII ст.

Група представників Інституту археології
на IX Міжнародному з'їзді славістів у Києві, 1983 р.
Зліва направо: Я.Є.Боровський, М.А.Сагайдак, І.І.Артеменко,
Г.Ю.Івакін, Л.Я.Степаненко, Б.О.Рибаков, С.Р.Кілієвич,
В.О.Харламов, С.О.Висоцький, Г.Г.Мезенцева

Фундаменти Десятинної церкви
під час археологічних розкопок 1939 р.
(Фото з НА ІА НАНУ, № 8348, К-17, № 254)

Учасники
археологічних розкопок
Десятинної церкви 1939 р.
Керівник М.К.Каргер
(Фото з НА ІА НАНУ,
№ 8048, К-17)

Фасад
тринефного храму.
Зображення на землі
(будівниче креслення?).
Розкопки С.Р.Кілієвич,
1976 р.

Дослідники історії
та культури
Стародавнього Києва.
Зліва направо:
Я.Є.Боровський,
В.Г.Пуцко,
О.І.Білодід,
П.П.Толочко,
Б.О.Рибаков,
В.О.Харламов.
Київ, 1982 р.

У рік 996 Володимир...
празник світлий справляв, скликаючи
незчисленне множество народу.
Він бачив же, люди є християнами,
радувався душею і тілом.
І так в усі літа він чинив...
бо любив книжні слова
і одного разу почув читане
в Євангелії: «Блаженні
милостивії, бо вони помилувані будуть».
І ще: «Не ховайте собі
скарби на землі, де ото міль жере
і злодії підкопують,
а збирайте собі скарби на небі,
де ані міль [не] жере, ні злодії
[не] крадуть».

(З літопису)

Діорама
стародавнього
Києва.
Художник О.Казанський,
консультанти –
академік Ю.Асєєв,
академік П.Толочко

Предмети з поховань
київського некрополя
(садиба Десятинної церкви)

ЗМІСТ

Г.Івакін (Київ) Літописні повідомлення про Десятинну церкву **10**
П.Толочко (Київ) Десятинна церква – центр давньоруської духовності **12**
Т.Ананьєва (Київ) Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820-1830-ті рр.) **15**
Н.Грибанова (Київ) «Втрачене» джерело про археологічні дослідження 1908-1914 рр. **24**
Ю.Асеєв (Київ) Дослідження архітектури Десятинної церкви **29**
А.Реутов (Київ) До проблеми реконструкції Десятинної церкви **32**
М.Брайчевський (Київ) З історії Десятинної церкви **35**
О.Іоаннесян (Санкт-Петербург) Зодчество Давньої Русі від Десятинної церкви до монгольської навали (традиції, зв'язки, розвиток) **37**
Ф.Андрощук, М.Панченко, М.Ковалюх (Київ) До передісторії спорудження Десятинної церкви (Хронологічний аналіз поховальних комплексів) **43**
Н.Бреліс (Київ) Технологічні дослідження стародавнього меча з княжого поховального комплексу **47**
Л.Пекарська (Лондон) Дорогоцінності тайника Десятинної церкви **48**
Є.Архипова (Київ) Будівельні матеріали Десятинної церкви **55**
Н.Самохатко (Київ) Фрагменти підлоги Десятинної церкви **59**
Є.Архипова (Київ) Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви **61**
Л.Ганзенко, Ю.Коренюк (Київ), О.Меднікова (Санкт-Петербург) Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд **68**
Р.Фурман (Київ) Фрагменти монументального живопису X століття з колекції Національного заповідника «Софія Київська» **74**
В.Білоусова (Київ) Культові речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ **75**
І.Костюк (Київ) Про дзвони Десятинної церкви **77**
Л.Строкова (Київ) Ювелірні вироби з колекції «Десятинна церква» НМІУ та МІКУ **79**
В.Білоусова (Київ) Ливарні форми XII-XIII століття з колекції НМІУ **82**
М.Панченко (Київ) Предмети з чорного металу у складі колекції «Десятинна церква» **84**
В.Булгакова (Київ) Сфрагістичні пам'ятки. Печать митрополита Іоанна із матеріалів Десятинної церкви і проблема атрибуції ранніх митрополичих моливдовулів **87**
З.Зразюк (Київ) Нумізматичні знахідки на території Десятинної церкви **90**
М.Стрельник (Київ) Керамічні вироби з колекції «Десятинна церква» у НМІУ **93**
В.Зоценко, О.Гончаров (Київ) Скляні вироби **95**
М.Сергєєва (Київ) Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ **101**
Г.Гончарова (Київ) Пряслиця з колекції «Десятинна церква» **104**
Л.Клочко, Н.Бреліс (Київ) Дослідження текстилю **105**

КАТАЛОГ

Будівельні матеріали та мозаїчна підлога **111**
Архітектурно-пластичний декор та саркофаги **118**
Фрагменти монументального живопису з колекції НМІУ **131**
Фрагменти монументального живопису з колекції Національного заповідника «Софія Київська» **142**
Предмети культового призначення **146**
Ювелірні вироби з колекцій «Десятинна церква» у НМІУ та МІКУ **154**
Ювелірні вироби зі скарбів Десятинної церкви у колекції Метрополітен музею (Нью-Йорк) **160**
Сфрагістичні та нумізматичні пам'ятки **162**
Скляні вироби **167**
Ливарні форми XII-XIII століття **172**
Керамічні вироби **178**
Вироби з кістки та дерева **183**
Предмети озброєння (знахідки поза поховальними комплексами) **188**
Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) **192**

Список скорочень **205**
Бібліографія **206**

Міжнародний фонд «Відродження»
Національний музей історії України

ЦЕРКВА БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННА В КИЄВІ

До 1000-ліття освячення

Редактор *Лідія Паламарчук*
Макет і художнє оформлення *Юрія Назаренка*
Комп'ютерна верстка: *Олени Плотник, Олега Кошового, Сергія Прянікова*
Комп'ютерне складання: *Тамари Гончар, Марини Єнакі, Оксани Колосюк*
Прозірки та світлини: *Віталія Вашецького, Ігоря Наточія, Анатолія Педченка*
Коректори: *Володимир Гориславець, Наталя Гриценко*

Підписано до друку 10.04.96. Формат 70x100 1/8.
Папір крейдяний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 38,0.

Видавництво «АртЕк».
252023, Київ-23, вул. Л. Первомайського, 9.
Тел.: (044) 221-53-69, 221-52-54, факс 221-57-44.

THE DESIATYNNA VIRGIN CHURCH (KIYIV)

This anniversary edition is devoted to the millenary of dedication of the first stone temple in Ukraine-Rus: the Virgin Church (Desiatynna) in Kiyiv. The authors determine the place of the Desiatynna Church in the historical and cultural context of the East Slavic civilization, acquainting with the complete set of written sources, connected with this monument.

ArtEc Publishers, 1996

ISBN 966-505-000-1